

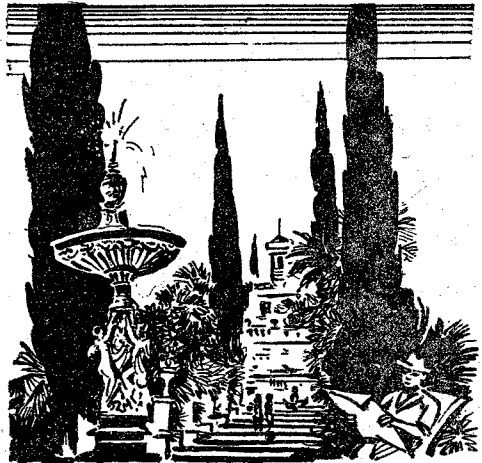
Шарк юлдузи

Ўзбекистон Ёзувчилар
союзининг органи

ОЙЛИК АДАБИЙ-БАДИИЙ,
ИЖТИМОИЙ-СИЕСИЙ ЖУРНАЛ

47-ЙИЛ ЧИҚИШИ

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЁТ ВА САҢЪАТ
НАШРИЕТИ

1979

8

Мундарижа

«Рус тили — СССР халқлари дўстлиги ва ҳамкорлиги тили» Бутуниттифоқ илмий-назарий конференциясининг қатнашчиларига Л. И. БРЕЖНЕВ хати	3
Ш. Рашидов. Бирлигимиз ва ҳамкорлигимиз тили	4
Ҳ. Саъдулла. Ипак мавсуми. Шеърлар	26
С. Анорбоев. Сайли. Роман	28
О. Матжон. Ҳаққуш қичқириғи. Поэма	66
К. Яшин. Ҳамза. Роман. Давоми	83

ШЕЪРЛАР

Ҳ. Қуронбоев. Ҳайкал қаршисида ўйлаганларим 140	
Д. Ҳасан. Соғинч	144
В. Николаева. Илтимос	145
М. Муҳаммаддўст. Чоллардан бири. Қисса	146
И. Хўжааҳмад. Муборак. Драматик қисса 178	

ПУБЛИЦИСТИКА

М. Нурматов. Ёлғоннинг умри қисқа	209
И. Фозилов. Ватандошлар билан мулоқот	214

ҲАМЗА ТУҒИЛГАН КУННИНГ 90 ЙИЛЛИГИ ОЛДИДАН

Ҳ. Абдусаматов. Ҳамза — моҳир сатирик	219
--	-----

АДАБИЙ ПОРТРЕТЛАР

А. Маҳмудов. Замон ва инсон куйчиси	222
--	-----

ЮБИЛЯРЛАРИМИЗ

М. Юнусов. Тадқиқотчи ва таржимон	226
Ш. Холмирзаев. Қорақалпоқ халқининг фахри	229
Уйғун. Болаларнинг сеvimли ёзувчиси	231
П. Тўраев. Улғайиш йўлида	234

ТАНҚИД ВА АДАБИЁТШУНОСЛИК

И. Ғафуров. Кунларнинг таранг торлари	236
--	-----

Л. И. БРЕЖНЕВ

«Рус тили-СССР халқлари дўстлиги ва ҳамкорлиги тили» Бутуниттифоқ илмий-назарий конференцияси қатнашчиларига

«Рус тили — СССР халқлари дўстлиги ва ҳамкорлиги тили» Бутуниттифоқ илмий-назарий конференцияси қатнашчиларини сиз қидилдан табриклайман.

Ленинча миллий сиёсат изчиллик билан амалга оширилаётганлиги натижасида мамлакатимизнинг барча иттифоқдош ва автоном республикаларида, автоном областлари ва округларида маданият, фан, халқ маорифини ривожлантиришнинг самарали жараёни давом этмоқда. Бунда СССРдаги барча миллат ва элатларнинг тиллари жуда муҳим роль ўйнамоқда. Улар тенг ҳуқуқли ва эркин ривожланиб, бир-бирини бойитиб, социалистик мазмуннинг таркибий муштараклиги билан бирлашган миллий маданиятларнинг тараққиётига хизмат қилмоқда.

Мамлакатимиз экономикаси яхлит халқ хўжалик комплексига айланган, янги тарихий бирлик — совет халқи вужудга келган ривожланган социализм шароитида рус тилининг коммунизм қурилишида, янги инсонни вояга етказишда миллатлараро алоқа тили сифатидаги роли объектив равишда ошмоқда. Оша тили билан бирга барча совет кишиларининг муштарак тарихий мулки деб ихтиёрий равишда қабул этилган рус тилини яхши билиш совет халқининг сиёсий, иқтисодий ва маънавий бирлигини янада мустаҳкамлашга ёрдам беради.

Барча миллатларга мансуб совет кишиларининг рус тилини ўрганиши бизнинг мамлакатимизда ҳамма ғамхўрлик қиладиган ва эътибор берадиган иш бўлиб қолди. Рус тили ва адабиёти ўқитувчиларининг кўп минг кишилиқ отряди доимо кўпайиб бораётганлиги, уларнинг педагогик маҳорати ошаётганлиги, барча ўқув юртларида таълим методлари ва воситаларини такомиллаштириш соҳасидаги актив ишлар, дарсликлар, луғатлар, методик адабиёт нашр этиш кенгайганлиги ва уларнинг сифати ошганлиги ана шунинг тимсолидир. Лениннинг мамлакатимиздаги ҳар бир граждани «улуғ рус тилини ўрганиши имкониятини олиши»га эришиши тўғрисидаги орзуси муваффақиятли ушалмоқда. Сизларнинг конференциянгиз ҳам шу олижаноб вазифани ҳал этишга кўмаклашади.

Самарали ишлашингизни тилайман.

Шароф РАШИДОВ,

Ўзбекистон Компартияси Марказий
Комитетининг биринчи секретари

БИРЛИГИМИЗ ВА ҲАМКОРЛИГИМИЗ ТИЛИ

Ж аҳон тарихи лавҳаларига озмунча буюк жасоратлар битилмаган. Аммо улардан ақалли биронтаси ҳам ўзининг миқёси ҳамда оммавийлиги жиҳатидан совет халқи амалга оширган иш билан беллаша олмайди. Мамлакатимиз ҳали навқирон. Унинг ёши бир неча ўн йил билан ўлчанади холос. Бироқ унинг халқи жанг ҳамда меҳнат жабҳаларида кўрсатган жасоратлари марксизм-ленинизмнинг музаффар кучидан, маънавий сифатлари Октябрь революциясида чиниққан, коммунизмни бунёд этиш йўлида янада тобланиб, вояга етиб бораётган совет кишиларининг маънавий поклиги, ахлоқий баркамоллигидан яққол далолат беради.

Бу жиҳатдан Леонид Ильич Брежневнинг «Кичик ер», «Тикланиш», «Қўриқ» деган ажойиб асарларининг бош қаҳрамони худди ана шу совет кишиси бўлиб қолганлиги тасодифий эмас. Уртоқ Л. И. Брежнев воқеа-ҳодисалар моҳиятига синчковлик билан кириб борар экан, чинакамига ҳақгўй, таъсирчан ҳамда ибратли мазкур китобларидан ҳар бирида Совет Иттифоқининг бепоён кенгликларида меҳнат қилаётган совет кишиларининг мақсад ва ҳаракатларидаги теран интернационал фазилатни таъкидлаб кўрсатади.

«Қўриқ» китобида биз: «Социализм, миллий республикалардан ҳар бирининг ўсиши қанчалик жадаллашса, интернационаллаштириш жараёни шунчалик баралла намоён бўла боришини исботлади»,— деган иборани ўқиймиз.

Қозоғистоннинг яққол мисолида Леонид Ильич қўриқни халқлар дўстлигининг жонли тани-жони сифатида, самарали омил сифатида

характерлайдиган, ўз таъсири билан республикани «юз тиллик сайёра» қилган, эса қоладиган образдан фойдаланади.

Бу ажойиб образ ўзида катта умумлашма маънони ташиydi, чунки барча халқларимизнинг қардошларча дўстлиги ҳамда ўзаро ёрдами коммунистик қурилишнинг объектив қонунияти бўлиб қолгандир.

Ўртоқ Л. И. Брежневнинг «Кичик ер», «Тикланиш», «Қўриқ» хотиралари — бу мамлакатимиздаги буюк рус халқи бошчилигидаги барча миллат ҳамда элатларнинг улуғ Ленин партияси раҳбарлигида қўлга киритган жанговар ҳамда меҳнатдаги жасоратининг ёрқин ҳамда ишонтирарли намойишидир, бу — рус тили имкониятлари битмас-туганмаслигининг намунаси.

Ўзбекистон меҳнаткашлари, барча совет кишилари сингари, Леонид Ильич Брежневга бу ажойиб китоблари учун, тинчлик йўлида хормай-толмай олиб бораётган кураши учун Ленин мукофоти берилишини улкан шодлик ва чуқур мамнуният туйғуси билан қарши олдилар.

Социалистик идеология мамлакатимиздаги барча миллат меҳнаткаш оmmasида умумхалқ манфаатларининг юксак тушунчасини тарбиялади. Бизнинг иттифоқдош республикаларимиз йилдан-йилга кўп миллатли бўлиб бораётганлиги фактини миллатлар бир-бирига яқинлашиб, қондош-жондош бўлиб бораётганининг энг муҳим кўриниши сифатида қарамоқ керак.

Бу республикалараро иқтисодий, социал ҳамда маданий алоқаларнинг тинимсиз кенгайиб ва кучайиб бораётганлиги билан боғлиқдир. Ун минглаб турли миллат кишиларининг ҳар хил касб ходимларини талаб қиладиган йирик қурилишлар районларига, янги ерларни ўзлаштиришга кўнгилли бўлиб кўчиб боришларини биз замона байроғи деб атаймиз. Масалан, Мирзачўлни йирик пахтачилик базасига, тез ривожланувчи кўп тармоқли экономика марказига айлантириш иши учун деярли юзта миллат вакиллари ўз меҳнатларини бағишладилар. Олижаноб интернационал хизматни ўтайдиган рус сўзи уларни бир-бирига яқинлаштиради, бир тан, бир жон қилади, биргаликдаги меҳнатларида ва муттасил алоқа қилиб туришларида уларга кўмаклашади.

Бу 1966 йилдаги зилзиладан кейин Тошкентни қайта тиклаш пайти учун ғоят характерлидир: Ушанда зилзила оқибатларини тугатиш учун Ўзбекистон пойтахтига барча совет халқларининг ўғил-қизлари келган эдилар, турли миллат ҳамда элат намояндалари ўшанда рус тили орқали ўзаро гаплашдилар, фикр-мулоҳазаларини худди мана шу тил орқали ўртоқлашдилар, ишларини муҳокама қилдилар. Совет Иттифоқи республикаларининг барчасининг истисносиз ёрдами туфайли Тошкент қайта тикланди ва кўп миллатли қудратли Ватанимизнинг энг гўзал шаҳарларидан бирига айланди.

Рус тили беш йилликнинг энг йирик қурилишларидаги ўнлаб миллат кишиларининг бирилашиш ҳамда мустаҳкам ҳамкорлиги тилидир. Ўзбекистондан Россия Федерациясига бориб, унинг Ноқоратупроқ зоналарини ривожлантиришда ёрдам бераётган, БАМ ҳамда КамАЗ қурилишларида иштирок этаётган вакилларимиз дўстлик ва қардошлик, ҳамкорлик ва ўзаро ҳамфикрлиликнинг ана шу тилида сўйлашмоқдалар.

Мамлакатимиздаги барча тиллар — улар Совет Иттифоқида бир юз ўттиздан зиёдроқ — муттасил ривожланмоқда, тобора тиниқроқ, бой, эҳтирослироқ, ранг-барангроқ бўла бормоқда. Уларнинг тенглиги, миллий имтиёзга эга эмаслиги қонун билан мустаҳкамлаб қўйилган.

СССР Конституциясининг 36-моддасига мурожаат қилайлик, унда шундай дейилган: «СССРдаги турли ирқ ҳамда миллатга мансуб граждандар тенг ҳуқуққа эгадирлар.

Бу ҳуқуқларни амалга ошириш СССРдаги барча миллат ва элатларни ҳар томонлама ривожлантириш ҳамда бир-бирига яқинлаштириш сиёсати орқали, граждандарни совет ватанпарварлиги, социалистик интернационализм руҳида тарбиялаш, ўз она тилиси ҳамда СССРдаги бошқа халқларнинг тилларидан бирдай фойдаланиш имконияти орқали таъминланади».

Рус тили мамлакатимиздаги бошқа барча тиллар орасида энг кўп тарқалган, жаҳондаги энг бой тиллардан биридир. Шу сабабли ҳам СССР халқлари уни ихтиёрий суратда ўзаро муносабат тили қилиб танлаганлар. Муболаға қилмай айтиш мумкинки, кишиларнинг янги, илгари кўрилмаган тарихий жамоати — совет халқининг пайдо бўлишида, унинг бирлигининг мустаҳкамланишида рус тили ғоят катта роль ўйнади ва ўйнайди. Бугунги кунда у СССРдаги юздан ортиқ миллат ҳамда элатларнинг чинакам интернационал жамоатининг она тилиси, барча совет кишиларининг маънавий алоқа йўлларидаги қудратли ҳамда таъсирли омилдир. Миллатлараро алоқа ва ҳамкорликнинг тез суръатлар билан ўсиши, ўртоқ Л. И. Брежневнинг таъкидлашича, рус тилининг ролини бундан буёқ ҳам юксалтира боради.

Рус тили — бу улуғ Ленин ҳам, энг бой демократик ҳамда революцион традицияларга, ғоят юксак маданиятга эга бўлган улкан халқ тилидир. Бу тил башариятнинг энг мумтоз ақлавваллари асрлар оша орзу қилиб келган янги жамият қурувчилари тилидир. Бу — ҳозирги замон фани, техникаси ва маданияти тилидир.

Рус сўзи — бизнинг кўп миллатли буюк давлатимизни сайёрадаги барча кишилар билан боғлайдиган ҳалқадир. Рус сўзи — бу тинчлик овози, тенглик, қардошлик ҳамда халқлар дўстлигига, уларнинг тинчлик ва ижтимоий тараққиёт йўлида бир ёқадан бош чиқаришларига эҳтиросли чақириқдир.

Коммунистик қурилиш манфаатлари, ҳар бир миллатнинг ҳаётий эҳтиёжлари барча миллатга мансуб совет кишилари томонидан рус тилини чуқур ўрганишларини талаб этади. Миллий республикалар, ўлкалар ва вилоятларда рус тили тобора ўсиб бораётган рус-миллий иккитиллиги шароитида, рус бўлмаган аҳолининг рус сўзини худди ўз она тилисидай эгаллашга тобора интилиши муҳитида қулоч ёзмақда. 1979 йил май ойида Тошкентда «Рус тили — СССР халқлари дўстлиги ва ҳамкорлиги тили» мавзудида бўлиб ўтган Бутуниттифоқ илмий-назарий конференциясига фақат рус тили бўйича мутахассисларнинггина эмас, балки кенг жамоатчиликнинг катта қизиқиш билан қараганликлари мана шундан далолат беради. Конференцияда рус тилини ўрганиш ва мактабларда ўқитиш масалалари ҳар тарафлама муҳокама қилинди, бу муҳим ишда тўпланган тажриба умумлаштирилди.

КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари, СССР Олий Совети Президиуми Раиси ўртоқ Л. И. Брежнев конференция қатнашчиларига йўллаган, рус тилини ўрганиш ҳамда ўқитишни такомиллаштиришга нисбатан чинакам ленинча муносабат билан йўғрилган хатида шундай деб ёзади: «Барча совет кишилари томонидан умумий тарихий мулк сифатида ихтиёрий равишда қабул қилинган рус тилини она тилидай яхши билиш совет халқининг сиёсий, иқтисодий ҳамда маънавий бирлигини янада мустаҳкамлашга ёрдам беради.

...Лениннинг мамлакатимиздаги ҳар бир граждан «улуғ рус тилини ўрганиш имкониятига эга бўлиши»га эришиш тўғрисидаги орзуси муваффақият билан амалга оширилмоқда. Сизларнинг конференциянгиз ҳам бу олижаноб вазифани ҳал қилишга ёрдам беради»¹.

¹ «Правда» газетаси, 1979 й., 23 май.

Конференция барча совет халқлари ҳаётида муҳим воқеа бўлиб қолди, уларнинг бирлиги, дўстлиги ва ҳамкорлигининг яна бир ёрқин кўриниши бўлди. Бундай конференцияларни ўтказиш,— КПСС Марказий Комитетининг рус тилини ўрганиш ва ўқитиш проблемаларига хормай-толмай эътибор бериб келаётганлигининг ибратли тасдиғидир. У Коммунистик қурилиш миқёсининг ўсиб кетганлиги ижтимоий-иқтисодий вазифалар ва ғоявий-сиёсий, меҳнат ҳамда ахлоқий тарбия проблемаларини комплекс суратда ҳал этиш, совет турмуш тарзини тарғиб қилишни янада яхшилаш тақозосидир.

Бутуниттифоқ конференцияси КПСС Марказий Комитети ҳамда Совет ҳукумати совет маориф системаси олдига қўйган улкан ҳамда масъулиятли вазифаларни амалга оширишга муносиб ҳиссасини қўшди, рус тилини ўрганиш ва ўқитиш ишининг янада яхшиланишига янги туртки бўлди, кун тартибдаги масалаларнинг назарий даражасини кўтаришга ва уларнинг янада аниқ амалий йўналишини таъминлашга ёрдам берди.

БУЮҚ, ҚУДРАТЛИ ВА АЖОЙИБ ТИЛ

Тарихан мустаҳкам ўзаро алоқада ривожланиб келган меҳнат, тил ва онг бутун тарих мобайнида инсон қўлга киритган омилларнинг энг муҳими, энг қимматлиси, энг заруридир.

Фридрих Энгельснинг сўзлари билан айтганда, даставвал меҳнат, ундан кейин эса меҳнат билан бирга бурро нутқ — инсон миясининг шаклланишига, бу миянинг, шунингдек сезги органларининг ривожланишига ёрдам берган иккита энг қудратли сабаб бўлган. Инсон учун ва инсоният жамияти учун меҳнат, тил ҳамда онг сув билан ҳаводек аҳамиятга эга.

Тил — моддий, техника ҳамда маданий бойликларнинг шарт-шароити, шунингдек, моддий, маънавий бойликларни яратиш жараёнининг ўзи, яъни меҳнат тилни тараққий эттириш учун пойдевордир. Тил ўзида билимларнинг гигант қомусини намоён қилади. Ўзининг алоқа воситаси функцияси, ифода сифатлари билан у инсонни жамиятга қўшади ва алоҳида одамни жамият аъзоси қилади, демак билимнинг бу ҳазинасини эгаллашгина инсоннинг ижтимоий мавжудлигини таъмин этади.

Тил — инсон алоқасининг, илмий-назарий ва бадиий тафаккурининг универсал воситаси, билиш қуроли. Инсон ана шу тил шарофати билангина табиат сирларига кириб боради, фан, техника, маданиятни олдинга қараб ҳаракатлантиради.

Тил авлодлар ўртасида уларни бир-бири билан боғлаб турадиган ҳалқа, «замонлар боғичи», коллектив орттирган тажрибани сақлайдиган омборхонадир. У фақат ҳозирги замон фани, техникаси, маданиятининг шу лаҳзасинигина акс эттириб қолмайди, балки буларнинг ўтмиш ҳолатларини ҳам қайд қилади ва уларнинг бойликларини келажак авлодларга етказиб беради.

Ҳар қандай халқнинг бутун тарихи, унинг моддий ва маънавий турмуши тил билан мустаҳкам боғлиқдир ва унда мужассам бўлади. Бу хусусда таниқли рус педагоги Константин Дмитриевич Ушинский ажойиб гап айтган. «Тилда,— деган эди у,— бутун халқ ва унинг бутун ватани жонлантирилади; унда халқ руҳининг ижодий кучи билан ватан осмони, унинг ҳавоси, физик ҳодисалари, иқлими, далалари, тоғ ва водийлари, ўрмон ва дарёлари, бўронлари ва момақалдиروқлари... Фикрда, картинада ва товушда ифодаланади. Аммо халқ тилининг ёр-

қин, тиниқ теранликларида биргина жонажон Ватан табиатигина эмас, балки халқ маънавий ҳаётининг бутун тарихи акс эттирилади».¹

Ҳозир жаҳонда икки ярим мингдан зиёдроқ тил мавжуд ва улардан ҳар бири халқ тарихига, унинг табиатига, ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатларининг хусусиятларига боғлиқ суратда ривожланади. Улардан ҳар бири ўз сифатига ва бойлигига, ўз гўзаллиги ва тароватига эга, халқ турмушининг ўзига хос ранглари-ни ифодалайди.

Шу билан бирга, Владимир Ильич Ленин кўрсатиб ўтганидай, барча халқларнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиётга эҳтиёжлари кўпроқ ривож топган ва тарқалган тилларни халқро алоқа тиллари — жаҳон тиллари сифатида олдинга суриш зарурлигини шарт қилиб қўяди. Улар жумласига рус тили ҳам киради. У жаҳондаги энг бой тиллардан бири бўлиб, ўзининг услубий ифода воситасинигина эмас, балки инсон тафаккурининг энг мураккаб фалсафий ҳамда табиий-идмий категорияларини етказиб беришни таъминловчи уйғун лексикавий ва структурали-синтаксистик бирлик системасини ҳам ишлаб чиққан.

Илмий коммунизм асосчилари рус тилига ғоят юксак баҳо берганлар. Карл Маркс рус тилидаги адабиётни кузатиб бориш имконига эга бўлиш учун рус тилини 52 ёшга кирган пайтида ўргана бошлайди ва тез орада, тахминан ярим йилдан кейин Герцен, Пушкин, Добролюбов, Чернишевский, Гоголь, Салтиков-Шчедрин асарларини асл нусхада ўқийдиган даражада эгаллаб олади.

Рус тилининг фазилатларини Фридрих Энгельс доимо таъкидлар эди. Унинг рус тили тўғрисидаги фикри хусусан шу билан қимматлики, таниқли тилшунос ва кўпроқ тараққий этган бир неча қадим ҳамда унга замондош Европа тилларининг мукамал билимдони бўлганлиги учун ҳам рус тилига энг муўтабар ва илмий жиҳатдан холис баҳони у бериши мумкин эди. Ф. Энгельс рус тилини энг кучли ва энг бой жонли тиллардан бири ҳисобларди. «Рус тили қандай гўзал!» — дея хитоб қилган эди у. Ф. Энгельс рус тилида услубий имкониятларнинг тонг қоларли хилма-хиллигини, унинг қудратини, жаҳон фани, техникаси ва маданиятига иштирок этиш учун у очиб берган истиқболларни кўрди.

Владимир Ильич Ленин рус тилининг бойлигини, кучи ва гўзаллигини бир неча марта кўрсатиб ўтган. У рус тили билан завқланишни айтибгина қўя қолмаган, балки социалистик революция томон одим отиб бораётган Россиянинг иқтисодий, сиёсий ва маданий тараққиёти борасидаги чуқур билими асосида рус тилининг ҳозирги кундаги ва келажакдаги прогрессив аҳамиятини унинг халқлари учун аниқ тасвирлаб берган.

Бинобарин Ленин асарларининг тили — рус тили тарихида энг муҳим воқеа, илмий ва публицистик нутқнинг классик намунаси эканлиги тасодифий эмас. Унда табиат ва жамият, фалсафа, экономика, ҳуқуқ ва давлат, жаҳон ишчилар ҳаракати, пролетариат революцияси ва социалистик идеология, илмий коммунизм ҳақидаги марксча-ленинча фаннинг буюк ютуқлари акс эттирилади.

Рус тилининг бойлиги, юксак сифатини ўтмишдаги рус ёзувчилари, жамоат арбоблари узлуксиз таъкидлаб келганлар.

Михаил Васильевич Ломоносов рус тилининг ажойиб баҳосини берган. Европа халқлари тилларини узоқ ўрганиши асосида у, рус тилида энг кўп тараққий этган Европа тилларини характерлайдиган бар-

¹ К. Д. Ушинский. Асарлар, т. 2. М.—Л., 1948 й., 14-б. (русча нашри).

ча ифода элементлари бир-бирига гармоник равишда уйғунлашиб кетган, деган хулосага келади. М. В. Ломоносов шундай деб ёзади: «Кўп тилларнинг подшоҳи — Россия тили ўзи ҳукмронлик қилаётган ерларнинг бепоёнлиги билангина эмас, балки Европадаги барча тиллар олдида ўзининг ҳам бепоёнлиги ва имкониятлари билан улғудир... Ҳозирги кўриб турганимиз олам иморатида ҳамда инсоний муомалаларда бўлувчи энг нозик фалсафий ҳаёллар ва мушоҳадалар, турли-туман табиий ҳодисалар ва ўзгаришлар бизнинг боадаб ва нарсаларни ифода қилувчи нуқтимизда ҳам бордир».¹

Александр Сергеевич Пушкин рус тилининг бойлиги, чексиз ифода имкониятлари ҳақида бир неча бор гапирган. У шундай таъкидлайди: «славян-рус тили Европанинг барча тилларидан шак-шубҳасиз устундир»².

Рус тилининг бойлиги ва ифодалилиги ҳақидаги мазмунан ғоят аниқ ва шаклан юксак бадиий фикрлари биз рус адабиётининг классиклари Н. В. Гоголь, Н. А. Некрасов, И. С. Тургенев, Л. Н. Толстой, А. П. Чеховларда ҳам учратамиз.

И. С. Тургеневнинг улғ қудратли рус тили ҳақидаги ҳикматли сўзлари машҳур бўлиб кетган. Унда Тургенев рус тилини ҳаётдаги қувонч, турмуш қийинчиликлари олдида тушкунликка тушишга йўл қўймайдиган далда, деб атайди. Унинг бошқа бир гапи замонавий янграйди: «Бизнинг тилимизни эҳтиёт қилинг, — деб ёзган эди И. С. Тургенев, — бизнинг ажойиб рус тилимиз авлодларимиздан қолган хазинадир, бу мулкдир. Бу ғоятда қудратли қуролга нисбатан ҳурмат билан муомала қилинг; омилкор қўлларда у мўъжизалар яратишга қодир! Ҳатто «фалсафий умумийлик ва поэтик назокатни» таъби кўтаролмайдиган, кўзларига тил фикрни ифода қилиш воситасидан, оддий мурватдан ўзга нарса бўлиб кўринмайдиган практик кишиларга ҳам мен: ақалли механика қонунларидай ҳурмат қилинг, ҳар бир нарсадан иложи борича фойдани ажратиб олинг, деган бўлар эдим».³

А. И. Герцен таъкидлайдики, рус тили — «жарангдор, бой тил... чаққон ва қудратли, герман метафизикасининг энг умумий ғояларини ҳам ва француз ҳазил-мутойибасидаги энгил, йилги роқ ўйинни ҳам ифода-лашга қодир тил».⁴

Алексей Максимович Горький рус тилига бебаҳо бойлик ва фан, техника ҳамда маданиятнинг тенги йўқ қуроли сифатида қараган. У айтган эдики, «рус тили беҳад бой ва ҳамон ҳайратомуз тезлик билан бойиб бормоқда».⁵

Алексей Толстой рус тилини умумбашарият тил маданиятининг энг буюк ютуғи деб атайди ва пайғамбарона башорат қилиб, «рус тили жаҳон тили бўлиб қолмоғи лозим. Пайт келадики (ва у яқин қолди), рус тилини ер юзининг барча меридианлари бўйлаб ўргана бошлашади»⁶ — дейди.

Рус тили ҳақида унинг ажойиб билимдони Константин Георгиевич Паустовский образли, лўнда ва ғоят аниқ гапирган эди: «Бизга энг бой, аниқ, қудратли ва чинакамига сеҳрли рус тили мулк қилиб берилган».⁷

Чоризм рус тилини рус бўлмаган халқларга зулм қилиш қуролига

¹ М. В. Ломоносов. Российская грамматика. Тўла асарлар. VII т., М., Л., 1952. 391—392-б. (Русча нашр).

² А. С. Пушкин. Тўла асарлар. 12 т., Л., 1937 й., 31-б. (русча нашри).

³ И. С. Тургенев. 28-томлик. 1967 й. 13 т. 198-б. (русча нашри).

⁴ А. И. Герцен. Тўла асарлар, т. 6. п. 2. 1925 й. 455-б. (русча нашри).

⁵ М. Горький. О литературе, М. СП., 1953 й. 377-б. (русча нашри).

⁶ А. Н. Толстой. Асарлар. 10 т. М., 1961 й. 233-б. (русча нашри).

⁷ Рус тили. Донолик косаси, М., 1975, 193-б. (русча).

айлантириш учун уриниб келганлигига қарамай, рус тили прогрессив тарихий вазифани ҳамма вақт адо этиб келди — турли миллат ва элат меҳнаткашларига билим чирогини, социалистик маданиятнинг илғор ғояларини элтди. Рус тилининг бу юксак тарихий миссиясини халқларнинг ўзлари, уларнинг илғор ижтимоий-сиёсий арбоблари, олимлари ва ёзувчилари тан олдилар.

Рус тилида улар ўз халқлари маънавий тараққиётининг, маданиятлари ва тилларининг сарчашмасини кўрдилар. Буни рус бўлмаган барча халқлар маданиятларининг кўзга кўринган вакиллари — Тарас Шевченко ва Иван Франко, М. Богданович ва Я. Лучина, Абай Қўнанбоев, И. Чавчавадзе ва А. Церетели, Мирза Фатали Охундов, Муқимий ва Ҳамза, Қ. Негруца, Ю. Жемайте, Ф. Крейцвальд, Абдулла Тўқай ва бошқалар таъкидлаб келганлар.

Фурқат, Муқимий, Сатторхон, Исҳоқхон каби ўлкамизда XIX асрда яшаган энг яхши ёзувчилар, илғор олимлар, халқ маърифатпарварлари, агар фан ва адабиёт алоҳида ҳолда ривожланидиган бўлса, чинакам камолга ҳеч қачон етолмаслигини тушунардилар. Бу тушуниш рус адабиёти билан танишиш, унинг доғолиги ва гўзаллиги, эстетик ва ахлоқий кучини англаш натижасида аста-секин муҳим заруратга, улғур рус халқининг маънавий оламини англашга ташналикка айлана борди. Ва бу хазинага кириб боришнинг энг асосий йўлларида бири рус тилини билиш бўлиб келди ва бўлиб қолмоқда.

Машҳур ўзбек олими, демократ-шоир Зокиржон Фурқат ўз халқини руслар билан дўстлашишга чақирди, бу билан бирга ўзбек халқини фақат рус халқи ва у билан дўстлик озодликка, ижтимоий тараққиётга ҳамда маърифатга олиб бора олишини таъкидлади. Фурқат рус тилини ўрганишнинг катта фойдасини кўрди ва уни ғайрат кўрсатиб ўрганишга киришди, рус адабиётини классиклари асарларини асл нусхасида ўқиди. У рус тили ҳамда рус маданиятининг жўшқин тарғиботчиси эди. У «Туркистон вилояти газети»да шундай деб ёзади: «... Русия халқи хат ва лисон ўрганмоққа бизни таклиф қилса, муроди ёмон эмасдур. Балки, мамлакат обод бўлиб, фуқаро ва райялар осойишта бўлмоқларини хоҳлайдур. Азбаски Русия халқи ҳамма вақт биз, мусулмон халқини давлатманд ва хурсанд бўлмоғимизга кўшиш қиладур».

Бошқа бир таниқли ўзбек демократ шоири — Муқимий рус тилини ўрганиш кераклигини, жаҳон адабиётидаги энг яхши асарлар унда ёзилганлигини ҳамма вақт таъкидлар эди. Бусиз чинакам саводхон одам бўлиши ва ўз халқига наф келтириши мумкин эмас, дея тасдиқлар эди.

Ўзбек маърифатпарвари Сатторхон рус тилини қаттиқ севарди. Рус тилисиз илмий билимларни бутун бойлиги билан эгаллаб бўлмайди, деб ҳисобларди у. Сатторхон ўз ватандошларини, рус тилини билиш икки халқнинг бир-бирига яқинлашувига, улар ўртасидаги дўстликнинг мустаҳкамланишига ёрдам беради, деб ишонтирарди.

Кўзга кўринган бошқа бир маърифатпарвар — Исҳоқхон рус тили ҳамда рус маданиятининг оташин тарғиботчиси сифатида майдонга чиқди. У ўз замонасининг билимдон, илғор кишиси бўлганлиги туфайли рус маданияти таъсири остида кириб келган барча янгилликларни мамнуният билан қабул қилди, ўз халқини рус тилини ўрганишга чақирди.

Туғилган кунининг 90 йиллиги шу бу йил тантанали суратда нишонланидиган ўзбек халқининг содиқ фарзанди, оташин ватанпарвар Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий рус тилини ўрганишга қарши бош кўтариб чиққан тескаричиларни ҳамда буржуа миллатчиларини ўз асарлари билан шафқатсиз суратда фош қилди. 1914 йилда Ҳамза ўқитувчиларга қарата ўзига хос эҳтирос билан ёзилган хатида рус тилини, улғур

рус халқи одатлари ҳамда маданиятини кенг миқёсда ўрганиш лозимлигини кўрсатади.

Улуғ Октябрь социалистик революциясининг ғалабаси натижасида қурилган янги жамятда мамлакатимизнинг барча халқлари ягона қардошлик оиласига жипшлашдилар. Ва бизнинг кўп миллатли давлатимизда рус бўлмаган халқлар томонидан рус тилини эгаллашга интилиш тобора ўсиб бормоқда, уни билиш барча граждaнларнинг зарур эҳтиёжи бўлиб қолди.

РУС ТИЛИ — СОВЕТ ХАЛҚЛАРИНИНГ ЭНГ БУЮК МУЛКИ

Улуғ Октябрь турмушининг сиёсий, иқтисодий ва маданий соҳасини тубдан қайта қуриб, СССР халқлари тилларида катта ўзгаришлар ясади. Бу ўзгаришлар асосида партия томонидан изчиллик билан амалга оширилиб келаётган миллий муносабатларни ривожлантиришнинг ленинча назарияси, уларнинг тиллари, маданиятларининг тенг ҳуқуқлилиги принциплари ётган ва ҳозир ҳам шундай.

В. И. Ленин катта ва кичик халқларнинг тақдирлари, уларнинг маданиятлари ва тиллари ҳақида буюк ғамхўрлик кўрсатди, кам нуфусли миллатларнинг маданият ҳамда тилларига тажовуз қилишга қарши, барча миллатларни ҳар тарафлама тараққий эттириш ва ўзаро бойитиш учун муттасил кураш олиб борди. Владимир Ильич Ленин халқларнинг, уларнинг тиллари ҳамда маданиятлари тенг ҳуқуқлилиги сиёсатининг ҳақиқий тарафдори эди.

В. И. Ленин, ҳақиқий марксист-интернационалист сифатида, рус бўлмаган халқларга рус тилини зўрлик билан тиқиштиришга уринганларнинг барчасига қарши шафқатсиз кураш олиб борди. «Биз ўйлаймизки,— деб ёзган эди Владимир Ильич,— буюк ва қудратли рус тили, уни ким бўлмасин, калтак остида ўрганишига зор эмас...» Россиянинг социал тараққиёт йўлидан ривожланиши мамлакатнинг рус бўлмаган халқлари томонидан рус тилини кўнгилли равишда кенг миқёсда ўзлаштиришга муқаррар суратда олиб келишига В. И. Лениннинг ишончи комил эди.

Совет ҳокимияти ўрнатилгандан кейин В. И. Ленин рус тилининг бутун бойлиги меҳнаткаш омманинг мулки бўлиб қолиши учун ғамхўрлик қилди. 1920 йил январида, совқотган, оч Россия граждaнлар уруши фронтларида бағоят оғир жанглар олиб бораётган бир пайтда, Владимир Ильич ҳозирги замон рус тили луғатини тузиш ҳақидаги масалани аниқ ва асосли равишда қўйиш учун вақт топади.

Ёш совет республикасининг СССРдаги миллатлар ва элатларнинг она тилларида юз берган жараён — асосий қисми саводсизликни тугатишдан иборат маданий революцияни мамлакатда амалга ошириш тадбирлари башарият тарихида оламшумул, чинакамига муҳим воқеа бўлиб қолди. Бу ҳодиса кенг меҳнаткашлар оммасини сиёсий, ишлаб чиқариш ва маданий ҳаётга фаол иштироқ эттириш учун буюк социал восита бўлди. Мамлакатнинг ёзув хати йўқ қирқдан зиёд халқи алифбелари ишлаб чиқилган эди.

Миллий тиллар қоқоқликка қарши курашнинг таъсирчан қуроли, маданиятни раванқ топтириш, социалистик қурилиш вазифаларини бажаришга меҳнаткашларни сафарбар этиш воситаси бўлиб қолди.

Қардошларча ўзаро ёрдам ва ҳамкорлик, моддий ва маънавий бойликларни баҳам кўриш ҳамма вақт мамлакатимиз халқлари ҳаётининг муқаррар қонунини бўлган ва қатъий қонунидир. Бу ҳамкорлик ва ўзаро ёрдамнинг ривожланиши моддий ишлаб чиқариш ҳамда маънавий

ҳаётнинг барча соҳаларида миллатлараро хилма-хил алоқаларни амалга ошириш учун бир тилдан фойдаланиш масаласини объектив равишда олдинга сурди. Шундай тил қилиб ихтиёрий равишда рус тилини танлаб олинди.

Рус тилининг миллатлараро алоқа воситаси сифатида олдинга сурилиши — янги жамият қурилишининг объектив заруратидир, зотан социализм мамлакатдаги барча миллат ва элатларнинг биргаликдаги меҳнати билан, келишиб қилган ҳаракатлари билан барпо этилади. Бу фақат социалистик жамиятда мумкин, чунки барча миллат ва элатларнинг ҳақиқий тенглигини, уларнинг тенг ҳуқуқлилиги ва бир-бирини ўзаро бойитиши халқларнинг ўзаро ишонч муносабатларини ҳар тарафлама ҳамкорлиги ҳамда ихтиёрий суратда бир-бирига яқинлашувини юзага келтириш асосида барча миллий тилларни эркин тараққий эттириш ва чуқурлаштиришни мана шу жамият таъмин этади. Ана шундай муносабат мавжуд бўлган пайтдагина миллатлар ва элатлар ўзлари учун мумкин қадар қулай тилни миллатлараро алоқа тили сифатида олдинга суришларига замин яратилади. Шундай қилиб, миллатлараро алоқа тили — социализмнинг моҳияти, миллатлар ва элатлар ўртасидаги сифат жиҳатидан янги муносабатлар билан олдиндан белгилаб қўйилган ҳодисадир.

Халқ хўжалигини тиклаш ва юксалтириш, социализм ва коммунизмнинг моддий-техника базасини барпо қилиш ҳамда мустаҳкамлашда халқларнинг ҳар тарафлама ҳамкорлиги ва ўзаро ёрдамини ташкил этиши социализмнинг энг буюк афзалликларидан бири ҳисобланади.

Марксизм-ленинизм, иқтисодий алоқалар — жамиятдаги қолган барча алоқаларнинг асосидир, деб таълим беради. В. И. Ленин шундан келиб чиқиб, рус тилининг мамлакатимиздаги халқларнинг миллатлараро алоқа воситасига айланиб кетиш қонуниятини чуқур ва ҳар тарафлама асослаб берди. У шундай деб ёзган эди: «иқтисодий оборот эҳтиёжлари бир давлатда яшовчи миллатларни (ҳозирча улар биргаликда яшаб турмоқчи эканлар) ҳамма вақт кўпчилик тилини ўрганишга мажбур этади». Владимир Ильич кўрсатган эдики, СССР сингари кўп миллатли давлатнинг иқтисодий тараққиёти унда яшовчи миллатларда объектив равишда кўпчилик тили — рус тилини ўрганиш фикрини тўғдиради. В. И. Ленин таъкидлайдики, «иқтисодий оборот эҳтиёжлари савдо-сотик алоқалари манфаатлари юзасидан билиб олиш кўпчиликка қулай бўлган муайян мамлакат тилини ўз-ўзидан тайинлайди. Ва бу ажримни турли миллат аҳолиси қанчалик ихтиёрий суратда қабул қилса, у шунчалик мустаҳкам бўлади, у қанча тез ва кенг қабул қилингани сари демократизм шунча изчил бўла боради...»

В. И. Ленин миллатлараро тилнинг ажралиб чиқиши ва ёйилишидаги тўртта ҳал қилувчи омилни қайд қилиб ўтади: иқтисодий оборотнинг эҳтиёжлари, кўпчилик тили, ушбу тилни миллатлараро алоқа тили сифатида ихтиёрий суратда қабул қилиш, изчил демократизм.

В. И. Ленин даставвал, жамият тараққиётида, шу жумладан тилнинг такомиллашувида иқтисодий омиллар ҳал қилувчи роль ўйнайди, деган принципиал қоидадан келиб чиқади. Социализм даврида барча республика, миллат ва элатлар экономикасининг жадаллаштирилган юксалиши содир бўлади. У Коммунистик партия томонидан барча миллатлар, элатларнинг ўзаро ёрдами ҳамда ҳамкорлигини ташкил этиш, республикалар хўжалигини ихтисослаштиришни ошириш йўли билан таъмин этилади. Мана шу асосда мисли кўрилмаган жадаллатиш, улар ўртасидаги иқтисодий алоқаларни яхшилаш, моддий ва маънавий бойликларни баҳам кўриш содир бўлади.

Буларнинг барчасини умумистеъмолдаги миллатлараро тилсиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Саноатни барпо этиш ва ривожлантириш

миллатлар ва элатларнинг кўп мингли вакиллари ягона ишлаб чиқариш коллективларига тортиш билан амалга оширилган. Бу жараёнлар коллективлаштириш, қишлоқ ҳаётидаги олдинги тартибга қарши кескин кураш, шаҳар билан қишлоқ ўртасида мустақкам муносабат ўрнатилган орқали қишлоқда ҳам юз берди.

Миллатлараро тил бўлмаганида турли тилларда гаплашувчи ўнлаб миллатлар ва элатлар ўртасидаги ҳамфикрлилик, иқтисодий вазифаларни бажаришни таъминлай оладиган ҳар тарафлама мустақкам бирлик даражасига кўтарилиб бўлмас эди. Миллатлараро тил даставвал, алоқа воситаси сифатида, экономикани юксалтириш, социализм ҳамда коммунизмнинг моддий-техника базасини барпо этиш йўлида республикалар, миллатлар ва элатларнинг биргаликдаги фаолиятларини мослаб олиш учун зарурдир.

Социализм миллатлар ва элатларнинг ҳоким ва тобеларга бўлинишини тубдан йўқ қилади, халқлар ўртасида тенглик ва ўзаро ҳурмат муносабатларини ўрнатади. Бу шароитларда, В. И. Ленин таъкидлаганидай, улар қулай ва фойдали тил сифатида кўпроқ тарқалган тилни ихтиёрий равишда афзал кўрадилар.

Миллатлараро алоқа тили миллий тилларни камситмайди. Аксинча, барча миллий тилларга ўз камолотларида янги чўққиларни забт этишларида ёрдам беради. Шу билан баробар рус тили СССРдаги барча миллат ва элатларнинг янада ривожланиши ва равнақини тезлатишнинг қудратли воситасидир. Шундай қилиб, миллатлар ва элатлар томонидан миллатлараро тилни ихтиёрий равишда қабул қилиниши ўйлаб чиқарилган ҳодиса эмас, балки уларнинг иқтисодий, сиёсий ҳамда маданий тараққиётлари манфаатларига тўла-тўқис жавоб бера оладиган ҳаётий ва реал заруратдир.

Бу ихтиёрийлик бутун совет тузуми билан, унинг ҳақиқий демократизми билан, ленинча миллий сиёсатни амалга оширишдаги изчиллик билан таъмин этилади. Рус тилининг миллатлараро алоқа тили сифатида кўрсатилиши ва кенг тарқалиши социализм шароитида, айниқса унинг етуклик босқичида ғоят тез суръатлар билан юз бермоқда, чунки у СССР халқларининг миллий тилларини бир вақтнинг ўзида такомиллаштириш билан амалга оширилмоқда.

Ҳеч қачон, ҳеч бир ижтимоий тузум миллий тилларни ривожлантириш учун Совет Иттифоқидагидек шароит яратмаган. Совет ҳокимияти даврида элликка яқин тил ёзув тили бўлиб қолди, миллий тилларнинг луғат фонди бойиди, адабий нормалари ишлаб чиқилди, мамлакатимизнинг барча тилларида бадий асарлар ёзилмоқда, ранг-баранг асарлар чоп этилмоқда.

Ленинча миллий сиёсат мамлакатимиздаги ҳар бир халқнинг, барча миллатлар ва элатларнинг манфаатлари ва ҳаётий эҳтиёжларини назарда тутган ва назарда тутди. Бу манфаатлар ва эҳтиёжлар эса— миллий тилларнинг эркин ривожланишида ҳам, рус тилининг миллатлараро алоқа тили сифатидаги фаолиятида ҳам назарда тутилади. Социализм қурилиши ва мустақкамланиши жараёнида барча миллий тилларни ривожлантириш ва айни чоқда рус тилини ҳамма тан олган миллатлараро алоқа воситаси сифатида барча миллатлар, элатлар ва этник гуруҳлар орасида ёйиш амалга оширилди.

Янги жамиятни барпо қилишнинг барча босқичларида рус тили халқларимизнинг қардошлик ва ҳамкорлик тили бўлди. Рус тилининг бундай функцияси миллий зиёли ҳамда ишчилар синфини етиштириш, фан асосларини, илмий-техника тараққиёти ютуқларини эгаллаш воситаси сифатида ҳамisha муҳим роль ўйнади.

Рус тили билимларининг ҳақиқий дафинаси, марксизм-ленинизм ғояларини фаол ташувчи, маънавий бойликлар хазинаси, умумбашарий

тараққиёт неъматларидан баҳра олишнинг таъсирли қуролидир. Олимлар, жамоат арбоблари, зиёлиларнинг фидокорона меҳнатлари билан рус тилида жаҳон маданиятининг асл дурдоналари яратилган, рус тилига энг буюк сўз санъаткорлари, мутафаккир, олимларнинг асарлари таржима қилинган.

Коммунизм башарият ўзининг узоқ асрлар мобайнидаги моддий ва маънавий тараққиёт тарихи давомида яратган барча яхши нарсаларга суянади. Шунинг учун коммунизм қурилиши, илмий-техника тараққиёти ва рус тили ажралмасдир. Совет даври рус тилига катта ўзгаришлар қўшди — унинг мафкуравий сифатини юксалтирди, лексика ҳамда фразеологиясини янги элементлар билан бойитди. Ҳозирги замон рус тили грамматик ҳамда илмий жиҳатдан энг пухта ишлаб чиқилган тиллардан биридир. Бизнинг замонамизда рус тили интернационал лексикани бойитиш, фан ва маданият терминларини ер юзига тарқатишда энг муҳим манба бўлиб қолди.

В. И. Ленин рус сўзи «Совет» халқаро миқёсда тарқалиб, машҳур бўлиб кетганлигини ўша пайтдаёқ қайд қилган эди. «Жаҳоннинг ҳамма ерида, — деб ёзган эди у, — «Совет» сўзи нафақат тушунарли бўлиб қолди, балки шуҳрат топди, ишчилар учун сеvimли бўлиб қолди».

Ҳозирги вақтда ленинизм, большевизм, колхоз, совхоз, комсомол, Октябрь сингари бир кўп рус сўзлари интернационал тушунчалар сирасига кириб, мустаҳкам ўрин олди. Бугунги кунда рус тили — бу космик техника, ядро физикаси ва ҳозирги замон химияси тилидир. Деярли барча халқ ва элатлар тилларида рус тили орқали уларга кириб борган — спутник, лунник, бионика, радар ва лазер сингари термин ва сўзлардан фойдаланилмоқда. Социалистик миллатларнинг тилларида новатор, рационализатор, механизатор ва шулар сингари бошқа кўп сўзлар мустаҳкам қарор топган.

Лексикасининг ғоятда бойлиги, грамматикасининг пухталиги, услубий имкониятларининг битмас-туганмаслиги, илмий терминларнинг мўллиги — буларнинг барчаси рус тилидан миллатлараро тил сифатида фойдаланилишига ёрдам қилди, унда кўп миллатли мамлакатимиздаги барча халқларнинг фикр-туйғуларини бутун рангоранглиги билан ифодалаб беришни осонлаштирди.

СССРДА ТИЛЛАРАРО МУНОСАБАТЛАР РИВОЖИНИНГ ЯНГИ БОСҚИЧИ

Ҳозир барча ишчилар, колхозчилар, зиёлилар, ёшларнинг партия сиёсатини амалга оширишда онгли жангчи, коммунизмнинг актив қурувчилари бўлишларига эришиш ниҳоятда муҳимдир. Шунинг учун КПСС ғоявий-тарбиявий, барча идеология ишларини кучайтиришга биринчи даражали аҳамият бермоқда.

Идеология иши — бу коммунизм учун курашнинг муҳим жабҳаси, партия ташкилотларининг омма ўртасидаги ташкилотчилик ишларининг ажралмас қисмидир. Сўнгги пайтлар мобайнида КПСС Марказий Комитети идеология масалалари юзасидан қатор қарорлар қабул қилди, уларда ғоявий-сиёсий ишларни янада такомиллаштириш, уларнинг таъсирчанлигини оширишнинг аниқ йўллари ҳамда воситалари кўрсатиб берилган.

КПСС Марказий Комитети томонидан «Ғоявий, сиёсий-тарбиявий ишларни янада яхшилаш ҳақида» яқинда қабул қилинган қарорда идеология ишининг ғоятда муҳим аҳамиятга эга эканлиги бутун тўлаллиги билан таъкидланган. Бу асосий партиявий ҳужжатда етук социализм шаронтидаги идеология ва сиёсий-тарбиявий ишнинг бош

йўналиши, шакл ва усуллари очиб берилган, совет кишиларининг коммунистик онглилиги, ижодий активлиги даражасини юксалтириш, буржуа мафкураси ҳамда ахлоқига нисбатан муросасизлигини тарбиялашда унинг таъсирчанлигини янада ошириш вазифалари аниқ қилиб белгилаб берилган.

Ленин партиясининг оммани коммунистик тарбияси борасидаги кўпқиррали фаолиятида рус тилини ўрганиш ва ўқитиш масалалари муҳим ўринни эгаллайди. Етук социализм шароитида рус тилининг роли ортиб боришида сифат жиҳатидан янги давр бошланади. Буни миллий муносабатларнинг янада ривожланиши, миллатлараро алоқаларнинг жадаллашиши, илмий-техника революцияси таъсирининг кенгайиб бориши, барча миллат ва элатларимизнинг маънавий эҳтиёжлари ўсиб кетганлиги тақозо қилади.

Ҳозир, олдинги даврдаги сингари мамлакатимиздаги миллий муносабатларда иккита тенденция ҳаракат қилмоқда. Бир томондан, ҳар бир социалистик миллатнинг гуркираб ва ҳар тарафлама ўсиши юз бермоқда, бошқа томондан, мамлакатимизда бутун ижтимоий турмуш интернационализм байроғи остида социалистик интернационаллаштирилиши натижасида миллатларнинг тобора кўпроқ яқинлашуви содир бўлмоқда.

Миллатларнинг равнақи ва яқинлашуви — бу ягона объектив жараённинг ўзаро боғлиқ ва бир-бирини ўзаро тақозо этадиган икки томондир. Улардан ҳар бири бошқасининг ривожланишини шарт қилиб қўяди. Совет миллатларининг ривожланиши ва равнақ топиши уларнинг ўзаро алоқаларини кучайтириш учун, ҳамкорлик доираларини кенгайтириш учун, ва бинобарин, бир-бирига яқинлашишлари учун шарт-шароит яратеди. Миллатлар қанча кўпроқ яқинлашсалар, улар шунчалик кенгроқ ва яқинроқ ҳамкорлик қиладилар, уларнинг бир-биричи ўзаро бойитишлари шунча тўлақонлироқ бўлади, ҳар бирининг ривожланиши ва ҳар томонлама гуллаб-яшнаши шунча тезроқ юз беради.

Бу ҳар иккала тенденция диалектик бирликни ташкил қилади ва бир-бири билан мувофиқ суратда уйғунлашиб кетади. Равнақ топиш орқали яқинлашиш, яқинлашиш орқали эса равнақ топиш — социалистик миллатлар тараққиётининг асл маъноси шундай. Ўзаро боғлиқ бўлган бу илғор тенденцияларнинг таъсири жамият ҳаётининг барча соҳаларида, шу жумладан тиллараро муносабатларни ривожлантиришда намоён бўлади.

Социализм ва коммунизм шароитларида бу муносабатларни ривожлантиришга ўзаро боғлиқ икки тенденция — барча миллий тилларни равнақ топтириш ва айни чоқда миллатлар, элатлар ва этник гуруҳлар ўртасида рус тилини умум томонидан тан олинган миллатлараро алоқа воситаси сифатида ёйиш — хосдир.

Етук социализм шароитида миллий муносабатларни ривожлантиришда миллатларнинг яқинлашуви бош йўналтирувчи тенденциядир. КПСС XXV съезди қарорларида совет халқларининг қардошлик ҳамкорлиги, уларнинг интернационал бирлиги ва муштараклигининг узлуксиз ўсиб бориши миллий муносабатларни ривожлантиришнинг бош йўналиши сифатида мустаҳкам пойдеворга — муштарак халқ хўжалиги комплексига, халқларнинг жамиятимиздаги барча соҳаларда қарор топган ҳақиқий дўстлигига таянади.

Барча республикаларнинг экономикаси мамлакатимиздаги барча миллатлар ва элатлар куч-гайратини бирлаштирадиган СССРнинг ягона халқ хўжалик плани асосида ривожланади. Коммунизмнинг моддий-техника базасини фақат уларнинг ҳамкорликдаги бирлашган меҳнатлари пайтидагина барпо этиш мумкин. Шундай қилиб, рус ти-

ли халқларимизнинг ўзаро алоқаларида асосий восита, улар томонидан иқтисодий, илмий-техника ҳамда ижтимоий-сиёсий ахборотларни алмашишнинг энг муҳим қуроли бўлиб майдонга чиқади.

Республикалар ўртасида барча халқларимиз меҳнатини янада тўлароқ интеграция (яхлитлаштириш)га олиб борадиган ихтисослаштириш ҳамда кооперативлаштириш (бирлаштириш)нинг самарадор системаси вужудга келган. Бугунги кунда мамлакатимизнинг барча районларида Ўзбекистонда тайёрланган маҳсулот яхши маълум. Ўз навбатида, барча қардош республикалар Ўзбекистон ССР меҳнаткашларини ўзларининг серзавқ меҳнатлари самараси билан мамнун этмоқдалар. Шу билан бирга, Совет давлати иқтисодий қудратини мустаҳкамлашга барча қардош республикалар қўшаётган ҳисса муттасил ортиб бормоқда.

Ривожланган социализм шароитида халқларимиз ўртасидаги иқтисодий ҳамкорлик бирлашган, биргаликдаги қўшма меҳнат шаклини олди, бу эса, меҳнатни умумиттифоқ миқёсида тақсимлашни тақозо этди. Йирик халқ хўжалиги объектлари қурилишлари совет кишиларининг бирлашган меҳнати натижасидир. Тарихий қўриқни ўзлаштиришда барча республикалар иштирок этдилар, ва мутлақо табиийки, бу ерда рус тили барча миллат ва элат вакилларининг миллатлараро алоқа тили бўлди. Тольяттидаги автомобил гигантини бутун мамлакат қурди. Бу ерда ҳам рус тили барча миллат ва элат вакилларининг алоқа тили, уларнинг куч-ғайратларини бирлаштириш тили бўлди. Бугунги кунда рус тили — бу БАМ, КамАЗ, барча янги қурилишларимиз тилидир. Бинобарин, биз тўла асос билан тасдиқлай оламизки, рус тили мамлакат олдида турган ижтимоий-иқтисодий вазибаларни муваффақиятли ҳал қилишнинг муҳим моддий кучидир.

Социалистик миллатлар учун иқтисодий омиллар билан бир қаторда халқнинг ижтимоий-сиёсий бирлигини янада мустаҳкамлаш ҳам муҳимдир. Рус тили халқларнинг миллатлараро ҳамкорлик тили сифатида бу бирликни ифода этишга ва мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Етук социализм шароитида республикалар, областлар, шаҳарлар, районлар аҳолиси кўп миллатлигининг ортиб бориши миллий муносабатлар ривожининг характерли белгисидир. Бу шунга олиб борадики, ҳар бир миллий республикада маҳаллий миллат аҳолиси табиий равишда кўпайиб бориши билан бир вақтда бошқа миллатга мансуб кишиларнинг сони ҳам анча ўсади. Масалан, Ўзбекистонда юздан зиёд миллат ва элат вакиллари истиқомат қилади. Бизда барча меҳнат коллективлари кўп миллатли, барча миллат ва элат намоёндаларининг алоқа қилишида, уларнинг биргаликдаги меҳнатида рус тили энг муҳим восита.

Ҳозирги замон илмий-техника революцияси шароитида рус тилининг фан асосларини, илмий-техника тараққиёти ютуқларини эгаллаш воситаси сифатидаги роли анча орта боради.

Рус тили илмий ҳамда техника борасидаги ишларда айниқса кўпроқ самарали хизмат кўрсатмоқда. У фан ва техника, янги ғоя ва методлар соҳасидаги жуда катта янги кашфиётлар учун энг муҳим бевосита ифода формаси бўлиб хизмат қилади. Рус тили ўзида бутун ҳозирги замон фани, илмий-техника, ижтимоий-сиёсий ҳамда гуманитар терминология аслан расмийлашган жаҳон тиллари сирасига мансуб. Жаҳонда чиқаётган бутун илмий-техника адабиётларининг учдан бир қисмидан зиёдроғи рус тилида эълон қилинмоқда.

Илмий-техника революцияси таъсири остида фан ва техниканинг турли тармоқларини табақаларга ажратиш кучаймоқда, уларнинг ҳали ўз ифодасини автоном республика, миллий округ тилларидагина эмас, балки айрим иттифоқдош республикалар тилларида ҳам топма-

ган янги соҳалари ва йўналишлари юзага келмоқда. Бизнинг барча халқларимиз рус тилини ўқитишга эътиборни кучайтириш зарурлигига, чунки бу рус ва бошқа халқлар эришган, рус тилидаги адабиётда умумлаштирилган ютуқларни тезроқ ўрганиш ва амалда қўллашга ёрдам беришини ўз ҳаёт тажрибаларида кўриб, амин бўлмоқдалар.

Социалистик тузум, СССР халқлари дўстлиги ва ўзаро ишончи, миллатлараро рус тилининг халқаро тил сифатида қарор топиши шарофати билан унда инсониятнинг фан ва техника борасидаги барча билимлари тўпланмоқда. Рус тили фан асосларини, илмий-техника тараққиёти ютуқларини эгаллашнинг энг самарадор воситасидир. Алоқа тилини танлаш бутунлай эркин бўлган ҳозирги пайтда, фан асосларини эгаллашни ўргатиш ва тарбиялаш, даставвал, рус тили ёрдамида мумкин.

Мамлакатимиздаги янги, одамларнинг интернационал бирлиги — Совет халқининг туғилиши миллий муносабатларни ривожлантиришнинг буюк натижаси бўлди.

«Тарихан янги ижтимоий ва интернационал бирлик — совет халқининг ташкил топиши, — деб таъкидлаган эди ўртоқ Л. И. Брежнев, — мамлакатимиздаги ривожланган социализмнинг муҳим белгиси, совет жамиятининг ўсиб борувчи ҳамжиҳатлигининг кўрсаткичи, КПСС миллий сиёсатининг тантанаси бўлиб қолди»¹.

Совет кишиларининг битта ватани бор, у ҳам бўлса — Совет Социалистик Республикалар Иттифоқи, мақсади битта — коммунизм қуриш. Уларнинг идеологияси битта — марксизм-ленинизм, доҳийси ва раҳбари битта — Улуғ Ленин партияси. Уларни умумий сиёсий асос бирлаштиради — халқ депутатлари Советлари ва ягона иқтисодий пойдевор — социалистик хўжалик системаси. Уларнинг ижтимоий оёғи ягона — совет кишисидаги умуммиллий ифтихор — миллатидан қатъи назар, совет халқига мансублиги. Барча миллатлар ва элатлар учун турмуш тарзи умумий — социалистик турмуш тарзи.

Рус тили янги тарихий ҳамжиҳатликнинг асосий воситасидир. У — барча миллат ва элатларни бирлаштириш, уларнинг яқинлашуви-ни тезлаштиришнинг энг муҳим омили. Манфаатлар ҳамда коммунистик идеалларнинг умумийлиги билан вобаста бўлиб кетган совет кишилари 132 тилда сўзлашувчи турли миллат ва элатларга мансубдирлар. Мамлакатимизда истиқомат қилаётган миллатлар, элатлар тиллари орасида фақат бир неча юз киши гаплашадиганлари ҳам бор.

Илмий-техника тараққиёти ва ривожланган социализм даврида ижтимоий муносабатларнинг такомиллаштирилиши тиллараро муносабатларни янада мувофиқ суратда ҳал қилиш эҳтиёжини зўр бериб тақозо этади. Мамлакатнинг жадаллашган тараққиёти суръати кўп жиҳатдан ҳар бир халқнинг фойдали тажрибаси қолган барчасига қанча тез узатилишига боғлиқдир. Бундай тил бирлиги иккитиллиликни ҳар тарафлама қўллаш йўли билан амалга оширилади.

1970 йилдаги аҳоли рўйхати маълумотларига кўра, 241,7 миллион кишидан 141,8 миллиони рус тилини она тили сифатида кўрсатган. Бундан ташқари, қарийб 42 миллион киши рус тилини эркин гаплаша оладиган иккинчи тил сифатида кўрсатган. Бинобарин, мамлакатимизда рус тилида гаплаша оладиган одам деярли 184 миллион ҳисобланган. Бу СССР аҳолиси сонининг 76 фоизини ташкил этади.

1979 йил Бутуниттифоқ аҳоли рўйхатининг тахминий маълумотлари кўрсатадики, 1970 йилга қараганда, яъни қисқа вақт ичида рус тилини она тили ёки иккинчи тили ҳисоблайдиган рус бўлмаган миллатларга мансуб кишилар сони кескин ортган. Бу ҳол шуни яна бир

¹ Л. И. Брежнев. Ленинским курсом, 6-т, 626-бет.

бор янги куч билан кўрсатадики, рус бўлмаган халқларнинг рус тилини, унинг билимини эгаллашга интилиши кўп миллатли совет давлатимизнинг барча граждандари учун энг зарур эҳтиёж бўлиб қолган.

Коммунизмнинг моддий-техника базаси яратилиши, илмий-техника революцияси чуқурлашиши ва меҳнат предметлари, воситалари, фан, техника, маданият тушунча ҳамда системаларининг бойишига қараб ҳар бир миллат ва элатнинг ишлаб чиқариш практикасида, илмий ҳамда маданий ҳаётида янги терминларнинг тўпланиб қолиши юз беради. Янги сўз ва иборалардан ҳар бири даставвал миллатлараро негиз — рус тили орқали ифодасини топади.

Рус тилида моддий ва маънавий маданиятнинг барча тармоқларида учрайдиган, барча тушунчаларни ифодалайдиган ҳамма сўз, терминлар мавжуд. У СССР халқларининг фақат илмий-техника ва маданий алоқа тилларигина эмас; балки уларнинг илмий-техника ва маънавий ҳаётининг жаҳон фани ва маданияти орттирган ютуқлар билан бойишида бош воситачи ҳамдир.

Шунинг учун ҳозирги замон шароитларида барча кишиларнинг даставвал рус тилидан фойдаланиб, ўз билимларини такомиллаштиришга интилишлари мутлақо табиий ҳолдир. Рус тилини эркин гаплашадиган даражада эгаллаш бирлилик ва ижтимоий тараққиётнинг фоят мукамал қуроли билан қуроллантиради.

Иккитиллилик фақат моддий соҳадагина эмас, балки маънавий ишлаб чиқаришда ҳам тарқалмоқда. Етук социализм шароитида миллий маданиятлар мисли кўрилмаган даражада равнақ топади ва яқинлашади, ҳозирги замон инсоният маънавий тараққиётининг юксак босқичини ўзида акс эттирадиган ягона совет социалистик маданияти ҳар тарафлама ривожланади. Рус тили воситасида барча иттифоқдош республикалар, автоном областлар ва автоном округлар вакиллари совет ҳамда жаҳон маданиятининг бутун ютуқларини эгаллаш имконига эга бўладилар.

Ҳозир Совет Иттифоқида истиқомат қилаётган ҳар бир киши турли халқлар маданиятга қўшган ва қўшиб келаётган барча қимматли нарсаларни тезроқ ўзлаштириш зарурлигини тобора қаттиқ ҳис қилмоқда. Миллий маданиятлар ажралган, ўз қобиқларига ўралган биқик ҳаёт билан яшамай қўйдилар.

Чунки улар ўзаро алоқа ва ўзаро таъсир асосидагина ривожлана оладилар. Рус тили мана шу ўзаро таъсир қуролидир, у совет маданиятини жипслаштиради. Халқларга бугунги кунда ҳар бир алоҳида халқ маданияти ҳамма вақт бойроқ, кенгроқ, ранг-барангроқ бўлган катта оламга чиқиш учун мустаҳкам кўприклар зарур. К. Маркснинг, ҳар қандай миллат бошқасидан ўрганиши мумкин ва лозимлиги ҳақидаги сўзларини эслайлик.

Бошқа миллатдан ўрганиш ва айни пайтда ўз миллати маданияти ютуқларини умумнинг мулки қилиш — маданиятларнинг ўзаро таъсири ҳамда ўзаро бойишининг прогрессив жараёни мантиқи шундай. У бизнинг гўзаллик ҳақидаги тасаввуримиз доирасини кенгайтиради, ер куррасининг турли томонларида яратилган маданий бойликларнинг бутун ҳайратомуз хилма-хиллигини очиб беради.

Бир-бирини билиш ва тушуниш ҳаётий зарурат. Маданият ва санъатнинг ҳақиқий бойликлари халқларнинг умумий мулки бўлиб қолиши лозим. Ва рус тили бугунги кунда иқтисодий ва маданий ҳамкорликни кенгайтириш, хилма-хил алоқа ва муносабатлар ўрнатиш, ахборотлар тарқатиш, тажриба алмашиш, профессионал ютуқларни қўлга киритишга ёрдам берадиган воситалар жумласига мансубдир. Рус тилини эгаллаш билан бирга инсон янги ҳақиқатларнинг тарихий кучини тўла англайди, ўзининг бугунги оламдаги роли ва ўрнини идрок этади.

Маълумки, бадий адабиёт ҳар бир халқнинг маънавий дунёси, кундалик тирикчилиги, хулқ-атвори, анъаналари билан, унинг маданий-ясида мавжуд бўлган барча яхши, илғор нарсалар билан танишишга ҳаммасидан кўпроқ имконият беради. Бизнинг мамлакатимизда миллий тиллардан рус тилига ва рус тилидан миллий тилларга қилинадиган бадий таржима ишнинг кенг қўйилиши шарофати билан қардош адабиётлар асарлари Совет Иттифоқида яшовчи барча халқларнинг мулки бўлиб қолмоқда.

Бугунги кунда мамлакатимиздаги барча халқларнинг ёзувчилари, чуқур миллий санъаткорлар бўлиб қолганлари ҳолда, интернационал моҳиятга эга асарлар яратмоқдалар, улардан кўпчилиги эса ўз она тилларида ҳам ва рус тилида ҳам ижод қила олади.

СССР халқлари ёзувчилари ижоди — ҳозир умумиттифоқ адабий жараёнининг ажралмас қисмидир, бу ижод бир бутунликда шу жараённинг ривожланишига улкан таъсир кўрсатади.

Ўзбек совет адабиёти катта ютуқларга эришган ва унинг истиқболлари янада кенгаётган экан, бунга у бутун кўп миллатли совет адабиёти билан ажралмас бирликда ривожланганлиги ва ривожланганлиги туфайли эришди. Ўзбек адабиёти асарлари ҳозирги пайтда барча қардош республикаларда маълум ва машҳур, улар жаҳон майдонига ҳам чиқдилар. Бизнинг энг яхши сўз санъаткорларимизнинг проза ва поэзияси, драматургия ва публицистикаси совет адабиётини бойитди.

Ўз навбатида қардош адабиётлар ва чет эллик авторларнинг деярли барча яхши асарлари Ўзбекистонда таржима қилинган ва ўзбек тилида нашр этирилган.

«...Бугунги кунда, — деган эди ўртоқ Л. И. Брежнев, — Пушкин ва Шевченкони, Горький ва Маяковскийни, Шолохов ва Твардовскийни, Федин ва Стельмахни Туркменистонда ва Молдавияда ўн ва юз минглаб кишилар ўқийдилар, билдилар ва ўзларининг жонажон ёзувчиларидай севадилар, Шота Руставелининг қадимий ва абадий навқирон эпоси, Вилис Лацис, Абай Қўнанбоев, Чингиз Айтматовнинг ажойиб асарлари, Янка Купала, Самад Вурғун, Расул Ҳамзатов, Эдуардас Межелайтис, Мустай Қарим ва бошқа кўпдан-кўп шоирларнинг мумтоз шеърлари эса, рус ва украин маданий юкининг ажралмас мулки бўлиб қолган»¹

Рус тили туфайли бутун совет кўп миллатли маданиятининг интернационал мазмунини, социалистик даражасини юксалтирадиган СССР халқлари маданиятларининг самарали ўзаро таъсири вужудга келмоқда.

Ривожланган социализм шароитида кўп миллатли ягона совет маданияти тараққиёти муваффақиятларидан шаҳодат берадиган, Ф. Энгельс, олижаноб, деб атаган, миллий чегарадан умуминсонийликка чиқиш барча миллий маданиятларнинг тобора кўпроқ зарурий эҳтиёжи бўлиб бормоқда.

Буни ривожлантириш миллий маданиятларнинг ўзаро алоқаси ва ўзаро таъсири асосида амалга оширилмоқда. Рус тили совет маданиятининг умумий оқимидаги бу ўзаро алоқа ҳамда ўзаро таъсир қуроли вазифасини ўтайди. Бугунги кунда рус тили — бу фақат битта халқнинг тили эмас. Бу — рус халқи маданиятининг, бизнинг кўп миллатли совет мамлакатимиз халқлари маданиятининг йўлбошловчиси ва асровчисидир. Бу — башариятнинг ҳозирги замон маданий бойликларининг каттакон оламига очилган дарчадир.

СССР халқларининг рус тилини эркин гаплашадиган даражада эгаллаб олишга бўлган зарурият ва эҳтиёжлари кейинги пайтларда

¹ Л. И. Брежнев. Ленинским курсом, 4-т, 60-боб (русча нашри).

хорижий мамлакатлар билан илмий-техника ва маданий алоқалар одатдан ташқари кенгайиб кетганлиги сабабли орта борди. Рус тили — Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг бешта расмий тилидан биридир. Шунингдек халқларо кўп конгресслар, конференциялар ва симпозиумларда рус тили янграйди. Уни бугунги кунда барча қитъаларда, ер куррасининг энг узоқ бурчакларида ҳам эшитиш мумкин.

Совет халқи муваффақиятлари жаҳон майдонида ялписига тан олинди. Улар чет мамлакатларда Совет Иттифоқи билан мустақкам иқтисодий, илмий-техника ва маданий ҳамкорлик қилиш эҳтиёжини, бизнинг мамлакатимиз тажрибасидан тўлароқ фойдаланиш хоҳишини туғдирди. Бу — халқларнинг рус тилини ўрганишга интилишини янада кўпроқ кучайтириб юборди.

«Рус тили, кўп миллионли ва кўп миллатли совет халқининг алоқа воситаси бўлганлиги учун, жаҳон халқлари ўртасида тобора кўпроқ тарқалмоқда, — деб таъкидлайди ўртоқ Л. И. Брежнев, рус тили ва адабиёти ўқитувчиларининг Варшавада бўлиб ўтган III Халқаро конгресси қатнашчиларига табригида. — У бизнинг мамлакатимизнинг жаҳон маданияти хазинасидаги ҳиссасига имконият яратади ва совет халқлари ва бошқа халқларга жаҳон цивилизацияси маънавий бойлиги эшигини очиб беради».¹

Рус тилининг миллий тиллар билан миллатлараро алоқа тили сифатидаги ўзаро муносабати — бу совет халқи турмушида мужассамлашган интернационаллик ва миллийликнинг диалектик бирлигидир.

Ҳаётнинг барча томонларини интернационаллаштириш тил соҳасида ўзига хос маъно касб этади: у миллатлараро рус тилининг СССР даги миллатлар ва элатлар ўртасида тарқалишини кучайтиради.

Интернационаллаштириш — қонуний жараён ва унинг миқёслари узлуксиз ўсаборади. В. И. Ленин таъкидлаган эдики, социализм халқларнинг бутун хўжалик, сиёсий ва маънавий ҳаётини бошдан-оёқ интернационаллаштиришига тўғри келади. Ривожланган социализм қуриш билан ва илмий-техника революцияси таъсири остида бу интернационаллаштиришни янада чуқурлаштириш амалга оширилади. Коммунистик қурилиш жараёнида миллий тилларнинг равнақи, бу жараёнга рус тилининг улкан, ажойиб таъсири билан уларнинг бойиши юз беради. Айни унинг таъсири остида кўп тилларнинг луғатларига кирадиган, ижтимоий ҳаётнинг энг муҳим соҳалари — фан, техника, маданиятда содир бўладиган ўзгаришларни акс эттирадиган тил бирлиги, хусусан тил намуналари, терминология интернационализмлари ишлаб чиқилади.

Рус тили ўз бойлигини СССР даги барча халқлар билан саҳийларча баҳам кўради.

Совет Иттифоқидаги бошқа миллий тилларни янги ижтимоий-сиёсий ҳамда иқтисодий муносабатлар, социалистик идеология ва кундалик тирикчиликни акс эттирадиган лексика ва фразеология бойитиб, СССР халқлари тилларининг умумий лексик фондиди барпо қилишдаги асосий манба бўлиб, рус тили айни чоқда бошқа тиллардаги лексик элементларни актив қабул қилади ва ўз составига қўшиб олади. Бу лексиканинг катта қисми воситачи бўлган рус тили ёрдами билан ўз навбатида умумий лексика фондининг мулки бўлиб қолади.

Социалистик тузум ва илмий-техника революциясининг ютуқлари туфайли рус тили жуда бой, жуда мукамал бўлиб қолди. У энди ижтимоий-сиёсий, илмий-техника, маданий ҳаёт, кундалик тирикчиликнинг бутун соҳаларига, барча совет халқларининг кундалик алоқаларига янада яхшироқ, янада тўлароқ хизмат кўрсатмоқда.

Рус тили билан ҳамжиҳатлик қилиш профессионал тайёргарликни

¹ Л. И. Брежнев. Ленинским курсом, Т. 6, 81-бет (русча нашри).

юксалтиришнинг, билим даражасини кенгайтиришнинг, рус бўлмаган миллатлар ижтимоий тараққиётининг самарадор воситасидир. Рус тили фақат миллатлараро алоқа воситасигина эмас, балки янги умум-миллий, умумсовет маданий анъаналарига, урф-одатларига, ахлоқ нормаларига аралашиб воситаси ҳамдир.

Иккитиллилик, барча совет кишиларининг рус тилини билиши миллий тиллар қадрини инкор этмайди.

Қардошларча дўстлик ва ўзаро ишонч шароитида миллий тиллар тенг ҳуқуқлилики ва ўзаро бойиш асосида ривожланишди. Рус тилига ва унинг базасида бошқа халқлар тилларига яқинлашиб орқали барча миллатлар ва халқлар тиллари тараққиёти учун мисли кўрилмаган кенг имкониятлар очилади. Яқинлашиб ва ўзаро бойиш асосида миллий тилларни ҳам, шунингдек миллатлараро рус тилини ҳам тараққий эттириш имкониятлари кенгайди. Миллий тилларнинг ва миллатлараро ҳамжиҳатлик тилининг диалектик алоқалари хилма-хиллиги ана шундан иборатдир.

Совет социалистик воқелиги социализм душманларининг, иккитиллилик, рус тилининг тарқалиши миллий тилларни «миллийсизлантиради», уларни руслаштиради, деган сафсаталарини тўла рад этади. Совет халқининг бирлиги, буржуазия пропагандаси оғзига келганини қайтармай, давлатимизга тўхмат қилиб айтаётгандай, «ягона миллатга» зўрлик билан бирлаштиришга интилиш, миллатлар ва элатларнинг аллақандай миллий таркиб устида йўқолиб кетиши эмас, мутлақо бунни билдирмайди.

Империализмнинг дармонсиз ғаразғўй идеологлари бизнинг партияимизнинг миллий сиёсати, гўё миллий маданиятлар ва тилларни ассимиляция қилишга қаратилганини исботлашга интиладилар. Ҳар турдаги «советологлар» мамлакатимиз халқларининг ўзаро алоқаларини ва даставвал уларнинг рус халқига нисбатан чинакам қардошлик муносабатларини қасддан сохталаштирадилар. Миллатларнинг яқинлашувини ичдан бузиш мақсадида улар доимо совет халқларининг «руслаштирилиши» ҳақида сафсата сотадилар.

Империализм идеологлари билан тил бириктирган пекинлик югурдаклар СССР халқлари ленинча дўстлигига тўхмат, бўҳтон ёғдирмоқдалар. Шу билан бирга, улуғ давлатчилик-хонлик шовинизми дарди-га мубтало бўлган бу лўттибозларнинг ўзлари Хитойнинг бошқа халқлари ва элатлари миллий маданиятлари ва тилларини йўқ қилиш сиёсатини ўтказмоқдалар.

Империалистик пропаганда ва унинг хитойлик малайларига совет кишилари шундай деб жавоб берадилар:

— Беҳуда уриниш! СССРдаги реал социализм практикаси бутун оламга шуни кўрсатади ва ҳар бир беғараз одамга шуни ишонтирадики, бизда миллий тиллар эркин тараққий этади, рус тилидан баҳра олиш эса бу тилларни бойитади.

Леонид Ильич Брежнев СССР халқлари маданиятлари ва тиллари тараққиётини ёрқин ва бағоят аниқ характерлаб берган: «Совет Иттифоқи халқларидан ҳар бири ўзига хос ажойиб адабиёт, рассомлик, музыка асарлари берди — буларнинг барчаси аллақачоноқ бизнинг умумий мулкимиз бўлиб қолган... Булар ва бошқа кўпдан-кўп нарсалар, ҳаммасининг саногига етиб бўлмайди, совет кишиларининг ягона умумий битмас-туганмас миллий бойлигини ташкил қилади. Совет кишиси, кўп миллатли улуғ Ватанимизнинг барча ўғил ва қизлари буларнинг барчаси билан ҳақли равишда фахрланидилар, «Ундаги ҳар бир улус ҳар чоқ уни ёқлайди»¹.

¹ Л. И. Брежнев. Ленинским курсом, Т. 4, 100-бет (русча нашри).

Ленинча миллий сиёсат миллий тил масалаларини ҳал қилаётган пайтда зўрликнинг барча шаклларини рад этади. Миллий масаланинг ленинча принципларига таянувчи СССР нинг янги Конституциясида айтилганки, барча миллатларга мансуб совет гражданларининг тенг ҳуқуқлилиги, хусусан, ўз она тилиси ҳамда СССР даги бошқа халқлар тилларидан фойдаланиш имконияти билан, мактабда она тилида ўқи-тилиши имконияти билан таъминланади.

М. Горькийнинг шундай ажойиб гапи бор: «Барча кишилар учун ягона тилни барпо қилишга интилиш — одамнинг ақлини шошириб қўядиган жасоратким, булар оламни инсон иродаси билан ташкил қилиш ишига ва инсон қобилиятини чексиз ривожлантириш учун ҳамма вақт хизмат қилиб келган ва ҳозир ҳам хизмат қиляпти, бундан буёқ ҳам хизмат қилади»¹.

Мамлакатимиз халқлари ўз ишлари, ўзларининг ижодиётлари билан халқлар дўстлигининг буюк курашчисининг бу пайғамбарона башоратини ҳаётда мужассам қилмоқдалар. Улар томонидан ихтиёрий равишда танланган миллатлараро тил — рус тили янги жамият қурилишини ташкил қилишга, шахсни ҳар тарафлама ривожлантиришга, тинчлик, ижтимоий тараққиёт ишига хизмат этади.

Рус тилини билиш фақат халқ хўжалигининг барча тармоқлари мутахассисларини профессионал ва умумий жиҳатдан етиштириш томонларидан биригина эмас, балки аҳолининг барча қатламларини интернационал тарбиялашнинг муҳим шарт-шароити ҳамдир.

Ривожланган социализм шароитида кўп миллатли совет халқларидан барчасининг ягона ижтимоий онгига янги сифат, совет кишилари психологияси учун умумий белгилар совет кишисининг умуммиллий ифтихори юзага келади ва ривожланади.

Умуммиллий ифтихор — миллий масалани социалистик ҳал қилишда жамиятимиз қўлга киритган барча ютуқларнинг натижасидир. Бу — ҳамжиҳат совет халқининг ташкил топган интернационал онги, барча миллатлар дўстлиги ҳамда ҳамкорлиги муносабатларининг эмоционал-ахлоқий белгисидир.

Ҳар бир совет кишиси ўзини муайян миллат вакили деб ҳисоблайди, унга бошқа халқларнинг миллий хусусиятлари ва традицияларига, маданиятига ҳурматни ўзида мужассам қилган миллий ифтихор хосдир. Аммо, барча миллат ва элат меҳнаткашларини характерлайдиган энг муҳим нарса шундаки, улар ўзларини бутун бир совет халқининг вакили ҳисоблайдилар. Бу — ҳар бирининг, қайси миллатга мансублигидан қатъий назар, вужудга келган янги тарихий жамоат — совет халқига мансублиги туйғуси, ўз халқи, ўзининг улуғ Ватани ютуқларидан, социалистик ҳамдўстлик мамлакатларидан ифтихори, жаҳондаги революцион қайта ўзгаришларга қатнашаётгани туйғусидир.

ИНСОН ШАХСНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ МУҲИМ ВОСИТАСИ

Социалистик жамиятнинг бош мақсади — шахсни ҳар томонлама ривожлантириш учун шарт-шароит яратишдир. Бу жамиятнинг барча аъзолари томонидан даставвал ҳозирги замон фани, техникаси ва маданияти ютуқларини эгаллаб олишни тақозо қилади.

Бу вазифани бажаришда рус тили ниҳоятда муҳим роль ўйнайди.

¹ М. Горький. О литературе. М. СП, 1953 г, стр. 354.

Унинг ёрдамида мамлакатимизнинг барча миллатлари ва элатлари бошқа миллатларнинг илмий ва маданий ютуқларидан, шунингдек рус ҳамда жаҳон фани ва маданиятининг улкан хазинасидан баҳраманд бўладилар. Ленин партиясининг, умумхалқ социалистик давлатнинг, коммунизмнинг актив қурувчиси — совет халқининг кундалик фаолиятида рус тили инсон шахсини ривожлантиришнинг муҳим воситаси бўлиб хизмат қилади.

Рус тилининг миллатлараро тил, СССР халқлари дўстлиги ва ҳамкорлиги тили, шахсни ҳар тарафлама ривожлантиришнинг муҳим омили, ўсиб келаётган ёшларни интернационализм, совет ватанпарварлиги ва халқларимизнинг бузилмас дўстлиги руҳида тарбиялаш тили сифатидаги социал аҳамияти ортиб бораётганлиги рус тилини ўрганиш соҳасидаги барча ишларни янада яхшилашни зўр бериб талаб қилаверади. Афсуски, ҳали ҳамма ерда ҳам уни ўрганишга етарли аҳамият берилмапти. Рус тилини эгаллаш муҳимлиги бўйича ҳамма ёшдаги ва ихтисосдаги кишилар ўртасида олиб борилаётган тушунтириш ишлари ҳозирги замон талабларига ҳамма вақт ҳам жавоб бера олмайди.

Рус тилини ўтганишни кучайтириш СССР Қуроли Кучлари манфаатлари нуқтаи назаридан ҳам зарур. Совет Армияси сафларига рус тилини «аъло» баҳода биладиган, ҳозирги замон мураккаб ҳарбий техникасини ўзлаштиришга қобил, Қуроли Кучларимизнинг умумий ва ягона тили — рус тилининг бутун нозик томонларини тушунадиган йигитлар боришлари лозим.

Ўзбекистон партия ташкилоти рус тилини ўрганиш ҳамда ўқитиш масалаларига жуда катта аҳамият бермоқда. Кейинги йиллар мобайнида Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети ва республика Министрлар Совети мактабгача тарбия муассасаларида, мактабларда, техникумларда, олий ўқув юртларида рус тилини ўқитишни яхшилашга қаратилган бир қатор қарорлар қабул қилдилар. Мана шу қарорларга амал қилиб ва ота-оналарнинг зўр бериб қилаётган илтимосларига кўра халқ маориф органлари ўқувчилар томонидан рус тилини чуқур эгаллашларини таъминлаш бўйича катта иш олиб бормоқдалар. Чунончи, уни миллий мактабларнинг биринчи синфидан бошлаб ўқитиш жорий этилди, рус тили бўйича таржима имтиҳонлари ўтказилмоқда, миллий мактабларда рус тилини ўқитишдаги ижобий тажриба ҳамда практика талабларини тўлароқ ҳисобга оладиган янги программа тайёрланди.

Бизнинг республикамизда рус тили она тили билан бир қаторда, барча мактабгача тарбия муассасаларида, умумий таълим мактабларида, билим юртларида, техникумларда, олий ўқув юртларида ўргатилади. У асосий ўқув предметларидан бири ҳисобланади. Барча областларда рус тили ва адабиётини ўқитиш чуқурлаштирилган мактаб-интернатлар, ўқув-тарбия ишлари ҳам она тилида, ҳам рус тилида олиб бориладиган аралаш тилли мактаблар барпо этилган. Аралаш тилли мактабларда самарадорлик баланд, улар талабалар ўртасида умумсовет белгиларининг, миллатлараро рус тилининг тарқалишига ёрдам бермоқда. Ўқиш-ўқитишнинг бундай ташкилий шакллари мактабларимизни интернационализм ва талабаларни коммунистик тарбиялашнинг ҳақиқий ўчоғига айлантиришга олиб боради.

Миллий мактабларда рус тилини ўқитишдан сўнгги мақсад — рус тилини иккинчи она тили сифатида, алоқа қилиш, билимлар, фикрлар ва ҳис-туйғулар билан ўртоқлашиш воситаси сифатида эгаллашдир. Шунга кўра программалар рус тилини ўқиш-ўқитишда амалий йўналишни кескин кучайтиришни, оғзаки ва ёзма нутқни тез ва соз эгаллашни назарда тутди.

Рус тили ҳамда адабиётини ўқитишнинг ўқув-моддий базасини

мустаҳкамлаш, рус тили кабинетларини жиҳозлаш ва бу кабинетларни ўқитишнинг техника воситалари билан таъминлаш бўйича кўп ишлар амалга оширилди. Рус тилини ўрганишда ўқитишнинг ташкилий дарс формалари билан бир қаторда оммавий информация воситалари — радио, матбуот, телевидение, шунингдек ёшлар ва катталарнинг мустақил ўқишлари, курс ҳамда тўғарақларда тил даражаларини юксалтиришлари жуда катта роль ўйнайди. Ўқитувчилар-практиклар ва илмий ходимларнинг биргаликдаги зўр беришлари билан рус тили бўйича оригинал дарсликлар, ўқув қуроллари, луғатлар яратиб юзасидан планли иш олиб борилмоқда.

Ўқитувчи кадрларни тайёрлашга катта эътибор берилмоқда. Бугунги кунда Ўзбекистондаги ўқув юртларида 30 мингга яқин мутахассис рус тилидан дарс бермоқда. Ун тўртта педагогика олий ўқув юртида, учта университетда, шунингдек махсус ўрта ўқув юртларида рус тили ва адабиёти педагоглари етиштирилмоқда. Мана ўн олти йилдирки, махсус Рус тили ва адабиёти институти муваффақият билан ишлаб турибди. Бу институт миллий мактаблар учун юқори малакали муаллимлар тайёрлайди. Бундан ташқари, ўзбек мактабларининг юзлаб битирувчилари Россия Федерацияси ҳамда Украинадаги 30 та педагогика институтларида рус тили ўқитувчиси профессиясини олмоқда.

Партия ташкилотларининг доимий ғамхўрлиги натижасида республикамизда рус тилини яхши биладиган туб аҳолига мансуб кишилар миқдори тобора ўсиб бормоқда.

Ҳозир рус тилини ўқитишдек олижаноб вазифани ўтаётган ҳар бир киши муваффақиятли ва самарали ишлаш учун улкан имкониятга эга. Барча бойлик — марксча-ленинча ижтимоий-сиёсий адабиётлар уларнинг ихтиёрида.

Республикамизда В. И. Ленин Асарлари тўла тўпламининг 45 томи, ўртоқ Л. И. Брежнев асарлари 6 томлиги ўзбек тилига таржима қилинди ва нашр этилди.

Рус тилини ўрганаётганларга бу тилда илмий-техника ва бадий адабиёт муҳайё.

КПСС XXV съезди, партиямизнинг бошқа асосий қарорлари, коммунистик қурилиш манфаатлари рус тилини ўргатиш ва ўқитишни янада такомиллаштиришни талаб этади. Рус тилини ўқитишнинг янги форма ва методларини унинг барча тармоқларида, мактабгача ёшдан бошлаб то олий ўқув юртлари, курслар ва тўғарақларгача жорий этиш зарур. Ўқитишнинг техника воситасини кенг қўллаш, социология бўйича иккитилликни аҳолининг барча ёш категориясига қўллаш мумкин бўлган илмий-текшириш ишини кучайтириш ғоят муҳим аҳамиятга эга.

Илмий техника тараққиётининг тез суръатлар билан ривожланиши рус тилини ўргатишнинг янги вазифаларини олдинга суради. Илмий-техника революциясининг таъсири остида жисмоний меҳнат билан ақлий меҳнат ўртасидаги ўзаро муносабат ўзгаради. Меҳнат фаолиятларида жисмоний ва ақлий меҳнат функциялари мослашиб ва чагишиб кетадиган ишчилар сони тез ўсади. Меҳнаткашларнинг маданий-маърифий ва профессионал даражаларининг кўтарилиши тезлашади.

Буларнинг барчаси рус тилини умумий ва ҳунар-техника ўрта таълим системасида ўқитишнинг янги вазифаларини олдинга суради. Кўп йиллар давомида рус тилини ўрта мактабда ўқитиш асосан бадий адабиёт асарларидан намуна материали сифатида фойдаланишга асосланиб келди. Ҳозирги пайтда ҳунар-техника таълими ва ўрта мактабда берилаётган умумий ҳамда махсус билимнинг ўзаро таъсири, роли ортиб бораётганлиги муносабати билан дарсликларни, ўқитувчининг тилини умумтехника терминлари билан биргаликда, унинг мутахассислигига оид махсус терминология билан тўлдириш зарурати пайдо

бўлди. Ўқитувчидан муайян ҳунар-техника ўрта билим юрти етишти-
раётган мутахассисларнинг ишлаб чиқариш ихтисосларидан аниқ
хабардор бўлишлари талаб этилади.

Билимнинг барча тармоқларини қамраб олган илмий-техника ре-
волюцияси рус тили ўқитувчилари олдига ҳам ўзининг педагоглик фао-
лиятида илмий-техника тафаккури ютуқларидан ва кўргазмали қўллан-
малардан фойдаланиш талабини қатъий қилиб қўяди. Асосий эътибор
ўқитувчи кадрларнинг ғоявий-сиёсий, илмий-методик ва профессионал
тайёргарлигига, уларнинг малакасини оширишга қаратилиши зарур.

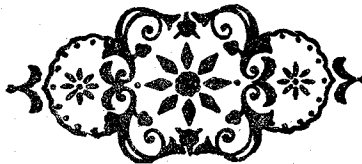
Рус тилининг тарғиботчиси сифатида оммавий информация ролини
тинимсиз юксалтира бориш керак бўлади. Улар кўп миллатли меҳнат
коллективларида, айниқса янги қурилишларда, янги территориал-иш-
лаб чиқариш комплекслари барпо этилаётган районларда, саноат ва
қишлоқ хўжалигида вужудга келаётган ишчиларнинг янги отрядлари-
да рус тилининг жипслаштирувчи куч сифатидаги ролини муфассал,
ишнинг кўзини билиб ёритишга даъват этилганлар.

Рус тилини ўқиш ва ўқитишни янада такомиллаштириш катта сиё-
сий, умумдавлат, интернационал аҳамиятга эга. Бу проблема ўз ичига
лингвистикани, педагогикани, сиёсат ҳамда идеологияни оладиган
комплекс проблема.

Уни муваффақиятли ҳал қилиш учун барча иттифоқдош республи-
каларнинг мутахассислари янада яқиндан ва мустақкам ижодий ҳам-
корлик қилишлари зарур. Кучларнинг бундай бириктирилиши рус тили-
ни, СССР даги миллат ва элатларнинг миллатлараро воситасини
ўқитишда яна кўпроқ муваффақиятларга эришишга ёрдам беради.

Бизнинг буюк кўп миллатли Ватанимиз қудратли қадам билан
олға бормоқда, эртанги кунимиз — чароғон ва гўзал, бизнинг мақсад-
ларимиз — аниқ ва олижаноб, бизнинг коммунизм сари ҳаракатимиз —
енгилмасдир. Советлар мамлакатининг манфаат ва идеалларнинг бир-
лиги билан бирлашган барча миллат ва элатлари ленинча партия раҳ-
барлиги остида мисли кўрилмаган ижтимоий-иқтисодий ва маданий
қурилиш олиб бормоқдалар. Унинг муваффақиятли амалга оширили-
шида бизнинг буюк мулкимиз, барча совет халқларининг жипслашиши
ва ҳамжиҳат бўлишидаги қудратли восита — рус тили улкан роль ўй-
найди.

Рус тили энг қудратли жаҳон тилларидан бири бўлганлиги сабабли
буюк тарихий истиқболга эга, фан, техника ва маданиятнинг келажак
йўлини очиб беради ва кимки бу йўлдан боришни истаса, рус тилида
ўз суянчигини, содиқ дўстини ва устозини кўради.

Ҳабиб Саъдулла

ИПАК *Мавсуми*

Уттиз хил ташвиши бор
Уттиз кунлик мавсум бу,
Тариқдай ипак қуртга
Боғлаб дунёча орзу,
Бутун оламини ўйлаб
Шоир қалби беуйку,
Хаёлида бокира
Қизлар кезишар балким,
Бари атлас киймоғин
Истар пиллакор халқим.
Уй тўрига меҳмонни
Олган танги мезбондай,
Захматкаш қурти уйда,
Бола-чақа айвонда,
Оромини унутиб
Сергак туриб посбондай
Ҳотамча ҳимматидан
Нурга тўлдириб қалбим,
Ипак ишқида ёнур
Менинг пиллакор халқим.
Ошпичоқни қистириб
Белга тонготар маҳал,
Барг дардида йўл олур
Тутзор томонга жадал,
Не тонг жондош дўстлар ҳам
Барг деб қизаришса сал,
Буюк мақсад йўлида
Бир-бирин кечирмас ким?!
Буюкликка дахлдор
Менинг пиллакор халқим.
Нонушта ё тушликка
Гоҳо вақт бўлмаса ҳам,
Уйдаги ҳеч бир жонда
Ҳаловат бўлмаса ҳам,
Пилласи бўлмасин кам,
тароват бўлмасин кам,

Гўзалликка ташналик
     Қалбида мангу ҳоким,
 Менинг Ўзбекситоним —
     Менинг пиллакор халқим.
 Кўздан қочган уйқулар
     Ипак бўлиб ўралгай,
 Тонгдай шаффоф туйғулар
     Ипак бўлиб ўралгай,
 Меҳнатлару орзулар
     Ипак бўлиб ўралгай,
 Дағал қўллар заҳмати
     Этгай уни мулойим
 Ва жамлагай ипакка
     Республикам чиройин.
 Баҳор каби сержило
     Қуёш рангли атласда,
 Товланишган қизларга
     Кўзлар боқса ҳавасда,
 Бу мўъжиза соҳибин
     Бўлурми ўйламасдан,
 Лойиқдир унга эъзоз,
     Лойиқдир унга таъзим,
 Бу — сен менинг диёрим —
     Менинг пиллакор халқим.

Менинг бахтим

Менинг бахтимга жононим,
     жаҳонда борлигинг боис,
 Агар кўксим эрур тоғдек,
     дилимга ёрлигинг боис.
 Дилимга ёрлигинг бирла
     нурафшон этдинг умримни,
 Етурман ҳар на орзумга,
     сенинг ҳамкорлигинг боис.
 Табассум ёнса чехрамда
     эл ичра қадди ғоз юрсам,
 Аташса бахтиёр, мағрур,
     асал гуфторлигинг боис.
 Рақибим кўнглига тушса
     ададсиз рашк, адоватлар,
 Менга мунис, менга дилбар,
     менга дилдорлигинг боис.
 Маломат тошларин отса
     ғанимлар, қилмасам парво,
 Сенинг содиқ, сенинг ғамхўр,
     сенинг ҳушёрлигинг боис.
 Ҳабиб шоир эмас, эркам,
     сенга шайдои ошуфта,
 Ҳазал ёзсам демак билки,
     сўзи ашъорлигинг боис.

Наманган.

Суннатулла Анорбоев

САЙЛИ

РОМАН

Биринчи боб

Жалолхон устахона эшигидан чеккани чиқаётиб, тайёрлов цехи томонга беихтиёр кўз югуртирди. Шунда Ермозорда турадиган опасининг: «Уқитгани домлага бор-топганингни ташиб, иситиб олганга ўхшайди сени! Ҳеч келмайсан!»— деб таъна қилгани эсига тушиб кетди. «Рост бўлсин-э, ўзига иситгани,— деди ичида Жалолхон папирос тутата туриб.— Орамизга совуқлик тушмасин умрбод!»

Сайлихонни тез-тез кўриб турмаса соғиниб қолади. У билан ўйнаб-кулиб ўтказаёган кунлари ганиматдай туюлади баъзан. Нега деганингизда ҳар куни газетада нохуш хабарлар. Гўё кўкда қора булут қуюқлашаётгандай... Ҳовлисидаги тинчлик, осойишталик вақтинча эканини Жалолхоннинг юраги сезади... Мана, неча кундирки, у тенгқурлари билан Осоевиҳимга қатнайди. Нишонга ворошиловча отиш бўйича машқ қилмоқда.

Виборг, э-ҳе, жуда олисда. Марғилонда эса осойишталик. Фақат урчуқлар чарх уради, тароқлар дам кўтарилиб дам тушади. Дастгоҳлар тинимсиз титрайди, мокилар арқоқни селлиб, бориб-келиб туради. Бу «Ривожия» цехларидаги табиий жараён. Шаҳар кўчалари ҳам одатдагидай серқатнов, сершовқин, чанги чиқиб ётади. Бозорда эса маъмурчилик. Қаймоқ дейсизми, таррак, ҳатто эрта пишар оқ ўригу гилосгача тиқилиб кетган. Гузарлардаги чойхоналар ҳам гавжум. Лекин доимий мижозлар орасидаги ола-кулалик гоҳо-гоҳо кўзга ташланиб қолади. Уларнинг ҳангомаларида теваракка ажал уруғи сочувчи «Маннергейм линияси» ва «какку қуш» мерганлар тўғрисида изтироб ва алам билан тўла сўзлар тез-тез эшитилиб туради.

Марғилонда ана шундай офтоб чарақлаган, бозор расталари молга, молдан ҳам сотувчию олувчига тўлган кунлардан бирида Жалолхон Қизил Армия сафига чақирилди. У ҳарбий комиссарликдан уйига қайтганида Сайлихондан кўзини олиб қочиб:

— Шундоқ бўлиб қолди...— деди гуноҳкордай.

— Қандоқ?!

— Отпускаи, энди... урушдан кейинга қолади шекилли.

Жалолхон бу билан: «Отпускаида Уктамжонни қидириб топамиз»,— деб берган ваъдаси устидан чиқолмаганига узр сўраётган эди. Сайлихон тушунди: демак у кетади. Узоқларга, ўша уруш бўлаётган томонга кетади. Тирик қайтадимми-йўқми, қайдам... Сайлихон юраги бир хил бўлиб, ранги ўчди. Жалолхон ушлаб қолмаганида йиқилиб туриши ҳам мумкин эди. Офтоб урганмикан, деган хаёлда Сайлихонни кўланкага тортди. Сув ичириб, юзини ювдирди.

Одатда кўчадан бери кирмайдиган Фанишер шу куни Жалолхоннинг тиззасидан тушмади. У ҳам ниманидир сезгандай эди. Унг қўлини тўппонча қилиб, нуқул бўғотга қўнган чумчуқ билан мусичаларни нишонга олади ва «пақ» дея бақиради.

— Бунга уруш — ўйин...— Жалолхон маънос кулимсиради.

Тандирдан узилган нонларни саватда олиб келиб, дастурхонга тегириб кетаётган Сайлихон танбех берди:

— Дадангни кар қилдинг-ку!

Тандирнинг иссиғиданми ёки чет-четда йиғлаганми Сайлихоннинг кўзлари қизарган.

— Кўявер,— деди Жалолхон Фанишерга термилиб.— Овози қулоғимга ўрнашиб қолсин. Патефондай эшитиб юраман.

Сайлихон бир қараб қўйди-да, йўлида давом этди. Шунда Жалолхон унинг лаби учганини пайқади. Тўғри, Сайлихон ёш бола эмаски, уруш нималигини билмаса. Японларга қарши Хасан кўлидаги жанг бир неча кун, ҳатто бир неча соат ичида тугаганига қарамай унинг аччиқ захридан азоб тортаётган ота-оналар ҳаттоки шу кичкина Марғилонда ҳам бор. Финляндия уруши-ку, мана бутун бир қиш, баҳор давом этапти. Ким билади дейсан, яна қанча вақт чўзилади! Ҳа-ҳа, қанчадан қанча гулдай йигитларнинг умрини ҳазон қилмади бу уруш!.. Булар Сайлихоннинг хотиридан кўтарилган деб ўйлайсизми? Ҳеч-да!

Жалолхон хўрсиниб қўйиб, тиззасидаги Фанишернинг бошини силеди. «Оғир бўлади,— дея кўнглидан ўтказди.— Елғиз ўзи, боласи ҳали ёш... Бунинг устига анави ўглининг алами. Қариндошларидан эса ҳақиқат кутмайди. Ўзи борида-ки ола қарашарди, эга чиқди, иситиб олди деб, йўғида келинларини йўқлаб қадам босишларига ишонмайди. На чора? Ҳали ёш-ку, бир кунини кўрар. «Ривожия» бор — кўпчилик...»

Супрасини йиғиб, қозон-товоғини ювиб дегандай рўзгор икир-чикирларини саранжомлагач, Сайлихон чой дамлаб келди.

— Бошимга кўтариб, «арғимчоқ» учирганимда бунинг менга кўрсатган каромати эсингдами, Сайли?— дея кулди Жалолхон ўрталаридаги Фанишердан кўзини узмай.

Сайлихоннинг намиққан киприклари пирпиради. У бош ирғади:

— От гўштининг шўрваси. Парво қилма, дегандингиз.

Эр-хотин гоҳ ўтган гапни эшлашди, гоҳ мунгайиб ўйга толишди. Дам кулиб, дам чимирилишди. Олисидаги юлдузлар ҳам гўё уларга ўхшаб бири-бирининг дийдорига тўймай мўлтирарди.

Жалолхон эрта тонгда йўл ҳозирлигини кўраётганида ўзига аталган салкам бир қоп юкни кўтариб кўриб:

— Сайли, мени уйдан кўчирмоқчимисан?— деди.

Қопга яна нималарни солиш эсимдан чиқди экан, деб хаёли жойида бўлмаган Сайлихон эрининг ҳазилини англамади.

— Кўрпа-тўшак ҳам солганмисан?

— Йўғ-а...

У чиппа-чин ишониб, тахмондан кўрпа олишга шайланганида Жалолхон тўхтатди. Қоп оғзини ечди. Ундан даста-даста нон, халтачалардаги майиз, туршак, ёнғоқни олиб дастурхонга қўйди. Қопдан яна кийим-кечаклар билан бирга битта марғилон нухса бодомгул дўппи ва шоҳи қийиқча ҳам чиқди. Булар тўй арафасида Сайлихоннинг ўз қўли билан кийдирган дўпписи, гулдор қарға шоҳи белбоғи эди.

Жалолхон Сайлихоннинг сепи ичида алоҳида авайлаб сақланган бу нарсаларни бир дақиқа томоша қилиб турди-да, қопга қайта солди.

— Манави нарсаларнинг ҳеч кераги йўқ. Аскарни давлат ўзи таъминлайди. Фақат битта тунука товоқ билан қошиқ берсанг бас.

— Қопга солганман.

Жалолхон қайлигининг яширинча, бурчак-бурчакда йиғлаб юрганини сезиб, қовоғини солди.

— Нима, ажалим етмай туриб кўймоқчимисан мени?

Қўрқиб кетган Сайлихон бош чайқади:

— Ундоқ деманг...

— Йиғлайвермай, эсон-омон дийдор кўришайлик, деб яхши ният қил!

Рўмолининг учи билан кўз ёшини арта туриб Сайлихон бош ирғади:

— ...дийдор кўришайлик...

Жалолхон ширин уйқуда ётган Ғанишернинг тепасига чўнқайиб, пешонасидан ўпди. Сайлихон уйғотмоқчи бўлганди, кўнмади.

— Шу ерда хайрлашамиз. Уғлим тинчгина ухляпти, хотиним уйда мени кутяпти, деб эслаб юраман,— у томоқ қириб, охирги сўзини шивирлабгина сўзлади.

Йўл халтасини кўтариб елкасига олишдан олдин Жалолхон қўллари белига тираб, бир лаҳза туриб қолди. Ҳовлисида нимаики бўлса гўё хотирида муҳрланиб қолсин учун теваракка ўйчан боқди. Айвоннинг икки томонида қарама-қарши икки эшик. Биттаси меҳмонхонага, бошқаси билан ётоқхоналарига кирилади. Ҳовли этагидаги ариқ ёқасида икки туп беҳи, шафтоли. Бари қийғос гуллаган. Берироқда анорзор. Уртадаги сўри ҳовлини иккига ажратиб туради. Чақки эмас бу йил узумларнинг шўраси. Дарахтларга, экин-тикинга ўзи қарар эди: бутар, хомток қилар, чопар ва сугорарди. Сайлихон аёл киши, эплай олармикин? Сўрининг шундоқ биқинида омборхона. Унда ўзининг ошқол-дошқоллари. Тароқлаш машинаси яратсам деб ҳаракат қилганди, қайдам... Соғ қайтса яна бир уриниб кўрар.

У қўлини белидан аста туширди. Айвон тўрида кўрпасини тепиб ташлаган, усти очиқ, чалқанча ухлаётган Ғанишер томонга қараб, Сайлихонга жиддий тайинлади:

— Мени сўраса... даданг аскарликка кетди,— дегин.

У Сайлихонни аста қучиб, сочларини силади, юз-кўзидан ўпди. Кейин сафар халтасини орқалаб, кўчага қараб юрди. Эшикка етганида қайрилиб:

— Сен шу ерда қол,— дея Сайлихоннинг йўлини тўсди.— Яхши ният қил. Сайли...

— Тўхтанг!— деди-ю, Сайлихон негадир уйга қараб югурди.

Жалолхон уни тўхтатишга улгурмади. Қўлини кўтарганча қолаверди. Уғлини олиб чиққани кетгандир, деб ўйлади. Йўқ, Сайлихон битта жимжимадор патир кўтариб чиқди.

— Тишлаб беринг,— деди узата туриб.

Жалолхон айтганини қилди.

— Бу уйдан насибангиз узилмасин-да, илоёл!..

Сайлихон тилида, дилида шу тилак билан тишланган патирни кўксига босганча узоқлашаётган эридан кўз узмасди. Бутун иродасини жамлаб, ўзини йиғидан тийишга ҳаракат қилар эди.

Жалолхон эса узоқлашгандан узоқлашарди. Унинг эғнида одатдаги иш кийими — ранги ўчганроқ қора тринка шим, катак-катак кўк кўйлак. Бошида дўппи. Оёғида эса тракторчилик давридан қолган эски этиги. Қадамни шаҳдам ташлаб бораётибди. Сайлихон унинг ўртадан баланд чайиргина қоматидан кўз узмас, ҳар бир ҳаракатини, ҳатто кийимларининг рангини ҳам эслаб қолиш учун тикилгандан тикиларди. Ана, у муолишга етди. Қайрилиб қарар, деган умидда кутди: «Қарай қолинг, ахир!» — дея ичида ялинди ҳам. Қайрилмади.

Жалолхон поезддалигида Финляндия билан уруш тугади. Бу хабар кўплар қатори Сайлихонни қувонтирди. У ҳатто кўнглининг бир чеккасида, Жалолхонни уйга қайтарсалар-а, деган умид билан яшай бошлади. Йўқ, кўнлар, кунлар кетидан ҳафталар, ойлар ўтди — уни қайтарилмади. Жалолхондан онда-сонда хат келиб қолади. Қаердалигини, нима қилаётганини ёзмайди, дуойи салом билан чеқланади, холос. Сайлихон унинг қаердалигини газета ўқиб, радио эшитиб билиб олишга ҳаракат қилади: Қизил Армия Днестр дарёсини кечиб ўтиб, Бессарабияни озод қилди. (Сайлихон газетада маршал Тимошенко Бессарабияда қолиб кетган қариндошлари билан топишгани тасвирланган суратни кўриб қувонди ҳам.) «Қаерда бўлмасин боши тошдан бўлсин...» — дея тилак тилайди Сайлихон. Ахир баҳор, ёз — бир йилнинг шу икки фасли ичида не-не воқеалар юз бермади оламда!

Сайлихон учун уруш Жалолхон армия сафига чақирилганидаёқ бошланган эди. Шунгами, йигирма иккинчи июнь тонгида тарқаган ваҳимали хабар уни эсанкирата олмади. Чамаси Сталинни ҳам эсанкирата олмаганга ўхшайди. Буни Сайлихон радио қарнайдан эшитилаётган унинг овозидан пайқайди: йўлбошчининг сўзлари одатдагидай босиқ, лўнда-лўнда эди. У совет ҳалқини умумий сафарбарликка, уруш ёълон қилмай туриб, тўсатдан, мунофиқона ҳужум қилган гитлерчи босқинчиларни СССР тупроғидан қувиб чиқаришга чорларди.

Сайлихон уруш узоққа чўзилмас, деган мулоҳазага борди Сталиннинг нутқини эшитгач. Теварагидагилар ҳам шундай фикрда эди. Митингда отилиб сўзга чиққанлар, ёвни ўз тупроғида янчиб ташлаймиз, дея ишонч билан хитоб қилардилар. (Маршал Ворошиловнинг мақолга айланиб кетган шундай ибратли сўзи ҳамманинг эсида эди-да!)

Дарҳақиқат Сайлихон Қизил Армияни намойишларда, киноларда кўрган: қанча-қанча танклар, тўплар... Ишонмай бўладими унинг ғалабасига! Қолаверса, ўзининг Жалолхонига ўхшаган мард йигитлар хизмат қилади Қизил Армия сафида! Яна ҳар кун армия хизматига чақирилган йигитлар ўтади кўчадан. Орқаларида қопчиқлари. Атрофларида кузатувчилар, қий-чув...

«Ривожия»да илгари ҳам кўпчилик хотин-қизлар эди. Уруш бошланганига уч-тўрт ой ўтар-ўтмас агар кекса усталар билан шогирд ўсмирларни ҳисобга олмаганда, фақат аёлларгина қолди. Шунга қарамай иш суръати илгаригидан баланд бўлса баландки, паст эмас. Фақат илгари цех деразаларидан дастгоҳларнинг шақир-шуқури билан бирга қиз-йигитларнинг шўх қаҳқаҳаси эшитилиб турарди. Энди дастгоҳларгина шиддат ила шақиллайди. Одамлар ўйчан. Деворларда плакатлар. Уларда жиддий қиёфали эркак ёки аёл: «Ёвни енгиш учун нима қилдинг?» — дея дангал сўраётгандай.

Дўкон устига энгашган Сайлихон тараб, охорланган тандани новвойга ўраётганида эрталабки сиёсий ахборотни эслади. Опанинг ўзи олиб боради сиёсий ахборотни. Ҳа, ўша Тўпахон опа. Уларга раис бўлиб келиб қолган. У кишининг айтишига қараганда пландан ортиқ тўқилган ҳар бир метр атлас душман устидан ғалабани яқинлаштирармиш. Қандай қилиб? Тўғриси, Сайлихон ишонқирамади бу гапга. Қурол заводида ортиқча ишланган битта милтиқ, ҳатто битта ўқ ҳам ғалабани яқинлаштириши мумкин. Чунки, ўша милтиқ душманга қарши қаратилади, ўқ эса отилади. Атлас-чи? Мана қизил атлас, саккиз тепкили сариқ атласнинг янги нусхаси тайёрланаяпти. Бироқ ундан кўйлак кийиш қайси келинчакнинг кўнглига сиғади? Ана, чевар аяни олинг. Яқин-яқингача қарилликни бўйнига олмай қоши-кўзидан ўсма-сурма аримас эди. Энди сариқ турлик атлас бу ёқда турсин, қора хонакисидан кийишни ҳам ўзига эп кўрмайди. Чунки ўрта қўлдай икки ўғли урушга кетди. Яна биттаси навбат кутаяпти. Кўнглига атлас сиғадими унинг?!

Қаромат чевар бу пайт новвойга ўраб, тўқишга тахт қилинган тандани иккита шогирд болага кўтартириб, цехдан чиқиб борарди. Сайлихон ортидан қараб туриб унга ачинди:

— Ўзини олдириб қўйди, ая,— дея пичирлади.— Ўғилларидан кечаю кундуз хат кутади...

Эрталаб ишга келганларида кўришибоқ бир-бирларига қарашади. Бу хат келдими, деганлари. Жалолхондан ҳам хат йўқ. Сайлихоннинг эс-ҳуши унда. Илгари Жалолхон ёнидалигида Уктамжонни ўйларди. Жалолхон кўп ҳушёр йигит эмасми, сезарди. Аллақаддаги қизиқ гапларни топар, ҳазил-ҳузул билан хаёлини чалғитарди. Энди у ёнида йўқ. Яримта кўнглини ҳам вайрон қилиб кетди. Ўзи айтмоқчи, чоққина жаннати — ҳовли-жойи усиз ҳувиллаб қолди.

Кино-хроникада кўрсатишди уруш даҳшатини. Юзлаб аэропландар бомба ёғдириб учишаётибди. Бутун-бутун шаҳар-қишлоқлар ер билан яксон бўлиб ёнаётибди. Кўчалар... Унда суринаётган қочоқларнинг сон-саногии йўқ. Ишқилиб бахтига омон келсин-да, Жалолхон. Уктами еттиёт бировнинг қўлида бўлса-да, уни фарзандим деб бағрига босувчи меҳрибони бор. Жалолхон эса хавф-хатар ичида. Шунгами, кўпроқ эси-ҳуши унда.

— Соғ-саломат юз кўришайлик-да, илоё,— дея пичирлади Сайлихон йўлда хаёл билан кетаётиб.

Онасининг атрофида кўзичоқдай дикир-дикир ўйноқлаб бораётган Фанишер унинг қўлидан тортиб:

— Буви, чанқадим,— деди муюлишдаги газ сув дўконига ишора қилиб.

Бугунги кун Фанишер учун байрамдай бир гап. Кўпдан бери онаси билан кўчада бирга юрмайди. Чунки у эртаю кеч ишда. Ўзи бўлса мактабда. Бугун яқшанба. Дам олиш кун. Онаси ҳам ишга бормади. Шундан фойдаланиб магазинларни айланишди. Китоб-дафтар соладиган жилд харид қилишди. Бунақаси камдан-кам. Синфдошларининг кўзи қизийдиган бўлди-да!.. Фанишер дик-дик сакради.

Газ сув олаётганларида Сайлихоннинг назари сотувчининг панжасига тушди. Тирноқлари йўқ, ушук урган тўмтоқ бармоқлар. У беихтиёр бу майиб қўл эгасига боқди. Шундай қаради-ю, чўчиб кетди. Чуваккина таниш башара, тарам-тарам мошранг икки кўз ўзига қадалиб турган экан. Типирчилаб қолган Сайлихон нимчасининг чўнтакларини ковлаштиришга тушди. Ниҳоят сотувчининг олдида майда пул қўйди-да, ўғлини судрагандек бўлиб дўкондан нари кетди.

Фанишер онасининг бунчалик шошилтирганига ҳайрон эди. Онасининг ярми стаканда қолди-я! Мана, ўз кўчаларига етиб келишди...

тона ҳатлаб ичкари киришди ҳам. Одатда, онаси ишдан ёки бирор ёқдан қайтганида кўчалигини ечиб, кийимини алмаштирар эди. Бу сафар ундай қилмади. Чарчаганми ранги ўчиб, айвон четига ўтира қолди. Шунда ҳам қўлини қўйиб юбормади. Бағрига босиб, негадир бошини силади. Алланарсаларни айтиб пичирлади. Тез юрганларигами ўзи ҳам, онаси ҳам терлаган. Иссиқдан бўғилиб кетяпти. Онаси бўлса, қўйиб юборадиган эмас. У янги жилдини ўртоқларига кўз-кўз қилиши керак-ку, ахир:

— Буви, кўчага чиқмайман. Ҳовлида ўйнайман, холос. Қўйворинг,— дея илтимос қилди.

— Нима?— Сайлихон англамади. Фаромушлик билан ўғлига боқди.— Ҳа, майли бора қол.

У қучоғидан чиқиб ўйноқлаганча кетган ўғлининг ортидан:

— Овунчоғим...— деб қўйди.

Газ сув дўконига Маҳамадшерни учратди. Кўзи кўзига тушганида худди ўғлидан ажраб қоладигандай бир қўрқув босди уни. Шилимшиқ қуртга ўхшаган бу турқи совуқни кўп йил кўрмади, умрбод кўрмаса ҳам рози эди. Қаёқдан ҳам адашиб бозор бошидан ўта қолди!

Сайлихон Маҳамадшернинг башарасини унутишга, умуман хаёлидан чиқариб ташлашга қанчалик уринмасин унинг бойўғлиникидай тарғил кўзлари, чуваккина захил юзи, тухумдай чўччайган ҳиқилдоғи, ликлик ўйнаб турадиган чўзиқ кекирдаги, айниқса тирноқсиз тўмтоқ, қинғир-қийшиқ бармоқлари тасаввуридан бир лаҳза ҳам нари кетмай, унга азоб берарди. Борди-ю, Маҳамадшер изидан тушиб қидириб келса: «Бу менинг ўғлим. Бер бу ёққа!»— деб зўрлик қилса-чи?! «Йўқ, йўқ,— дея ваҳима ичида бош чайқади Сайлихон.— Мана, етти йилдирки не азобда катта қиялман. Нимага бола уники бўла қоларкан?!»

Сайлихон кунларини хавфда ўтказиб юрганида почтачи эшикдан уч бурчак хат ташлаб кетди. Юраги ҳаприқиб зўрға очди. Хат тепасидаги таниш «дуойи салом»ни ўқигачгина кўнгли ўрнига тушди ва ўз қўвончини ичига сиғдиrolмай теварагига аланг-жалаанг боқиб чақирди:

— Ганишер!

Ўғли бу пайт сўри тагида узумга ҳалитдан ёпирилаётган чуғурчиқларга кесак отиб, қўриётган эди. У чопиб келганида:

— Отангдан хат келди!— деди Сайлихон. У куларди. Кўзларида эса лим-лим ёш.— Сенга кўпдан-кўп салом...

Ганишер «урра»дея бир сакради-ю, гапнинг давомини кўтмай ўзини кўчага урди.

Бир оздан кейин эшик оғзида Ганишер бошлиқ унинг аскарлари — қўлларига ёғоч қилич ва тўппонча — қўшни болалар пайдо бўлди. Сайлихон Ганишернинг илтимоси билан хатни қайта бошдан ўқиб берди. Хатда аслида салом айтилмаган қавм-қариндошлар, қўни-қўшнилар, ҳамкасб қадрдонлар қолмаган. Фақат навбат Ганишерга келганда Сайлихон (ёлғонни худо кечирсин) бир оз ўзидан қўшиб ўқиди:

— Ганишер ўғлимга ҳамда унинг ўртоқларига,— у атрофини ўраб олиб диққат билан қулоқ солишаётган қўшни болаларга муғомбирона қараб қўйди-да, такрор ўқиди — Ганишер ўғлимга ҳамда унинг ўртоқларига — Абуолим сенга, Нишонбой сенга, Йўлдошали сенга ҳам, ҳаммаларингга кўндан-кўп салом!..

Ўз қулоқларига ишонмай анграйиб қолган болалар қиқир-қиқир кулишди-да, чопганча ҳовлига чиқиб кетишди. Сайлихон ёлғиз қолганида хатни яна такрор ўқиди:

«...Отанг боласи бўлма, одам боласи бўл, деган мақол бор-а, биласан. Ҳали қараб тур, Ўқтамжон ҳамманинг ҳаваси келадиган қиличдай йигит — ҳақиқий одам боласи бўлиб етишади. Сен кўп қайғураверма,— деб насихат қилибди Жалолхон.— Мен сенга айтсам фарзандга зор

одам, асранди бўлса-да, асраб олган боласини кўз қорачиғидай парваршилайди. Ишонавер гапимга...»

Жалолхон ўзи ҳақида кам ёзибди. Фақат хатининг охирироғида: «Мендан хавотир олма. Шукур, тўрт мучам бут, ҳозирча тўп отишга ярапман»,— дебди.

Иложи қанча, ишонади. Лекин бу ёқда Ғанишернинг кундан кунга ортаётган тўполони уни хавотирга солиб қўйганди. Мана, у кўчадан пешонаси ғурра бўлиб кирди. Уртоқлари билан «тўп отиш» ўйнашганмиш. Сайлихон қўрқиб кетди.

Уруш бошлангандан бери Жалолхондан келган биринчи хат анча кечикиб, Сайлихонни кўп ташвишга солди, албатта. Лекин кейингиларнинг кети узилмади дейиш ҳам мумкин. Бу хатларда дуойи саломдан ташқари яна бирга бўлганларида айтилмаб ичида қолиб кетган ёки кейинги пайтларда йиғилиб қолган илиқ сўзлари — дилроз айтишувлар ҳам бўлардики, бўлак-бўлак қоғозларга битилган бундай хатларни қўлга олсанг бамисоли куйдирадигандек қайноқ туюларди.

Ғарбга ошиқаётган ҳарбий эшелонлар каби иссиқ ёз шитоб билан ўтиб ҳам кетди. Марғилонда хазонрезгилик бошланиб, совуқ тушиши билан ғўё неча минг километр узоқдаги урушнинг ваҳимали наъраси баралла эшитиладигандай бўлиб қолди: темир йўл станциясидан гоҳ Фарғона, гоҳ Андижон томонга ярадорлар ортилган ҳарбий-санитария поезди ўтиб турарди.

Эрталаб сиёсий ахборотга тўпланишдан ташқари одамлар ишдан кейин ҳам негадир уй-уйларига шошилмасдилар, уларни уруш мусибати ҳамжиҳат қилиб қўйганди. Бугун корхона ҳовлисида гавжум бўлиб туришларининг сабаби ҳам йўқ эмас. Ҳамма кутади. Кўзларида «нима гап?», деган савол. Ахир каттаю кичик «Ижроқўм ота» деб ҳурмат қиладиган шаҳар советининг раиси бекорга келмагандир?

Ана, чиқишди. Чиқишди-ю, идора олдидаги айвонда тўхташди. Ижроқўм ота одадагидай тулки телпакда. Китель сиртидан беқасам тўн кийган. Оёғида этик. Сайлихоннинг кўрмаганига кўп бўлганди. Илгарилари чехрасига салобат бағишлаб ялтиллайдиган қоп-қора мўйлови қировланиб қолибди.

Ҳавонинг авзойи хунук, совуқ бўлишига қарамай Тўпахон опа Ижроқўм отанинг олдига тушиб ичкаридан қўнғир коверкот қостюмда яланг чиқди.

— Уртоқлар!— деди Тўпахон опа қўл кўтариб.

Сайлихон ўттиз бешинчи йили 8-Март митингида биринчи бор кўрганида опа кўк гимнастёрка устидан белини қисиб камар боғлаган хипча жувон эди. Ушанда ҳаммадан ҳам кўпроқ унинг калта қирқилган сочи-ю, бошидаги шапкаси ҳайратга солган эди. Орадан атиги олти йил ўтибди. Лекин қаранг-а, одам шунчалик ўзгариб кетар экан. У пайтда Тўпахон опа, ўт-олов эди. Энди анча йўғон тортиб қолибди.

«Мажлиснинг мажлисдай ўтишини» ёқтирадиган раис опа бу сафар негадир кириш сўзини калта қилди. Ҳайъат ҳам сайланмади. Тўппа-тўғри Ижроқўм отага сўз берди.

— Эшелон келяпти, сингиллар... Ут ичида қолган жойлардан кўчирилган хотин-халаж, қари-қартаглар тушган эшелон,— деди Ижроқўм ота идора олдида йиғилганларга қараб. У бошидан тулки телпагини олиб, сўзини давом эттирди.— Уша жабр-дийдаларди кутиб олишимиз керак... Эгачи-сингилларимиздай, ўз болаларимиздай... Бир оз сиқилишиб яшашга тўғри келади...

— Сиғишамиз!..— кекса кишининг овози эшитилди пастдан.

— Раҳмат!— деди Ижроқўм ота.— Ривожияликлардан шундай жавобни кутгандим.

Сайлихон ўз чекига тушганлар учун Жалолхон армияга чақирил-

гандан бери бўш ётган меҳмонхонани тартибга келтирди-ю, вокзалга отланди. Етиб келганда вақт хуфтондан ошган, шунга қарамай бутун Марғилон бу ерга кўчиб чиққандай эди. От-аравалар турна қатор. Майдон четида бир неча санитар ва енгил машиналар турибди.

Қутилган эшелон тун яримда келди. Қизил вагонлардан тушаётганлар қадамини зўрға босадиган қари-қартаганлар, уруш даҳшатидан юрак олдирган, узоқ йўл азобидан ҳолдан тойган ёш болалик хотинлар — жанг қилаётган офицерларнинг оилалари эди. Улар зимистон тунда тошлоқ, паст-баланд темир йўл полотноларидан қоқилиб-сурилиб, елкаларида қоплари, қўлларида чамадонлари вокзал майдонига қараб интилардилар.

Сайлихон бир кампир билан чолга кўмаклашиб бораётганида қўқ-қисдан чақалоқ чирқиради. Эҳтиёсизлик қилиб бирортаси йиқилдиёв, деб ўйлади. Шу заҳоти чақалоқнинг йиғисига қандайдир қизнинг:

— Ойижон, сенга нима бўлди?— деган қўрқув тўла товуши қўшилди. Сайлихон чол билан кампирни кўчириб келтирилганларни жойлаштириш билан шуғулланаётганлар ёнида қолдириб, зудлик билан кетига қайтди. У тусмол билан чопиб борса, бир хотин темир йўл ўртасида чамадонини қучоқлаганча гужанак бўлиб ётар, дўмбоққина бола унинг пинжига суқилиб, олти-етти ёшлардаги қизалоқ эса уларнинг атрофида гир айланар, ҳамон ўша бир хил саволни хуркаклик билан қайтарди:

— Ойижон, сенга нима бўлди?

— Ҳозир... ҳозир босилиб қолади,— дерди аёл инқиллаб.

Сайлихон унинг тепасига энгашди.

— Суясам юра оласизми?— деб сўради хотиндан чала-ярим русчалаб.

Аёл бўлса ҳамон:

— Ҳозир... бирпас,— дея инқилларди.

Сайлихон перрон томонга қараб:

— Ҳой-ой, ким бор! Дўхтир чақиринглари!— дея қичқирди.

Аммо унинг овози шовқин-суронга қоришиб кетди. Жавоб бўлмади. Вақт ўтмоқда. Совуқ ҳам аччиққина...

Сайлихон бир қўлида бола билан чамадон, бошқа қўлида аёлни қўлтиқлаб, перронга яқинлашганида Қаромат чевар келиб қолди. Икковлашиб аёлни вокзал майдонигача етказиб келишди. Лекин бари бир доктор қидиришга тўғри келди. Аёл ҳушидан кетган, қизалоқ скамейкада ётган онасининг тепасида уввос тортади. Укаси бегона бир хотин — Сайлихоннинг елкасига бош қўйиб пиш-пиш ухламоқда.

Ниҳоят эски, шалағи чиққан (балки шунинг учун ҳам фронтга жўнатилмаган) «тез ёрдам» машинаси етиб келди. Врач аёлнинг у ёқ-бу ёғини кўргач, уни машинага солди-ю, шошилиб жўнаворди. Дилдираган қиз билан ўғилчанинг қолгани ҳеч кимнинг эсига ҳам келмабди. Нима қилиш керак? Кўчириб келтирилганларни жойлаштириш билан шуғулланаётган шаҳар ижроия комитетининг раисига айтганларида у ҳам ўйланиб қолди. Етимхонага қизни жойлаштириш мумкин. Лекин кўкракдан ажрамаган болани нима қилса бўлади?.. Ижроқўм ота Сайлихонга қараб кулимсиради:

— Ухлаб қопти-ку, а? Энди уни безовта қилиш ҳам яхши эмас...

Сайлихон Ижроқўм отанинг нима демоқчи эканини фаҳмлаб:

— Онаси тузалиб чиқса... Умуман, бизникида тура қолишар. Жой ҳозирлаб қўйганман,— деди.

— Яшанг қизим!— шаҳар ижроия комитетининг раиси миннатдорчилик билдирди.

Шу кечаси Қаромат чевар уйига кетмади. Қандай кетсин, Ижроқўм отанинг машинасига ўтираётганларида уйғониб қолган чақалоқ

Сайлихоннинг қўлида чирқираб турибди-ку! Унга қўшилиб қизча ҳам йиғлади. Балки тўнғичи Уктамжон ҳам ётсираб Ҳидойибининг қўлида мана шундай чирқирагандир! «Эй, худойим»,— дея пичирлади Сайлихон изтироб ичида.

— Овуниб қолади. Бола-да,— дея далда беради Каромат чевар унинг дилидагидан беҳабар.

Эрта тонгда Сайлихон касалхонага бориб қайтди.

— Бугун операция қилишармиш,— деди Каромат чеварга шивирлаб. У бемор аёл билан сўзлашиб, унинг тўғрисида у-бу нарсаларни, исми, фамилияси Ольга Назарова эканини билиб олганди.— Қорасонга айланиб кетибди.

— Қорасон?!— Каромат чевар қошини чимирди.

— Ҳа, кўкрагининг бир томони биқинигача қорайиб кетганмиш.

— Вой, бечора! Болаларинг бахтига жони омон қолсин-ди.

— Булар тушган эшелонга немис самолётлари ҳужум қилибди.

Аросатда яраланганини пайқамабди. Поезд хавф-хатардан узоқлашиб, тинчиганларидан кейингина эсига келиб қарас, бомба парчаси кўкрагини тилиб ўтган экан. Вагондагилар ўзларича даволашибди. Йўлда эшелондан қолиб кетишдан қўрқиб, докторга кўрсатмапти. Мана, оқибати.

— Тиғ тагидан соғ чиқсин-эй бечора!— дея хўрсинди Каромат чевар.

Сайлихон айвоннинг ўнг томонидаги эшикка кўзи тушиб жим бўлиб қолди. У ерда катталарнинг жемперига ўранган малла сочи қизча турарди. Шу чоғ унинг ортидан иккинчи бош кўринди. Униси ҳовлидаги шовқиндан уйғониб кетган Ғанишер эди.

Қизчани ўзига ром қилиш учуноқ Сайлихон кулимсираб:

— Маманг привет айтдилар,— деди.

Қизча тушунди шекилли ўзини катталардай тутиб сўради:

— Келмадимиз?

— Соғайшим биланоқ келаман, деди. Унгача Ғанишер билан ўйнаб юратураркансан...— Сайлихон алдагани бола яхши қабилада иш тутди-ку, бироқ қизчанинг шишадай тиниқ жиддий кўзи билан кўзи тўқнашганда ёлгон сўзлаганини ҳис этиб қизарди.— Ҳали ювиқсиз юрибсизларми? Боринглар!

Сайлихон шу куннинг эртасига эрталаб цехга энди кирган ҳам эдики, идорага чақириб қолишди.

— Касалхонадан сизни йўқлашди,— деди котиба қиз идора эшигини очиши билан.— Бизни келаркансиз, раис опа тайинладилар.

Сайлихон изига қайтди.

Касалхона дарвозасидан кираётиб қоровулхонада ҳеч кимни учратмади. Илгари қайсиям бойга қарашли бўлган бу ҳовлининг тўрт томони гир айлана иморат, олди айвон. Ҳар бир хонанинг эшиги алоҳида айвонга очилади. Сайлихон бу ерга кеча эрталаб келиб кетгани учун ҳам Ольга Назарова ётган хонани яхши эслаб қолганди. У айвонга кўтарилди-ю, ўнг томондан учинчи эшикни чертди. Ичкаридан жавоб бўлавермагач, эшикни иккилашиброқ очиб, бош суқди. Дераза пардаси ёпиқ, хона ичи нимқоронғи. Сайлихонга чапдаги каравотда кимдир ётганга ўхшади. Ухлаётгандир? У яқинлашаётиб, секингина чақирди:

— Ольга...

Сайлихон қўл чўзиб дарпардани қия очди. Қайрилиб, беморнинг тепасига энгашди.

— Ольга...

У сесканиб тушди. Оқ чойшабга ўралган Ольга Назарова каравотда шамдай қотиб ётар, хона ичи эса ютиб юборадигандай сокин эди.

— Ольга...— дея пичирлади у.

Сайлихон тисарила-тисарила эшикдан чиққанда айвонда кўз ойнаги тагидан тикилиб турган оқ халат, суруп қалпоқлик кекса кишига дуч келди.

— Сизмидингиз?— деди у.

Сайлихон нима гаплигига тушунмай бош ирғади. Қалта даҳан, бақбақаси осилиб турган бу кекса киши унга:

— Асраб қололмадик,— деди афсусланиб.— Кўкрагини кесиб ташласак ҳам бўлмади. Сиз билан болаларини йўқлади... Номингизни ёзиб олган экан.

— Ҳа-ҳа,— деди Сайлихон титроғини босолмай. Ҳаво ҳам совуқ, майдалаб қор ёғмоқда эди.— Унинг иккита ёш-ёш боласи қолди.

Оқ халатли кекса киши айвон бўйлаб аста кета бошлади. Сайлихон эса ундан жавоб кутиб оғзига тикиларди.

— Яхши-яхши...— деб қўйди бақбақалик калта даҳан киши.

Сайлихон тушунмади. Нима яхши? Иккита ёш-ёш боланинг етимча қолганими? У ёнидаги хомсемиз кишига ёқтирмайгина қараб қўйди. Бу пайт айвоннинг у бошидаги эшикдан оқ халат, оқ дурраллик бир жувон ҳовлиққанча чиқиб, атрофга аланг-жаланг кўз югуртирди-да, чақирди:

— Доктор!

Мудрагандай қадамини секин-аста босиб, Сайлихон билан ёнма-ён бораётган кўзойнакли кекса киши бу ҳадик тўла товушдан чўчиб тушди ва ялт этиб қаради.

— Юраги тўхтаб қолди!.. айвоннинг бу бошидаги аёл типирчилар эди.

Кекса доктор Сайлихон томонга ўгирилди-да:

— Кечирасиз...— деди.

Нима учун кечирини керак?! Ахир болалари биридан бири ёш...

Доктор лапанглаганича елиб борарди. Сайлихон кетидан бир интилди-ю, тўхтади. Қараб туриб унга раҳми келди.

Сайлихон гангиб қолди: энди нима қилсин? У ёни-берига қараса, кўчага чиқиб қолибди. Дафъатан қизчанинг озиб-тўзиб, бир парчагина бўлиб қолган юзи, ёшига номуносиб даражада ақлли кўзлари хаёлидан ўтди. Юраги эзилди, уруш нималигини илк бор шунда ҳис этди.

...Ольга Назаровани Ватан уруши қурбони сифатида шаҳар жамоатчилиги дафн этди. Унинг мурғаккина болалари ҳам бу маросимда иштирок этди. Қалин кийинтирилиб, бошига жун рўмол ўратилган Яша яйдоқ қир этагидаги қабристонга етгунларича Сайлихоннинг елкасига бош қўйиб ухлаб қолган. (Боланинг исми Яша, қизчанинг исми Настя эканини Сайлихон уларнинг онасини кўргани борганида биллиб олганди. Туғилиш гувоҳномаларида эса Яков ва Анастасия деб ёзилган.)

Настя Ганишер билан қўл ушлашиб жимгина турарди. Унинг икки кўзи тупроқ уюми устидаги қизил матога чулганган тобутда. Онасининг юзини ёпаётганларида у қўққисдан чийиллади-ю, ўзини тобутга отди:

— Мамочка!!!

Яша унинг қичқиригидан уйғониб кетди. Икки норасиданинг дод-вои маросимга йиғилганларнинг кўнглини вайрон қилиб юборди.

Тупроқ тортилди. Йиғи ҳам тинди. Қабристон бўшаб, орқада ҳали қор босмаган ёлғиз мазор — кулранг тупроқли дўнглик қолди.

Сайлихон кичкинтой қўлида, қолган икки каттароғини эргаштириб, қабристондан энг кейин чиқди.

— Утиринглар, элтиб қўяман,— деди кимдир орқадан.

Тулки телпак, беқасам тўн кийган Ижрокўм ота келарди қор босган мазорларни оралаб. Четроқда ўша эмка машинаси турарди. Бола

бари бир болалигига борар экан. Ҳали яқинда онасининг тобути устида дод солган Настя Ганишерга қўшилиб, ўзини машинага урди. Улар машинанинг ойнаси олдидаги жойни таллашиб ҳам олишди, кўп ўтмай машина тўхтади. Тушаётиб Сайлихон миннатдорчилик билдирганида, Ижроқўм ота қайрилиб қараб:

— Сизга раҳмат, қизим. Ишлик одамсиз. Болалар билан қийналиб қолмасмикансиз? Бу икковини интернатга топшира қолинг. Тайинлаб қўйганман,— деб маслаҳат берди.

Ишхонасидагилар ҳам шуни маъқул кўришди. Чунки болалар кўпчилик ичида ўсади. Озиқ-овқати, кийим-кечаги давлат ҳисобидан. Энг муҳими одоб-ахлоқ, илм ўргатадиган тарбиячилар қўлида бўлади. Сайлихон шуларни ўйлаб, эшикдан кириб келганида нималарнидир титкилаб ўтирган болаларни кўрди-ку, эътибор этмади. Кун ботган, аччиқ изгирин эди.

У кийимларини алмаштираётганида:

— Соня хола, хат!— деди Настя.

— Қани?!

Настя тўрт букланган қоғоз узатди. «Уч бурчак бўларди-ку, фронтдан келган хатлар!» Сайлихон ялт этиб Настяга боқди. У шундагина болалар касалхонадан бериб юборилган Ольганинг тугунини титишаётганини пайқайди. Сайлихон бир-бир босиб, деразага яқин борди. Чироқ ёқишга ҳам ҳафсаласи келмай қўлидаги тўрт буклоғлиқ қоғозни очиб, ўқий бошлади: «Настенька,— деб бошланарди бу хат.— Сен ақлли қизсан. Укангни йўқотиб қўйма, эҳтиёт бўл. Даданг қидириб келади...

Меҳрибон синглим Соня...»

Охирги сўз чаплашиб кетиб, хат шу ерда узилиб қолганди. Сайлихоннинг қўлида йирик-йирик ёзилган хат, кўз ўнгида эса Ольганинг ҳали қор босмаган янги қабри. У ўйчан туриб қолди.

— Ойингни Соня деган синглиси борми?— дея Настяга мурожаат этди.

— Йўқ, Соня хола,— Настя бош чайқади.

Унинг «Соня хола» деган овози қулоғини қуйдириб юборгандай бўлди. Шундагина Сайлихон исми улар учун Соняга айланиб қолганини фаҳмлади. Оҳ, бечора Ольга! Хатда яна нималарни ёзиб, нималарни тайинламоқчи бўлди экан? Юрагидагиларни айтолмай, дарди ичида кетибди-ку, шўрликнинг!

Сайлихон Ольганинг болаларини интернатга топшириш уларнинг тарбияси учун фойдали, деган фикрга келган эса-да, шу қарорини амалга оширишга келганда иккиланиб, анчагина қийналиб юрди. Лекин кейинга суришдан нима фойда? Дам олиш куни Ганишерни уйга қоровул қилиб, икки болани олиб кўчага чиқди. Қаёққа кетаётганларини айтмаса ҳам Настя сезганга ўхшайди — кўзларида мунг.

Улар оёқларидан совуқ ўтиб, бозор бошидаги майдонда автобус кутишди. Элакда элаётган ундай майда қор ёғарди. Ольганинг қабрини қор босгандир... Қимдир этагидан тортгандай бўлди. Яшани қўлида кўтарганча турган Сайлихон пастга энгашди. Настя экан.

— Соня хола,— деди у секингина,— бизни қаёққа олиб кетяпсиз?

Сайлихон айтишга ийманди.

— Интернатгами?

Сайлихоннинг эти жимирлаб кетди. «Кичкина боши билан қаёқдан била қолди бундай сўзни?» Настянинг икки кўзи ўзида. Жавоб кутарди. Ҳа, бир нима дейиши керак. Алдаса, ўзини ўзи алдаган бўлади. Очигини айтгани яхши. Кичкина бўлгани билан бу тушунади.

Сайлихон энгашиб Настяни ўзига тортди. У: «Биласанми, доно қизим»,— деб, ўзи эртадан кечгача ишда бўлишини, уларнинг иссиқ-сову-

ғидан пайтида хабар ололмаётганини, интернатда эса уч маҳал овқат, тоза кийим беришини, ўқиш-ёзишга ўргатишларини чала-чулпа русча-лаб тушунтира кетди. Настя диққат билан эшитган сайин кўзига филт-филт ёш тўла борди. Сайлихон сўзини тугатганида у рози бўлиш ўрнига:

— Топширманг бизни, хўпми?— дея ялинди.

Сайлихоннинг кўз ўнгида чирқираган чақалоқ намоён бўлди-ю, юраги зириллаб кетди. Боланинг қилтириқдай бўйни каттагина калласини базўр кўтариб тургандай, беҳолгина олдинга чўзган қўллари чийдай-чийдай, шундай аянчли эдики!..

— Уктамжон, оҳ болагинам!..— дея шивирлади ҳиқилдоғига нимадир, тикилгандай ютиниб.

У Настя билан Яшани беихтиёр бағрига босди.

Иккинчи боб

Марғилоннинг тор кўчаларида изғирин изиллайди. Чорраҳадаги чойхона бўш. Илгариги гангир-гунгур ҳангомалар йўқ, хафақон бир кайфият ҳукмрон. Тушга яқин куннинг кўзи йилт этди-ю, лекин қайта қовоғини солди.

Кўчанинг у юзидан ўтиб бораётган чарм шапка, чарм камзулли киши қуруқ чойни қулт-қулт ичиб, гузарда ўтирган чолнинг ўз қўлидаги тугунига суқи киргудек тикилганини пайқамади. Уни марғилонлик кексаларнинг танимаслиги мумкин эмас. Эғнидаги чарм камзули билан шапкаси қайси замондан қолганини, моматалоқ, тўмтоқ бармоқларидаги тирноқларини қаёққа ташлаб келганигача билишади. «Маҳамад пўрим бу ёқларга айланиб қолибдими?!»— деб ажабланди чорпояда ёлғиз, қунушибгина ўтирган чол.

Дарвоқе, Маҳамадшернинг бу томонларга қадам босмаганига кўп бўлган. Ана, у гўё дилдираб турган яланғоч оқ терак тагидан ўтиб, ўнг қўлдаги тор кўчага қайрилди. Муюлишдан санаганда учинчи дарвоза қаршисида тўхтаб, жез ҳалқасини иккиланиброқ тақиллатди. Ичкаридан бот жавоб бўлавермагач, ҳалқага шиддатлироқ қўл урганида дарвоза очилди. Маҳамадшер усти ёпиқ дарвозахона тагидан ўтди-да, чоққина чорси ҳовлига чиқди. У ердан айвонга кўтарилди.

Сандал иссиғи элитганми, ўтирган ўрнида мизғиб қолган уста Умар оёқ дупуридан уйғонди. Пойгакда кимдир турганини пайқаб, меҳмоннинг истиқболи учун кўзгалди.

— Ассалому алайкўм!— сертавозе овоз эшитилди.

У бу товуш эгасини кўрмаганига кўп йиллар ўтган эса-да, дарҳол таниди.

— А-алайк...— деди рўйхуш бермай.

— Қимирламанг, дада, қимирламанг,— деди Маҳамадшер.

У қўлидаги тугунни чўзилиб сандал устига қўйди-да, уста Умар билан кўришишга шошилди.

— Ҳа, тузук. Эсон-омон қайтибсиз,— деб қўйди уста Умар дуои фотиҳадан кейин.

Тавба, кунни кеча гузарда эслашган эди-я! «Худовандо каримчи, ҳей, кўпчиликнинг насвасига чангалингни солган санмисан, деб тирноқларини битталаб суғириб олибди қаҳратон омбири минан»,— деганди Шоди кудунг.

— Шунисига ҳам шукур қилинг.

— Ҳа, ие! Йўқасам-чи! Пешонада бор эканки, тайгада қарағай кесдик. Эскичасига айтганда, туз-насиба ўша ёқларга ҳам сочилган экан-да.

Уста Умарга Маҳамадшер кўп йил қамоқда ётганига ҳеч хафа эмасдай туюлди. Илгарилари анча димоғдор эди. Қайнатаси бўлмиш ўзига ҳам менсимайроқ муомала қиларди. Мусофир бўлмай, мусулмон бўлмайсан, деганларича бор экан.

— Дада, ғалат хаёлларга борманг-а, ҳеч. Менинг кўнглим сизга нисбатан бировга ёлғон, ўзимга чин, бояги боягидай. Қайтган кунимоқ зиёрат қилгани келмоқчийдим. Андишага бордим. Йўқ, мана, бари бир илгариги меҳр-оқибат баланд келди. Дадамни қўлларини кўзимга бир суртай, деб келдим...

Бу илиқ сўзлар кекса кишининг дилига таъсир этмай қолмади, албатта.

— Сотти!— дея чақирди кичик қизининг ишга кетганини ҳам унутиб. Лекин шу заҳоти эслади-ю, энгашиб, сандал кўрхонасидан чойнакни олди. Дастурхонда тўнкариғлиқ пиёлани чайиб, чой қуйди. Маҳамадшер эса собиқ қайнатасининг ниятини тушуниб, тугунини ечди. Илгарилар ҳам Маҳамадшер эшигига шундай совға-салом билан кириб келарди. Уста Умар ногаҳон эслаб, сийрак, оқ оралаган қошнини чимирди: қалбига ҳадик ва хижолатга ўхшаш ноаниқ бир туйғу тўр ёзди: ҳар қалай у энди ўзи учун еттиёт. Кўкрагида асраб юрган хусумати ҳам бордир эҳтимол. Қандай ниятда остонасидан ҳатлади?

— Овора бўлибсиз, мулла,— деб қўйди у ва меҳмонга чой узатди.

— Ия-ия!— Маҳамадшер қўлини кўксига қўйиб камтарона илжайди.— Уялтирманг кишини, дада! Оворагарчилиги бор эканми! Сизни бир кўргим келди. Зиёрат қилиб кетай деб... Қолаверса шарият йўли билан чамбарчас боғланган қариндош, ота-боламиз...

Уста Умар безовталанди. Ранги сезилар-сезилмас оқарди. Тишлаган нони томоғидан ўтмай оғзида қолди. «Э, гап бу ёқда экан-ку!» деди ичида. Отаси Қамбар бобо, Абдиалим... Етти пуштигача косиб ўтмаганми, эрта тондан то қоронғи тушгунча ипу ипакни калавага ўраб, мокининг шақ-шук бориб келиши-ю, арқоққа тикилиб ўтганлигидан илм-фандан беҳабар омий, шарият йўл-йўриғидан узоқроқ эди. Шунинг учун ҳам собиқ куёвининг сўзлари унинг юрагига ғулғула солиб қўйди. Нима деса экан?

Маҳамадшер қайнатасининг дами ичида, ўтириб қолганидан фойдаланиб, хангоманинг жиловини бутунлай ўз қўлига олди.

— Бу Гитлер багтол, жуда қаттиқ келди-ку, а, дада?— дея бош чайқади.— Ленинградни бутунлай қамал қилди. Аҳолиси очликдан қирилиб, ит-мушук гўшти еяпганмиш.

— Йўғ-эй!!

— Ишонаверинг!— Уқ-дори ҳайф уларга, қўявер, бирининг этини бири есин. Шаҳарни бузмай-нетмай осонгина қўлга оламиз, деганмиш.

— Ким?!

— Ким бўларди? Гитлер-да!

Уста Умар Гитлер қўшинининг ваҳшийликлари тўғрисида радиодан ҳам, одамлар оғзидан ҳам эшитган. Аммо Маҳамадшернинг мана бу гапи уни даҳшатга солди.

— Ё тавба!— дея ёқасини ушлади.

— Эшитдингизми, ҳукумат Москвадан Қуйбишевга кўчганмиш?...

— Сталин Кремлда эмиш-ку?!

— Шундай дейишади-да! Бошқа нима чора, душман қалъа дарвозасини тақиллатиб тургандан кейин!

Маҳамадшер уста Умар билан хайрлашаётиб: «Сайлихондан қандай айб ўтган бўлса, барини кечирдим. Бизни яраштириб қўйинглар. Уртада нораства бор»,— деб илтимос қилди.

Сайлихон бу гапларни синглисидан эшитганида жони нақ ҳиқил-

дорига келди. Ахир бу қандай юзсизлик? Бошида Жалолхондай валломат эри бор. Бундайларнинг юзтасига ҳам алиштирмайди уни!

— Қадами қирқилсин!— деди жиғи-бийрони чиқиб.

Маҳамадшернинг сўзлари жуда алам қилди. Ҳаромхўрлиги учун шармандаси чиққан бир кимса Сайлихоннинг айбидан ўтармиш! Сурбетлик ҳам эви билан-да!

У кўп вақтгача уйқуси нотинч бўлиб, ғалати-ғалати тушлар кўриб юрди. Жалолхондан хат ҳам кечиккандай эди тахминида. Бунинг устига кутилмаганда қиш қаҳрига олди. Кўча-кўйни қора совуқ яларди. Фарғоначилик, печка қуриб, уйни иситишга ўрганишмаган. Эскича уй. Қора мўри-ю, ўртада сандал. Уйқулари келганда сандал теварагига жой солади. Кичкинтой Яша ўзи билан ётади. Ундан Уктамжоннинг ҳиди келади. Дераза яланг. Совуқни унча тўсмайди. Аччиқ аёз тешиктирқишдан тун зулмати пардаси остида ўғринча киради-ю, ҳаммаёқни музлатиб юборади. Гоҳо болалар бошларини буркаб, сурила-сурила сандал ичига кириб кетишади. Эрталаб қараса, оёқлари қўрхонадаги кулда ётган бўлади.

Ўтган ёз-кузда ўтин ғамлашга имкони бўлмади. Шаҳар биқинидаги колхоз айвонга кўсак тўкиб кетган. Ишдан қайтганда шуни чувийди. Пахтасини топшириб ғўза пўчоғини ёқишади. Анчадан бери тирикчилиги шундай. Болалар ухлаб қолишади. Ўзи ярим кечагача кўсак чувийди. Ишқилиб Жалолхон омон бўлсин-да, бахтига!

У пахтаси чувилган ғўза пўчоқларини этакка йиғиб, мўрига тўкди. Қўрни косовда қовлаштиргач, энкайиб пуфлаётганида мўридан учиб тушаётган қор учқунни чаккасига қўнар ва чивин чаққандай жизиллатарди. «Бу ердаки шунчалик, у ёқларда қандай экан?»— деган фикр ўтди кўнглидан. Охирги хатида ёзишича Жалолхонлар ўрмонда туришганмиш. Тўғриси, ўрмон қандай бўлишини тузукроқ тасаввур ҳам этолмайди. Марғилону Фарғона, яна атрофдаги бир неча қишлоқдан бўлак қаерни ҳам кўрибди? Қалин ёввойи дарахтзордир-да, ўрмон деганлари?

Сайлихон қанор тагида қолган кўсакни айвонга чиқариб қўяётганида ҳовлига кўз ташлади. Оппоқ, ҳовли этагидаги икки туп беҳи кўш ғарамга ўхшарди ҳозир. Девор ортидаги паст-баланд уйларни ҳам қор босган. Қор эса ҳали-бери қўядиган эмас бу турида. «У ёқларда ҳам қалиндир?!»— дея пичирлади Сайлихон бўралаб ураётган қорга қунушибгина боқар экан.

У бурчақда турган супурги билан хокандозни олиб ичкари кирди. Аммо шу заҳоти қайтиб чиқишга мажбур бўлди: кимдир кўча эшикни тақиллатар эди. Бемаҳалда йўқлаб келган ким экан? Сайлихон юраги бетламайгина айвондан пастга тушди. Анча беридан туриб:

— Кимсиз?!— деди

— Анди опангиз бўламан, келин пошша!— эшик ортидан аёл кишининг сертакаллуф товуши эшитилди.— Қаламқош Сарвиноз билан ўн гулидан бир гули ҳам очилмай сўлган Жонийгит ўғлим тўғрисида қўшиқ тўқиганман. Эшитасизми айтиб берсам?

— Ё, парвардигор!— Сайлихон бир хўрсиниб қўйди.

У оёғи тортмаса-да, бориб эшик илгагини очди.

Остонанинг нариги томонида бир хотин турарди. Қор тўпиқдан баланд бўлишига қарамай деярли ялангоёқ — амиркон кавушда. Чирсиллама — совуқ-ку, у ялангбош, эскироқ каверткот камзулда эди. Ичидан уриниброқ қолган сариқ турлик атласдан жиякли лозим ва кўйлак кийган. Унинг шахло кўзларида нотабий йилтираётган учқунни ҳисобга олмаганда қирқ ёшлардаги ўрта бўй бу аёл хушбичимгина эди.

— Поччангиз, сенга хосиятхон атлас ярашади, дердилар.

Аёл ноз-карашма билан қалин қорни кечиб, гир айланди. Шунда

унинг хипчагина елкаларини тўлдириб турган ҳурпайган сочлари тўлқиндай тўлғанди-ю, белига чирмашди.

Кўринишда хушчақчақ бу аёлнинг қилиқлари ва сўзларидан Сайлихон хурсанд бўлган кишидай жилмайгани билан аслида унга ич-ичидан ачинаётган эди. Айниқса аёлнинг амиркон кавушдан кўриниб турган, совуқдан қизариб кетган яланг оёқларига кўзи тушганида эти сесканди.

— Қалай, Анди опангизга ҳам атлас ярашар эканми?

— Ундақа деманг,— куйиниб бош чайқади Сайлихон.— Анди деганларнинг ўзи анди! Сиз Зулфизарсиз. Зулфизар аяга ҳамма нарса ярашади.

Қор кечиб, ноз-карашма қилаётган аёл бирдан тўхтади. Оғзини очганча Сайлихонга тикилиб қолди. Унинг яқин-яқинларда кечирган эҳтиросли, қайноқ ҳаёти ва гўзал ёшлигидан далолат берувчи қалдирғоч қанотига ўхшаш қошлари чимирилгандан чимирилиб борарди.

— Зулфизар ая, ўргилай... Ичкари киринг. Совуқ қотдингиз.

Аёл ортиқ қистатмади, индамай остонага оёқ қўйди. Қор босган ҳовлидан ўтиб бориб, айвонга кўтарилди. Эшикни занжирлаб, орқадан етиб келган Сайлихон унинг ҳурпайган сочига тўзғоқдай ўтирган қорни секингина қоқиб ташлади.

Кавушини айвонга ечиб, ичкари кирган Зулфизар хонанинг бунчалик ёруғ, озодалигиданми, ёки деворнинг оппоқлигидан ажабландими шолчага оёқ қўйди-ю, тўғрига кўз тикканча аста бурилди. Йўқ, у чамаси ниманидир қидираётгандай эди. Шу пайт ҳали ёниб ўчмаган гўзапўчоқ кўрига назари тушиб, бундай нарсани умрида биринчи бор кўраётгандай фавқулудда бир қизиқиш билан мўри қаршисида чўнқайди. Орқада маъюсгина кузатаётган Сайлихон унинг елкасини тўлдириб, учи кўрпачада буралиб-ёзилиб ётган сочига тикилганча:

— Зулфизар...— дея шивирлади.

Йўқ, унинг зулфи номига монанд зар, тилла рангда эмас, балки сақичдай қоп-қора эди. Аммо уни севган, таги шу марғилонлик танти йигит, бўлғуси ёри Ҳотам ҳамиша: «Агар мен эртакдаги ўша Ҳотамтойга айланиб қолсам борми, сочингнинг ҳар бир толасига биттадан тилла тақинчоқ таққан бўлардим. Сенинг йўлингда етса — молим, етмаса — жоним!»— дер экан. Улар кўпларга ибрат бўлгулик оила қуришди. Дўст-ёрлари уларга ҳавас қилар, рақибларининг эса ҳасади келарди.

Уруш бошланган йили Зулфизарнинг тўнғичи Жонийгит Фарғона педагогика институтининг биринчи курсида ўқир эди. Эри Ҳотам областда отлиқ милиция эскандронига командир эди. Ота-бола иккови ҳам бир вақтда армия хизматига чақирилди. Ҳотам кузга қадар Фарғона гарнизонида машқда бўлди. Фронтга жўнаш олдида хотини билан хайрлашгани Фарғонадан Марғилонга отлиқ жўнади. Кеч кириб қолган, у яна орқага қайтиши керак. Шунинг учун шошиларди. Иссиқ ёз ўтиб, салқин куз кунлари бошланган, кўқон шамоли кўтарилган тўзонли кунлар эди. Ҳотам чавқар отига қамчи босиб, шаҳарга елдай елиб бораётганида бўронда симлари узилиб, қийшайиб қолган симёғочга кўққисдан урилди. Зулфизар хабар топиб етиб борганида у қонга беланган, жон чиқар ҳолатда хириллар, ток урган от эса ўзидан нарироқда ўлиб ётарди. Бу мусибат етмагандай орадан бирор ой ўтар-ўтмас ўғлининг жангда ҳалок бўлгани тўғрисида қорухат олди. Бошига уст-ма-уст тушган мусибат тоши бечорани бутунлай эзиб ташлади. Мана, ўшандан бери Зулфизарнинг эси кирарли-чиқарли. Кеч бўлгач хонадонларда одамлар одатда ёстиққа бош қўйишади. У эса ёлғиз, ҳувиллаган уйига сиғмай ҳамма нарсасини очиқ-чочиқ ташлайди-ю, чиқади кетади. Шу кўйи қоронғи, хилват кўчаларда изғиб юради. Эшитган-кўрганларнинг айтишига қараганда гоҳо чакалакзорда тиззасини қучоқлаганча

А. ХОЛИҚОВ чизган расм.

мунгайиб ўтириб олармиш-да, ойга тикилганча қаламқош қиз Сарвиноз билан ўн гулидан бир гули ҳам очилмай бевақт сўлган Жонийгит ҳақида қўшиқ айтармиш.

Сайлихон Зулфизарнинг кўпдан на сув, на тароқ тегмаган сочи-га афсус билан қараб туриб, кўнглида бир хайрли ният уйғонди. Ташқарига чиқиб жом, совун, пақирда сув кўтариб кирди.

— Келинг, бошингизни ювиб қўяй!

Зулфизар бурилиб қаради-ю, хаёлчан қиёфада ўтираберди. «Нималарни ўйлади экан?— кўнглидан кечирди Сайлихон. Аммо шу заҳоти хаёлида бошқа бир савол туғилди:— Бироқ... бироқ бу бечора ўйлай олармикин?»

— Ая, бошингизни ювиб қўяйми?— деб такрор сўради Сайлихон.

Зулфизарнинг кўзлари нурланди. Хушрўй чехрасида телба-тундлик асорати тарқаб, майинлик зуҳур этди. Ундаги бу ўзгаришдан қувонган Сайлихон чойгумдаги қайноқ сувни пақирдаги совуқ сувга чапиштирди. Шолчани йиғиштириб, тоғорага жой очди ва Зулфизарни ювинтиришга киришди. Болалар эса сандалнинг уч томонини эгаллаб, ширингина ухлашар эди. Деворда Жалолхоннинг кафтдай келадиган кумуш занжирли ёнсоати осиглиқ турар, гўё эгасини йўқлаётгандек чиқилларди.

Чалқанча ётган Фанишер уйқусираб алланималардир деди. Сайлихон унга бир қараб қўйиб, Зулфизарнинг ипакдай майин хўл сочини тарайверди. Нақ бир қулоч келади. Узининг сочи ҳам чакана эмас. Тараганида қийналади. Бир сафар айвонда тошойнани олдига қўйиб, сочини тараётса, сўрида ўтирган Жалолхон зимдан назар солиб турган экан:

— Сайли!— деди.

— Лаббай,— дея жавоб қилди.

— Жуда қийналиб кетдинг-ку, озгина кеса қолсанг бўлмайдими?

— Майли, агар сиз хоҳласангиз...

Шундай дейиши ҳамон Жалолхон сапчиб туриб:

— Ҳа, ёқмай кетсин!— деб пўписа қилди.— Агар кесгудек бўлсанг сочингдан чилвир эшаман-у, сомонхонага кириб ўзимни осаман!

— Худого шукур.

— Нимага шукур қиялпсан?— сўради Жалолхон.

— Минг шукурки, сомонхонамиз йўқ...

Қаҳ-қаҳ уриб кулганди ўшанда Жалолхон.

Тут тароқ қўлида, хаёлга чўмган Сайлихон ёри билан бирга кечирган ширин дамларни эслаб чуқур сўлиш олди-ю, яна Зулфизарнинг зулфини тарашга киришди. Шу кеча Зулфизарни қўйиб юбормади. Қарерга ҳам борарди? Данғиллама бўлгани билан печкаларига ойлаб ўт ёқилмаган музхона, хувиллаган уйигами? Оқибатлироқ қариндоши ҳам йўқ шекилли. Бироқ бўлгани билан нима ҳам қила оларди? Ота-онаси-ку, аллақачон оламдан ўтган. Давр сурган одамлар эди э-ҳа! Зулфизар уларнинг ёлғиз фарзанди эди. Қизил командир Ҳотамга турмушга чиққанида ҳам қийинчилик нималигини билмай роҳатда яшади. Мана, энди...

Сайлихон эрталаб уйқудан турса Зулфизарнинг ўрни бўш. Қачон чиқиб кетганини пайқамай қолибди. Ташқарида қалин қор. Ланг очик қолган кўча эшик томонга оёқ излари тушган. Ҳали қор босмаган. Бундан чиқди Зулфизар сал олдинроқ уйғонган-у, чиқиб кетган.

— Бизникида нима қилиб юрибди Анди?— сўраб қолди Настя бошини кўрпадан чиқариб.

Сайлихон танбеҳ берди.

— Анди дема! Оти Зулфизар. Уруш уни шу қўйга солди...

— Кўчадаги болалар шундоқ дейишади. Кечиринг, мен бошқа...

Сайлихон Настянинг бошини силаб қўйди. У мактабга борадиган Ганишерни уйғотиб, учовлон нонушта қилаётганларида ҳам егани ичига тушмай Зулфизарни ўйлади: «Қаёқда тентираб юрган экан ҳозир?»

У, одатдагидай, ўғли билан катта кўчагача бирга борди. Кейин ўғли чапга — мактабига, ўзи ўнгга — ишига кетди. Ҳар кун шу аҳвол. Хайрлашиб, иккови икки ёққа кетади. Қош қорайганда учрашишади.

Шу зайлда қиш ҳам ўтди. Тирикчилик бир нави: болаларга тўрт юз граммдан, ўзига олти юз грамм, кунига жами бир килою саккиз юз грамм нон тегади. Яна карточкага ширинлик, ёғ дегандай қозон қайнатишга ярайдиган озуқа ҳам олиб туради.

Ҳовлидаги икки туп беҳи гуллаганда Жалолхондан хат олди. Шу хат туфайли беҳи гуллаганини пайқаган бўлеа ҳам эҳтимол. Илгари эътибор этмас экан. Бирам чиройлик! Ҳар бир гули чоғроқ қўнғироқдай. Оч пушти. Кун ботиш олдида қирмизи товланади. Асалариларнинг ёпирилишини айтмайсизми! Қаёқдандир учиб келади. Гулдан гулга кўнади. Ширасини сўради, сўради-ю, учиб кетади. Бошқаси келади. Жалолхон: «Қиш қизгин ўтди»,— дебди хатида. Совуқ қотишга вақти бўлмаганмиш. Ҳар бир сўзи жумбоқ унинг. Қишнинг қизгин ўтгани қандай бўлади? «Баъзан устимиздаги шинелимиз уйқудан турганимизда қотиб қолган бўлади, эҳтиётсизлик қилинса синади. Шуниси чатоқ...»— деб ёзибди.

Жалолхон хавф-хатар ичида юрса ҳам ҳазилни қўймайди. Сайлихон хатни хаёлида такрор ўқиб, ўзича кулимсиради.

Оқ булутларни паналаб ўтаётган қуёш деразадан қия боқди. Ишхона ичи ярақ этди-ю, дўконларда таранг тортилган тандалар камалакдай товланиб кетди. Қўли қўлига тегмай ипак қатимларини тераётган қиз-жувонларнинг чеҳраларида ҳам ажиб бир тароват барқ урди. Бармоқлар ҳаракатида ўзгача абжирлик...

Сайлихон охор пуркади. Нозик таралган тандани куч билан тортиб, йўгон новвойга ўраркан, юз-кўзига тушган илиқ шуъладан аъзойи бадани жимирлади. У ичидан гупириб келган бир хилқатдай туюлган бу оний ҳолатни узоқроқ чўзилишини истаб кўзларини юмди. Юмди-ю, самода чарақлаган қуёш, тубанда шариллаган сой намоён бўлди тасавурида. Соининг иккала бети ям-яшил майса. Узоқдаги тоққа тақалган боғда дарахтлар қийғос гуллаган: оқ, пушти, қизил... Димоғида баҳор гулларининг муаттар ҳиди.

Кўл бетида, қирда эсан шамол кўзгаган мавж кучайиб, тўлқинга айлангани каби хаёлида ярқ этиб ўчган бу баҳор они уни ҳаяжонга солди. Ложувард осмон... Олтин қуймадай қуёш... Ундан теваракка зар ёғилади. Нур... нур... Нур тўфони. Тошдан тошга урилиб, кўпириб оқаётган оппоқ сой суви ўйноқлайди. Кўш қирғоқ зумрад ўтлоқ, боғроғ... Сайлихоннинг вужудини ширин бир титроқ қамраб олганди. Уша онлар, оқ ўша кунлар яна қайтармикин? Жалолхон билан Водил, Шоҳимардонга сафарга чиқишганди. Кўл ушлашиб Кўлқуббон қирғоқларини кезишганди ўшанда. Яна насиб бўлармикин бирга сайр қилиш?.. Нафис ипак толаларини теришга, боғлашга тароқ орасига отишга абжир, нозик бармоқлари иродасига бўйсунмай, билинар-билинемас қалтирар эди.

Сайлихон кўзини очди. Шунда назари кимга тушди, денг?! Соттихонга! У ҳовлида турарди. Гўё ўзича ёт кўзлардан яширинган-у, негандир йиғларди. Сайлихонга деразадан шундай кўришиб турибди. Соттихон кўлидаги рўмолчаси билан юз-кўзини арти-да, цехнинг олд томонига ўтиб кетди. Унинг кўнглида шундай хаёл: «Нима сабадан йиғлайди? Биров хафа қилдимиз? Ёки уйда нохушлик юз бердимиз?..»

Кўз ўнгига ногирон, мункиллаб қолган отаси келди-ю, у дунё бу дунёси қоронғи бўлиб кетди.

Сайлихон тушки танаффусга қадар сабр қилди. Ҳовлига чиққанларида уни ҳовуз бўйидаги қатор тол панасига тортиб:

— Йиғлабсан-а?— деб ўсмоқчилади.

Соттихон ерга қаради.

— Тинчликми ўзи?— деди синглиси индамаганига баттар хавотирланиб.

— Миралим ҳам кетди,— деди Соттихон кўзига милт-милт ёш олиб.

Қайси Миралим?.. Сайлихон қўққисдан бир манзарани эслади-ю, барига тушунди. Утган кузда «Ривожия» ҳовлисида катта йиғин бўлганди. Соттихон одатдагидай ёнида эди. Нарироқда аврбандчилар тўпида турган бир ўсмир дамба-дам улар томонга ўғринча қараб-қараб қўярди. Унинг боқишларида сеҳрли бир маъно яширин... Бунинг нима-лигини Сайлихон ўшандаёқ пайқагандай бўлганди.

Сайлихон синглисини бағрига босди. Юз-кўзидан чўлп-чўлп ўпди. Илгари Соттихон назарида кўп нарсага ақли етавермайдиган қизча эди. Вояга етибди. Ёр васлида куйиш, соғиниш, айрилиқ нималигини тушунибгина қолмай, ўз бошидан кечирибди ҳам. Хумор кўзларида қанчадан қанча дард бор-а!.. Сайлихонни уйда яна бир хурсандчилик кутарди. Оқшом кўча эшикни очиб ичкари кирса зах ҳовли юзасида Ганишер билан Настя юзма-юз ўтиришибди. Уртада кўйлақчан Яша. У ялангоёқ, атак-чечак қилиб бормоқда... Уч-тўрт одим отади-да, опасиними ёки акасининг бўйнидан қучоқлаб олади. Шунда учови бирданига ҳовлини бошларига кўтариб қийқиришади. Яша гоҳо гандираклаб кетади-да, ерга ўтириб қолади. Уни турғазиб яна йўлга солишади...

— Тушови узилди-ку, Еқубжоннинг,— дея пичирлади Сайлихон. Ҳа, уни шундай атайди.

Ҳовлидаги бу қий-чув бари шунга эканини фаҳмлаб, болалардан кўзини узолмай останада яна бир дақиқа тўхтаб қолди.

— Соня хола!— дея чийиллади Настя унга кўзи тушиб.— Яша юрапти!..

Сайлихон тез бориб уни қўлига олди, суйиб ўпди. Яланг оёқларини дарҳол камзулининг барига ўради: ер зах, қиш захри кетмаган. Шамолламаган бўлсин-да. Қишин-ёзин неча бор иситмалаб, неча бор тузалган бу болалари баданига тегавериб термометрга айланиб кетган панжалари билан Яшанинг ҳаммаёғини лаҳзада силаб чиқди. Иссиғи йўқ. Шундан кейин кўнгли ўрнига тушиб, Настя билан Фанишерга суюнчи улашди: бир кафт-бир кафтдан қантаки ўрик аралаш жийда, майиз берди. Яша ҳам қуруқ қолмади, албатта. Эрталаб ишга борганида Каромат ая чўнтагига солиб қўйганди, болаларингизга берарсиз, деб. Омон бўлгур кўп болажонлик аёл. Яхшиям атрофида шундай яхши одамлар бор. Кўнглининг губорини олади. Уларсиз рўзгор икир-чикирига кўмилиб, ҳаёт захматида қаддинг букилиб, айниқса, уруш майдонидан келаётган нохуш хабарлардан бағринг эзилиб, ақлдан озишинг ҳеч гап эмас!

— Менинг кўнгил юпанчларим, қоронғи тунларимни ёритувчи чироқларим!— дея эркалатди Сайлихон болаларни қучоғига олиб.

Ногаҳон чирқираб ўзига талпинган, суяклари саналиб турган гўдак — Уктами тасавурида тикланди-ю, юраги зириллаб кетди.

— Ё парвардигор, ўз паноҳингда асра,— дея пичирлади Сайлихон.

Унинг этагидан тутган болалар эса бу пайт кафтларидаги туршак, жийдаларини бир-бирларига кўз-кўз қилишар, лунжларига тикишарди-да, роҳат қилиб тамшанишарди. Яшанинг оғзида ҳам майизми бир нима бор. У Сайлихоннинг қулоғи тагида лабларини чапиллатмоқда. «Мана булар у оч бўлса — оч, тўқ бўлса — тўқ, замон оғир бўлишига қарамай хушчақчақ ўсишяпти. Нимагаки, ёнларида пешоналарини сийлайдиганлари бор. Уктамжон ҳам булардай ўз бағрида бўлиши, ҳовлини бошига кўтариб хандон отиши мумкин эди-ку?!»

Гард босган пастқам тегирмон кўз ўнгига келди. Юқоридан пастга энгашган қорамтир нов... Сув тўла ариқ бўйидаги ёлғиз қайрағоч ва қўрғонча... «Эгаси қайта кўчиб келган бўлса-я?!» Сайлихоннинг юраги ҳаприқди. Уктами, ўша кичкина мурғаккина Уктамжон энди Фанишердай ўсиб-улғайган, мактаб боласи ёшига етиб, қўрғонча ичида чопиб юргандай туюлиб кетди.

Шу туйғу унинг хотирига маҳкам ўрнашиб қолди. Ўтирса ҳам, турса ҳам, ҳатто ишлаётганида ҳам ҳеч хаёлидан нари кетмасди. Сайлихон Ҳидойибининг қайта кўчиб келмаганига ўзини ишонтиролмади. Кўнглининг бир чеккасида, кўчиб келгандир, кўчиб келган бўлишса-чи, деган умид тураверди. Ахийри бир якшанба: узоқ фронтдан совуқдан-совуқ хабарлар келиб турган, одамларнинг тили-дилига Керч ярим ороли, Шимолий Қавказ, Моздок ва Грозний деган жуғрофий номлар ўрнашиб қолган ўша жазирама ёз кунларининг бирида Тегирмонбоши маҳалласига йўл олди. Серкўланка сўри тагида гурунглашиб ўтирган болалари унинг эшикдан қандай чиққанини сезмай ҳам қолишди. Кун ботганда ҳовлига қўлтигидан тарвузи тушиб кетган одамдай хомуш қайтганидагина пайқашди.

— Буви!

— Соня хола!— дея чувиллашиб унга қараб югуришди. Ҳаммадан орқада Яков уларга эргашиб талпанглар, ўз ҳолича нималарнидир айтиб гўжулларди.

Фанишер билан Настя, бирининг сўзини бири бўлиб, аллақандай одам келгани, уни йўқлаганини айтишди. Сайлихон қандай одам деб

суриштирганида болалар елкаларини қисишди. Сайлихон ҳайрон бўлиб, ҳар хил хаёлларга борди: Жалолхоннинг ёнидан келган бирорта уруш инвалидидир балки? Ёки...

Учинчи боб

Пахта терими мавсуми бошларидаёқ «Ривожия» ходимларининг деярли ярми Тошлоққа пахта тергани кетди. Соттихон этагига илашадигани йўқ салт ёшлардан бўлгани учун ҳам биринчи навбатда сафарбар қилинганлар қаторида эди. Осмонга булут кўтарилиб, ерга қиров туша бошлагандан кейин эса корхонада қолганларни ҳам қисқа-қисқа муддатга ҳашарга олиб чиқа бошлашди. Сайлихон ҳам уйда бир эмас, учта ёш бола бўлишига қарамай йўқ демади. Чунки баҳона қидирадиган пайт эмас. Қирқ иккинчи йилнинг ёз-кузи. Мамлакат ўз тарихида энг қалтис кунларни бошидан кечирмоқда эди. Сайлихоннинг назарида бутун ёз-куз тўфондай босиб келаётган гитлерчи қўшинлар қаршисида Сталинград мисоли бир тўғон. Ҳамманинг кўзи Сталинградда... Ватанни севган ҳар бир киши шу тўғонни мустаҳкамлашга хизмат қиладиган ҳар қандай ишни бажаришга тайёр эди. Сайлихон пахта — Жалолхонга ўхшаган жангчилар учун иссиқ кийим эканини яхши ҳис этарди. Шунинг учун ҳам у қанча қийналмасин пахта теримидан қолмасди. Ниҳоят, умумхалқ иродаси билан мустаҳкамланган Сталинград тўғони тўфонга чидаш берди! Ун тўққизинчи ноябрь куни қўшинларимиз Сталинград остоналарида ҳужумга ўтиб, ёвни қуршаб олди. Бу хушхабарни эшитганларида ҳашарчиларнинг суюнишгани! Шу воқеадан кейин кўп ўтмай Сайлихонлар пахта тераётган колхозга концерт бригадаси келди.

— Кечқурун клубда бепул томоша! Бораверасизлар! — табелчи бола уватда туриб эълон қилди.

Айниқса ёшларга жон кирди. Концерт! Баъзи қиз-жувонлар назарида эртами-индин уруш ҳам босиладигандай: «Ахир душман қуршовда қолди-ку!»

Сайлихон оқшом пайти синглисини хирмонга ҳаммадан олдин чиқиб, пахтасини торттираётган ёшлар орасида кўрди. Соттихоннинг нега бунча шошаётганини у тушунар эди. Чунки синглиси санъатга ўта ўч. Урушгача ҳаваскорлар тўғарагига қатнашарди. Миралим дутор чалар, у бўлса лапар айтиб рақсга тушарди. Шунинг учун ҳам Сайлихон ажабланмади.

Концерт номерлари кўтаринки бир марш куйи билан бошланди. Саҳнада ярим доира шаклида ўтирган созандалар орқа қаторга тизилган хонанда аёл ва эркаклар андак сукут сақлаб, Сталинград мадҳини ижро эта бошлашди. Содда ва лўнда, юрак ҳароратида йўғрилган қалб сўзлари... Сайлихон тўлқинланганидан кўзига ёш олди. Сталинград қаҳрамонларини мадҳ этмай бўладими! Улар ахир ўша ерда фақат она Ватаннигина эмас, қанчадан қанча мамлакатларнинг мустақиллигини ҳимоя қилмадиларми? Улар, қолаверса, бу ердан минглаб километр узоқда, инсон қони сувдай оққан ўша Сталинград тупроғида унинг хондонининг ҳам тақдирини ҳал этмадиларми!..

У лабида ханда, кўзида ёш — севинганидан йиғлар эди.

Сталинград мадҳидан кейин ёшгина бир раққоса саҳнага чиқди. У товусдай товланиб, уккипардай энгилгина елиб рақс тушганида оғир меҳнатда ҳориган кекса колхозчиларнинг кўзларида йиғит шўхлиги жилваланиб, лабларининг таноби қочди.

Сайлихон клубга келишдан олдин ўйин-кулги кимнинг ҳам юрагига сифарди, деб оёғи тортмаганди. Аслида бу ерга синглисига қоровул

бўлиб келганди. Йўқ, янглишган экан. Ана, Соттихон олдинги қаторда ўртоқлари билан яйраб ўтирибди. Айниқса бошловчи саҳнага чиқиб: «Навбатдаги номирамизда яккахон ашулачи Султон Муродов...» — дея эълон қилганида унинг чапак чалганини кўрсангиз эди! Шундай орқасидаги бир жувон «яккахон ашулачи» ҳали саҳнага чиқмасдан бурун:

— Йигитти султони-да, ўзиям, — дея шеригининг қулоғига шивирлади оғзининг таноби қочиб.

Султон Муродов саҳнага чиқди. Қўлида тори. Ёнида чилдирмакаши. Аммо Сайлихон унда «йигитти султони» бўлишга арзийдиган бирор ортиқлик кўрмади. Тўғри, ёнидаги чилдирмакашдан ёшроқ, бинобарин, барваста, тўлалиги билан фарқ қиларди. Султонлиги балки шу навқиронлигидадир? У тенги ёшлар фронт ортида камдан кам қолган. Бу бўлса...

Орқа қатордаги қиз-жувонларнинг ҳаяжонли шивир-шивири кучайгандан кучаяр эди. Улар ҳозир саҳна ўртасида кулимсираб, ўзини олқишлаётган томошабинларга виқор билан эгилиб миннатдорчилик билдираётган хонанданинг аллақайси қиз билан бўлган ишқий саргузаштини роса мириқиб фисқ қилишмоқда эди.

Сайлихон уни яхши танимас экан. Илгари қўшиқларини эшитганми-эшитмаганми билмайди. Улоқчи отдай бақувват бу хонанда йўғон бўйинини шишириб, бир гўзал санамга ошиқлигини изҳор айлаб айюҳаннос солганида орқа қатордаги мухлислари ихраб юборишди. Шу билан қулоқни кар қилгудек чапакбозлик бошланиб кетди.

Концерт кеч тугади. Клубдан чиққанларида ташқари қоп-қоронғи, совуқ эди. Сайлихон шерикларига қўшилиб ётоққа мослаштирилган шийпонга қандай келганини сезмай ҳам қолди. У ичкарига киргач сингисининг кўрпасига ёнбошлади. У билан бирга олдинги қаторда ўтирган қизлар эшикдан киришди-ку, лекин ораларида Соттихон кўринмади. Ташқаридадир, деб кутди.

Ётоқхонада элликтача хотин-халаж. Говур-ғувур авжида. Биров концерт таассуротини сўзлар, бошқаси тугунини ечиб, тамадди қиларди. Тўрдагилар эса дастурхон ёзишга ҳам улгуришибди. Бир тўп аёллар дераза олдида тўпланишиб, нима ҳақдадир шивирлашади. Балки улар хавф-хатар ичида юрган яқин кишиларини эслашаётгандир ёки қайнана, қайнатасидан, рўзғор қийинчиликларидан нолишаётгандир.

Сайлихоннинг олдидаги ўриннинг эгаси ҳандалакбўй жувон эса сўзлашиб ўтириб мудрай бошлади. Кейин:

— Кутманг уларни! — деди.

«Қимларни? Нимага кутмас экан?! Бир балони билса керакки, шундоқ деяпти...» Сайлихонни ваҳима босди. У секингина ўрнидан турди-ю, эшикка чиқди. Кўкда на ой, на юлдуз кўринади. Қоп-қоронғи зимистон. Қишлоқ томондан итларнинг вовиллагани эшитилади. Соттихонга вовиллаяпгандир?

Катта йўлга ўтиб кутди. На одамнинг шарпаси кўринади, на товуши эшитилади. У ерда фақат куз изғирини. Сайлихон шийпондан чиқаётганида дастурхон теграсида ўтирганлар пиқирлашгандай бўлганди. Уларнинг кимдан кулишганини энди тушунгандай эди.

Ногаҳон «йигитти султони» Султон Муродовнинг қирғиз қовоқ кўзини сузиб, олдинги қатордаги қиз-жувонларга беҳаёлик билан боққанини хотирлади-ю, вужудини таҳлика босди. Қўрқув лаҳзада нафратга айланди. Юрагида қайнаб тоша бошлаган ғазаб унга куч бағишлади. Тунд, гўзапоялари шақирлаган далада Сайлихон ёлғиз эканини унутиб, яккам-дуккам чироқлар йилтиллаётган қишлоқ томонга шахт билан қадам ташлади.

У яқинда чапаклар чалиниб, қўшиқлар янграган клубга етиб келганида у ерда ҳеч ким қолмаган, эшиги қулф эди. Шунга қарамай Сай-

лихон клуб атрофидан бир марта айланиб чиқди. Нима қилишини билмай ялангликда сўпайиб турганида қаёқдандир келган музыка сандоси қулоғига урилдию узилди. Дарвоқе, эшик очилиб ёпилганда ташқарига оқиб чиққан куй парчаси бу! Сайлихон тусмол билан йўл олди. Қишлоқ четда қолди. Яна дала бошланди. Икки ёғи туташ миззатерак, ҳеч нарса кўринмайди. Зулмат. Фақат юқорида миззатераклардаги қарғалар қағиллашади. Назарида улар шум ният билан таъқиб этишаётгандай. Сайлихон кеч куз изғирини аччиқ бўлишига қарамай тез юрганидан терлаб кетди. Изғирин кўкрагидан итариб, қаёққа, деяётгандай ҳалқумига тиқилар, нафас олишига халақит берарди. Дарҳақиқат қаёққа шошади? Мана, анча-мунча йўл босиб қўйди, лекин қаёққа? Сайлихон борадиган жойини ўзи билмас, аммо ҳамон шошарди. Ана, яна тор тингиллади...

Кутилмаганда йўл қандайдир қўрғонга бориб туташди. Дарвозадан кирилгач йўл энди япасқи ишқом тагидан ўтарди. Сайлихон юраги бетламайгина дарвоза олдида андак туриб қолди. Шу пайт қўрғон тупкарисидан қичиқ куй, одамларнинг эса куйга мослаб қарсак уришлари эшитилди. «Соттини ўртага олишиб...» Миясига келиб қолган бу фикрдан эти жимирлашиб кетди. Беихтиёр пастки лабини тишлади. Сайлихон кўрқувни унутиб, ўзини ичкарига урди. Қоп-қоронғи унғурдай ишқом лаҳзада уни ютиб юборди. Оёқ остидаги замин кўринмайди. Юраги ёрилгудек гурс-гурс тепади. Икки кўзи тўғрида, аммо олдинда йилт этган ёруғ йўқ. Базм авжида. Маст-аласт кишиларнинг қийқириқлари эшитилди.

Сайлихон ушук урган гулзордан ўтиб, айвонга чиқа бошлади. У бир оёғи ҳали гиштин зинапоёда, иккинчи оёғи айвон полида экан андак тўхтаб, теваракка олазарак боқди. Тўғридаги қўш қанотли ойнавонда эшик зич ёпиқ. Чап томондаги деразалардан ёруғ тушиб турган хонада гижжак гижиллар, тор тингиллар, чилдирма такиллар, одамлар эса қарсак уриб, ялла айтишарди, Сайлихон айвон панжарасидан тутиб, овоз келаётган томонга яқинлаша борди. У қадамини нечоғлиқ эҳтиётлаб босмасин оёғи остидаги кўп йиллар мойланмаган пол тахталари гижирларди. Ниҳоят ёруғ тушаётган деразага етди. Ичкарида бир барваста киши ойнани тўсиб, орқа ўгириб турарди. Сайлихон уни таниди. Уша «яккахон ашулачи» Султон Муродов. Ана, қўлидаги торини чертиб, ялла бошлади:

Яллама ёрим ялла, яллолашайлик,
Учтами-тўртта бўлиб олиб, чақчақлашайлик...

Меҳмонхонада эса кўрпачага чордона қурган, баъзиси чўккалаган эркагу аёл бараварига қарс урар, тобора авжига чиқаётган қичиқ куй уларни гўё қитиқлар, жумбушга келтирарди. Башаралар майдан моматалоқ, кўзлар мастона. Бироқ Соттихон қани? Қаёқда у?!

Султон Муродовнинг ёнидан бир жувон лип этиб ўтди. Эғнида қизил атлас, қизил гуллик шоҳидан почасига жияк тутилган лозим. Оёғида баланд пошна оқ туфли. Унинг сурма қўйган кўзлари сузилган, елкалари қилпиллар, ноз-карашма билан ишва қиларди. Сапчиб туришга ҳозир кўрпачага чўккалаган чақмоқ мўйлов, яланг тўш ўрта яшар кишига қош қоқиб, қани чиқар чиқарадиганини, дегандай им қоқа бошлади. Сайлихон бу жувонни дарров таниди. Номи чиққан раққоса. Ялангтўш киши қизиб кетган: чаккасидан тер оқади. Мўйловининг бир учини бетўхтов чайнаб, раққосага еб қўйгудек бўлиб тикилади. Қўйлагина тўсиб турган баданини кўзи билан титкилайди, тимирскилайди. У уярда юрган айғир кишнагандай беҳосдан чинқирди-ю, панжасини

кўксига уриб, «дўст!» деди. Айни шу дам Соттихон кўринди. Уни кимдир ўртага тортди.

— Ия?! Бу... бу...

Соттихон Султон Муродов билан ёнма-ён турганигами яланг гимнастеркадаги Довулбек Давлатовни пайқамабди. «Тўпахон опа қўйларни бўрига ишониб топширган экан-ку, тоза!»— деди ичида ғазаб билан. Даврадагилар Давлатов ишораси билан барабар қарсақ урар, юзларда ханда, кўзларда шаҳвоний ҳирс, лабларда хушомад. «Ҳа, қани-қани!», «Яшаб қол!», «Айшингни сурганинг қолади бу дунёда!»— дея қийқиришарди.

Ўртадаги Соттихон эса юзини тўсди. Ўзини четга олмоқчи эди, бўлмади. Қизариб, қимтинди. Кейин... кейин эса шох ташлади-ю, гир айланди. Шунда энглари елкаларига ҳимарилиб тушди. Оппоқ билаклари қўлтиғигача очилди.

— Вой, уятсиз!

Соттихон куйга мос депсиниб, бармоқларини қарсиллатарди. У атрофидагиларни, чаккасига пул қистирган ўша чакмоқ мўйловлини ҳам унутгандай эди. Фақат шавқ билан тор чертаётган, чайқалиб куйлаётган Султон Муродовнинг ишвасига жавобан кулимсираб, ичидаги ҳаяжони юзига тепар, унга қия боқиб, яширинча ғамза қиларди. Буларнинг барини кўриб, пайқаб турган Сайлихон уялганидан юзи ловиллар, панжаларини зўр бериб уқалар, нима қилишини билмай типирчиларди.

— Тириклайин ерга кўмди бу қиз ўлгур!— дея изтироб ичида пичирлади Сайлихон.

У ниҳоят бир юлқинди-ю, эшикка отилди. Ичкарига шахт билан кириб борганида тор тинг этди-да, тўхтади. Ҳамма ҳанг-манг бўлиб қолганди. Давра ўртасидаги Соттихон Сайлихонни кўрибоқ турган жойида қотиб қолди. Юқори кўтарилган қўллари ўз-ўзидан сустгина осилиб тушди.

Икки ҳатлашда унга етган Сайлихон қулоқ чаккасига қистириғлиқ қизил қорозга чанг солиб олди-да, яланг тўш, ўрта яшар кишининг юзига қараб отди:

— Отаси тенги одамсиз-а?!

Сайлихон синглисига уят ва ғазабдан бўзариб боқиб, афтига тарсаки тортиб юборди:

— Туш олдимга!

Ўзини йўқотиб қўйган Соттихон бир оқарди-бир қизарди, чопиб бориб эшикка яқин турган кийим илгакдан калта пахталиги билан рўмолини олди-ю, ташқарига отилди.

Қайфи тарқаб кетган мўйлов дам олдида ётган пулга, дам Сайлихонга қараб тўнғиллади:

— И-я! Уйин-кулги ман этилганми?

— Клубдаги уйин-кулги камлик қилдимми?— деди Сайлихон шартта.— Фронгда ака-укаларимиз қон тўкишяпти. Булар бўлса бу ерда айш-ишрат қилишяпти!

Сайлихон Давлатовга «ҳайф-э, сизга» дегандай таъна билан боқиб, эшикни қарсиллатганича ёпиб чиқдию кетди.

Соттихон қоронғида қоқилиб-суқилиб ундан олдинроқда кетиб борарди. «Вой беҳаёлар...» дея чорбоғдаги эркакларни қарғарди Сайлихон йўл-йўлакай. Қиз болани номи булганса тамом. Бир умрга иснод. Уларга нима? Кўнгилларини хушлагани қолади. Бало ҳам урмайди ҳирс бандаларини!

Опа-сингил шийпонга етиб келганларида чироқни ўчириб, ҳамма ётиб қолган эди. Соттихон ҳам кўрпага кирди-ю, орқа ўгириб ғужанак бўлиб олди. Сайлихон ухлай олмади. Қандай ухласин, қони қайнаб

турибди-ку! Атрофдагилар қимирлаб-қимирлаб қўйишади. Балки улар ҳам ухламагандир?! Соттихоннинг бугунги қилмишидан аллақачон хабардордир улар?! Бичиб-тўқиб ҳам қўйишгандир?!

Орқа ўгириб ётган Соттихон силкиниб-силкиниб йиғларди. Нега хун бўлиб кетмайди! Қилғилиқни қилиб қўйиб, яна тумшайишини қаранг! Бази жамшиднинг гули бўлиши учун йўл бериш керакдир балки? Қўйиб берсанг яна нима ҳунарлар кўрсатмайди дейсан бу ақли паст қиз! Анави қариб қуйилмаган мўйловга ўхшаганлар-ку, лаҳзалик нафсини қондириш учун ҳеч нарсадан тоймайди...

Сайлихон жиғи-бийрони чиқиб ётган жойида тўлғанди. Эртасига у кўпчиликка кўринмаслик учун авлоқ-авлоқда пахта териб юрди. Тушликдан кейин шерикларининг авзойи унинг диққатини тортмай қололмади. Пахтазор ўртасидаги аёллар негадир тўпланиб, жийдалик кўтарма томонга тикилганча туриб қолишди. Улар нима ҳақдадир гунагур-гунагур гаплашардилар. Сайлихон картанинг четроғида эди. Кўтарманинг нариги бетида ёлғиз отлик извош турарди. Уни одатда раис миниб юради. Аммо раис далада кўринмади. Унда ким келди экан? Ҳа-ҳ, бари бир эмасми? Сайлихон пахта теришга тушиб кетди. Аммо лаҳзадан кейин беихтиёр яна ўша томонга қаради. Яқинда Соттихон жийдазорга яқинроқ жойда пахта тераётган эди. Негадир кўринмайди. Анави хотинлар балки уни фисқ қилишаётгандир? Тўхта... Сайлихон бир нимани сезгандай юраги шув этди. Тўлаёзган этагини бўшатишни ҳам унутиб кўтарма томонга шошилди.

У карта бошига етиб келганда икки ғилдираклик ёлғиз от қўшилган извош анча нарида кўча чангитиб кетиб борарди. Аммо унда раис эмас, бошқа одам ўтирарди. Қелбатини ўшанга ўхшатди: ўша «яккаҳон ашулачи». Нима қилиб юрибди у суёқ оёқ?

Соттихон эса Сайлихон яқинлашаётганида чилонжийда панасидан чиқиб, ўзини бўлиқ пахтазор ичига урган эди. Сайлихон етолмай доғда қолди. Соттихонни эгат оралаб энкайганича шипиллатиб пахта териб кетаётган жойида қувиб етди.

— Ҳей, қиз ўткир!— Сайлихон жаҳл билан синглисининг йўлини тўсди. У нафасини ростлай олмай ҳарсилларди.— Сен отангни қариган чоғида эл-юртга шарманда қилмоқчимисан?

Соттихон бошини кўтармай пахта тераверди.

— Қим эди у?— Сайлихон узоқда дала йўлида кетиб бораётган извош томонга имо қилди.

Синглисидан садо чиқмагач Сайлихон баттар тутатди.

— Сендан сўраяпман?!

Соттихон чўчиб тушди. Унинг кўзлари қизарган эди.

— Билиб турибсиз-ку,— дея ғудранди.

— Нима қилиб юрибди у шилқим?

— Ундай деманг опа...— Соттихон: «Султон ака одамларнинг ҳурматини қозонган ашулачи», демоқчи эди-ку, индамади. Опасининг важоҳатидан кўрқди.

— Нима иши бор сенда?

Соттихон иккиланиб турди-да, ерга қараганча қовоғини уйди:

— Театрга таклиф қияпти.

— Пишириб қўйибдими театрда?

— Артистликка...

— Нима?!

Сайлихон синглисини биринчи марта кўраётгандай анграйиб қолди. Нимагадир кўкрагида тўлиб турган гина-кудуратлар, сиқса зардоби томадиган аччиқ-олов сўзлар унутилди. Синглиси дўст-ёрлар даврасининг гули эканини биларди. Лекин унинг артист бўлишини хаёлига ҳам келтирмаган экан, Бувиси раҳматлик кўп завқли аёл эди.

Ўзи, Анзират холаси ҳам дутор чертишни у кишидан ўрганган. Кейинча ўзидан Соттихон ўрганди.

У мактабда эканида ҳам, «Ривожи»да ҳам ҳаваскорлик тўғарагига қатнашар эди. Аммо ҳозиргача зинҳор артистлик орзуси борлигини айтмаганди.

— Бир камимиз сатанглик эди!— дея тўнғиллади Сайлихон.— Уста Умарнинг қизи артист бўпти, деб гап қилмайдими одамлар?

Соттихон опасининг таъналарини жавобсиз қолдириб қўш эгат орасига энкайди-ю, индамай пахта тераверди. Сайлихонга унинг қовоғи булутли куз осмонига ўхшаб туюлди. «Мунча ўшшаймаса?— дея ранжиди ичида.— Ахир унга она ўрнида онаман. Мен тергамасам ким тергайди?» У ёнма-ён пахта териб келаётган синглисига ер остидан қараб-қараб қўяр, аҳвол-руҳиясини кўриб, ичида эзиларди. У алам билан бош чайқаб, ўзига ўзи тасалли берди: «Ҳали ёш. Нимани кўрибди? Бу ёқда экан дунёнинг лаззати, деб ҳовлиқиб қолган-у, қадамини чакки босган. Ҳали ҳам кеч эмас. Бир-икки дакки еса ўз йўлини топиб олади...»

Кўкни қора булут босган. Ҳаво дим. Опа-сингил ўртасидаги муносабат ундан баттар дим эди. Шип-шийдон, шиқирлаган ғўза туплари устига дам-бадам энгашишар, ушиқ уриб жиртайган кўсаклардаги пахтани зўрға суғуришар, чаноқлардаги бирчигитларни теришарди.

Ўтган куни кечаси ухламаганидан толиққан Сайлихон ишдан қайтгач боши ёстиққа тегиши ҳамон қотиб ухлаб қолди. Бир вақт кимдир, тур, дея туртгандай бўлди. Кўзини очса тепасида ҳеч ким йўқ. Тонг отмаган-ку, ётоқ ичи ғира-шира. Кўр ойдин. Биров қайси бурчакдадир хуррак торгади. Бошқаси пишиллайди. Ҳамма осуда уйқуда. Сайлихон одатда ёш боладай пинжигга тикилиб ётадиган ёки орқаси орқасига тегиб турадиган синглиснинг ўрнида йўқ эканини беҳосдан пайқаб, қўрқиб кетди. Бошини кўтариб тевааракка кўз югуртирди. Шунда нимадир шиқир этди. Сайлихон шу томонга ялт этиб қаради. Эшик кесакисига тикилиб кимдир тургандай эди.

— Соттихон?

Индамади.

Шу пайт ташқарида ҳуштак чалинди. Сайлихон ўрнидан туриб, дераза томонга боқди. Ер бети оппоқ. Пахтазор ҳам оппоқ. Устига тўр тутгандай... Яна ҳуштак чалинди. Сайлихон деразага яқинлашди. Йўлнинг у бетидаги тут тагида аллақандай шарпа қимирлади. Шу пайт эшик ғийқ этиб очилди. Дафъатан миясига келган бир фикр ток ургандай аъзойи баданини зириллатиб юборди. У қандай қилиб эшик оғзига бориб қолганини билмайди. Тутқичига ёпишиб Соттихоннинг йўлини тўсди.

— Қўйиб юборинг! — деди Соттихон ўзини эшикка уриб.

— Эсингни еб қўйдингни, ҳой!— дея шипшиди одамлар эшитиб қолишидан уялиб.

— Ишингиз бўлмасин!

— Уста Умарнинг қизи бир... бир бузуқ билан қочибди, деган исноддан ор қилмайсанми?

— Султон акам сиз ўйлаганча бузуқ эмас. Унга етишолмаганлар тарқатган бу иғвони, пуф сассиқ, деб.

— Ҳой, тилиннга тилкичак чиққур!— йиёламоқдан бери бўлиб бўғилиб кетди Сайлихон.— Миралим кетиб қолди, деб кўз ёши қилиб юрмабмидинг яқинда?

— Оқни қорадан ажратолмай йиғласам йиғлагандирман ёшлик қилиб. Султон акамнинг битта ашуласига жонини ҳам тикишга тайёр қиз-жувонлар бор бу Фарғонада.

— Сенга ўхшаган этаги йўқлар бўлса бордир.

— Ҳо-а! Оғзингизни суви келгандир ўзингизниям!

— Овозингни ўчир!— Сайлихон жеркиб ташлади.— Поччанг билан Миралимнинг ҳаром тукига ҳам арзимаиди пайт пойлаб тунда овга чиққан номард тулки.

— Ҳақорат қилманг...

— Рост-да! Агар мард бўлса хотин-қизларнинг этагига ўралашмай урушга борарди. Миралим билан Жалолхон поччангга ўхшаб. Ҳе куйдирги чиқсин ўшанингга илоё!

— Тегирмонга тушган дон бутун чиқмайди. Урушга кетганлар ҳам бутун қайтмайди! Поччам ҳам, Миралим ҳам!..— Соттихон аламига чидай олмай дағ-дағ титраб, ҳўнграб юборди.— Агар у тирик бўлса ҳалигача хат ёзмасмиди?

— Нафасингни совуқ қилма!— жаҳл устида бақиршга бақириб хижолатда қолган Сайлихон ётоқдагиларни уйғотиб юбормадимми, деб теварагига кўз ташлади. Энди бўлар иш бўлган эди.

— Ишонмасангиз собиқ эрингиздан сўранг,— дея гап қайтарди Соттихон кўзида ёши билан.

«Қаёқдан била қолибди у?»— Сайлихонни ваҳима босди.

— Нима бўлди сенга?— синглизига гап уқтирмақчи, инсофга келтирмақчи бўлди.— Ҳали қараб тур, уялиб қоласан бу сўзингдан... Хайр, майли, аччиқ устида оғзингдан чиқиб кетди. Кел, ўзингни бос. Опангман, буving ўрнида буvingман-а? Душман эмасман. Ёмонликни раво кўраманми сенга? Бир марта опангниям сўзига қулоқ солгин-да. Хўп, майли, Султон ашулачи яхшиёқ бўла қолсин. Қизлик иффатингни сақлай билгин-да, ўргилай. Жиндак сабр қил... ўзингни бос... Ақлингни йиғ. Суриштирай. Хулқи қандай. Қадимдан қолган таомилимиз бор... Эҳтимол ўша ашулачинг бола-чақалиқдир!..

Опа-сингил ҳарсиллаб-пишиллаб бири бири билан олишаётганда дала шийпонидагилар уйғониб қолишди. (Баъзилар аллақачон уйғонган эсада, ўртага тушишдан ийманиб, ўзини ухлаганга солиб, можаронинг нима билан тугаганини кутаётган эди.) Кўпчилик томошабин бўлиб қараб туришни истамай лампа чироқни ёқиб, опа-сингилни ўраб олишди. Шаддотроқлари эса ташқарига отилиб чиқишди. Бир оздан кейин эса қўлларида косов, калтак билан қайтишди.

— Қиз ўгриси жуфтакни ростлаб қолди!— деди улардан бири.

— Нияти холис эмас унинг! Бўлмаса писиб юрармиди!..

Қафти билан юзини яширганча орқа ўгириб турган Соттихон бирдан қўзғолди. У атрофидагиларни жаҳл билан ёриб ўтди-ю, ўзини тўшагига отди.

— Мени ёш бола фаҳмламанг!— дея бақирди жазаваси тутиб.— Уз эрким ўзимда! Сиздақа умрбод бахти қаро бўлишни хоҳламайман! Билдингизми, хоҳламайман!

Бошига тўқмоқ тушгандай ранги ўчиб, гандираклаб кетди Сайлихон.

— Қандай қилиб тилинг борди?..— дея олди у зўрға.

Яхши кўрарди синглизини. Онаси ўрнида унга она ҳис этарди ўзини. Энди нима бўлади? Нима қилсин?

Аёллар уяси бузилган аридай чувиллашар. Бири ачиниб сўзласа, бошқаси ачитиб жавварди. Аммо кўп ўтмай тинчиб қолишди.

— Ухласангиз бўларди,— дея ғамхўрлик қилган бўлди кўрпага кирган бир жувон бош кўтариб.

Уйқу келармиди?! Бу қандай кўргиликки, ҳеч кимдан эшитмаган ҳақоратни ўз жигарбанди-синглизидан эшитса! Сайлихоннинг асаблари зириллар эди. Баногоҳ ғалати шарпа кўрингандай туюлди. У бир сесканиб тушди. Жасад... уй ўртасида девдай эркакнинг жасади...

Тўрт киши эшикни турумидан қўпориб юборгудек тиқилишганча кўтариб киришди.

Юраги орқасига тортиб кетди. Кўзини ола-кула очиб қоронғи шийпон ичига боқди. Чамаси ҳамма ухларди. Фақат... Сайлихон синг-лиснинг ўрнига совуққина кўз ташлади. Қаради-ю, шу заҳоти унинг қаҳрли товуши яна қулоғи тагида шанғиллаб эшитилгандай бўлди. Сайлихон кўзини чирт юмди.

Ҳа, Сайлихоннинг аламли кўнглидан не хаёллар ўтмади бу кеча! Кўз ўнгида: қизалоқ чоғи, ота-она бағридан нотаниш эшикка тошдай улоқтирилган дамлари, келинлик қисмати...

□

Уриниброқ қолган банорас паранжи ёпинган бўйдоргина хотин хилват боғ кўчадан чиқиб, Хўжаэгаз маҳалласига қайрилди. У паст-баланд деворлар, каллакланган ёлғиз туту қатор толни паналаб бормоқда. Қўш устун, қўш сўкичаклик, тепаси ёпиқ, чоғроқ дарвозага яқинлашганида безовталаниб, кетига бир қараб қўйди. Кейин қачонлардир ҳавасга ясаттирилган, вақт ўтиши билан эскирган ўймакор дарвоза қаршисида тўхтади. Қоп-қора чимматини кўтарди. У чўзинчоқ юзли қора қош, қўнғир кўз кўҳликкина, йўл-йўл узун беқасам қамзул ичидан оқ шоҳи кўйлак кийган, нозик, ўн саккизга кириб-кирмаган жувон эди. Уйқусизликданми киртайган кўзларидан қалбидаги ҳаяжон ва безовталиқ сезилиб турарди.

Тақадай келадиган мис ҳалқага у қўл чўзиб, тақиллатмоқчи бўлди. Аммо негадир, иккиланди. Бир оздан кейин дарвозанинг ўнг қанотини итарди. Эшик туруми ғижирлади. Жувон чаққонлик билан ўзини ичкари олди. Болохона тагидаги йўлакдан шошиб ўтди-да, ҳовли саҳнига қадам қўяр-қўймас теваракка кўз ташлади. Ҳовли бўм-бўш. Уртадаги шотутдан тўкилган қизғиш баргларни куз шамоли гирдикапалак қилиб учирарди.

Пешвоз чиқиб ўзини хушнудлик билан кутадиган одам бўлмаганигами жувон паранжисини қўлига олиб, тўрт томони иморат чоққина ҳовли ўртасида хомуш туриб қолди. Шу чоғ дарвоза ғийт этиб очилиб, аста ёпилди. Йўлакда оёқ дупури эшитилди. Жувон ўзини четга тортди. Чимматини юзига ёпди. Унинг бутун диққати дарвозахона томонда эди. Ана, ҳассанинг дўқ-дўқ овози эшитилди. Жувон энтикди. Салдан кейин энгашганча дарвозахона тагидан бир мўйсафид чиқди. Кетидан юпунгина кийинган, саккиз ёшлардаги қизча кўринди. Совуқдан бурнини дамба-дам тортиб, ердан кўзини узмай хомуш келатган қизча рўпарасидаги ярақлаган амирқон кавуш-махсига назар ташлади-ю, «Опа!» дея додлаб, ўзини жувонга отди.

— Ассалому алайкум, дада!

Жувон мўйсафид томонга интилди. Бўйнига осилган қизча уни қўйиб юбормасди.

— Сайли... ўзингмисан? Буни қара-я!— мўйсафид кулмоқчи бўлди, аммо кулгиси йиғига ўхшаб эшитилди.

Қизча ҳамон қўлидаги тўрвани осилтирганча опасининг бўйнидан қучоқлаб:

— Укам... укамни олиб кетди!— дея ҳўнграрди ўпкасини бо-солмай.

Сайлихон аввалига нима деяётганини унча англамади: ким олиб кетади?! Нимага?! Кейин бехосдан юраги увишди.

— Нима деяпсан Сотти?— унинг ранги қув ўчди. Қизчанинг қўлини бўйнидан олиб, кўзига боқди.— Тушунтириброқ айтсанг-чи, бундоқ!

— Сайли,— мўйсафид қизчани тирсагидан тутиб четга тортди,— ичкарига... бувингди олдига кир. Кира қол қизим. Кўз тикиб ўтирган-ди,— у қизчага қараб танбеҳ берди.— Катталарнинг ишига аралашма!
Сайлихон дадасининг кўзига даҳшат билан бир қаради-да, отилиб даҳлизга, даҳлиздан ичкари уйга ўтди. У ерда, деразадан сал нарироқда кампир кўрпа-тўшак қилиб ётарди.

— Буви...— дея шивирлади Сайлихон юраги орқасига тортиб.
Ховлида у билан кўришган мўйсафид отаси уста Умар, мана бу қовоқлари салқиб, афти-ангори саргайган — таниб бўлмас даражада ўзгариб кетган аёл эса онаси Шаҳодатбиби эди. Чамаси унинг ичкарига кирганини онаси пайқамасди. Эшик-дераза ёпиқ, уйнинг ҳавоси бузилган, нафас олиш хийла оғир эди.

Сайлихон пойгакда сўппайганча андак туриб қолди. Кейин кабушини ечиб, онасининг тепасига борди. Енига чўнқаяётиб деразани қия очди.

— Буви...

Шаҳодатбиби ҳолсизгина кўзини очди.

— Кел-динг-ми?— у кўришиш учун кўлини кўтарди.

Сайлихон онасининг панжаларига назари тушдию сесканди. Шиш эди. У ўзини айб устида тутгандай чимирилди. Ҳайҳот, шишиб хунуклашган бу қўллар яқин-яқинларда нозик ва, ипакдай майин, чиройли қўллар эмасмиди?!

Сайлихон оёғидаги амиркон маҳсисига, эғнидаги оҳори кетмаган оқ шоҳи кўйлагига жиркангандай қараб қўйди.

— ...Тузукмисиз буви?

Шаҳодатбиби бечораҳоллик билан жилмайди.

Сайлихон онасининг наинки қўли, бутун аъзойи бадани шиш эканини устига ёпилган кўрпанинг дўппайиб туришидан сезди.

Ичкарига уста Умар билан Соттихон кириб келди. Уста Умар тўрға чиқиб ўтиргач, фотиҳага қўл очди. Соттихон келиб Сайлихоннинг пинжигга тикилди. У ҳамон пиқ-пиқ йиғлар эди.

Уста Умар фотиҳадан кейин салла ўрнига ўралган белбоғини бошидан ола туриб:

— Қап-катта қиз, йиғлаганинг нимаси?— дея Соттихонга танбеҳ берди.— Бор, чой дамла. Нонушта қилайлик.

Соттихон энги билан кўз ёшларини артиб ўрнидан турди.

Сайлихоннинг юраги ҳаприқиб кетаверди. У онасининг тепасига энгашиб қўрқа-писа сўради:

— Буви, Уктамжон қани?

— Уктамнинг эсон-омон,— деб қўйди уста Умар. Соттихон ўртага ёзган дастурхонга тикилганча.

Шаҳодатбиби жавоб беришга негадир шошилмасди. У кўзини юмганча чалқанча ётар эди. Соттихон тўрвадан ярим буханкача қора нон олиб, ўртага қўйди. Уста Умар белбоғига тақилғиқ қиндан пичоғини суғурди-да, ўзгача бир эҳтиёткорлик билан нонни кесишга киришди.

— Саҳардай-ла чиқиб очирид олгандим. Энди тегса бўладими!— дея нолиб қўйди.— Уч кишига уч қадоқ... Лекин шунисига ҳам шукур. Шунча халққа етказиб бериб турибди. Илон йили эсингдами? Вой-бўй, ана уни қаҳатчилик деса бўлади...

Қора нонни тўғраб бўлгач, тўкилган ушоқларини битталаб териб оғзига солаётган дадасига қараб туриб Сайлихоннинг юраги эзилди. Дунёнинг ишлари қизиқ экан. Бировнинг пичоғи мой устида ўйнаса-ю, бошқалар бир бурда қора нонга ҳам зор бўлсал! Беихтиёр Анзират холасининг гапи хотирига келди. Келин бўлиб узатилганининг кейинги ҳафтаси онаси хасталаниб ётиб қолгани учун она ўрнида кўргани

борди. «Зуваласи ортиқ яратилганлар-чи, ҳозир ҳам ортиқ»,— деган эди ўшанда. Бу гапга унчалик парво қилмаган экан. Куёвини мақта-япгандир, деб қўя қолган эди. Куёви Анзират холага қайин ҳам бўлади, яъни Маҳамадшер қайнағасининг ўғли. Ўзи ўртада турган.

Мана энди у отасининг камтарона дастурхони устида холасининг нима демоқчи эканига тушунгандай эди. Дарвоқе, айти пайтда ўзи ҳам мансуб бўлган Маҳамадшерлар хонадони ортиқ яратилгани мана бу дастурхон билан у дастурхонни солиштирганда яққол кўзга ташланади қолади. Бироқ улар қайси йўл билан эришган экан бу маъмурчиликка?

Сайлихон ота-онасининг ночор турмушига ачиниб, қандай қилиб ёрдам берсам экан, деб бош қотириб ўтирганида онасининг қимирлаганини пайқаб қолди-ю, тепасига энгашди. Аммо онаси кўзини очган бўлса ҳам негадир ўзига қарамас, деразадан кўринаётган тут шохларига қўнган кир-чир чумчуқларга тикиларди.

— Хафа бўлсанг ҳам бир иш қилдим... Аммо лекин сенинг фойдангни кўзлаб... қилдим,— деди Шаҳодатбиби ётган жойида оғир-оғир нафас олар экан.— Тананга ўйла: даданг кўзи ожиз, касб-корга ярамаса, мен бу аҳволда...

Сайлихон шундагина онасининг ҳоли у ўйлаганидан ҳам хавфлироқ эканини пайқаб, юраги орқасига тортиб кетди.

— Куним саноқли,— Шаҳодатбиби ҳар бир сўздан кейин тўхтаб андак дам оларди.— Уктамингдан энди кўнглим тўқ. Худо хоҳласа ўлмайди...

Бошини кўксига қўйганча сукутга чўмган уста Умар кампирининг сўзини тасдиқлагандай аста чайқалди.

— Ҳали ёшсан, қизим,— деди у тасалли берган бўлиб.— Бошинг омон бўлса, ичинг тўла бола.

Сайлихон ҳозиргача эшитганларига ишонмай, ота-онасининг ҳурмати учуноқ тоқат қилаётган эди. «Йўғ-э, йўғ-э», дарди ичида. Чўзила-чўзила ингичка тортган сўнги умид риштаси ниҳоят чирт узилди. Уктамидан тириклай айрилганига аниқ кўзи етди.

— Ҳидой деган бир жувон... Тирноққа зор экан. Худо ҳамма нарсани берибди-ю, бола бермапти бечораларга. Нима қилай? Мен қарай олмасам. Сотти синглинг жуда ёш. Ўзини ўзи эпласаям катта гап,— Шаҳодатбиби ётган жойида қизига гуноҳкорона бир қараб қўйди.— Сен бўлсанг, борган жойингга бирга олиб кетолмасанг. Кетидан етимчасини эргаштириб келибди, деб ким ҳам ёқтирарди? Ҳой, йиғлама қизим... Худо йўлига боқаман, деди... Сизлардан ўн чандон ортиқроқ...

Сайлихон ўзини босишга нечоғлик ҳаракат қилмасин, бўлмади. Пешонасига бир урди-да, ўрнидан сапчиб турди. Унинг сўнги умиди эридан. Эскироқ банорас паранжи ичида, юзида қопқора чиммати, чорраҳаларни четлаб, соявурроқ тор кўчаларда шипиллаганча кетаётиб тўғрига тикилар, киприкларида қатра-қатра ёш, ўзича пичирларди: «Розилик бера қолсайди... Е олло, юрагига шафқат сол. Агар рози бўлса бир умр чўриси бўлардим... Майли дадасининг кўзига кўрсатмай омборхонадами, сомонхонадами бир амаллаб...

Бари эсида: Маҳамадшерникига узатиб келганларининг эртасига чирқираб ҳаммаёқни бузиб юборган Уктамжонни Соттихон кўтариб келганида қайнатаси Сайфиддин махсум эшикдан бери киритмаган. «Келин бўлмиш кетидан кучукчасини ҳам эргаштириб келибди, демайдим эшитганлар? Обор-обор!»— дея ҳайдаганмиш. Имом-домладан келган оқибат бу!

Сайлихоннинг кўз ўнгида кичкина, озгин, панжаларини чўзганча чирқираб қолган Уктамжонни... Никох куни ўғлини худди шу ҳолатда бағридан узиб олиб қолишган эди.

— Болани ота-онаси билан берсин экан,— дея хўрсинди Сайлихон.

Унинг тасавурида елкаси оша беқасам тўнининг баридан тутган, давангирдай бир ялангтўш йигит намоён бўлди. Биринчи бор уни сувга чиққанида учратган. Пақирни тўлатиб бошини кўтарса, ариқнинг у қирғоғида турган экан. Бодомгул дўппи чаккасида. Жияги қайтақи. Оёғида ағдарма этик. Кўзлари мастона сузилган. Чақмоқдай мўйлови тагида табассум. Ютиб юборгудек бўлиб тикиларди. Кўрди-ю, кўрқиб кетди. «Елғиз-ярим кўчага чиқма. Йигитлар ўғирлаб кетишади»,— деб тайинлар эди онаси. Жудаям ёш эди-да. Энди ўн учдан ўн тўртга ўтган, ҳеч ниманинг фаҳмига ҳам бормасди. Пақирдаги сувни чалпитиб-тўкиб эшикларига қараб қочди. Остонадан ҳатлаб бундай қараса йигит жойидан жилмапти. Иккинчи бор эса уни чимилдиқда кўрди. Ҳали кўғирчоқ ўйнаб юрадиган қизалоқ эди. Қўлида кўғирчоғи билан узатишди. Жўра полвон дейишар экан, «Шу қизни олиб берсанглар ҳам, олиб бермасанглар ҳам оламан!»— деб оёқ тираб олибди. «Жуда кичкина-ку, бошингга урасанми?» деганларига кўнмай совчи устига совчи қўйдирибди. Келин бўлиб тушганининг иккинчи йили лампа шишадаккина ўғил кўрди.

Жўра полвоннинг ҳовлиси шаҳар четида бўлгани билан иши далада эди. У аввал отга ишқибозлик қилди. Узи кучли бўлгани учун кучлиларни яхши кўрарди. Марғилонда биринчи марта пайдо бўлган тракторнинг ерни сариқ ёғдай кесиб палахса-палахса ағдаришини кўрганида қойил қолиб, тракторчи бўлишга аҳд қилди. Мақсадига етди-ку, бироқ...

Жўра полвон узоқдами-яқинда қаерда ер ҳайдамасин хуфтон пайтими, хўроз бир-икки қичқиргандами, албатта, уйга қайтарди. У билан бирга уйга гуп этиб лампамой ҳиди кириб келарди. Уғлини бирам яхши кўрардики! Ювиниб-ла бешик тепасига борарди, хоҳ уйғоқ, хоҳ ухлаётган бўлсин бешикдан ечтириб қўлига олмагунича кўнгли ўрнига тушмасди. Унинг яна бир қизиқ одати бор эди; иши жойида ёки курашда рақибини йиқитган бўлса, ашулани ванг қўйиб қайтарди. Овози ҳам жуссасига яраша тўла эди. Маҳаллакўй узоқдан овозини эшитиб: «Жўра полвоннинг ошиғи олчи экан-да!»— деб қўйишарди.

Қўқисдан оламдан ўтди. Қор кетган, аммо захри кетмаган аямажуз палласида ҳовлига Жўра полвоннинг шўх қўшиғи ўрнига шум хабар етиб келди. Эркак кишининг эшикдан ўз оёғи билан юриб кириб келганига нима етсин экан!.. Уша куни Жўра полвонни тўрт киши қўлда кўтариб киришди, кўрпага ётқизиб чиқиб кетишди. Уларнинг айтишига қараганда дала йўлида кўприк ўпирилиб тушган эмиш... Тракторни трактор билан тортиб чиқаришади. Қарашса сув бетида Жўра полвоннинг этиги... Ҳамма трактор билан овора бўлиб, тракторчини унутишган экан. Қорасув тагида балчиққа ботиб ётаверибди! Кейин қўлида чақалоғи билан ота уйига қайтиб келди. Раҳматликнинг оқсолари ўтгандан кейин: «Бошида шапка, қўлида папка, шундай одамга тегасан!»— деб келиб қолди Анзират хола. Холанинг айтгани бўлди, Маҳамадшерга беришди. Бунинг эғнидан уникидай лампамой эмас, атир анқийди. Узига кўп оро беради. Шунгами одамлар юзига айтмаса-да, орқасидан «Пўрим... Маҳамад пўрим» дейишади. Аммо қора мойга беланиб юрса ҳам кўз очиб кўргани ўша Жўра полвон тузук эди. Пешонасига сигмади, бечора.

— Ялинаман, ёлвораман,— дея пичирлади Сайлихон муюлишдан тор кўчага қайрилаётиб.— Оёғига йиқиламан. Розилик бермаганига қўймайман. У ҳам одам боласи-ку, инсофга келар ахир.

Ёнғоқдан чопилган қўшқанот нақшинкор дарвозадан ичкари кир-

гач Сайлихон паранжи-чимматини қўлига олди. Дарвозахона тагида туриб, ҳовли томонга қарар экан, нафасини ичига ютиб қулоқ солди. Тўрдаги чорхари катта уй томондан қайнатасининг тиловат қилаётгани эшитилди. Кеча чорчинорлик биттаси келиб, отасининг арвоҳига қуръон буюрган эди.

Бекиниб турган жойидан чиққан Сайлихон кўзга ташланмаслик учун шошиб ўнг қўлдаги ўз хоналари томон бурилди. Қайнатасининг оғзидан равон қуйилаётган аллақандай сирли сўзлар гўё серзарда арилар каби гўнғиллаб кетидан қувиб келди-да, эшик ёпилгач, ташқарида қолди.

Сайлихон ғира-шира даҳлизда кавушини ечди. Қўш деразаси айвонга очиладиган ёруғ, шинамгина хонага киргач қўлидаги паранжисини қозиққа осди-ю, кўрпачага чўккалади. У даста-даста чинни косалар, лаганлар, гулдор чойнак-пиёлалар терилган токчалар ўртасидаги суратга умидворлик билан кўз ташлаб, ҳазингина шивирлади:

— Парвардигор, унинг дилига раҳм-шафқат сол...

Ганчкор безакли токчалар орасидан чарм камзуллик, бошида ҳам чарм шапка, қушбурун, қирқма мўйловлик бир йигит чуқур тушган кўзини ундан узмай тикилганча турарди.

Маҳамад пўрим деган номни Сайлихон шу ўттиз учинчи йилнинг бошларида, қиш чилласи қаҳрига олганда эшитди. Хампасида бир кафт ун қолмай танқисликка учраган хонадонларда бу ном тез-тез тилга олиниб турар эди. Унинг ўзини эса биринчи бор халқдан тилла буюм, зеб-зийнатлар қабул қилиб, эвазига ун айирбош қиладиган «Торгсин» дўконида учратди. Қишда қора қозонлари қайнамай, азбаройи қийналганларидан энг сўнгги чора сифатида келинлик тақинчоқларини ўша «Торгсин»га кўтариб борди. У ерда тилла билагузук, балдоқларни қўлидан мана шу суратдаги — Маҳамадшер, яъни шаҳарда Маҳамад пўрим номи билан машҳур бўлган киши олди. У андак сукут сақлаб, зимдан тикилиб турди-да, қошини чимириб буюрди:

— Ҳовли томондан айланиб кириш. Нарсаларингиз текшириб кўрилади. Тоза тиллами ёки қалбаки... Бу ёқдан, бу ёқдан! — деб йўл кўрсатди у тумонат харидорлар устидан бўй чўзиб.

Сайлихон чунонам қўрқдики! «Вой ўлай, нимага қалбаки бўлар экан?» — деди қушбурун кишининг кўзига илк бор тик қараб. Аммо баттар қўрқди. Айни пайтда паранжисига маҳкамроқ ўраниб олди. «Урисча кийинган» мудирнинг айтганини қилди. Айланиб дарвозадан кириб борса, у кунгай айвонда ўзини офтобга солиб турган экан.

— Келинг, — деди.

Ичкари кирди. Мудир тўрға ўтаётди танбеҳ берди:

— Шўро идорасида паранжида ўтирилмайди.

Сайлихоннинг тиззасигача қалтираб кетди. «Шўро идораси». У қийналиб бўлса-да, бошидан чиммати билан паранжисини олди. Лекин дарҳол дока рўмоли билан юзини ёпди.

Мудир столга ўтирди. Аллақандай юмолоқ шишани кўзига тутиб, тақинчоқларни текширишга киришди. Бироқ у тақинчоқлардан ҳам кўра кўпроқ негандир ўзига қараётгандай эди. Сайлихонни унинг салобати босиб, эшикдан кираверишдаги бурчакка тикилганча ердан кўзини узмай ўтирарди.

— Сизни овора қилмай қайлигингиз олиб кела қолмапти-да, буларни? — деб қўйди мудир.

Энди у анча юмшагандай эди. Кулимсирарди.

— Оламдан ўтганлар, — деди Сайлихон ҳамон ердан кўзини узмай.

Мудир ачинган бўлди.

— ...Танисам керак, ким экан?

Сайлихон ийманди. Эри-ю, эрининг қариндошларини отини аташи одобдан эмасди.

— Ҳалиги тракторчи...

— Э-ҳа! Жўра полвон, денг!— мудир бош чайқади.— Қаранг-а, девдай йигит! Бечоранинг умри қисқа экан, бандалик-да... Дадангизни танийман. У киши билан бизнинг чатишган томонимиз бор. Сал ҳалигиндай, а?..

— Ҳа, кўзлари ожизланиб қолган,— деди Сайлихон.

— Аттанг, кўп қийин бўлибди-да...

Сайлихон рўпарасидаги эркак кишининг ўзига қадалган назарини ҳис этиб, ҳаё зўрлигидан қимтинар, дока рўмолининг икки четини тишлаб, юзини бутунлай бекитган, фақат бир кўзигина қия очиқ эди.

— Ҳозир қаерда турибсиз? Отангизникидами?

Мудир суриштиришини қўймасди. Сайлихон бўлса қисилиб бо-
раяпти. У ерга қараганча бош ирғади.

— Хафа бўлманг. Бу бахтиқароликлар ҳам унутилиб кетар,— дея далда берди Маҳамадшер.— Мен қўлимдан келган ёрдамимни сиздан аямайман. Уялманг, бирор камчилигингиз бўлса келиб, бема-
лол шахсан ўзимга мурожаат этаверинг, хўпми?

Ер чизиб ўтирган Сайлихон баттар қимтинди.

— Хўпми?— дея тепасига келиб яна сўради Маҳамадшер.— Тор-
тинманг! Сиз учун хизматимни аямайман.— У қаддини ғоз тутиб ай-
рича таъкидлади.— Энди майли, қопингизни қолдириб кетаверинг.
Шомга яқин олиб бориб ташлашади.

Сайлихон «Торгсин»дан чиққанида ташқарида совуқ, туман бў-
лишига қарамай ловиллаб бораётганини ҳис этди.

Ҳақиқатан ҳам Маҳамадшер сўзининг устидан чиқди. Дадаси хуфтон намозини ўқишга ҳозирланиб жойнамозини қидираётганида дарвоза тақиллади. Чопиб чиқса, «Торгсин»нинг аравакаши экан. Бир қоп урни орқалаб турибди. Қора қозонни сувга ташлаб, фақат карточкага жон бошига бир қадоқдан тегадиган қора нонга қараб ўтирганларида-я?.. Во, ажаб! Шу куннинг эртасига Анзират хола ясан-тусан билан келиб қолди. Ёнида бир кампир ҳам бор. «Бахтинг очилди, жиян»,— деб кулиб қўйди ёнидан ўтиб бораётиб.

Нимага бахти очилар экан? Ҳайрон бўлди. Кейин билса, улар совчиликка келишибди. «Торгсин» мудирига... Анзират холанинг эри унга авлод экан. Бари тўс-тўполон ичида бўлиб ўтди. Сайлихон бир вақт ўзини чимилдиқда кўрди. Ёнида эса кўпчилик ўртасида Маҳамад пўрим аталмиш мана шу суратдаги одам ўтирарди. У қўлига оқ унга алмаштирган ўша узуклари-ю, билагузукларини тақиб қўйди.

Сайлихон келин бўлиб тушганда ясатилганича ҳамон шундай турган хоналарига маъюс кўз югуртирди. Кўрпа-тўшак, тах урилган тахмон олдига тутилган ойпалак ял-ял яшнарди. Унг томонда эса ҳа-
ли Марғилонда унча расм бўлмаган симкаравот ярақлар эди. Устига гулдор қирмизи сўзана ёпиб, оппоқ жилдли парёстиқлар тахланган. Уй ичига чўғдай туркман гилами ташлаб қўйилган. Ташқарида очар-
чиликнинг совуқ нафаси эсади. Бу ерда эса тўқликдан деворлар тирс-
тирс ёрилай дейди.

— Мен бу эшикда шоҳи-атласга ўралиб айш-ишратда яшасам-ку,
у ёқда болам бировга боқим бўлса!

Сайлихон изтироб ичида ўзини ҳар ёққа отиб, дод солгиси келди. Уни ҳовли томондан эшитилган қайнатасининг товуши тўхтатиб қол-
ди. Яқинда тушган келин ахир. Ҳай-ҳай, эси пастми бунинг, деб ўй-
ламайдими? Ҳар қанча қийин бўлмасин ҳаё сақлай билиши керак
янги жойда. Айтгандай тушлик ҳозирлаш зарур у кишига.

Сайлихон ўрнидан чаққон турди. Учоқ бошига кириб, самоварга

Ўт ташлади-ю, қайнатасининг хонасига ўтди. У кишининг ташқарида юрганидан фойдаланиб, кўрпача-ёстиқларини тўғрилади. Хонтахта устидаги патнисни янгилади: пиеладаги шиннини тўлатди, ликобда қора майиз кўйди. Қайнатасининг таъбига бошқа ноз-неъматлар ёқа-вермайди. Юмшоқ нонни шиннига ботириб озроқ истеъмол қилади. Кейин кишимиш билан чой ичишни хуш кўради.

Сайлихон қайнатасининг хизматини адо этгач, ўзига ҳам кичкина чойнакка чой дамлади. Бугун тонгда ота-онасиникига бориши олдида ёпган нонидан биттасини бурдалаб энди тишлаган ҳам эдики, кетида чирқираб қолган ўғли лоп этиб кўзига кўринди. Томоғи ғиппа бўғилди қолди. Отасиникига элтган тугунчада Уктамжонига аталган кулча ҳам бор эди...

Чидаб бўладими? Телбалардай хона ичида гир айланди. Уғлининг доғи юрак-бағрини куйдириб борарди. Гулдор шоҳи сўзанани қайириб ҳам қўймай каравотга ўтирди-ю, тоқатсизлик билан эрини кута бошлади. Дам-бадам кираверишдаги девор соатга қарарди. «Чиқ-чиқ» чиқиллаб, умр дақиқаларини санарди соат. Сайлихонга вақт жуда секин ўтаётгандай туюларди. Маҳамадшернинг қайтадиган вақти яқинлашмоқда. У, кутиб олишга тайёргарлик кўра бошлади. Ачиши-чоқ, қийма тахта олиб, қийма қилишга киришди. Аммо Маҳамадшердан ҳамон дарак йўқ. У баъзида шомда, гоҳо хуфтонда қайтади. Ярим кечагача, ҳатто саҳаргача қолиб кетадиган пайтлари ҳам бўлди. Мажлис, дейди, фалон қишлоққа вакил қилиб юборишди, дейди. Нима ҳам қила оларди. «Зинҳор эрининг юзига тик боқмагин-а»,— деган товуш эшитилгандай бўлди. Бу онасининг овози. У киши шундай деб уқтирган Маҳамадшерга узатаётганларида. Йўқ, одобсизлик унинг кўлидан келмайди. Бу уй-жой, мол-мулк; эғнидаги кийим-кечак, қулоғидаги тилла балдоқ, кўлидаги билагузук, бўйнидаги шода-шода мармарид; бармоқларидаги манови ёқут, зумрад кўзли узукларигача, ҳатто ўзининг ҳам эгаси — эри! Шундай қимматчилик, одамлар очликдан шишиб кўчаларда ўлиги қолиб кетаётган бир пайтда ота-онасига марҳамат этиб, бир халта ун, бир қоп гуруч, шунга яраша сабзи-пиёз, ёғ-гўшт бериб олмаганмиди уни?

— Эшигида сочим супурги, қўлим косов бўлиб ўтиб кетишга розиман. Фақат ўғлимни қайтариб олишимга, бу ерда туришига рухсат берса бас. Отаси ҳайдагани билан ўғли рози бўлиши мумкин-ку? Ё олло!..— дея ёлворди Сайлихон қиблага қараб.

Аммо хаёл билан бўлиб, кечки таомни унутмаслиги керак — ҳали замон эри эшикдан кириб келиши мумкин. Қийма тайёрлашга тайёрлади-ку, лекин нима ҳозирласа экан? Маҳамадшерга ҳамма нарса ҳам ёқавермайди. Қайнатасининг эса қабзияти бор. Мижозига шолғом солинган қайнатма шўрва билан унни оқ ёғда қовуриб, пиширилган атала тўғри келар экан. Уғлига ҳар куни палов, қовурма бўлса бўлгани. Суюк овқатни хуш кўрмайди. Иштаҳа билан ош еган кунлари кўпинча тишини ковлаб ўтириб, бир гапни такрорлашни яхши кўради, бармоғини бигиз қилиб: «Еган овқатингни сенмас, сени у кўтариб юрсин!» Қайфи чоғ пайтида айтадиган яна бир гапи бор: «Яхши яшашни бил! Яхши яшаш учун мияни ишлата бил!»— деб қўяди чаккасига бармоғини тақаб.

Маҳамадшер дадасидай чуваккина. Хушвақт пайтида аччиқ кўк чойни майдалаб ўтириб, дунёнинг ишларидан баҳс юритишни яхши кўради.

— Парвардигор бандаларини тентиратиб қўйди,— деб бош чайқайди, махсум.— Ҳурриятдан кейинги илон йили шаҳримизни оч ўрис билан нўғай босганди. Бу сафар қозоқ кўпайди. Бугун биттасига жа-наза ўқидик. Аяли гузарга йиғлаб келди.

— Қозоқ гўшт билан тирик,— дея тушунтирди Маҳамадшер.— Умумлаштирилган чорва қаровсиз қолди. Бировнинг молига кимнинг жони ачирди? Қиш қаттиқ келди. Ем-хашак йўқ. Чунки баҳор, ёзда қурғоқчилик бўлди. Ют бошланди. Қарабсизки, мол қирилди, мол билан бирга халқ қирилди.

— Бари худодан,— деб қўйди Махсум ликопдаги кишмишга қўл узатиб.

— Э, худодан дейсиз, қўясиз!

— Тил теккизманг, ўғлим.

— Бандасига ҳам боғлиқ-да!— эътироз билдирди Маҳамадшер пиёлага шариллатиб чой туриб.— Сендан ҳаракат, мендан баракат, деган. Тўғри, ўтган йили ҳамма ерда қурғоқчилик бўлди. Лекин, суғориладиган ерлар ҳам қанчаси экилмай қолиб кетди-да. Масалан, ўзингиздан ўтган ерлар.

— Далага чиқмадим. Кўрмайин ҳам, куймайин ҳам.

— Сиз кўрмасангиз мен кўрдим. Бедапояни бузишди-ку, лекин экин экишолмади. Уруғлари етмаганмиш. Чанги чиқиб қолаверди. Ҳар қадамда эгасизлик. Сизнинг қўлингизда бўлса шундай ташлаб кўярмидингиз! Йўқ! Ана, Сталин ҳам тан олди. «Ютуқлар олдида эсанкираш», деб ёзди газетада.

— Ё пира-я?

— Ҳа. Лекин бу очарчиликда ҳам чет мамлакатларнинг қўли бор...

Кечқурунлари ота-бола мана шундай у ёқдан-бу ёқдан гаплашиб ўтиришади. Агар Маҳамадшер оғзига қулф солиб ўтираверса, отаси «Газетада нималарни ёзишяпти?»— деб гапга солади.

Сайлихон Гитлер деган номни мана шундай оқшом суҳбатларида эшитган. «Гитлер бутун Германияни ўз тасарруфига олди. У ҳали СССРга ҳам човут солади»,— деган эди Маҳамадшер.

Сайлихон супра ёзиб, хамир ийлашга киришди. Қайнатаси кеча қайнатма шўрва ичган. Ўтган куни эса атала... Агар икки қозон осмай, ҳаммага битта қозон осса, қайнатасига қийма дўлма пиширсанда, шўрвалаб берса-чи?

Бориб тўрдаги уйга бош суқса, қайнатаси пинакка кетибди. Олдида қуръони шариф очиқ. Эшикни ёпиб, секингина изига қайтди. Бевозта қилишни истамади. Чуввара тугишга жазм этганининг бойси: бугун пайшанба, эрини ичмайди деб бўлмайди. Ўз тенги улфатлари бор. Оғзига ҳамма нарса ҳам ёқавермайди. Зора чуввара ёқса-ю, кўнгли юмшаб, Уктамжон тўғрисида сўз очганида розилик бера қолса.

Ишини басарлаб ҳам эдики, дарвозахона томонда эрининг шарпаси кўринди. Зудлик билан бориб қўлидан папкасини, бошидан шапкасини олди. Этигини ечди, калишини тўғрилаб қўйди. Қўлига сув қўйди. Сочиқ тутди. Бу хизмати эрининг кўнглини эритди шекилли, очиқ чехра билан:

— Овқат тайёрми?— деб сўради

— Ҳозир...

Сайлихон шошиб қолди. Учоқ бошига борди-да, қайнатасининг икки жуфтгина қийма дўлмасини косага сузиб, тахтадаги чуввараларни қозонга солди. Бу орада қайнатасининг овқатини олдига қўйиб қайтди. Қозон Сайлихоннинг сабр косасидай қайнаб тошай деяётган экан. Қелди-ю, чўмич билан шопириб қайновини босди. Чувваралар қозон бетида лип-лип ўйноқлашар. Туз-намаги жойида. Фақат қалампир... Эри овқатга бутун қалампир солиб истеъмол қилишни яхши кўради. Сайлихон бурчакда осиглиқ турган қалампир шодасидан бир донасини узди-ю, чайиб қозонга ташлади. Чопиб кириб ичкаридан

гулдор чинни лаган олиб чиқди. Кунжут ёғида доғланган помидори билан пиёз чучварага ўзгача маза киритади. Буни Маҳамадшер ҳам таъкидлашни лозим топди:

— Пазандалигингиз чаккимас, хуштаъм бўлибди! Лекин ўлдирса ҳам кишини ош ўлдирсин-да...

Эрининг қилдан қийиқ топиб, чақиб олиш одати борлигини билди. Ҳар қалай бугун хушчақчақ кўринади. Демак оғзига ёққан. Сайлихон пайтдан фойдаланишга, қулф-дилини очишга, ўзига тинчлик бермаётган истагини айтиб, илтижо қилишга жазм этди.

Тўрт қават кўрпачада чордона қуриб, чой ичиб ўтирган Маҳамадшер Сайлихоннинг илтимосини эшитди-ю, турқи ўзгарди.

— Нима, мени шарманда қилмоқчимисан? Келинни кетида эргаштириб келган етимчаси билан олибди, деб кулмайдимиз ўртоқлар?

— Раҳмингиз келсин. Бировларга хор қилдирманг ўғлимни!

Сайлихон эрининг оёғига йиқилганиди, тепиб юборди. Бундай қараса Маҳамадшер тарам-тарам мош ранг кўзини чақчайтириб, тепасида худди калхатдай ҳурпайганча турарди. Юраги музлаб шивирлади:

— Ё тавба!..

У ёқ-бу ёқни йиғиштириб, идиш-товоқларни юваётганида ҳам эрининг харсанг тошдай оғир сўзлари қулоғи остида қалдирарди.

— Ё тавбангдан кетай, мусулмон-ку, деб ўйлагандим,— Сайлихон ёқасини ушлади.— Йў-ўқ...

Назарида қоронғи зулмат ичида Ўктамжон кўзини мўлтиратиб кутаётгандай. Боласи билан бўлсамикан? Бироқ Маҳамадшер осонликча қўйиб юбормас. Уни деб анча-мунча чиқимдор бўлган. Утказиб қўйган ҳар бир кафт дони тилла баҳосида. Ота-онасининг аҳволи эса ўзига маълум. Кўзи ожиз мўйсафид ота, «кунлари саноғлиқ» она. Улар ахир шу куёвларининг орқасида амал-тақал қилиб кун кўришаяпти. Йўқ, бу ерни ташлаб қаерга боради? Кимга шумшук бўлади? Бунинг устига оғироёқ... Сайлихон туни билан мижжа қоқмай ўзи билан ўзи фикрлашди. Бироқ ўйлай-ўйлай ўйининг тағига етолмади. Арасотда қолди.

Эрталаб эри ишга кетиб, қайнатаси қуръон ўқишга киришганида у яна бошига паранжисини илди. Чидай олмади, она экан, таваккал қилди. Дарвозадан чиқди-ю, Тегирмонбоши маҳалласига қараб йўл олди.

Ҳаво булут, кўчада одам сийрак. Шунга қарамай Сайлихон кўзга ташланмаслик учун гузар, чорраҳаларни четлаб ўтди. Пастқам, хилватроқ тор кўчалардан юриб, катта ариқ бўйига чиқди. Йўлда қўрғон, қўрғончалар; пахса, товала деворлари нураб турган боғлар, маккапояси (ўриб олинган томорқалар учрарди. Аммо буларни Сайлихон кўрмас, баҳорнинг бўтана сиёқли суви тиниб, тубидаги толим-толим ўтларнинг эшилиб чайқалишига эътибор ҳам этмасди. Ҳозир булар унинг кўнглига сиғармиди!

Сайлихоннинг кўзи йўлда-ю, эс-ҳуши бошқа ёқда. Чиммат тагидан олис-олисларга тикилади. Ариқ ёқалаб кетаётганида сув шовиллаётганини бехосдан сезиб қолди. Дарвоқе, тегирмоннинг гувиллаши. Бу шовқин борган сари яқинлашаётгандай, кучайгандан кучаярди. Ана, йўғон оқ терак панасида тепаликка ёпишган пастқамгина тегирмон. Ёмғир майдалаб ёғаётган эди. У чуқурликдаги тегирмон томонга кўз ташлади. Тушовланган ёлғиз оқ эшакдан бўлак ҳеч нима кўринмасди. Ҳидойибининг уйи тегирмон яқинида дейишган эди. Кимдан сўраса экан? Тегирмон эшиги очиқ. Ундан ун гарди тўзиб чиқар, ичкарида тегирмон тоши гувиллар; омбир тагида паррак бир маромда айланар; сув қирғоқларга сачрар, шариллар эди.

Сайлихон энди жилмоқчи бўлиб турганида пастда бир кампир кўринди. Қўлтигида дўппайган халта, бошига неварасининг чопончасини ёпинган. Тегирмоннинг эшигидан чиқди-ю, этакроқдаги омонатгина ясалган кўприкка қараб юрди. «Текис ерда оёқлари чалишиб кетяпти-ку, қилкўприкдан ўтмоқчи!..» Сайлихон беихтиёр уни кузата бошлади.

Кампир «қилкўприк»дан ўтавериб ўрганиб қолган шекилли бериги қирғоққа бехатар ўтди-да, сўқмоқ билан юқори кўтарилла бошлади. Сайлихон танимаса ҳам салом бериб, кифтига қўл тегизиб сўрашди. Кампир Ҳидойибини танир экан.

— Нарироқ борсангиз қайрағоч кўринади. Ҳидойибининг эшиги ўшатда,— деб йўлга солиб юборди у.

Кўтармани ёқалаб бориб, Сайлихон кампир айтган қайрағочга етди. Бўлажак учрашувни ўйларкан, юраги гуп-гуп ура бошлади. У нафасини ростлаш учун ариқ ёқасига чўнқайиб ҳовучида сув ичаётганида ҳам икки кўзи қўрғонча дарвозасида эди. Уктамжоннинг овози эшитилмасмикин!.. Қулоқлари динг. У ўрнидан турди-да эски дарвозага яқинлашди. Шунчалар соғинганки уни! Ҳидойибини қандай хотин? Дедик деркин?

У ҳайиқибгина мис ҳалқали эшикни тақиллатди. Жимлик. Дадилроқ тақиллатди. Тиқ этган овоз эшитилмади. Фақат қайрағоч тепасидаги чумчуқларгина чирқиллашарди. Дарвоза тирқишидан энди қараётган ҳам эдики, бир қаноти бехосдан қия очилиб, аёл кишининг боши кўринди. Турмуш чақиб ташлаган қирқ ёшлардаги қотма, томоғида қўшалоқ ёнғоқдай бўқоғи бор буғдой ранг хотин. Унинг қоп-қора кўзларида адоват ва ҳадик. Кўрган заҳоти «Ҳидойибини» деди ичида. У ҳам муқаррар таниди.

Ҳидойибини кўкимтир бўз кўйлагу қора нимчада эди. Ёмғир ёғиб туришига қарамай, ичкарига киринг ҳам демади. Аксинча дарвозани тўсиб туриб олди.

— Уғлимни...— дея олди Сайлихон унинг авзойидан чўчиб,— бир кўрай.

Ҳидойибини бош чайқади.

— Йиғлайди. Анча ўрганиб қолувди бизга.

— Раҳмат сизга, эгачи. Энди боламни қайтариб бера қолинг, олиб кетай.

— И-я?!— Ҳидойибини лабини бурди.— Лафз деган бўлади кишида!

— Тўғри, лафз... Лекин нима қилай? Тўнғичим... Юраккинам узилиб кетяпти. Илоё...

— Энди керак бўлдими бола?— Ҳидойибини заҳарханда қилди.

— Вой, унақа деманг...— тирноқларининг учигача зириллаб кетди Сайлихоннинг.

— Нимага демас эканман? Сиз ҳали ёшсиз. Ун гулингиздан биттаси ҳам очилмаган. Пўрим куёвнинг даврида ўйнаб-кулганингиз қолади!..

— Уришгани келмовдим сиз билан, эгачи,— дили қаттиқ озор чеккан Сайлихон кўзига ғилт-ғилт ёш олиб ялинди.— Раҳмат, боламни шунча кун боқдингиз. Мендан қайтмаса худодан қайтар...

— Худони билар экансиз-а?!— Ҳидойибини кесатди.— Менгаям кўрпа-тўшак қилиб ётган бувингиз ўртага худони солиб: «Худо йўлига боқинг», деб тутқазганди болангизни. Агар олиб қарамаганимда-чи, аллақачон гўрда ётган бўларди!

Ҳидойибининг ҳар бир сўзи қалбига бигиздай санчилаётган бўлса-да, Сайлихон бардош бериб ёлворишда давом этди:

— Илоё дунё тургунча туринг...

— Ялинманг, бари бир бермайман! Уни менга сиз эмас, ота-онангиз берган. Лафз бўлиши керак одамда! Меҳнатим сингди. Ун уч йил кутдим... Ун уч йилгача мен бормаган авлиё, кароматли бузруклар қолмади. Буёғи Шоҳимардон, у ёғи Жалолобод, Балиқчимозор... Э-ҳа, менинг сарфлаган назр-ниёзларим! Ёлвориб чеккан оҳ-зорларим! Бош уриб тўккан кўз ёшларим!.. Шулар эвазига етказди бу болани худо!

— Мен тукқанман!— аламдан додлаб юборди Сайлихон.

— Мен боққанман!— ундан баланд келди Ҳидойбиби.

— Арз қиламан!

— Ҳали шундайми?!— Ҳидойбибининг кўзи ғазабдан қисилди.— Мен-чи, ҳой, ойимча, жонимдан тўйган хотинман. Арз-парзингминан қўрқитолмайсан. Агар тинч қўймасанг айтиб қўяй, ўғлингни ўлигини оласан мендан!— Ҳидойбибининг тишлари гижирлаб, кўзлари ола-кула бўлиб кетди.— Болангни икки путидан ушлаб, шундай йираман ташлайман — сенга ҳам йўқ, менга ҳам!

Сайлихон «вой» деди-ю, панжалари билан юз-кўзини ёпди. Шу пайт «Сайли!» деган ғазабнок ҳайқиряқ уни ҳушига келтирди. Бу муқаррар эрининг товуши эди. У қўрққанидан чимматини туширди.

— Чиқ извошга!— дея буюрди орқадан Маҳамадшер.

Сайлихон орқага қайтаётиб дарвоза томонга бир қараб қўйди. Аммо у ерда Ҳидойбибини кўрмади. Кучли қўл уни тортганида извош ўринидиғига учиб тушди.

— Қаёқдан чиқди бундай санқиш одати?— деди Маҳамадшер извош ўридан кўзгалганида. Унинг бўғилиб тургани товушининг хириллаб чиқишидан ҳам маълум эди.— Айтувдим-ку? Ёки писанд қилмайдиган бўлиб қолдингизми бизни?!

...Шу куни эртасига Сайлихоннинг бўйидаги боласи тушди.

Пешинга яқин Соттихон бўзлаб келиб, бувиси оламдан ўтганини хабар қилди.

Эшик тақиллади. Кетидан Давлатовнинг одатдаги кимдандир ўрганган ҳарбийча командаси эшитилди.

— Подъём!

Сайлихон беихтиёр деразага боқди. Фира-шира тонг. Ичкаридагилар гимирлаб қолишди. Кўзи илинган-илинмаганини билмайди. Боши говларди. Соттихон эса кўрпага бурканганча қимир этмай ётарди. Кўнглини вайрон қилди сингиси. Кутмаган эди ундан: ҳеч, ҳеч, қачон! Дўстданки, шундай сўз чиқди, душмандан нима кутсин?

Сайлихон ўридан шахт билан тураётиб ичида яниди: «Лекин қараб тур, пушаймон бўласан ҳали бу гапингга!»

□

У пахтадан қайтганларидан кейин биринчи имконият туғилиши ҳамон кўнглига туккан фикрини амалга ошириш учун шошилди. Худо кўрсатмасин Соттихон эшлик қилиб бирор балога йўлиқса бутун исноди отаси билан унинг бошига тушади. Шундай бўлгач ўйлаган режасини орқага суришининг нима кераги бор?

Сингисини қўярда-қўймай олдиға солиб Фарғонага жўнади. (Болалари шукур, яхши ўтиришган экан. Уларни ён қўшнилариға тайинлаб кетганди, хабар олиб турибди. Настенканинги ўзиям жуда бийрон бўлиб қолган, уй тутиши бамисоли катталардай.)

Уруш бошида область театри биноси ҳарбий гарнизон эҳтиёжи учун бўшатиб берилиб, Марғилонга кўчирилган. Артистларнинг кўпчилиги Фарғонада турарди. Сайлихон суриштириб, Султон Муродовнинг ҳовлиси қалъага яқин боғ кўчада эканлигини билди. Кўчани Боғ кўча деганларича бор экан. Йўлнинг бир томони қирга чиққунча ўрикзор.

Бошқа томонида айримлари битган, айримлари эса чала қолган участкалар, эски қўрғончалар.

Сайлихон кўчада учраган кекса аёлдан ашулачи Султон Муродовнинг уйини сўради. Хотин қорасувоқлигича қолган кунгай томондаги уйни кўрсатди.

— Султон ашулачининг бола-чақаси шу ҳовлида. Узи қаерда, билолмадим.

Аёлнинг истеҳзоли бу сўзи Сайлихон учун айни муддао эди. У кўрдингми, дегандай синглисига кўз қирини ташлади. Четроқда тўхтаган Соттихон чимирилди. У чамаси ҳали ҳам умидини узмаган кўрилади.

— Каттаси анави.

Хотин ўрикзорда данак териб юрган болалардан ажраб уларга қизиқсиниб қараётган эгни-боши юпунгина қиз болани қўли билан кўрсатди. Буни пайқаган қизалоқ бурнини енги билан бир артди-ю, уйларига ура қочди.

— Ундан кичик яна иккитаси бор.

Соттихон ён ҳовлининг эшиги қизалоқ ортидан ёпилиб, ичкаридан яна ўша қиз боланинг ҳовлиққанча «буви!» дея чақирганини эшитганида бир қизариб, бир оқарди. У типирчиларди. Бошини ердан кўтармай алланималарни пичирларди. Хотин билан у шу йўсинда хайрлашди-ю, зипиллаганча жўнаб қолди. Сайлихон ҳам жилди. Аммо ҳали унча узоқлашмаган ҳам эдики орқадан:

— Ҳой-ҳуй! Тўхтанглар!— деган овоз эшитилди.

Сайлихоннинг оёқлари зил тортди. У ўғирлик устида қўлга тушган одамдай мулзам бўлиб, йўл четига чиқди. Анча нарида Соттихон ҳам тўхтади.

Яқинлашаётган бу аёлнинг кимлигини Сайлихон сизди. Шунинг учун ҳам юраги така-пука эди. Ахир у кўп алам тортган аёл. Ҳар нимани кутиш мумкин.

— Бизникини суриштирибсизлар-ку, кирмадинглар?— деди етиб келиб рўпарасида тўхтаган жувон.

Сайлихон шошиб қолди. Нима ҳам дерди?

Жавдари бугдойдай қорайиб кетган қотмагина бу жувоннинг синчков қора кўзлари гўё ич-ичини пармаларди.

— Султон ашулачида нима ишларинг бор?

(Боши. Давоми келгуси сонларда).

Омон Матжон

МАҚСУДУМ ҚИЗҚИЗМИ

Ёзмоқда бу ишқи жовидона
Мақсудум эмас эди' фесоона.

Мазмуниға бўлди руҳ майли,
Афсона эди анинг туфайли.

Лекин чу рақамга келди мазмун,
Афсона анга либоси мавзун.

Алишер Навоий, „Лайли ва Мажнун“

Табиатнинг иккинчи сифи

Баҳор пайтлари, дарахтларга яшил аланга чирмашган ва қушлар шохдан-шохга сакраб, шод сайрашган маҳаллари бир нарсага диққат қилдингизми? Бу манзара бир қадар шўхчан болаларнинг ўйинқароқ, довдир табиатини эсингизга солмайдими? Сой-чи, сой? У тошдан-тошга ирғиб, қувлашаётган бир тўп шумтаканинг худди ўзи! Гулларнинг лов қизариб туриши — арзимаган гуноҳ қилиб онасининг олдида юзлари оловланган қизалоқ! Нега шундай? Нега яшил табиат бизга болаликнинг маъсум ва покиза, ҳаёт-шукуҳ ва учқунли, беғараз ва орзуманд пайтларини эслатади?! Бу табиатнинг иккинчи сифи!

Тоғ қишлоқлари манзаралари кўп китобларда аъло ва хос қилиб ифодаланган. Биз айтмоқчи бўлган қишлоқ ўшаларга деярли ўхшаш: қоқ ўртасидан тошқин сой ўтган, боғлар, дарахтзорлар, қушлар дунёси, гуллар...

Қишлоқ иккига бўлинган дедик. Лекин бунга сой заррача ҳам айбдор эмас. Бу жойнинг бўртма баланд-пастилиги азалдан, яъни илк замонларда отилган илк вулқонларнинг йўналиши туфайлидир. Қишлоқнинг иккига бўлинганини ҳадеб таъкидлаётганимизнинг сабаби, икки томоннинг катта ёшдаги одамлари бир-бирлари билан унча иноқ эмаслар: гоҳ, «оқсоқол биздан сайлансин!» десалар, гоҳида қиз узатди пайти бир ишқал чиқади, гоҳ сув тақсимотида, гоҳида шунчаки шамол нариги томондан эсиб, тандирнинг тутуниними, дон созурилаётган хирмоннинг чангиними олиб келса, ғиди-биди, таъна-тескаричилик, пичоқлашиш, тошбўрон ва ҳоказолар.

Қисқартириб босилмоқда.

Лекин икки томоннинг болалари ҳақида бундай деб бўлмади. Улар ҳар доим бирга. Уқиш тугадими, қирга чо-пишади, ўйнашади, қўй-қўзиларини ўтлатишади, қайтишлари-да оналарига кўк чучвара учун гиёҳлар йиғишади ё эрмак-ка майда ялтироқ тошлар йиғиб юришади. Улар ҳам аҳён-аҳёнда «муштлашув»га кириб қолишади, лекин бундай «жанг»лар дарахтлар учига илашай-илашай деб ўтган настак тоғ булутлари қуйиб ўтган жаладек ёдларидан тез ўчиб, ўтиб кетади...

Кўп замон шу зайлда кечибди.

Бир кун кечкурун болалар қирдаги одатдаги ўйинла-ридан қайтсалар... нимани кўрибдилар денг?! Уларда нима Ҳа, ҳеч нимани! Қишлоқ ҳам йўқ, шарқироқ сой ҳам, яшил дарахтлар, қушлар, гуллар, боғ... ҳеч нима! Фақат култе-па, харобалар, тутун, қон излари... Эртақлардан эшитган жаҳаннамми — дўзах деганлари худди шунинг ўзи бўлса борки, лекин сира кам эмас!

Болалар! Шўрлик болалар, етимчалар...

Табиат! Уларга раҳм қил! Шафқат қил! Уларда нима гуноҳ? Энди нима қилади улар?! Қаерга боради? Қандай тирикчилик қилади!!

Табиат, жон табиат, она, уларнинг қай аҳволда турган-ларига бир қара!

Лекин бу ерда табиат ҳам буткул ўлган, тўғрироғи, қирғин-қатагон қилинган эди. Табиатнинг бу аҳволига ўзи киши йиғ-лагудек эди. Лекин биронта бола йиғламади. Улар ҳаёт-нинг бундай «мурувват»ларини ҳали бошларидан кечириб кўрмаган эдилар. Бу ҳолат уларнинг кўзларига илк қараш-да шунчаки ғалати бир янгилик эди холос! Яъни қишлоқни қандайдир номаълум куч жодулаб кетгану ҳамма нарса, мана, ҳозир ўз аслига қайтадигандай эди.

Лекин бундай бўлмади. Болалар узоқ вақт шу тахлитда ту-ришди, лекин мўъжиза рўй бермади. Катталар бир-бирлари билан бу сафар жуда жиддий ва омонсиз уруш қилган эдилар...

Ҳа, катталарнинг уруши юқорида айтганимиз жиртаки, узук-юлуқ булутларнинг жаласи эмас! Катталарнинг уруши вулқонлар отилганда, ер даҳшатли қимирлаганда, цунами-дан ҳам кучлироқ тўфонлар қўзғалганда бўладиган фожиа-лар билан тенг!

Ундай пайт негадир болалар тақдири ҳеч кимнинг эси-га тушмайди!

Ёш дўстларимиз лол-ҳайрон эдилар.

Бир қанча фурсат ўтиб, уларнинг ичидаги энг кичкина бир қизалоқнинг ширин лаҳжаси кулоққа чалинди:

— Гуллар қуйиб кетибди...

— Ҳў, анави ерда чинор бор эди... шохларида қуш-лар...

Жимлик. Сал ўтмай қалтираганнамо бир овоз:

— Манави ялпизларни нима қилдим, оймга беришим керак эди,— деди.

Аста-секин синиқ-мулойим, кўрқиб, йиғямсираб ай-тилган аламли сўзлар эшитила бошлади.

— Бувижоним қайда эканлар...

— Сари ёл отимиз қип-қизил тойчоқ туғиб берган эди...

Оловдай...

— Э... Сой қани, тошқин сой... Қишлоғимизни иккига бўлган...

Бирданига тўдадан ҳамманинг кулоғини ёргудек бир чинқириқ янгради:

— Отажон! Отажон! Қайдасиз... Кўрқиб кетяман...

Отажон...

Бу нидо митти қалбларга чексиз хўрлик, ёлғизлик туй-ғусини солди ва улар кўрқувдан бир-бирларининг пинжи-ларига тикила бошладилар. Борлиқда шафқатсиз бир руҳми, ялмоғиз бордай дир-дир титредилар. Бу ҳол қанча давом этди, билмадик. Лекин улар қаттиқ қучоқлашганларича туришар, ажратадиган куч йўқ эди, гўё! Тўдадан ажралди дегунча ўша кўринмас бало ўз йўқлик комига тортадиган-дай эди!

Бирдан болалардан бири (ўша, «Отажон!» деб чинқиргани) ҳаммани силтаб, уриниб, тўпдан чиқа бошлади.

— Эй, ким бор-ор?! Эй, худойим... Эй, табиат... Она қишлоғим қани?! Қани, отажоним, онажоним... Қани, янги туғилган қизил тойчоғим... Қани, тошқин сойим, қушларим... Қани, буважоним... уйим... Топиб бер! То-оп!

Болалар уни тинчитишга ҳарчанд уринмасин, у ўзини тўхтата олмас, кул ва қон устида ағанар, юрак юлар фарёд соғишдан тинмас эди.

— Қанисиз, отажоним... Ойижоним...

Шу пайт биринчи бўлиб гапирган энг кичкина қизалоқ яна гапирди:

— Ойижоним айтган эдиларки, бўйинг ўсиб анави қизил гулимизга тенглашиб қолди. Энди ўша гул ҳам йўқ... Бирам ўша гулга айланиб қолгим келяптики...

Бирдан мўъжиза юз берди. Қизалоқ қизил гулга айланиб қолди. Ҳалиги ўзини билмай фарёд солаётган бола бирдан тиниб қолди ва тўсатдан аввалгидан-да баттар чинқирди.

— Мен кетаман бу ерлардан... Сойга айланиб кетаман... Ортимга қарамай кетаман... Йиғлаб кетаман...

Ва бола пастиқка қараб югура кетди. У ақлдан озиб қолган эди. Бир-икки тенгқури уни тўхтатиш учун югурди. Лекин баногоҳ бола ғойиб бўлиб, уларнинг оёқлари остида аввалгидан-да тошқин-тўлқин сой пайдо бўлди...

Ҳайма ортига тисарилди. Ҳайрат, кўркув... Бир оздан кейин тўп ичидан бўйи сал улуғроқ, сипо чеҳра бола ажралиб чиқди ва дўстларига юзланди:

— Фарёдимишни кимдир эшитганга ўхшайди. Иккала тенгқуригимиз оғизларидан чиққан истакларига айланиб қолишди. Сизларни билмадим. Мен ўз истагимни айтмоқчиман. Ҳар ким айтсин, кўнглида не истаги бўлса!

Сая ўтмай ўша тентак, тошқин сой бўйида чинорлар, уйлар, боғлар, қушлар пайдо бўлди. Чоллар, оталар, хотинлар кўринди. Аллақердан шўх ва ўткир кишнаб қип-қизил тойчоқ диқирлаб ўтди...

Қишлоқда аввалгидек тўлақонли ҳаёт изга тушди.

Баҳорда — дарахтлар яшилланган, қушлар шўх сайраган, сой ажиб шарқираган, гуллар алвонланган пайтлар бир нарсага диққат қилинг-а! Кўрганларингиз боланинг маъсум ва покиза, беғараз ва орзуманд табиатини, қилиқларини эслатади. Нега шундай?! Мен бу саволни бугун болаларга ҳам, катталарга ҳам баравар бермоқчиман:

— Нега, шундай?! Нега бизни она-Ер табиати ҳадеб ўз бағрига чорлаб туради?! Нега у билан ёлғиз қолсак — кўнглимиз ёришади, нигоҳимиз тиниқлашади? Нега ҳар бир гиёҳни кўзимизга суртгимиз, тўйиб-тўйиб ўпгимиз келади?! Хушлаҳжа булоқларга узоқ юз босиб, қона-қона ичгимиз келади!

— Нега?

Одамнинг ёши

Ут яралган замонда,
Сув яралган замонда,
Ер юзига ҳаёт, ранг,
Кўрк таралган замонда.

Табиат бобо ўктам
Бор жонзотни қилиб жам,
Хизмат, мавқе берибди,
Белгилабди ёшин ҳам.

Барчага бериб қирқ ёш
Ва инсонни этиб бош,
Бобо синаб кўрибди —
Кимлар рози, кимлар ғаш.

Роса қирқ йил ўтган чоқ,
Яъни муҳлат битган чоқ,

Ҳаммани йиғиб яна
Бобо қилибди сўроқ.

Кимдир рози кетибди,
Кимдир арз ҳам этибди.
Хуллас, умр ҳақида
Гап эшакка етибди:

«Кечир, Табиат бобо,
Берган умринг мутлақо
Тўғри келмади менга,
Бундан ўлганим аъло.

Куч-қувватим бор маҳал,
Ёзми, қишми — қор маҳал
Ишлатди одам боғлаб —
Узига даркор маҳал.

Лекин қариган оним
Хору зор қолди жоним,
Менга қирқ ёш ортиқча,
Йигирма ёш — армоним».

«Майли, дебди Табиат.
Уйлаб кўраман фақат».
Аҳволи роз айтишга
Итга етибди навбат:

«Вой-вой, умр деганинг
Билмадим не экани!
Ёшлик хуш-ку, қарисанг,
Нон йўқ экан егани.

Ёш пайтим одам учун
Сарф этдим бор-йўқ кучим.
Уй кўридим, қуй боқдим.
Ётмадим ёзин-қишин.

Лекин қариган оним
Дарбадар қолди жоним.
Қирқ ёшинг керак эмас,
Йигирма ёш—армоним».

«Майли, дебди Табиат,
Уйлаб кўраман фақат!»
Аҳволи роз айтишга
Инсон олибди навбат:

«Табиатим, отамсан,
Саховатли хотамсан.
Олий фармонбардорсан,
Бору йўққа ҳакамсан!

Қирқ ёш — энг зўр ёш экан,
Онг — тиниқ, куч — чош экан.
Лекин андак ташвиш кўп,
Умр — чоп-чоп, шош экан.

Ҳали уйим битмади,
Йигин-тўйим битмади.

Умримга белгиланган
Орзу-ўйим битмади.

Улсам — шунча иш қолар,
Бола-чақам ёш қолар.
Рости, кечган умримдан
Кўнглим тўлмас, ғаш қолар...»

Ҳа! Табиат биларди,
Кўпдир одамнинг дарди.
Агар минг ёш берса ҳам
Йўқ, демасдан оларди.

Бобо кўп ўй сурибди,
Бир қарорга келибди:
Эшак ва итдан ортган
Ёшни унга берибди!

Қайғу ичра турган жон
Бу гапдан барқ уриб қон,
Хайр-маъзур қилмай ҳам
Бўпти-ку йўлга равон.

«Тўхта, дебди Табиат,
Ҳар нарсада бордир ҳад.
Етук ўғлим, деб, сенда —
Жам этдим олий ҳикмат.

Умрингни чўздим, кердим,
Лекин унутма дердим:
Эшак, ит хоҳламаган
Умрни сенга бердим!

Қирқ ёш — асил ўз ёшинг,
Қирқ — энг тикка қуёшинг.
Шуни аъло яшолсанг,
Сўнг ҳам эгилмас бошинг.

Шу ўз ёшинг ўтса пуч,
Бекор кетса, ёшлик, куч,
Эшак ва ит қисмати
Сенга сўзсиз бўлур дуч!»

АВТОРДАН

«ҲАҚҚУШ ҚИЧҚИРИҒИ»га қирқта афсонани жам этдим. Хўш, нега қирқ?! «Қирқ» деган сўзда ноаниқ, маъҳум бир ҳикматни илғамаётирсизми?! Ҳа, эсингизда: «Қирқ қулоқли қозон», «Қирқ кеча-кундуз йўл юрди», «Чилла — қирқ кунлик қиш», «Дев қирқта калитни шоҳига илиб ухлади», «Шоҳ устага қирқ кун муҳлат берди», «Қирқ туя бойлик ҳада қилди», «Қирқ газ чуқур қудуқ», «Қирққиз», «Қирқ кеча, қирқ кундуз жанг қилди» ва ҳоказо. Мақоллар, иборалар-чи: «Қирқига кириб қуюлмаган», «қирқингега кирдинг — нархингега кирдинг», «бир хотиннинг макри — қирқ эшакка юк», «Қирқингеда сурнай ўрганиб, ўлганингеда чаласанми?» ёки Кайковусда эсланг: «Умр — қирқ тишли нарвон, қирқи — чиқиш, қирқи — тушиш». Шунингдек, яна бир ғалати ҳикмат: «Орол денгизда оқ ва қора икки балиқ ҳар доим бир-бирини қувлаб юради. Оқ балиқ Амударёга кириб қолса, то Помиргача боради. Тоққа бошини уриб яна ортига қайтади. Амударё бу балиқларнинг юқорига юришида қирқ газ, ортага қайтишида яна қирқ газ паст тушиб кетади... Яна қирқ! Нима гап ўзи?!

Алла

Алла! Сени илк бор дунёда қайси бир она айтди экан?! Сўзларингни ёзган сенинг қайси бир шоир, бастакоринг қайси замона?! Онанинг сени узун тунлар куйлаб чиқишидан мақсади фақат гўдагини ухлатишми?! Ё болакайига эзгу олий тилаклар тилаяптими?! Дунёда гўдак туғилган хонодон борки, беихтиёр муқаддас бу садо эшитила бошлайди ва бола ҳам, она ҳам табиатнинг ўзи ҳам ширин, осойишта орзулар сукунатига сингийди. Аллани беихтиёр катта ёшдаги одам эшитиб қолса хаёлга чўмади, лекин уни уйку элитмайди, аксинча, хотирида ўчиб бораёзган таассуротлар, ухлаб бораётган, унутилай деб қолган туйғулар, умрининг жонли лавҳалари, болалиги эсига тушади.

Аллада биз ҳатто хаёлимизга келтирмаган бошқа бир мўъжиза, муқаддас қудрат бор!

Розия, Робия, Гулжон. Уч ажралмас дугона, чиқон — ўртоқ. Уч дўст, уч сирдош, уч тенгдош. Уларнинг қизалоқлик пайтлари бирга кечди. Болаликнинг турли ўйин-эрмакларини бирга тўқиб-чатишди. Дейлик, Гулжон бирон эрмакни — кўғирчоқ ўйнашни таклиф қилса, Робия дарҳол эски-туски латталардан «гўдак» ясар, Розия эса, уни қўлига олиб алла айтишга тушар эди. Гўдакнинг «туғилиш» тўйини ҳам улар катталардан кўрганларидек ўтказишарди. Розия аллани, албатта, онасининг укаларига айтганидан ёдлаб айтарди. Лекин бари бир ўзидан ҳам нималарнидир қўшар эди.

Олмадандир бешиги,

Олсин энди опаси.

Алла.

Жийдадандир бешиги

Жийранмасин опаси.

Алла.

Урикдандир бешиги,

Уртанмасин опаси,

Алла.

Кўғирчоқ ўйини дарров уларни зериктирарди. Қарабсизки, бир неча лаҳза ўтмай, тутбоғда ёки ўрик боғда шохлар орасида юришади. Ҳатто ўғил болаларга қўшилиб бекинмачоқ ўйнашга киришиб кетадилар. Сўнг эса ҳаммаси қип яланғоч Амударёдан оқиб келадиган Хизрлиёпнинг пой-

Қирқ — қандайдир силсилага, қонуниятга айланиб қоляптими? Ё тасодифми?!

Афсоналар болалигимизнинг оқ қанотли қушлари. Улар бугун ҳам, ана яқингинамизда — нурли кўзлари билан кузатиб турганга ўхшайди бизни! Бу — ҳаммага таниш туйғу. Лекин юртнинг — туғилган масканнинг афсоналари қаердан бошланади? Ким тўқиган уларни?!

Ватан, замон, бахт каби тушунчаларни ҳар бир авлод янгилайди, ўз афсоналари билан бойитади. Афсоналари мўл юрт — энг бой юрт, энг умрбоқий юрт. Афсоналар — энг узоқ умр кўрадиган, яъни энг кўп маънавий хизмат қиладиган фахрий ватандошларимиз!

Академик шоир Фафур Фулом; «Хоразмнинг ҳар ғиштида боболарнинг ижоди бутун-бутун халқларнинг тарихича келди» деган эди. Ҳар ғиштида шунча ҳикмат яширинган иморатни ким бунёд этган, қачон, қандай қилиб?!

Бу иморатнинг биргина хоразмлик меъморлари — хоразмийлар, замахшарийлар, берунийлар... Унинг фидойилари — тўрабекхонимлар, паҳлавон маҳмудлар, жалолиддинлар... Унинг жаҳонаро янгроқ сўзи — ҳофизи хоразмийлар, огаҳий-

қа — бўтана сувида шаталоқ отишади. Кечқурун эса улар юз-кўзларида лойқа сув излари билан биронтасининг уйида қандайдир маросимда халфа кампирнинг сирли лаҳжасини — ярим қўшиқ, ярим сўз — айтимларини тинглаб ўтиришади. Хотинлар бошларидаги оқ пахта рўмоллари кўзига тушиб, чайқалиб, кўзлари ёшланиб тинглашади. Қизалоқлар ҳам халфанинг гаплари қайғули эканини сезгандай, анча жим ўтириб, кейин ҳар бири ўз ойисининг тиззасига бош қўйганча ухлаб қолишади. Фақат халфа бир маромда давом этади:

Ман ўлсам, эжами маҳрами роз,
Мани ўзга ўлуқдек қилманг эъзоз.
Кўзингиздан чиқарманг қатраи ёш.
Жанозам орқасидан отингиз тош...

Воқеалар қадимги Гурланда кечаётганини эслатиб ўтман. Узун қиш кечаларни хотин-халаж шундай ўтказишади. Баҳорда ҳамманинг ташвиши кўпаяди. Уч дугона ҳам шубҳасиз анча улғайган. Хотинлар сумалак солиш билан овора. Эрлар ҳўкизларнинг шоҳларин ёғлаб, отизга чиқиб кетишган. Кечаси билан ўт ёнади қирқ қулоқли қозон остида. Кечаси билан байт, топишмоқ айтишлар, гоҳ қувноқ, гоҳ қайғули қўшиқлар. Аёллар тунда қандайдир мард бўлиб кетадилар қизларнинг назарида.

Бири шундай бошлайди:

Осмонга қарасам ойнинг боласи,
Орқамга қарасам Гурлан қалъаси.
Умидимга етказмади, чиқонжон,
Ҳаром ўлсин улли бойнинг боласи.

Иккинчиси:

Осмонда ой эдим айланиб турган,
Долонда той эдим бойланиб турган,
Севганимга тезроқ ета қолсам деб,
Қизларнинг ичинда шайланиб турган.

Учинчиси:

Осон эмас дөнгизнинг
Топмоқ оппоқ тошини.
Яна қийинроқ экан
Топмоқ дил йўлдошини.

лар, авазлар... Унинг тождор мақоми — комил хоразмийлар, ҳожихонлар, шерозийлар, комилажонлар... Мана кимлар яратган Хоразмнинг туганмас эртагини! «Ижодкор халқимиз!» деганимизда аввало шу сиймолар келади кўз ўнгимизга!

Ўзбекистон — тўлин камалак! Хоразм унинг битта ўткир ранги! Бу рангнинг ўз ҳаёти, ўз фалсафаси бор. Бу ҳаёт, бу фалсафа хоразмликларнинг ўтмишида, бугунги ўзига хос турмуш тарзида, шунингдек, бизгача етиб келган тирик эртак ва афсоналарида намоён бўлади. Афсоналар — болаликнинг оқ қанотли қушлари! Афсоналар — халқимизнинг болалигидан бу кунигача учиб келган ва келажак сари учушга ҳозирланаётган сирли руҳлар! Уларнинг бағзилари сизга таниш — кимдир айтиб берган, қайсидир эски ёки янги китобдан ўқигансиз ёки ўзингиз сезмаган ҳолда хаёлингизда яшаб келган. Мен бу китобга жамланган афсоналарга эҳтиёт ва эътиқод билан сайқал бердим, ҳар кунги ва доимий магнавий эҳтиёжларимизга мос «либоси мавзун» кийдирдим. Энди муҳтарам ўқувчини афсоналарнинг зангори қанотида сурурли парвозга тақлиф қилар эканман, ҳамма саёҳатлар олдидан бўлгани каби, кичик бир эскартма бериб ўтмоқчи-

Одамларни аслида йилларнинг ўтиши эмас, юртнинг урф-одатлари улғайтиради. Қизлар шу тариқа катта бўлишмоқда эди. Кузда қизил шоли пишганида яна хотинлар йиғилишиб келиб, шоли оқлашга тушадилар. Яна қўшиқ, байтлар, тез айтишлар, эртақлар:

Ҳайит баҳорга тўғри келса, яна қизларнинг куни туққани. Ё гужум, ё қоромон, ё ўрикка арқон ташлаб, аргимчоқ солишади. Икки-уч жойида ёнма-ён ва басма-басига учишлар... Яна қўшиқлар...

Тўйлар — қизлар учун катта байрам. Дугонасини узатишга бирга боришади. От-аравада ойдин кеча ёр-ёр айтиб йўл юриш, куёвниқига кираверишда катта саҳнда ёнаётган гулхандан ўтиш, сочқи сочаётган хотинларнинг кўполлиги, юз-кўзга урилган қанд, новвот, парварда парчалари, куёвнинг белбоғини ечиш маросимлари... ҳамма-ҳаммаси янги бир олам, юракда янги зарблар...

Робия, Розия, Гулжон. Учаласининг бўйи бараварига етилди. Энди улар атрофдаги ҳаётга эмас, балки бошқа бир шоҳга тобе, фуқаролигини қабул қилгандай эдилар. Муҳаббат кирган эди уларнинг юрагига. Робия билан Гулжон севги домига тез тушиб, ўз йигитлари билан қатъий ваъдалар олишиб, тўй умиди билан яшай бошладилар. Лекин, нимагадир, Розия шочилмас, ҳалиям ўз болалигидан ажралгиси келмаётгандай, ҳамма нарсага бепарводай эди.

Юрда ҳаёт ҳамон ўз эски йўсинида. Ҳайит навбаҳорга тўғри келган йили Амударё бўйига одам сизмай кетди. Айтишларича, бу сайилга тўқсон юртдан ҳофиз, дорбоз, савдогар, меҳмон келган. Кўрсатилмаган томоша, пиширилмаган таом, айтилмаган қўшиқ, сўз қолмаган. Бу сайилда қизларда катта ўзгариш бўлиб, учовига қорама-қора Робия билан Гулжоннинг йигитлари ҳам юришади. Розияга бу бир оз алам қилгандек эди. Иккала дугонаси унга йигитлари борлиги билан мақтанаётгандек туюларди. Фақат, болаликдаги дўстликнинг интиқ ипларигина ўртада жиддий бир гап чиқишдан сақлаб турарди. Лекин воқеалар бирданига бошқача тус олиб кетди. Савдогарлар растасини улар негадир Розиянинг тазйиқи билан уч марта айланиб чиқишди ва тўртинчи сафарда Розия хорижлик ёш ва кўркам йигитнинг матосига харидор бўлди. Йигит эса ўйланмасдан мобини, шундоқ, бепул тутқазди-қўйди Розияга! Қизиқ-ку! Қизлар лол. Хорижлик йигит эсанкираган. Розия эса мағрур!

Сайил ўтиб кетди. Лекин воқеа давом этди. Савдогар

ман. Нега замонавий шеърлар ёзиб юрган муаллиф бирданига афсоналарга мурожат қилиб қолди? Орқага чекинишимми?! Йўқ! Биринчидан, афсоналар, халқ оғзаки ижодиётининг бошқа шакллари каби, муқаддас бойлигимиз ҳисобланади. Уларни бир жойга тўйлаш хайрли иш. Кўпчилик афсоналар бошқа халқларда ҳам учрайди. Демак, улар турли халқларнинг қадимий маданий алоқаларидан, орзу-интилишларнинг бир хилда эканлигидан дарак беради. Иккинчидан, асримизнинг техникавий шиддати, тезкорлиги, адабиёт ва санъатга бир оз «муаллақ»лик бергандай бўлди. Мифлар, афсоналар, халқ дostonлари санъатни заминга «қайтариш»га ёрдам беради. Бундан йигирма-ўттиз йил олдин гиёҳ билан даволаган табиб масхарадай кўринар эди, бугун жаҳон медицинаси бир қадар «Авиценна»га қайтган. Беш-ўн йил олдин сунъий матолар «мода» бўлган бўлса, бугун ёппасига пахта, ипак, қоракўл... Аввал шаҳарга интилар эдик, энди кўпроқ қишлоққа, табиат қўйнига... Бу — ортага кетиш эмас, чекиниш эмас! Бу — тезлигимиз, суръатимиз ошгани сабабли биздан орқада қолиб кетаётган эски дўстларимиз — эзгулик, самимият, табиийликни кўриш учун бир зумлик қайрилиш, холос!

Йигит ўзи билан келган ҳамроҳлари билан хайрлашди. Гурлан карвон саройида мустақкам жойлашиб Розияларнинг кўчасидан кунда бир марта ўтадиган бўлди. Уртада ғалати бир муҳаббат пайдо бўлгани аниқ эди. Ғалати деганимизнинг сабаби, қиз бошқа миллатдан, устига, хориждан келган бировни яхши кўриб қолиб, масала турмуш куриш даражасига тақалиб қолса, биз томонларда бугун ҳам кўпчилик таажуб ила ёқа тутади.

Иш жиддий, Розия ўзининг ғалати севгисидан карахт ва гаранг. На дугоналарининг, на қариндошларининг ўғит-маслаҳатлари ва на отасининг дуоибад қиламан, деб дўқ қилишлари бир наф берди. Она касалланиб ётиб қолди. Лекин Розиянинг ўз билгани билган, хорижлик билан кетишга қатъий жазм қилган эди. Йўлимни тўсманглар, ўзимни-ўзим ўлдирман ва йигитим ўлигимни бўлсаям олиб кетади, деб дўқ ҳам ура бошлади.

...Ҳар бир юртда донишманд оқсоқоллар бўлади. О, Гурланда катхудолар ҳамма замонларда истаганча топилган. Розия воқеасига улар аралашди. Олдинига улар ҳам Розияни «Узоқ эл, борсанг, энди ҳеч қачон қайтиб келолмайсан, у ёқ — бу ёқ...» қабилда қайтариб куришди. Лекин ҳеч нарса ўзгармади. Шунда улар қизнинг отаси билан онасини бир амаллаб оқ фотиҳа беришга кўндиришди. Ох, қандай оқ кўнгил, саховатли донишмандлар яшайди Гурланда!

Қиз кетди. Кичикроқ тўй ҳам қилиб беришди шўрлик ота-она. Кетиши олдидан она Розияни бағрига босиб, қизик бир илтимос қилди. «Жон болам, соғ бўл, саломат бўл. Бахтли бўл. Битта ўтинчим: бола кўрсанг уларнинг ҳеч бирига алла айтма! Айтсанг, сендан бутун умр норози кетаман...» Розия хўп деб ойисини ишонтирди ва йўлга равона бўлди. Нима бўпти алла айтмаса?! Ҳеч нима! Чиқонлари Робия билан Гулжон етти чақирим жойгача араванинг панжарасига ёпишиб, хайрлашиб йиғлаб келишди ва охир улар ҳам, укалари ҳам, қизиқсиниб эргашган одамлар ҳам қолиб кетишди. Гурлан қолиб кетди. Амударё, тўқайлар, қум саҳроси... кўп нарса ортда қолиб кетди...

Хуллас, улар йигитнинг юртига етиб келиб, тўй-марака қилиб биринчи фарзанд кўрганларида орадан етти-саккиз йил вақт ўтиб кетган эди. Розия бой-бадавлат яшар, турмушнинг ҳеч нимасини ўйламас, фақат хизматкорлар қуршовида ўз гўдаги билан овора эди, холос. Уни гоҳ олисдаги отасига ўхшатар, гоҳ ойисига, гоҳ укаларига менгзатиб, соғинчини босиб, ўзини овутар эди. Она илтижоси эсидан чиққани йўқ, боласига сира алла айтмади. Лекин кунларнинг бирида ўғил қандайдир касалга чалиниб, тезгина оламдан ўтди. Розиянинг қайғуси еру осмонга сиғмади, фақат иккинчи ўғли туғилиб, мийиғида куладиган бўлгандагина биринчи дард, йўқотиш бир оз енгиллашди. Лекин бу фарзанди ҳам кўп турмади. Розия қора кийди. Хизматкорлар хўжайинига хотининг болага унча меҳр қўймайдиган тоифадан экан, аввалги иккитасига ҳам бирон марта алла айтганини кўрмадик, деган гапларни албатта етказишганди. Учинчи ўғил туғилганида ҳамма енгил нафас олди. Розия энди уни еру кўкка ишонмас, эрининг унга бўлган муҳаббати энди шу гўдакнинг тақдири билан боғланиб қолганини Розиянинг ўзи ҳам сезиб турар эди.

Ё фалак! Ногаҳон, эрка ўғилча касалланиб қолди. Розия, эри ўзини хар томонга уришди, узоқ-яқиндан келган табиблар сарсон — наф йўқ... Мана, неча кеча бола йиғидан тинмайди. Розия ўзини йўқотар даражада. Тонг олдида эри даҳшатли қиёфада хайқирди:

— Қандай онасан ўзи?! Меҳр деган нарса борми сенда ҳам?! Бир алла айтиб бағрингга боссанг-чи шўрликни?! Алла айт...

Розия лол. Эрининг бу ғалати важоҳатиданми ё онасига берган ваздаси учунми, узоқ вақт бирон нима деёлмади. Боланинг аҳволи оғирлашганидан оғирлашиб, бир аҳвол бўлганди, бирдан болани кўкрагига босиб, даст ўрнидан турди ва йиғими, ўқинчга ўхшаш бир овоз билан алла айта бошлади...

Гўдак инграниб-инграниб, ахир тинч уйкуга кетди. Биринчи, иккинчи, учинчи кеча алла айтди... Бола тузала бошлади... Розия энди онасига берган сўзини унутган, соат сайин тўлишаётган гўдагига маҳлиё, алла айтар, кўнглига қувонч ва умид уна бошлаган эди.

Бола бутунлай тузалиб кетди. Лекин бари бир то алла айтмагунча ухлай олмас эди. Бир куни кечаси алла айтиб, мудраб ўтириб тўсатдан Розиянинг кўнгли тўлишиб кетди, кўзлари иссиқ ёшга тўлди. У аллани гўё ўзи учун айтаётгандай, ёшликда дугоналари ясаган кўғирчоққа айтаётгандай туюлди. Рост! Дугоналари ҳозир қандай экан-а? Онаси-чи? Шўрлик, қариб қолгандир?! Ё... Худо кўрсатмасин, касалманд эди, оламдан ўтган бўлса-я... «Онажон! Дод, ойижоним!»

Розия фарёд солиб ўрнидан турди. Чинқирикча хизматкорлар, эри кириб келишди. Розия ўзини босди, босинқирабман, деди. Лекин ётиб уйқуси келмади. «Укаларим катта бўлиб кетишгандир. Отам-чи! Бечора отагинам. Биргина кўрсам сизларни армоним йўқ эди! Биргина кўрсам! Робия! Гулжон! Кўраманми сизларни энди?!» Розиянинг кўз ўнгидан болалик хотиралари — Хизрәлиёв лойқа сувлари, ғарқ пишган оқ тутлар, ўрикларга осилган арғимчоқлар, кўшиқ айтиб қизил шоли туяётган хушчақчақ хотинлар бирма-бир тизилиб ўта бошлади.

Шу кечадан бошлаб, тинчи буткул йўқолди. Шўрликнинг ўз уйини кўргиси келди. Онасини... Юртини... Охири эри ҳам сизди унинг аҳволини. Розиянинг кўнглини олди. Лекин Хоразмга боришнинг ҳеч ҳам иложи йўқ эди. Биринчидан, йўл бениҳоя узоқ ва машаққатли, иккинчидан, ўртадаги мамлакатлар бир-бирлари билан катта уруш қилар, кўп қонлар тўкилиб, карвонлар қатнови тамом тиниб қолганди...

Розия қийноқда қолди. Уғли катта бўлиб, тенгқурлари билан ўйинга чиқиб кетганида, ўзига-ўзи алла айтади, йиғлайди. Болалигида эшитган кўшиқлари узуқ-юлуқ бўлиб бўғзи-га тақилади:

Осмонга қарасам ойнинг боласи,
Орқамга қарасам, Гурлан қалъаси...
Гурланнинг йўллари олисдан олис,
Гурланнинг йўлинда ёнади фонус...
Гурланнинг йўллари йўл бўлғонмикан,
Эгинида оқ кўйлак кир бўлғонмикан?!
Манов турган бизин ёрнинг ҳовлиси,
Шамол билан келар Гурланнинг иси...

Хуллас, Розия онаси қилган илтижога энди тушунгандай бўлди. Лекин у алла шунчаки яқин кишиларни, қариндош-дўстларни эста солиб, юракни сиқар экан деб ўйлади. Лекин у бу соғинч, бу интилишнинг туб замини қаердан эканини англаб етгани йўқ!

Аллада биз хаёлимизга келтирмаган бошқа бир мўъжиза, муқаддас қудрат, сеҳр бор деган эдик. Алла — онадан ўтган мерос эмас, у — оналаримизга ҳам катта она бўлган она тупроқдан келаётган садо!

Мангуликнинг ўлчови

Бир донодан сўрабдилар:
«Жавоб беринг, бобожон,
Вақтнинг борми тарозуси,
Неча ёшда бу жаҳон!
Мангуликка бирон нарса
Борми қиёс этарлик!
Қанча кечган ундан, яна —

Қанчагача етарлик!»,
Донишманд оқ соқолини
Силаб аста кулибди,
Сўнгра боқиб кун чиқарга
Сирли имо қилибди:
«Инсоннинг вақт ўлчашлари
Вақт олдида ўйиндир...

Фурсатнинг туб ҳикматларин
 Илғаб етмак қийиндир!
 Ақлу идрок етмас жойда —
 Кўкда бордир бир макон!
 Қуёш ундан ёғду олар,
 Уфқ олар Қаҳашон.
 Ернинг, ойнинг, юлдузларнинг
 У туғилган жойидир.
 Ун саккиз минг оламнинг у
 Пайванд бўлган ёйидир.
 Ул маконнинг қоқ ўртаси
 Ғоят юксак Олмос тоғ!
 Сиз-биз ўйлай олгандан ҳам
 У минг-минг бор каттароқ!
 Шу тоғ жумла Мавжудотнинг
 Энг маркази бўлади.
 Ҳар юз йилда бир митти қуш

Унга учиб келади.
 Тоғ не қадар катта бўлса,
 Қуш шу қадар кичкина!
 Шундай ваҳм ерда, дерсиз,
 Не қилар бу қушгина!!
 Мангуликнинг гарчи йўқдир
 Ўз мезон, ўз соати,
 Лекин жуда ҳикматлидир
 Қушчанинг бир одати:
 Ҳар юз йилда олмос тоғни
 Қушча тавоф этади.
 Ҳар юз йилда унга бир бор
 Тумшүқ суйкаб кетади.
 Қуш шу тахлит кела-кела,
 Тоғни қайраб йўқ этса,
 Утди, деган гап бўлар шу.
 Мангуликдан бир ПАҲЗА!

Акс-садо

Тутаб ётар тўда-тўда тоғ,
 Қимир этмас даралар лаби.
 Сойлар отар кумуш ўмбалоқ,
 Шероз қўйлар суруви каби.
 Чўққиларнинг олмос зирҳидан
 Яланг оёқ чиқиб келар Кун.
 Курк товукдек тошлар пинжидан
 Мўлтирайди минг кўзли шудринг.
 Худди шу дам дара оралаб
 Кезиб қолар бир телба садо.
 Янгратару мажруҳ бир қаҳ-қаҳ,
 Ғойиб бўлар унгуллар аро...

Яна борлиқ жим қолар бир зум,
 Тоққа чўқар ваҳимли сукут.
 Чўққиларга, хув, қилмай таъзим
 Мағрур сузиб юрар бир бургут.
 Сўқмоқлардан кўзин узмайди,
 Чангалида қотмиш совуқ шахд.
 Пасда ... ёш бир оху бўзлайди,
 Тўдасидан ажралиб бевақт.
 У бўзлару ўз товушидан
 Халос бўлиб кетолмас сира,
 Гўё кимдир чорлаб қаршидан,
 У ҳам яқин келолмас сира.

Унинг оҳин тоғ орасидан
 Кимдир қувлар шовқинга қориб.
 У тентийди ўз ноласидан
 Дардларига малҳам ахтариб.
 Санқир ҳижрон қўшиғи шундай,
 Тоғ сукути узра дарбадар.
 Тинглар энди уни тушунмай,
 Тирик жон ҳам, тош ҳам баравар.
 Фақат ўзи алданар ундан,
 Ўз сасидан оху боласи,
 Акс-садо келган томондан
 Қичқиргандек бўлар онаси.

Югуради йўл ҳам ахтармай,
 Югуради оху ёш тўкиб.
 На рангларнинг фарқига бормай
 Ва на хатар борин унутиб.

...Бирдан бургут силкинди кўкда,
 Тумшүғида қотиб қолган қон.
 Қанотларин йиғди-ю, тикка
 Ерга учди ёй ўқсимон.
 Аммо само ўғли яшинвор
 Ташланмасдан оҳуга ёвқур,
 Чангалидан кетганди мадор,
 Кўзларида сўнган эди нур.

Қанотларин силтаб асабий,
 Яна кўкка қочди у бехос,
 Қувган эди, нақ ўлим каби
 Уни ўша адашган овоз.
 У қувларди бўлиб ваҳму ғаш,
 Чалғитарди хаёлларидан.
 Чарх урарди қўрқув этиб бахш,
 Қояларнинг ораларидан.
 Қирқилди-ю, бургут шиддати,
 Тарк айлади оху сайдин ҳам.
 Ёт туюлди тоғлар хилқати,
 Қояларга кўз солди пурғам.

Наърами ё мунгми, муаммо
 Кезар эди ҳамон у товуш.
 Бургут кўп сас эшитган, аммо
 Ҳеч бирига бермаган рўйхуш,
 Не-не жанглар ғолиби бехос
 Маҳв бўлди акс-садога!
 Минг талваса титкилаб кўксин,
 Бирдан ўрлаб кетди фазога.
 ...Оҳужон ҳам бўзлар сўққа бош
 Ўз сасида адашиб ҳамон:
 Додига дод қайтарган ҳар тош
 Нажот бўлиб куринар бу он...

Тун ҳам кирди тоғ бешигига
 Ва ухлади кўзлари очик.
 Фақат бир сас санқир ҳали ҳам
 Дараларда ўзидан қочиб.
 Бу — акс-садо! Мавҳум тириклик!
 Шарпа пойлаб юрган бенаво!
 На тирикдир ул ва на ўлик,
 На ёвга ўқ, на дўстга даво.

У тентийди беер, бевэтан,
Шарпаларга муте шукуҳи,
У — ўз асрин бефарқ яшаган
Бир кимсанинг қувгинди руҳи...

Ту таб ётар тўда-тўда тоғ,
Қимир этмас даралар лаби,
Сойлар отар кумуш ўмбалоқ,
Шероз қўйлар суруви каби.

Чўққиларнинг олмос зирҳидан
Яланг оёқ чиқиб келар Кун,
Курк товукдек тошлар пинжидан
Мўлтирайди минг кўзли шудринг.
Худди шу дам дара оралаб
Кезиб қолар бир телба садо.
Янгратару мажруҳ бир қаҳ-қаҳ,
Ғойиб булар унгуллар аро.

Нуржон ботир

Бу дунёда кимлар билан тўқнашмайди йўлингиз,
Кимлар билан эл бўлмайсиз, кимлар билан юрмайсиз.
Ғоҳи чидаб, ғоҳ чидамай тинглаб не-не суҳбатни,
Мажбур бўлиб кимларнинг ҳам хизматида турмайсиз!

Юрт айланиб, хон қайтмоқда ана, мудраб саройга,

Ҳашаматли фойтониди, атрофида қирқ навкар,
Ҳазратлари ўйлагандек, бутмас экан бутун юрт,
Ҳамма йўли равон эмас, ҳамма ёғи бехатар.

Оддий мисол, мана бирдан лойга ботди улови,
Қуруқликка чиқаролмай қирқта навкар овзора,
Тасир-тусур қамчи, тепки, лой сачрайди ҳар ёнга,
Дабдабадан, ҳашаматдан из қолмади, начора.

Кун ҳам пешин бўлай деди, давом этар талотум,
Қирқ «алпомиш» лой ичида, лой ичида буюк хон.
Худди шу пайт бошқа ёқдан айтиб қўрқмас қўшигин
Келиб қолди шу ерларнинг марди — Нуржон, ногаҳон!

Нега уни элу юрти мақтар Нуржон ботир деб,
Бола-чақа, қари-қартанг — барча яхши кўради.
Шошилмайсиз! Ана, Нуржон хон қавмига келар дуч
Ва томоша қилар узоқ! Сўнг қаҳқаҳа уради!

«Вой бўй, хоним, жон ҳазратим, не куйларга тушибсиз,
Ёнингизда булар кимлар, қўли оёғи нопок, лой!
Ҳей, улугнинг ёнидаги ҳафтафаҳм улоқлар,
Чиқ бу ёққа! Хоним, айтинг! Ҳей, чиқ дедим! Бўлинг, хой!»

Хон ҳам ҳайрон! Жонга тегди ахир лойда ўтирмоқ!
Навкарларни ҳайдаб, қани, не бўлар деб кутади.
Нуржон шартта лойга кириб — бориб хоннинг олдига,
«Қани, бунда ўтиринг!» деб... елкасини тутати!

Ва қуруққа чиқаради хонни шундоқ опичиб!
Хон хурсанд денг! Лекин Нуржон шу билан ҳам тинчимай,
Бир навкарни Олтмишбойнинг кўрғонига югуртиб,
Обкел дейди фойтонини тўртта оқ от қўшиб шай!

Ҳа, бор-йўзи ярим соат. Ҳамма нарса жо бажо.
Хон обрўси тикланади. Бой ҳам турар хизматда!
«Йигит, тила тилагингни!» «Қўйинг, гадо эмасман!»
«Яхшилиққа яхшилиқ шарт ахир бизнинг одатда!»

«Менга ҳеч не керак эмас! Майли кўрган-нетганда
Бир бош ирғаб қўйсангиз бас, «Хўш, Нуржонбой, қалай», деб»
Хон кетади. Лекин энди унда-мунда кўрганда:
«Хўш, Нуржонбой, қалай!» дейди у Нуржонга бош ирғаб.

Хазил гапми! Салом берса хондай одам бировга!
Ҳамма ёқда шов-шув, гап-сўз, ҳатто кўплар келишиб,
Хондан битар ишларини Нуржонбойдан сўрашар,
Совға-салом, ҳатто катта поралар ҳам беришиб!

Нуржон хўп деб обқолади «ҳожатманд»лар не берса,
Сўнгра етим-есирларга тарқатади барини...

Лекин ботир ул каззоблар учун хонга бормади...
Кўп вақт ўтар — битказмайди «арз»ларнинг ҳеч бирини.

...Охир «куйган» бир-иккиси хонга борар чўғиллаб,
«Нуржон каби бир пасткашга нечун эгиласиз, хон!»
Хон, бу — хон-да! Олдирар тез Нуржонбойни саройга,
Қувлик билан дейди: «Тила, саломдан бошқа инъом!

Ул ишингта бирон нарсга олмоғинг шарт арзирлик!
Нуржон ўсал йигитми, тез фаҳмлайди аҳволни:
«Хоним,— дейди. Тўлқин солди юрагимга меҳрингиз,
Кутлуғ ўйдан қуруқ кетмай... Майли беринг шамолни...»

«Шамолни!!» Хон, аъёнлар лол. «Уни нима қиласан!!»
Йиғилганлар барча уни масхаралаб кулишар.
«Э, о!»— дер хон. Нуржон эса бўш келмайди сира ҳам.
«Ёрлик беринг, хоним, чиндан Шамолбоши бўлсам гап!»

Қўшиғини айтиб Нуржон қишлоғига қайтади,
Куз эмасми, ҳамма ёқда ўрим-йиғим авжида.
Тўхта! Ана, Етмишбойнинг дон хирмони кўриди!
Шамолда дон совурмоқда қароллар чанг ичида!

«Ҳой, Етмишбой! Нега олдинг шамолимни берухсат!!
Бу ёрликни хон ҳазратим ўз қўли-ла тутқазди!»
Бой гаранг денг! «Не қилайин!!» «Учдан бири меники!»
Жанжал. Сукиш. Бари бир ҳам Нуржон адрин ўтказди.

Олганини шу ердаёқ қаролларга улашиб,
Энди тикка Саксонбойнинг даласига солди йўл.
У ердан ҳам улуш олди — камбағалга улашди.
Халқда гап-сўз, унда обрў ошиб борар мўлдан-мўл.

Бойлар зада. Югуришиб хон олдига келдилар:
«Хоним, сизнинг ғазнага ҳам бу зарар-ку оқибат...»
Яна Нуржон хон пойида. «Болам, дейди айёр хон,
Шамолни қўй... Тангримники эркин юрган ҳар неъмат...»

Нуржон дарҳол англаб етар гап нимада эканин:
«Майли, о хон, дер у тайёр. Жоним сизга садага!
Даврингизда энди мен тинч ўйнаб кулиб юрайин,
Қоғоз қилиб беринг баланд қаҳқаҳани, жон оға!»

«Бу бошқа гап!» Қаҳқаҳага қоғоз қилиб берар хон,
Нуржон ботир қўшиқ айтиб қайтар ошиб қир, даҳа.
«У — ҳў! Мана, Тўқсонбойнинг қўргони! Нақ жаннат-ку!
Ичкарида базм шекилли! Варанг кулги, қаҳқаҳа!»

Ҳа, бу унга тегишли иш! Нуржон шартта киради!
О-ҳо! Базми жамшид шунда! Дошқозонлар осилган!
Ун-ўн бешта бойваччалар қимор сурар, қизлар, май!..
Қаҳқаҳа авж! Бесўроғ-а! Хондан буйруқ ёзилган.

«Бас қилинсин кулги!», дейди Нуржон чиқиб ўртага
Ва бош узра кўтаради хоннинг зархат ёрлигин!
Ўртадаги уюм пулни жарима деб олади,
«Энди менсиз кўрсатмайсиз тишингизнинг бир оқин...»

О-ла! Бу гап баридан ҳам ошиб тушди чамаси!
Юртда ахир кўп қаҳқаҳа отадиган қани ким!!
Шу бойлар-да амалдорлар, ишбошилар, тўралар,
Камбағалга кулки учун ҳеч туққанми ою кун!

Яна бойлар, беклар зада. Нуржон эмас, бало бу!
Кутқаринг, деб яна хоннинг оёғига ётдилар.
Хушомадлаб, ёғлаб, хонни кўтардилар фалакка,
Нуржонбойга қарғиш, чанчиш, таъна тошин отдилар.

Яна Нуржон қароргоҳда. Яна ўша-ўша гап!
Хон бу сафар жинмаймади, қаҳқаҳа ҳам урмади.
Ё кўрдими, бул жарима солмасин деб ногоҳон.
Лекин ганин жингалаклаб, кўп чўзиб ҳам турмади.

Аmmo Нуржон бўш келарми!! Таъзим қилиб кўп чуқур,
 Деди: «Хоним, сизнинг давр — дориламон, тенги йўқ!
 Ҳамма ёқда Адолат, Ҳақ! Рухсат этинг, ман шундан
 Оз-моз ушри кафсан олиб яшаб ётай тинчу тўқ...»

«Адолатдан! Ушр-кафсан!!» Уйга толиб қолди хон.
 Нима десин! Йўқ, деса, бу — адолат йўқ, дегани!
 Ноилож: «Хўп, бўпти, — деди. — Шундай, майли, яшайвер.
 Одамларим энди лекин ранжимасин, бемаъни!»

Нуржон аста ўйга қайтди. Лекин энди негадир
 Юрагидан қўшиғи ҳам чиқмас эди баралла.
 Назарида ё у, ё хон нимадандир янглишди,
 Лекин нима масалада! Илғолмади бу палла!

Қисса тамом! Нега дерсиз! Нуржон ахир қаерда!
 Шу-шу ундан бирор хабар эшитмадик мутлақо.
 Адолатдан кафсан олиб яшайман деб кетганди,
 Бойиб жимжит кетдимикин, очдан ўлганмикин ё!!

Гурлан деган жойнинг номи

Гурлан ғаройиб юрт.
 Гурланликлар ўзбекнинг бек уруғи.
 Гўё: «Гургон», «Журжон», ҳатто «Гурганж»
 деган дунёга маълум номлар ҳам
 «Гурлан»нинг бузиброқ айтилгани.
 Гурланликлар қадимдан аҳил.
 Хейвоқни неча бора қирғин этган Жунаид Гурлан билан сипо,
 қўрқиб саломлашган.
 Бухоро қолмай, Самарқанд қолмай,
 канизаклар йиғган Исфандиёрнинг маҳрамлари
 Гурланга
 келганда, туяларига ўт қўйиб, қувилган. Уғирлаб
 кетилган гурланлик киз ҳам хонга розилик
 бермагани
 учун қирқ қулоқли қозонга ташлаб, қайнатиб
 ўлдирилган.
 Гурлан атрофи қишлоқларида минг, қиёт, қўнғирот, манғит,
 кот, боғи олон, уйғур, қонгли, катағон, тўқсон,
 чўболончи, сарт, юз, қипчоқ... каби уруғлар
 номи сақланган.
 Гурланнинг энг эски номини чоллар: «Тўрт тўқсон гурлан»,
 деб
 эслайдилар. Қадимги Гурланнинг тўрт улкан
 дарвозаси бўлиб, биттаси машҳур Замахшар шаҳрига
 туташган жойда, яъни ҳозирги Тошҳовуз шаҳрига яқин
 бўлган.
 Хўш, Гурлан дегани не?!
 Амударё Хоразмдан оқа бошлаганига қанча
 вақт бўлган?! Гурланликлар ўша вақтда пайдо
 бўлганлар. Кўп қирғинлардан омон ўтган қурч, бутмағиз,
 оғзи бир, котхудо, бек уруғи — Гурлан!
 Сўнгги бир оғир қирғинда бу ерда бири кўр, бири ланг —
 шол,
 иккита чолу тўрт-беш нафар ўғил-қиз
 гўдаклар омон қолишибди. Улар ҳам қазои муаллақ кўлида
 эдилар.
 Ланг: «Қори! Бу дунёда сен билан бизнинг ҳисоб-китобимиз-
 нинг охири кўриниб қолди! Мана бу поллопон-
 ларга жоним ачияпти!»
 Кўр: «Ҳали шундай кунларга қолдикми? Дод-вой, туёқ ва
 темирларнинг жаранги
 эшитдим, куюнди ва чанг-тўзонни туйдим
 холос. Юрт не аҳволда, баён эт! Сенинг
 кўзларинг бутун! Тириклик аломатлари
 борми?!»

Ланг: «Бор, қори, бор! Ёнмай қолган дон-дун топиладиганга ўхшаяпти. Лекин оёғим шол-ку! Бир қадам ҳам жиллолмайман! Соғ бўлсам, омон қолган ризқ-рўзни йиғиб, мана бу гўдакларни ўлимдан сақлаб қолардим!»

Кўр: «Қани кўзларим кўрса...»

Ланг: «Қани оёқларим босса...»

Йиғлашиб бир кечани ўтказибдилар.

Икки кеча ўтибди. Уч...

Кўр кўролмади, шол юролмади.

Гўдаклар йиғламоқдан бери — чалажон суратга келибдилар.

Ланг: «Қори, оёқ-кўлинг бут, мени кўтару гўдаклардан узоқроққа обориб ташла! Уша ёқда ўлай! Бир амаллаб қайтарсан!»

Кўр: «Мен ҳам кетаман!»

Кўр лангни кўтариб йўлга тушибди...

Ланг: «Тўхта! Мана бу уйнинг эшиги очик... Бир нималар кўриняпти ичида!»

Кирсалар, ҳар ҳолда егулик бир нималар топилибди!

Кувонишиб, ўлжаларни олиб, яна шу тахлитда бирга, ортга гўдаклар олдига қайтибдилар.

Ҳаёт тантана қилибди!

Тарихнинг даҳшатли суронларидан ўз шажарасини шундай сақлаб қолган Гурлан бу!

«Гурлан» дегани — «Кўр», «Ланг» бобонинг исми! Икки исми! Битта ҳаёт! Битта эли!

Арслон ва қафас

У бўкирса дарахтлардан қулар, уялар,
Куз барглари ерга ташлар ўзларин

гаранг.

Булоқ суви лойқаланар ўн чақиримда,
Кўрсичқонлар инларига сизарлар аранг.

Овга чиқса... гўё самум хуруж этгандек,
Шарт узилар ўрмон ичра қувноқ мусиқа.
Нақ элакка тушган қаби қалқийди ўрмон,
Жонзот ғойиб турган-турган ернинг ўзида.

У шундай зўр, у шундай ҳур, шундай ягона,
Эрк тимсоли, куч тимсоли, кўлам тимсоли.
Лекин ҳаёт ҳам илдиз, ҳам шохдир

бир онда,

Ким бўлмасин шу қисматдан бўлолмас
холи.

Мана, неча кундир, уни излар овчилар,
Гоҳо қамал қиладилар, қочирарлар гоҳ.
У безовта: не бўлганин билмай дарғазаб,
У билмайди: нега одам унга қазир чоҳ!!

Арслон осон мағлуб бўлмас, солиб
омонга

Нечаларнинг мажақлайди қуролин, ўзини.
Бир амаллаб уйқу пишанг отиб йиқитиб,
Келтирарлар бир шаҳарга боғлашиб кўзин...

Уйғонади: Не кўргулик!! Зил-замбил қафас!
Фил сонидек темир ила ўралган ҳар ён.
Қани уйи, қани ери, қани озодлик,
Ва у мутлақ ҳоким бўлган поёнсиз ўрмон!!

Ҳеч бири йўқ! Исёни Исёни! Қўзғолон! Ётмай
Қайир, бура темирларни! Узиб-узиб от!

Анов кимлар! Икки оёқ зўровонлар ким!!
Хей, яқин кел! Сенлар боис бузулди ҳаёт!

Фитна билан, хоинона боғладиларинг!
Бирортанг ҳам чиқолмадинг курашга

рўй-рости

Ура қазиб, оғу билан олдинглар қўлга!
Не кураш бу! Ҳайвонларга лекин эмас хос!

Шу тариқа арслон кун-тун безовта бўрон,
Неча оғир қафасларнинг етди бошига!
Муросага келтиролмай, мана, неча ой,
Тинчитарлар уйқу дори кўшиб ошига.

Фурсат ўтди, муҳлат ўтди — чарчади арслон,
Чарчамади лекин кураш, қафас бузишдан.
Уни қайғу, умидсизлик чарчатгани йўқ,
У чарчади уйқу дори, ўлакса гўшдан...

Ҳа, чарчади. Жуда ёмон чарчади, сўнди,
Кўксигаги олов, шиддат мудроққа дўнди.
Атрофига боқса: қанча жондор қафасда!
Демак бир гап бордир-да, деб, шунга
ҳам кўнди.

Гап шу! Энди бир маромда ўтади кунлар.
Ўрмон, тоғ-тош, йилдиримдек югуришлар
йўқ.

Эрк рамзи деб кўрсатишар болақайларга,
У-чи, мудрар. Гоҳ ҳомуза тортар —
қорни тўқ...

Мана, кимдир тозапашга кирди қафасни,
Чиқиб кетди. Ҳой! Эшик! Ланг қолдику
шундоқ!!

Арслон сакраб ёпиб олди устидан уни...
Ахир ҳали ўхлаб қолса... Шуниси тинчроқ...

Ҳаққуш қичқирғи

Ҳаққуш ҳақида эшитганмисиз?!
 Қулоқ солинг:
 Боғолон ривояти бу!
 ...Бор-йўқ шарпалар, садолар тиниб,
 Юлдузлар ҳам оқмай турадиган дақиқалар бўлади тонг олдидан!
 Табиат гўё бутун осмонни кимнингдир келишига тайёрлаб бўш ва тинч кўйганга ўхшайди.
 Шу пайт ҳар чақиримда бир марта «Ҳақ-қ!» дея чақириб
 Ҳаққуш ўтади теран ором кўйида ётган ер ва осмон оралиғидан!
 Уни на кўриб бўлади, на қаёқдан келаётганини-ю, на қаёққа кетаётганини билиб бўлади!
 Одамлар унинг овозини эшитиб:
 «Шукр, олам осойишта, юрт фаровон, ҳақиқат барқарор экан!» деб,
 тонгни ўз орзу-ўйлари билан кутиб оладилар!
 Айтишларича, Ҳаққушнинг қичқирғини бошқа садо бўлиб юборса, ёмон бўлади!
 Болалигимда эшитгандим бу гапларни: «Қайда тўқлик, анда шўхлик!»
 Тўкин ҳаёт кишиларнинг арзимас эрмакларга машғуллигини кўпайтиради!
 Кимдир арзимаган баҳсда ютилиб: «Ҳаққушни отиб оламан бир ўқ билан! Бари бир ҳеч нима бўлмайди!» дебди.
 Милтиқ гумбирлаши босиб кетибди ҳаққуш овозини ўша кун! Кампирларнинг гапларига қараганда, 1941 й. 22 июнь тонготари экан ўша кун!
 Ҳамма болаларнинг оталари, оғалари қаёққадир — қоронғиликка кетишибди ўша кун!
 Аналар, келинлар, сингиллар фарёд кўтаришибди ўша кун!
 Даҳшатли кун бўлибди ўша кун!
 Қишлоқда ҳаёт энди бе фойз-фараҳсиз бўлиб қолибди, аёлларнинг ширмой юзлари тандирдан оқиб тушган нондек қорайиб, кўниб қолибди, сингиллар эрга тегмаёқ кампирларга дўниб қолибди, қишлоқ четидаги қабристонга кўплаб бойқушлар кўниб қолибди...
 Болалигимда эшитганман бу гапларни.
 Болалик — тинглаш ва ҳайратланиш даври!
 Болалигимдан шу эсдалик бўлиб қолган.
 «Ҳақ-қ!»
 Қаердан келаяпти бу овоз?!
 «Ҳақ-қ!»
 Ҳаққуш қайтиб келибди бугун Боғолонга! Юртимизга!
 Осмонимизга!
 «Ҳақ-қ!»
 Бу сирли чақирикни ўз қулоғим билан эшитдим! Катта ўригимизнинг тагида. Ҳаққушнинг кўк тубидан келган нажиб қичқирғидан уйғониб кетдим!
 Бу овоз — юрагимдан чиққан садодек, кимгадир айтишим зарур сўзимдек.
 «Ҳақ-қ!»
 Нарироқда ётган бувим «Шукур...» деб ўзича сўзланиб, яна уйкуга кетди.
 Ҳаққуш қичқирғини эшитяпман.
 Ёнма-ён ўша, болаликдан эсдалик — саросима:
 мана ҳозир ёт бир гумбирлаш, ёт бир садо бўлиб юборадигандай Ҳаққушимнинг овозини!

Камалак афсонаси

Дўстжон Матжонга

Хоразмга эрта кўклам
 Ажабтовур келади.
 Осмон бўйлаб пахлоқ-парқув
 Булутлар шан елади.
 Кўм-кўк қирда оқ кўчорлар

Отишгандек шаталоқ,
 Шох ташлашиб чопар улар
 Кўзгаб чақмоқ, қалдироқ.
 Худди шу дам кўйиб қолар
 Кўмүш ёмғир жаранглаб

Ва қуёш ҳам булут ёриб,
 Пастга боқар алаңлаб.
 Худди шу он юз очади
 Бўёқ ўйин манзара:
 Шуълаларга чўмлади
 Ҳар бир томчи, ҳар зарра.
 Булут орти — Еғду кўлдан
 Очилару бир тўғон,
 Етти рангли нур шаршара
 Ерга оқар ёйсимон.
 Бу камалак! Лекин унинг
 Бошқа номи ёдимда:
 Ҳасан-Ҳусан ўқ-ёйи деб
 Аталмишдир қадимдан.
 У кўринса, яхшиликка,
 Тўкинликка йўйишиб,
 Деҳқонлар ҳам шодланаркан
 Шукур-шукур дейишиб.
 Келинчақлар унга боқиб
 Соцларини тарарлар
 Шундай қилсак эгиз ўғил
 Туғамиз деб қарарлар
 Уни денгиз йўллар экан
 Борлиқ гўзал бўлсин, деб.
 Осмон тиниқ, тупроқ бўлиқ,
 Боғлар асал бўлсин, деб
 Бу ҳикматлар ҳаёлимни
 Тортар эди ҳар ёна.
 Кўп сирлардан огоҳ этди
 Бир қадимий афсона.
 Эмиш . . . қадим боғолонда
 Бир сой тошқин оқаркан.
 Соҳилида не-не боғлар
 Яшилланиб ётаркан.
 Ҳасан-Ҳусан — эгизаклар
 Думаланиб, довлашиб,
 Чопариканлар бунда шўх-шўх,
 Капалакдек қувлашиб.
 Бир кун улар сойга етиб
 Уйнашиб ўз аксини,
 Кўрибдилар, сувда алп бир —
 Баҳодирнинг расмини.
 Тиклансалар: оқ дулдудда,
 Жаранг тилла ясоқда,
 Бир чавондоз кулиб турар
 Шундоққина қирғоқда.
 «Барақалла эгизаклар, —
 Дея яқин кебди у.
 Исмингиз ҳам назаримда
 Ҳасан-Ҳусан, дебди у.
 Жангчи оғанг зўр савашга
 Бораётир, дебди у.
 Қайбирингиз чаққонроқсиз,
 Қайсинг ботир, дебди у.
 Кўза-пўза келтиринглар,
 Босай чанқоқ, дебди у.
 Сиз қайтгунча ясаб турай
 Зап ўйинчок дебди у.
 Эгизаклар шод қийқириб,
 Жўнабдилар кўзага,
 Ўйинчок ҳам тайёр бўбди
 Улар қайтгач изига.
 Сирли йўлчи тол чивикдан
 Ўқ-ёй ясаб шу замон,
 Болаларга тутқазибди,
 Сув ичибди беармон.
 Сўнг, йўргасин озод қўйиб,
 Кетибди ўз йўлига.
 Эрмак бўлиб қобди ўқ-ёй

Болакайлар қўлида.
 Ботир айтган ўғитларни
 Улар дилда тутишиб,
 Тошми, тўнка танлабдилар
 Ўққа нишон этишиб.
 Шу тахлитда ўйин билан
 Вақт ўтса ҳам неча ой,
 Ҳасан-Ҳусан қўлларидан
 Тўшмас экан ҳамон ёй.
 Охир буткул эсдан чиқиб
 Жангчининг ҳам сўзлари,
 Ҳеч ўйламай отибдилар
 Не илғаса кўзлари.
 Қушларни-ку, айтманг, бари
 Ет жойларга учибди.
 Ҳатто беҳи, олма пишмай,
 Ерга «тап-тап» тушибди.
 Энди ўқ-ёй аста-секин
 Сабаб бўлиб жанжалга,
 Ака-ука бир-бирин гоҳ
 Олибдилар мўлжалга...
 Бир кун улар сал олисдан
 Бир шарпани сездилар.
 «Бизнинг боққа кирган ким!!» деб,
 Ҳатто ўқ ҳам уздилар.
 Ҳа, аллаким келар эди,
 От устида букчайган.

Йўргаси ҳам қоқ устихон,
 Кўзлари пуч, чақчайган,
 Чавондозининг саҳтин кўрсанг,
 Эғни-боши минг пора.
 Сикиқ қилич, тешиқ қалқон,
 Ҳамма ёғи қон, яра.
 «Болаларим...» дебди ҳорғин
 Сўз бошлабди бир аҳвол.
 Бирдан жимиб... чор атрофда
 Сезиб бузғун ва малол,
 Боққа маънос назар солиб,
 Болаларга қарабди.
 Ич-ичидан зил кетибди,
 Тағин кўза сўрабди.
 Бунга Ҳасан-Ҳусан анча
 «Сен бор-мен бор» қилибди.
 Сўнгра жеркиб хор йўлчини,
 Нарироққа жилибди.
 Шунда отлик обди қиндан
 Ярқираган бир ханжар.
 «Буни совға қиладирман
 Кўзага ким борса гарі
 Талашманглар, сиз келгунча
 Ўқ-ёй менда қолади.
 Ким тез келса, ўқ-ёйни ҳам.
 Ханжарни ҳам олади!»
 Кўзи чақнаб икковининг

Бирдан шошиб қолишиб,
 Чопибдилар бир-бирининг
 Оёғидан чалишиб.
 Узи бир пайт ясаб кетган
 Ёйга боқиб чавандоз,
 Оғир, дардли ўйга толиб,
 Эгар узра туриб гез,
 Алам билан, ўкинч билан
 Сойга отиб камонни,
 От сурибди кўзлаганча
 Номалум бир томонни.
 Буёқда-чи, Ҳасан-Ҳусан
 Тортқилашиб кўзани,
 Боққа қайтиб, ҳеч кимсанинг
 Кўрмабдилар изини.
 Ҳайрон бўлиб, гирён бўлиб
 Чопибдилар ҳар томон.
 «Ким, у бизни алдаган, деб,
 Ажинами ё шайтон!!»
 Шунда бехос тилга кириб
 Шовлаб оқиб ётган сой,
 Гапирибди бўлган гапни,
 Қайга кетганин ҳам ёй!
 Уни ботир жаҳл билан
 Сойга отиб кетибди.
 Оқиб-оқиб, ёй қачонлар
 Дарёга ҳам етибди.
 Кўп ўйламай, инилар тез
 Дарёга ҳам кебдилар.
 Етиб келиб, ёйни бер деб,
 Арзи ҳол ҳам дебдилар.
 Дарё мавжкор бош чайқабди:
 «Қайтинг, дебди ҳой, изга,
 Уқ-ёйингиз аллақачон
 Бориб етди денгизга!»
 Ана-ука қулоқ солмай,
 Денгизга ҳам кебдилар.
 Етиб келиб, ёйни бер деб
 Арзи ҳол ҳам дебдилар.
 Шўхлик қилган мавжларини,
 Ҳайдаб қумлоқ қирғоққа.
 Кекса денгиз ўй сурар ҳув,
 Боқиб узоқ-узоққа.
 У чўнг тўлқин кўлларини
 Ёйиб икки томонга,
 Дебди: «Яроқ бериб бўлмас
 Ҳеч қачон ҳам инсонга!
 Сизларга ёй берган ботир
 Менга келди афсус еб,

Ёй ўрнига болаларга
 Бошқа бир не қайтар деб!
 Кўп ўйланиб, ул ўқ-ёйдан
 Бошқа нарса ясадим.
 Сабоқ бўлсин деб номин
 «Ҳасан-Ҳусан» атадим.
 Бу ҳам қурол, лекин отмас,
 Қирмас жумла-жаҳонни,
 У руҳ берар, қувонтирар
 Табиатни, инсонни.
 Уни кўрмоқ истасанглар,
 Орқангизга қайтинглар,
 Гапларимни бориб барча
 Дўстларингга айтинглар.
 Юртингизга келаси йил
 Эрта баҳор келган чоғ,
 Осмон тўла пахмоқ-парқув
 Булутлар шан елган чоғ,
 Кўм-кўк қирда оқ кўчқорлар
 Отишганда шаталоқ,
 Шох ташлашиб чопгай улар
 Қўзғаб чақмоқ-қалдироқ,
 Худди шу дам қуйиб қолгай
 Кумуш ёлғир жаранглаб.
 Ва қуёш ҳам булут ёриб
 Пастга боққай аланглаб.
 Худди шу он юз очгайдир
 Бўёқ ўйини манзара;
 Шўвлаларга чўмилгайдир
 Ҳар бир томчи, ҳар зарра.
 Булут орти — Еғду кўлдан
 Очилару бир тўғон,
 Етти рангли нур шаршара
 Ерга оқар ёйсимон!
 Бу — Камалак! Энди унинг
 Узга бўлар, номи ҳам.
 Ҳасан-Ҳусан ўқ ёйи деб
 Интиқ боқар ҳар одам.
 У кўринса, яхшиликка,
 Тўкинликка йўйишиб,
 Деҳқонлар ҳам шодланарлар
 Шукур, шукур! дейишиб.
 Келинчақлар унга боқиб
 Соқларини тарарлар,
 Шундай қилсак эгиз ўғил
 Туғамиз, деб қарарлар.
 Шу боисдан энди доим
 Суюк бўлиб қолар у,
 Шу боисдан осмон қадар
 Буюк бўлиб қолар у!»

(Давоми келгуси сонда.)

Комил Яшин

РОМАН

Ўн биринчи боб

Кўқон ҳокими

Шаҳар уезд бошлиғининг резиденциясидаги боғда Кўқон ҳокими полковник Мединский билан маҳфий идора бошлиғи капитан Китаев сайр қилиб юришарди. Улар серсоя дарахтлар остидаги салқин йўлқадан кетиб боришаркан, суҳбатлари янада қуюқлашиб, сирли тус олди. Эгниларида янги тикилган мундир, эполет — зарбоф погонлари ярқирайди.

— Мана кўрдингизми, азизим, — деди Мединский қошлари чимирилиб, — аҳвол сиз билан биз ўйлагандан ҳам гоятда мураккаб... Бу ерларга сургун қилинган ва полиция назорати остида бўлиши лозим бўлганларни, маҳаллий тартиб бузарларни ҳам бўш қўйдик. Ҳамма иллат мана шунда.

— Ҳм... Либераллик қилдик денг, жаноби олийлари, — деб қўйди капитан Китаев, ёлғондакам илжайиб.

— Қандай маънода?

— Жуда тўғри маънода-да! Чиндан ҳам либераллик қилинган. Менимча, сиёсий жиноятчилару уларга хайрихоҳларнинг бариңи шарт-шартта отиб ташлайвериш лозим эди. Еки қаттиқ экзекуция — жисмоний жазони жорий қилиш керак эди. Ана ўшанда улар бунчалик болалаб кетмас эди. Ҳолбуки уларни Россияда қамаб, бу ерларга сургун қилишган. Шуюм жазо бўптими?!

— Уларнинг уруғини қуритиш учун кескин чоралар кўриш лозим.

¹ Давоми. Боши журналнинг 7-сониди.

Токи янги турмалар қуришга ҳожат қолмасин. Ушанда ходимларимизнинг ишлари бошларидан бунчалик ошиб-тошиб ётмасмиди...

— Ҳа, буни қўяверинг-е, ходимларнинг ўзи етарли эмас. Улар етишмаяпти.

Мединскийнинг кўз олдида тўлиб-тошиб кетган қамоқхоналардаги аҳвол сурат тортиб, маҳбуслар унга нафрат билан тикилаётгандай туюлиб кетди. Китаев уни қайрашда давом этди:

— Ички душманларимиз ҳам бирор шумлик қилишмоқчи бўлишса, олдин бундай сарторози қилиб кўришади: арзийдими, йўқми? Биз эса бунга тўғри баҳо бермай раҳмдиллик қиламиз.

— Шундоқ, раҳмдиллик ҳам бор,— деди Мединский ҳамсуҳбатига истеҳзо билан қараб кулиб. Кейин жиддий тортиб, давом этди:— Бироқ иккинчи томондан, Россиянинг тўртдан учини отиб, йўқ қилиб бўлмайди-да, азизим!

Китаевнинг ранги оқариб қоши чимирилди. У қарама-қарши кучларнинг нисбати бунчалик эканлигини хаёлига ҳам келтирмаганди. Бу ерга келиб, фақат айрим «хавфли» шахсларни кузатиш уларни «жиноят» устида ушлаб, қамоққа ташлаш билан кифояланиб, шу тариқа подшоҳ тахтининг даҳлсизлигини ўзича «таъминладим» деб билар эди. Ҳозир Қўқон ҳокимининг ўз оғзидан «тўртдан уч» иборасини эшитиб ҳангу манг бўлиб қолди.

— Наҳотки, улар шунчалик чуқур илдиз отиб кетган бўлса, жаноби олийлари?— деб сўради кўзлари чақчайиб Китаев.— Уларнинг уч-тўрт-тасини айтмаганда, ҳаммаси авахталарда чириб ётишибди-ку, худо паноҳ берсин-ку, ахир... Э, худойим!

— Менимча, қўрқиб ваҳимага тушишга ҳали эртароқ,— деди Мединский. У негадир имиллади. Гарчи... тили тутилиб, гапни чалғитишга шошилди.— Биласизми, большевиклар партиясининг бошлиғи жуда қизиқ гапларни ёзибди.— У мундирининг чўнтагидан қоғоз олдида уни очиб ўқиди.— Мана қаранг: «Пролетар ҳаракати эндиликда мамлакатнинг энг олис чеккаларига ҳам ёйилмоқда». Сиз нима дейсиз, бу биз турган жойлар эмасми? Энди бу ёғини эшитинг: «Жамиятнинг турли ва энг қолюқ табақаси орасида норозилик зўраймоқда». Эшитдингиз-а? Ленин бу гаплари билан ҳамма большевикларига, пролетар ҳаракатини кенгайтиринглар, деб кўрсатма беряпти, агар тушунган бўлсангиз. Бизга худди мана шунга йўл қўймаслик керак бўлади.

— Большевиклар одамларни ўзларига оғдириб олишга уста бўлишади. Уларга жаннат ваъда қилишади. «Жамиятнинг турлича ва энг қолюқ табақаси» уларнинг гапларига ишонишади, шунинг учун ҳам улар большевикларнинг атрофида уймалашишади. Мен бу ўринда рус халқини назарда тутаяпман. Агар бу касал маҳаллий халққа ҳам юқса борми, худо кўрсатмасин, ана унда кўрасиз қиёматни... Ўзингиз эшитдингиз Лениннинг гапини. Энди улар маҳаллий миллатлар орасида ҳам сиёсий ишларга зўр беришлари турган гап. Мана жиддий хавф-хатар қаёқда! Сиз бўлсангиз, маҳаллий миллатдан чиққан ишончли, бизга содиқ кишиларни писанд қилмайсиз.

Китаевнинг томоғи қуруқшаб, кўзи ғилайланиб кетди. Бир фурсат мулзам бўлиб туриб, ўзини ўнглаб олди-да, эътироз билдирди:

— Одамларим кам-да, жаноби олийлари!— деди.

Мединский зуғумини давом эттириб, асл мақсадга кўчди:

— Энди забастовкалару митинг-питингларни тарқатиш билан овора бўлиб юрманг, бу ишни бошқаларга топшираман: Уша сиз айтган Степанга ўхшаган сургундагиларга ҳамда уларга эргашаётган маҳаллий исёнчилар, Қўқонда яширин иш кўраётганларга сиз жавоб берасиз! Буни буйруқ деб билинг. Бордию эплоймасангиз, ўзингиздан кўраве-расиз. Тушунарлими?

— Тушунарли, жаноби олийлари!

Ҳалигина «отиш, қириб ташлаш керак», деб бу кучни менсимаётган Китаевнинг кўзи очилиб, аҳволнинг ниҳоятда мураккаблигини фаҳмлади. Дарҳақиқат, Россияда норозилик, худбинлик, фитна-фасод кучайган, турли-туман маҳмадана ваъзхонлар, нуқтаи назарлар маддалаб кетган бир пайтда тож-тахтнинг Китаевдек қўриқчилари фоҳишахоналардаги ҳузур-ҳаловатидан кечиб ўз садоқатини подшога кўрсатиши керак-ку, ахир! Унинг ғозникидек узун бўйни кифтига чўкиб кетгандай қунишиб қолди. Лекин ичида содир бўлган ваҳимани сездирмасликка уриниб, ҳоким тўрага таъзим қилди.

— Қўлимдан келган барча чорани кўраман, ҳаракат қиламан, жаноби олийлари!— деди шошиб-пишиб.

Лекин Мединский бу мақтанчоқни қўлга тушириб, бир таъзирини бериб қўйиш учун пайт пойлаб юрарди, шунинг учун ҳам уни қистиқафасга олишда давом этди:

— Ҳаракат қилишнинг ўзи билангина иш битмайди, сиз шаҳар ресторанининг олдидаги миршаб эмассиз-ку, ахир! Бундоқ каллани ишлатинг, тулқидек айёр, мушукдек муғомбир бўлинг, зимдан иш кўринг. Маҳфий агентлар билан ҳуфияларни кўпайтиринг. Зиқналик қилмай, уларга пулдан кўпроқ бераверинг. Империянинг хавфсизлиги устида кетяпти гап. Билдингизми! Яна шуниси ҳам муҳимки, маҳаллий кишиларнинг юқори табақасига кўпроқ суяниш билан бирга, улар орасидан бизни қўллаб-қувватлайман, деганларини хизматга тортинг. Бунинг учун Миён Қудрат ҳазрат билан алоқа боғланг, чунки унинг мусулмонлардан ишончли одамлари бор. Яна, жаидларни кузатиш, улар нима қилаётганликларини билиш керак.

— Тушунарли, жаноби олийлари!

Мединский бир муддат ўйланиб қолди, ниманидир хотирлашга уринарди, охири бўлмади чамаси, офицерни кўмакка чақиргандай, чайналди:

— Ҳаҳ... анави... хотирам қурсин... шу мусулмонларнинг номлари эсимда турмайди-да... Анави бор эди-ку, янги усулдаги мактаб очаман деб юрган, Назаевмиди, Ҳазаевмиди?

Китаевнинг юзлари ёришиб, жойланиб кетди.

— Ҳамза, жаноби олийлари. Унинг лақаблари кўп. Ниҳон, Ниёзий! У ҳокимнинг гапини ўнглаб олишига ёрдам бериб юборгани учун ўзидан мамнун бўлиб, оғзининг таноби қочди. Лекин Мединскийнинг бу гапдан энсаси қотди шекилли, унинг гапини бўлди:

— Лақабмас, тахаллус десангизчи! Ҳақиқий фамилияси-чи? Шунинг айтинг!

Китаев Ҳамзанинг таржимаи ҳолига оид маълумотларни яхши ўрганган эди, ўзини кўрсатиб қўядиган фурсат келганини сезиб, дона-дона қилиб тушунтиришга киришди:

— Россия империясининг фуқароси эканлигини кўрсатувчи ҳужжати бўйича, Ҳамза Ямин ўғли Холбоев. Отаси Ямин Холбой ўғли, бобосининг исми Холбой. Катта бобосининг исми эса Ниёз, жаноби олийлари. У катта бобосининг ҳурматини қилиб, Ниёзов бўлиб олган. Анчадан бери уни кўз тагига олиб, кузатиб юрибман, бир ишончли одамимиз кетидан тушган.

Мединский жонланиб кетди.

— Ҳўш, хўш? У ўзини қандай тутяпти, ҳа, Содикжон бойвачча унинг устидан арз-дод қилиб келди. Бойни ҳақорат қилган эмиш.

— Ҳамзанинг фикри-зикри ўз миллати, уни ўқитиш, илмдан, дунёвий ишлардан хабардор қилиш, кўзини очиб, оқ-қорани унга танитиш, жаноби олийлари. Кейинги пайтда Ҳамза рус ишчилари атрофида кўп ўралашадиган бўлиб қолди. Сургун қилинганлар билан ҳам алоқаси

бор. Ҳозирча қўлимизда аниқ далиллар бўлмаса ҳам, менимча сургун қилинганларни мусулмон ишчилар билан боғлаб турган риштанинг бир учи ўшанинг қўлида.

Мединскийга Китаевнинг гапи ёқди шекилли, кўзлари ўйнаб кетди.

— Мана бу жуда муҳим нарса!— деди у. Ҳоким бир лаҳза сукут қилиб қолди. Китаев у айтаётган муҳим нарса нима эканлигини ўйлаб ҳамсухбатининг оғзига қараб турарди. Мединский бошини кўтариб, салмоқ билан давом этди:— Социалистларнинг маҳаллий ишчиларга таъсир ўтказишларига сира-сира йўл қўймаслик керак! Бундан ниманинг ҳиди келаётганлигини биласизми? Башарти сал рафлатда қолсак борми, нақ инқилобни шу ерда тайёрлаб берамиз-а!— У Китаевга синовчан қараб қолди, унинг ранги бўздай оқариб кетганлигини кўриб, гапни ҳазилга буриб,— ҳалидан ваҳимага тушиб қолманг, ҳазил қилдим,— деди жилмайиб.— Лекин бу деган сўз,— дея давом этди у жиддий тус олиб,— кузатувни бўшаштиришга ҳуқуқ бермайди... Сиз билан биз, ўзингиз айтгандай, сургун қилинганларни шартта-шартта отолмас эканмиз, ҳалиги риштани қирқиб ташлаш тадбирлари устида кўпроқ бош қотиришимиз лозим бўлади.

Ҳокимнинг гапи тугамай қолди, адъютант кириб, унга честь берди-да:

— Жаноби олийлари кечаги мусулмонлар қелишди,— деди.

— Дарвоқе, уларни қабул қилишга ваъда бергандим.— У бир муддат ўйга толиб турди-да, адъютантга буюрди:— Яхши, киритиб юборинг.

Адъютант кетгач, Китаев ҳам кетиш тараддудига тушиб қолди.

— Менга ҳам ижозат берсалар, жаноби олийлари!

Мединский унга ўгирилиб, бошдан-оёқ бир қараб чиқди-да, ўзини лоқайдликка солиб, рухсат берди.

— Майли, бора қолинг, Китаев,— деди. Офицер орқасига ўгирилиб кетаётганида тўсатдан уни чақириб тайинлади:— Йўлда, чиқиб кета туриб, бу ёққа келаётган мусулмонларга кўз ташланг. Ҳар ҳолда бугун эрта билан улар ҳақида дуруст тавсиялар эшитган эдим.

— Балки мен уларни яхши танисам-чи?— деб қўйди Китаев. Тишининг оқини кўрсатиб.— Ахир биз ҳам подшоҳнинг нонини бекорга еяётганимиз йўқ-да...

Китаев йўлни чап солиб кетаётганида, европача кийинган, лекин бошига салла ўраган икки хушбичим кишининг рўпарасидан чиқиб қолиб, уларга честь берди, булар унга жавобан таъзим қилишди. Китаев шаҳдам қадам ташлаб боғдан чиқиб кетди, ҳалигилар эса, унинг орқасидан қараб қолишди.

Буларнинг бири, Олчинбек Назирий, иккинчиси — жадидларнинг раҳнамоларидан бири Урфон афанди эди.

— Уни танийсизми?— деб сўради Урфон афанди Китаев чиқиб кетган томонга ишора қилиб Олчинбекдан.

— Менимча, у сизга салом берди, шекилли,— деди Олчинбек талмовсираб.

— Менга салом берди?— Урфон ҳеч нарсага тушунмай ҳамроҳига таажжубланиб қараб қолди.— Ахир уни сираям танимайман-ку! Қаёқдан менга салом берсин... Ўзингизга бўлса керак. Ҳа, у сизга салом берди.

Капитан Китаев, Қўқон шаҳар ҳокими Мединскийнинг энг ишончли одамларидан бири эди. У ҳокимни шаҳарда бўлаётган барча воқеалардан ўз вақтида хабардор қилиб туриш, кимнинг қандай нафас олаётганини билиш учун маҳфий системасини яратган, барча ахборотларнинг жилловини қўлида тутиб турарди.

Шаҳардаги корхоналарда, бозор, чойхоналарда, унинг одамлари

бор эди. Улар оддий кийимда, киши билмас, сир теришар, топганларини Китаевга тишлаб элтиб топширишарди. Ҳатто шаҳардаги фоҳишахоналарда ҳам унинг айғоқчилари бор эди, бунда у айрим фоҳишаларнинг хизматидан ҳам фойдаланарди.

Олчинбек Китаевни аввал бир-икки жойда, тўғрироғи, Мединский ўзига энг яқин ҳисоблайдиган Содиқжон бойваччанинг зиёфатларида кўрган эди. Ҳозир Урфонга буни билдиргиси келмади. Шунинг учун ҳам талмовсираб, Урфонни чалғитаётган эди.

Уларнинг бу кичкина баҳслари, тўғрироғи, бир-бирлари билан ўсмоқчилаб бошлаган «ўйинлари» охирига етмай чала қолди. Чунки бу пайтда уларнинг истиқболига шаҳар ҳокими Мединский келар эди. Урфон билан Олчинбек ҳокимга таъзим бажо келтириб салом беришди.

— Яхшимисизлар, жаноблар,— деди ҳоким уларга жавобан.— Кеча қабул қилолмаганим учун узр, жуда ҳам банд эдим...

— Биз бу ерга...

Урфоннинг гапи оғзида қолди. Уни ҳоким илиб кетди:

— Биладан, жаноб, ҳаммасидан хабарим бор. Билишимча, либерал йўналишдаги газета чиқармоқчисизлар. Агар ўша газета илмни тарғиб қилса, янги усулдаги мактабларни қўллаб-қувватласа, Россия империясининг сиёсий манфаатларига зарар келтирмайдиган ишлар билан шуғулланса, яна битта газета чиқишига мен қарши эмасман.

У гап орасида ўзининг келиб чиқишини декабристларга олиб бориб тақади, аммо Туркистондаги вазият ҳозир оғирлашиб бораётгани, ишчиларнинг «бебошлиги», галаёнлар, мастеровойлар, большевикларнинг омма ўртасидаги «қутқуси» яна аллақандай воқеа-ҳодисаларни қистириб ўтди.

— Буни биламиз,— деди Олчинбек таъзим қилиб.

Урфон жонланиб кетди, ҳокимнинг ҳадигига фикран қўшилиб, унинг кўнглини кўтариб қўйишга сўз қидириб қолди.

— Биз,— деди у, таъзим қилиб,— маҳаллий маъмурларнинг ўзбошимчалиги, савдо-тижорат аҳлининг қаллоблиги, боёнларимизнинг инсофсизлиги ҳақида ёзамиз. Буёғидан кўнглингиз тўқ бўлсин. Яна, халқни илмга, дини Исломни мустаҳкамлашга ундаймиз. Асосий ниятимиз шу, ҳоким жаноблари.

— Маъқул,— деди Мединский кўнгли тўлиб. Айни пайтда, бир-икки оғиз насихат қилиб қўйишни ҳам унутмади. Ҳар бир нарсани ошириб юбормай, атрофлича ўйлаб, йўли билан ёзишни, газета атрофига маҳаллий зиёлилардан энг ишончлиларини тўшлаб, маърифат уруғини сочиш лозимлигини уқдирди. Кейин газетанинг исмини сўради.

— «Садойи Фарғона» атасак деган қарорга келдик,— деди Олчинбек кейин изоҳ берди:— Бу ўрусия лафзида (русча тушунтирди) «Фарғона овози» демак.

Мединский «Голос Фергани» иборасини эшитиб, бир чўчиб тушди, лекин буни сездирмади.

— Ҳм... шундай қилиб, «Садойи Фарғона» атаймиз денг? Ёмон эмас... салмоқли ном... муваффақият тилайман, жаноблар. Хужжатларни концелярига топширинглар, эртага қўл қўйиб бераман. Саломат бўлинглар!

Шу билан «гап тамом» дегандек, Мединский боғни сайр қилиш учун дарахтлар остидаги йўлдан ичкари томон йўналди, Урфон билан Олчинбек унинг орқасидан таъзим қилиб қолишди. Ҳоким боғнинг ичкарис томон узоқлашиб кетгач, Урфон қадини кўтариб, Олчинбекка қараб илжайиб сўз қотди:

— Менга бу ҳокимларнинг маъқул келди. Очиқ, бамаъни одам экан. Қўйган шартлари ҳам ўзимизнинг мақсадимиз доирасида бўлди.

Олчинбекнинг хаёли осмонда парвоз қилиб юарди.

— Кўрамиз-кўрамиз,— деди у, Урфонни қўлтиғидан олиб ташқарига — концелярия томон судраркан.

— Энг муҳими, газета чиқадиған бўлди-ку, ишқилиб... Узатилған беш юз тилла ўз кароматини кўрсатяпти. Ҳи-ҳи-ҳи. Бу менга сир эмасди, дўстим,— деди Урфон, оғзининг таноби қочиб.

Ўн иккинчи боб

Ачахон

Хамза ҳовлига кириб, меҳмонхонага кўз қирини ташлади. Отаси Ибн Ямин бир беморни кўраётган экан. Эшикдан бош суқиб, унга салом берди-да, меҳмонхона тоқчалари тўла китобларга бир муддат тикилиб қолди. Отаси ўзининг бой кутубхонаси билан бежиз фахрланмасди. У ўғлининг саломига меҳрибонлик билан алик олиб, бемори билан шуғулланишда давом этди. Ҳамза эшикни аста ёпиб, ичкари уйга кириб кетди. Онаси Жаҳон буви хонтахта олдида ўтирар, унинг ёнида опаси Ачахон ётарди. У ўнг биқинини ушлаб чийралиб ихрар, ориқ гавдаси дарднинг зўридан титрар, узунчоқ юзларидан қон қочган, оғизлаблари қуруқшаб, пўст ташлаган, кўзларидаги олдинги шўх қарашлардан асар ҳам қолмаган, уларнинг ўрнини аллақандай маъюслик эгаллаган эди. Унинг қалин, қоп-қора сочлари ёстиқ устида паришон ётар, туртиб чиққан елкаси ёстиқ ичига ботиб кетган эди.

— Оҳ, мен ўламан, бунақа қийнагандан кўра, мен бенавога берган омонатингни олиб қўяқол, худойим!— деб инқилларди бетоқат бўлиб. Жаҳон буви қизининг устига энгашиб, унга тасалли берар, сабр тиларди.

Ҳамза кириб, онаси билан опасига салом берди, «Опамга нима қилди?» дегандек онасига қаради. Онаси уни тинчлантиришга ошиқди:

— Хавотир олма, болам, худо ҳаллоқ. У бандасига дардни ботмонлаб бериб, мисқоллаб олар экан. Ажаб эмас шифосини берса,— деди она умидворлик билан.

Ачахон ўзини тетикликка солиб, жилмайиб қўйди.

— Ҳамзахон, ёлғиз укагинам, сен билан Зубайдахонларнинг тўйларингни кўриб кетсам армоним қолмасди,— деди инграб. Унинг узун киприкларида иккита йирик томчи ҳалқаланиб, икки чаккасига оқиб тушганини сезмади. Ҳамза бу ҳолатни кўриб турар, опасининг дарди анчагина оғирлигини энди фаҳмлаб, юраги орқасига тортиб кетди.

— Наҳотки отам бирон чора тополмасалар!— деди Ҳамза бошқа гап тополмай, ҳайрат билан.

Жаҳон буви худди шу саволни кутиб тургандек, қайнаб кетди.

— Болам, сен билмайсан, бизга кўз тегди,— деди у.— Хонадонимизга шайтон оралаб қолди. Бирон ишимизга худонинг қаҳри келганки, бошимдан кулфат аримай қолди, кулфат, болам.

— Вой, жоним, эссизгина жоним-а,— дея буралиб тўлғанарди Ачахон. Ҳамза қўрқиб кетди.

— Нима қилди опамга, ойижон, бундоқ тушунтириб айтсангизчи, ахир!— деди ҳовлиқиб.

— Отангдан сўра, болам,— дея ўпкасини тутолмай йиғлаб юборди Жаҳон буви.

Ачахон яна тўлғониб нолиди:

— Вой, ўламан... Э худо, сенга нима гуноҳ қилган эдим?!

Ҳамза югуриб ташқарига чиқиб, меҳмонхонага кириб борди.

— Кутиб туринг! Мен сизни ўзим чақираман,— деди табиб, Ҳамзанинг орқасидан кириб келган беморни тўхтатиб.

— Ачахоннинг дарди жуда оғир...— деди Ибн Ямин секингина ва шундоқ ҳам тушиб кетган кифти яна эгилиб қолгандек бўлди.— Қўлимдан ҳеч нарса келмайди. Биласанми, биз табиблар фақат гиёҳлардан дори ясаб муолижа қилишни, синиқ-чиқиқни тузатишни биламиз. Аммо киши ҳаёти башарти наштарга қараб қолган экан, ўрис жарроҳни чақириб келишдан ўзга иложимиз йўқ, ўғлим.

Ҳамза энтикиб сўради:

— Нима, ёриш керакми?

— Ҳа-да,— деди отаси,— фақат жарроҳгина уни қутқариб қолади. Лекин ўрис дўхтирларни чақиргим йўқ. Нима қилганда ҳам улар ғайридин, номаҳрам... Буёқда эл-юрт таънасидан қўрқаман...

— Бўлмаса, у жаҳолат қурбони бўлиб кета берар экан-да, шундай-ми?— Ҳамза ҳайратланиб сўради.— Бу гап халқ орасида ҳақим номини қозонган машҳур бир одам оғзидан чиқаяптими, а?

— Аммо сен тушунмайсан, ахир бунинг иложи йўқ. Эркак кишининг аёлнинг этига қўл теккизиши, яна у ғайридин, асло мумкин эмас. Башарти шарият набавияга қарши бориб, уни менсимай, бу ишни қилдиган бўлсақ, тошбўрон қилдиришади бизни...

— Опам ўлиб кетаверса майлими? Ун жондан нима учун биз учтагина фарзанд қолганимизнинг сабабини мен энди билдим. Сизнинг болаларингиздан еттитаси ўлиб кетган!..

— Нима деяпсан, болам, нега таънали қарайсан менга. Худонинг ўзи берган эди уларни, ўзига керак экан, қайтариб олди. Сен ахир ҳеч нимани билмайсан,— дея инграб юборди Ибн Ямин.

— Дада, мени қайтарманг!— деди Ҳамза кескин қилиб.— Мен ўша ўрис жарроҳни олиб келаман. Агар тайсалласак, Ачахондан ажралиб қоламиз. Ачахон опам ҳали яшаши керак! Уни агар рус кишиси ўлимдан қутқариб қололса, бунинг қанчалик муҳимлигини сиз ҳатто тасаввур ҳам қилолмайсиз. Қўрқманг, ҳаммамизни ўлдиришга ўша Миён Қудратингизнинг тоши етмайди!

Шу баҳс устига Жаҳон буви кириб келди.

— Номаҳрам эркакнинг қўли теккунча унинг ўлгани минг бор афзал!— деди Жаҳон буви жаҳл билан.— Мен бўладиган бўлсам, бунга ҳеч ҳам йўл бермайман. Бўлмаса маҳалла отангни «юзи байтуллодан қайтган ҳожи» деб ёмон отлиққа чиқаради! Қариндош-уруғлар келишади, қўшнилари чиқишади. Чилёсин ўқиб, алас-алас қилишиб, олло таолодан унинг дардига шифо тилашади. Кўпчиликнинг дуоси зораки мустажо бўлса.

У ўғлига ёввойи қараш қилиб бир нима дегиси келди-ю, оғзидани қайтариб кўзлари билан қарғаб ўдағайлади. Унинг вазоҳатидан қўрққулик эди. Ҳамза онасини ҳеч вақт бундай қўрқинчли ҳолатда сира ҳам кўрмаган эди, ҳайрон қолди.

— Ачахон опамнинг ёшгина жонига раҳмингиз келсин. У ҳали умр кўриши лозим,— деб қичқирди у. Кейин отасига юзланди.— Дада, уни ўлим чангалидан асраб қолиш чорасининг борлигини билиб турибсиз! Ўша ўрис жарроҳини олиб келайлик, хўп денг, ахир! У ота-онасининг жавобини ҳам кутмай, кўча томон отилди, булар карахт бир аҳволда нима қилишларини билмай меҳмонхонада қаққайиб туришар эди...

Ҳамза шу кетганича намозшомга яқин бир рус доктор билан рус аёлни (у медицина ҳамшираси Аксинья эди) бошлаб кириб келди. Уларни меҳмонхонага олиб кирди. Улар дарҳол беморни сўрашди. Чийриқдай буралиб ётган Ачахонни уларга кўрсатишди. Жаҳон буви бошлиқ аёллар ўзларини четга олишди. Доктор юзига парда тутиб қўйилган Ачахоннинг қаери оғриши, қачондан буён шу аҳволда ётга-

нини, хуллас касаллиқ белгилари билан қизиқди. Ибн Ямин Ҳамзанинг кўмагида унинг саволларига батафсил жавоб берди, ўзининг тахминини ҳам айтди. Доктор диққат билан қулоқ солиб турди-да, «ҳм» деб қўйди. Кейин Ҳамзага тушунтирди, Ибн Яминнинг тахмини тўғри эканлигини тасдиқлади.

— Операция қилишдан бошқа илож йўқ, бошқа ҳеч қандай доридармон ёрдам беролмайди!— деб, буни ота-онасига тушунтиришини, беморнинг розилигини сўрашни уқдирди. Ҳамза унинг айтганини дарҳол амалга оширди. Отаси «ҳа» ҳам, «йўқ» ҳам демай, бўйинини эгиб тураверди, онаси дод солди. Унинг овозини эшитиб, қўни-қўшнилари йиғила бошлашди. Вақтни бой бериш мумкин эмасди. Шунинг учун фурсатни ўтказмасликни таъкидлади врач, Ҳамза отасига қаради. У ноилож ижозат берди. Кўп ўйлади, ҳар хил хаёлларга борди, кўзи олдида қизининг жасади солинган тобут лопиллаб кўриниб кетдию, икки кафти билан кўзларини яшириб, «майли» деди.

Ачахонни олиб чиқиб, меҳмонхона ўртасига қўйилган хонтахта устига ётқизишди. Хона ичи хонадонда бор барча чироқлар ёқилиб кўнгилдагидек ёритилди. Ибн Ямин билан Ҳамза жарроҳга керакли нарсалар келтириб бериб туришди. Иссиқ сув, сочиқ, совун муҳайё қилиб қўйилди.

Ачахон ўжарлик қилиб, ҳа деб бир иборани такрорларди:

— Йўқ, йўқ! Улганим яхши бундан кўра!

Ибн Ямин қизига тасалли берди, унга насиҳат қилди, қаршилиқ кўрсатмаслигини тайинлади, худо хоҳласа, кўрмагандек бўлиб кетасан, деб ялинди. Ачахон унга умид билан мўлтиллаб қараб турди-да, ниҳоят розилигини сукут билан ифодалади...

Эрталабки нонуштадан кейин доктор билан Аксинья кетиш тарадудига тушиб қолишди. Доктор Ибн Яминга баъзи кўрсатмаларни берди.

— Раҳмат,— деди Ибн Ямин докторнинг қўлини икки қўллаб қисиб, азбаройи миннатдорлигидан.— Қизимнинг жонини, аввало худо, қолаверса, сиз асраб қолдингиз. Нима ниятингиз бўлса, беками-кўст, етинг. Умрингиздан барака топинг...

Ачахоннинг тинч, осуда кўзларидан миннатдорлик туйғуси баралла порлаб турарди.

Ибн Ямин доктор билан ҳамширани эшикка кузатиб чиққанида ташқарида бир тўда кишига кўзи тушди. Улар ғалати қараб туришарди. Уларни кўриб жарроҳ бир муддат шошиб қолди, чунки бу одамларнинг қон талашган кўзлари унга қадалганди. У Ибн Яминни туртиб қўйди.

— Буларнинг авзойи совуқ-ку, табиб!— деди у ўзини бардам тутишга тиришиб, Ибн Ямин у нимага ишора қилаётганини тушуниб, тасалли берди.

— Хавотир олманг, булар бизга зиён-заҳмат етказолмайдилар,— деди ифтихор билан.— Мен булардан кўпчилигини ўлимдан асраб қолганман-а!

— Ҳай, майли, айтганингиз қелсин. Сизни худонинг паноҳига топшираман,— деди доктор кулиб. Унинг мовий кўзлари ҳам кулиб турарди.— Қани, Аксинья, кетдик.

Улар тўда ичидан сиқилиб чиқиб кета бошлашди. Шу пайт оломон ичидан чуриңди гадо кийимидаги бир одам, гўё уни биров сўяётгандек, жонҳолатда бўкириб юборди:

— Мусулмонлар! Мана бу ғайридинларни кўриб қўйинглар! Булар Ибн Яминнинг қизига мурдор қўлларини теккизиб, имонини ўғирладилар. Бунақа, худонинг иродасига бўйсунмайдиган шаккоклардан ҳазар қилинлар!

Оломон ўртасида говур кўтарилди, паранжили гавдалар ҳаракатга келиб, ўзларини четга урдилар, эркаклар бўлса, уларга еб юборгудай бўлиб ҳўмрайиб қарашарди. Ҳамза уларнинг орасини ёриб, докторларга йўл очиб борарди, бу воқеани эшитиб келган темирчи Бўронбой дўстига ёрдамлашар эди. Қаердандир Умар полвон билан Маҳмуд тараща етиб келди. Улар учовлашиб, докторларни оломон ичидан омон эсон олиб чиқиб, кўчанинг муюлишигача кузатиб қўйишди.

— Бораверинглар, бу ёғига сизларга ҳеч ким даҳл қилмайди!— деди Ҳамза, докторлар билан хайрлашиб.— Булар бир муддат чувирлашиб, тинчиб қолишади.

— Мен сизларни уйлариңизга кузатиб қўяман,— деди Бўронбой эътироз билдириб.— Бўлмаса, кўнглим тинчимайди.

Уларни уйда Аксиньянинг тоғаси Степан кутиб олди. Степан Соколов уларни кўриб, севиноч кетди.

— Келяспизларми, кутавериб тун бўйи мижжа қоқмай чиқдим. Нега шунча қолиб кетдилариңиз, ҳар хил хаёлларга бориб, ҳайрон бўлиб тургандим.— У Бўронбойга миннатдорчилик билдириб, Ҳамзанинг оғасиниң соғлигини сўради. Бўронбой бор воқеани батафсил гапириб берди.

— У ерда қарасам, оломон буларга хуруж қиладиган, тагин битта-яримтаси жиннилик қилиб, буларга зиён етказиб юрмасин, деб кузатиб келдим,— деди Бўронбой Степанга маънодор қилиб қараб. Аксинья гапга аралашди:

— Ҳаммаси бақиради, кўзлари косасидан чиқиб кетган.

Бўронбой Степанга Ҳамзанинг олдига бориб унинг ёнида туриши кераклигини айтиб, орқасига қайтиб кетди.

Ибн Яминнинг ташқарисига тўпланган тўда ҳамон тарқалмаган, ҳалиги девона жазавага тушиб бақириб, сермўй кўкрагига муштлаб оғзидан кўпик сочарди.

— Халойиқ, ҳаким-табибни шайтон йўлдан оздирди. Энди мўминлар бу чўқинди кофирдан ҳазар қиладилар, беморлар унинг даргоҳига шифо тилаб келсалар, гуноҳга ботадилар. Дин рукунлари буларни саззойи қилишга фатво берадилар ҳали.

Ҳамза унинг гапларига чидолмади, одамлар орасини ёриб бориб, ёқасига ёпишди.

— Сени бу ерга ким ёллаб юборди? Одамларнинг қулоғини қоқиб қўлига бердинг-ку, ноинсоф! Осмон узилиб ерга тушгандек дод-вой қиласан?!— У ўзини тутолмай девонани силтаб юборди.— Кет бу ердан, акс ҳолда ўзингга ёмон бўлади. Э, ўша сени гиж-гижлаб бу ерга юборганлар билаң қўшмозор бўлгур. Бировни биров ўлимдан сақлаб қолсаю, бу қаёқдаги гапларни қўзғаб бақириб-чақиради!

У ҳансирар эди. Девона Ҳамзанинг вазоҳатидан қўрқиб жим бўлгач, Ҳамза одамларга юзланди.

— Қўшнилар, қиёмат кун қўшнидан, деган. Айтинглар, отам сизларга нима ёмонлик қилганлар? Ахир у киши касалингизни даволаганлар-ку. Бу девонанинг гапларига қулоқ солманглар. Ким ўз фарзандини кўра-била туриб ўлим чангалига топшириб қараб тура олади. Қўлидан келган барча чорани кўради-ку, ахир. У киши ўз қизлариниң ҳаётини сақлаб қолишлари лозим эди. Аввало худо, қолаверса дўхтир сақлаб қолдилар. У энди умр кўради.

Оломон Ҳамзанинг мантиқли гапларини эшитиб жим бўлиб қолди. Баъзилар ўз хулқларидан уялиб, кўзларини олиб қочишди. Оломон сийраклаша бошлади. Бироқ шу пайт қаердандир пайдо бўлиб қолган битта чўлоқ нотаниш одам йиғилганларнинг кўнглига қутқу солмоқчи бўлиб, қичқирди:

— Одамлар, бу нима деган гап, чумолидек хокисор девонани дўп-послади-я, анави кофир!

Унга иккинчи бир овоз қўшилиб, қувватлашга тушди:

— Мўминлар, нега қараб турибсизлар, бу шайтонбачча битта авлиё одамни бекордан-бекорга ўлдириб кета берадими?

Энди тарқалаётган оломон тўхтади. Ерда энкайиб ётган девонага қаради. У худди шу фурсатни кутиб ётарди — оғзидан кўпик чиқариб, кўзлари олайиб, чўзилиб ётиб олди. Сулайиб ётган девонани кўриб, оломон яна жумбушга келди. Ҳамзанинг устига бостириб кела бошлашди. У жонҳолатда отасига қараб қичқирди:

— Ота, эшикни занжирлаб олинг.

Ибн Ямин эшикни тарақлатиб ёпиб, занжирини солди. Бу аҳволни кўриб эси оғиб турган Жаҳон буви ҳушидан кетиб, ҳовлининг бир бурчагига йиқилиб тушди. Эшик томон ёпирилиб келаётган одамлар Ҳамзани ушлаб олиб, ерга йиқитишди, бир неча қўл унинг тепасида ўйнай бошлади.

Шу пайт «тўхта!» деган овоз гулдиради.

— Тўхта!

Девор тагида Степан Соколов қўлида ялтироқ нарсани ҳавола қилиб турарди.

— Қимирлама!— У қўлидаги нарсани ўқталди.— Кимки бежо ҳаракат қилса — тил тортмай ўлади!— Хуруж қилаётган оломон турган жойида қотиб қолди.

У бошини силкиб, пешонасига ёпирилиб тушган сочларини орқага ташлади-да, оломонга тикилди. Ерда сулайиб ётган ҳалиги девона дик этиб ўрнидан турди-да, титраб-қақшаб тупурди.

— Шайтон мана шунинг ўзи!— деди чийиллаб Соколовни кўрсатиб.

— Мен сенга шайтон нималигини кўрсатиб қўяман, аблаҳ!— деди Соколов, бир сакраб унинг олдида пайдо бўлиб.

Девона ўша заҳоти думини қисиб, жуфтакни ростлаб қолди. Оломон шундагина бу ўриснинг ёлғиз эмаслигини, Умар полвон, Маҳмуд тараша, Бўронбойлар ҳам шу ерда эканликларини билди. Улар тўрттовлашиб Ҳамзанинг тепасига бориб, уни турғизиб қўйишди.

Ўн учинчи боб

Сўнги учрашув

Чорбоғ ёни кетган тоқзор. Шох-шабадаларида яккам-дуккам тилларанг япроқлари «ана тўкиламан, мана тўкиламан» деб турган дов-дарахтлар орасидан ўн иккин-ўн уч кунлик ой мўралайди. Атроф жимжит, ҳамма уйқуда. Боғнинг шундоққина этагидаги бир дарахт панасида Ҳамза кимнидир кутарди. Боғ ичидан ўтадиган ариққа солинган тўғондан ошиб тушаётган сув бир меъерда шилдирайди.

— Сиз ҳадиксираманг, мен ўзимни кўрсатмай теварак-атрофдан хабардор бўлиб тураман, бемалол гаплашаверинглар,— деди унинг ёнига оёқ учида битта-битта босиб келган Бўронбой.

— Айтинг-айтинг, чиқсин-да, чиқмаса, дийдор кўриш қиёматга қолади, Бўронбой ака,— деди Ҳамза кўнгли чўкиб. Бўронбой унга далда бериб, ўзини қоронғилик ичига олди. Ҳамза тун қаърида ёлғиз қолди.

Унинг юраги дукиллаб урар, кўкрак қафасига сигмаётгандек «тўполон» қиларди. «Ҳа, мен ундан ажраб бу алдоқчи дунёда бир кун ҳам яшай олмасам керак»,— деб пичирлади ўзича, кейин тун қаърига кўз ташлаб чиқди. Ҳеч қандай шарпани сезмади. Орадан чорак соатлар чамаси ўтгач, Бўронбой ундан хабар олгани келди. Ҳамза ҳамон тун қаъридан кўзини узмасди. Бўронбой уни қўрқитиб юбормаслик ва ўзини билдириш учун Ҳамзанинг елкасига аста қўлини ташлади. Ҳамза унга ўғирилиб бир қараб қўйди, лекин индамади. Вақт ғоят имиллаб ўтарди. Ҳамза хавотирланиб, безовта бўла бошлади. Бўронбой уни юпатиш учун гап қотди:

— Ишқ дарди бедаво дард: рўй-рост гапирсам, ишқ йўлида савдойи бўлганман.

Ҳамза унга ялт этиб қаради.

— Бўронбой ака, ростини айтинг, сиз ўша яхши кўрганингизга етишганмисиз?— дея сўради у қизариб.

— Сўраб ярамни тирнаманг, Ҳамзахон. Мен тунукасоz устамнинг қизига кўнгил берган эдим, исми ҳам жисмига монанд ажойиб қиз эди у. Лекин бизни бир-биримиздан жудо қилишди,— деди овози синиб Бўронбой.

— Нима сабаб бўлди?— сўради Ҳамза.

— Пул.. дунё... Ҳа, ҳунарманд тунукасоz-темирчининг қўли калта бўлади, Ҳамзахон. Мен учун жондан азиз бўлган ўша қизни ўзимизнинг Қўқондаги гушна бойлардан бирининг арзандасига бериб юборишди. Ҳа, иним, шунақа. Замон пулдорларники экан...

— Сиз ўз устангизнинг қизига етолмаган бўлсангиз, бу мен осилган дор жудаям баланд-ку, буёғи қандоқ бўларкин, ака?

— Қандоқ бўларди, яхши бўлади. Чунки қиз сизни жонидан ортиқ кўради. Ҳа-ҳа, ҳамма гап ана шунда. Албатта, мурод-мақсадга етасиз. Мен яккалик, ғариблик қилиб қолганман. Аммо сиз ёлғиз эмассиз. Ёнингизда менга ўхшаган дўстларингиз кўп. Майли, ҳали вақт бор, йўл топамиз. Умидни узишга вақт эрта. Икковингиз қаттиқ турсангиз, ҳеч ким сизларни ажратолмайди. Сиз қизининг ўзи билан яна бир бор гаплашиб олинг.

— Нимани гаплашаман! Бўлар иш бўлган-ку! Мен унинг юзига қаролмайман энди. Қўқондан бошимни олиб чиқиб кетишдан ўзга чорам қолмаган менинг, ака!

— Ана холос. Чин ошиқнинг гапи эмас бу. Сизлар бир кўришиб, гаплашиб олинглар, деб бу ерга олиб келдим-ку, сизни ахир. Келин аянгиз аввалги кунни унинг олдига кириб, гапни бир жойга қўйиб чиққан. Чиқиши керак.

— Қўрқади... чиқмайди...

— Чиқади, ҳаммани ухлатиб чиқаман, деган экан...

Ҳамза Зубайданинг ярим тунда боққа чиқиб, у билан учрашишига кўзи етмасди. «Наҳотки дийдор кўришиш охиратга қолган бўлса!» У хаёлига келган бу фикрдан чўчиб, эти сесканиб кетди. Шу пайт боғнинг эшиги «ғийқ» этиб очилгандек бўлди. Бўронбой Ҳамзанинг қулоғига: «Айтдим-ку, кимдир шу ёққа келяпти, дадил бўлинг, мен шу ердаман», деб пичирлади-да, ўзини чакалак орасига олиб, кўздан ғойиб бўлди.

Ҳамзанинг юраги қинидан чиқиб кетгудай зарб билан ура бошлади. У ҳалиги овоз келган томондан кўзини узмас, тобора қаттиқ ҳаяжонланарди. Аввалига бир қора пайдо бўлиб, этак томон яқинлашиб кела бошлади. Ана у билан Ҳамзанинг орасида тахминан йигирма-ўттиз қадамча масофа қолди. Аёл киши. Елкасига катта шол рўмол ташлаб олган, теvarак-атрофга олазарак қараб келмоқда. Ҳамза уни чўчитиб юбормаслик учун нафасини ичига ютиб, қотиб турар эди. Ана, уни та-

ниди — Зубайда! Юраги бадтар уриб кетди. Бу орада Зубайда эҳтиёткорлик билан юриб келиб, мажнун тол тагидаги супага ўтирди-да, тунга қулоқ солди. «Тиқ» этган овоз йўқ. Атроф жим-жит, фақат чигирткалар ҳар хил овоз чиқариб, бир-бирига жўр бўлиб, аллақандай ёқимли куй ҳосил қилар, тўғондан ошиб тушаётган сув ҳамон бир меъёрда шилдирар — булар тун сокинлигига заррача ҳам халал бермас, аксинча, уни яна қуюқлаштиргандай бўларди.

Зубайда танасида қўрқувдан пайдо бўлган титроқни босиб олди, чамаси, чуқур «ух» тортиб қўйди-да, ўзи билан ўзи сўйлаша бошлади: «Уҳ... шу кунларда ичимга чироқ ёқса ҳам, дилим ёришмайди. Келмаганга ўхшайди. Аразладимикан? Отам табиб амакимни эшикдан ҳайдаб солганга хафа бўлган. У бундай хўрликка қандай чидади экан. Мана, ҳаммалари ширин уйқуда, ухламай нима ҳам қилсинлар, юракларида ғам йўқ, дард йўқ.— Зубайда отасининг тунов кунги гапларини эслаб, одамлар қаторида унга ҳам қилаётган таънасидадан ҳижолат тортиди.— Ҳа, у бечора бўйнида жаллодларнинг пичоғи ўйнаб тургандан кейин нима ҳам қила оларди. Мени деса, жони кўзига кўринади, жонини ўйлаеса, яккаю ягона фарзанди — мен. Ҳа, унга ҳам осон эмас... Мен-чи, менга осонми? Отам нима бўлади? Ахир уни жаллодлар омон қўйишмайди-ку! Наҳот отамнинг ўлимига мен сабабчи бўлсам?.. Йўқ! Уни ўлдириб кетишса, икки дунёда ҳам бахтли бўлолмайман...»

Шу пайт нимадир шитирлаб кетди, Зубайданинг оғир хаёлларини тўзатиб юборди. Шарпани сезиб Зубайда сесканиб кетди.

«Ким бўлди бу? Уша. Илоё, шарманда қилма, худо!»

— Зубайдахон!— деди паст, титроқ товуш билан Ҳамза.

Зубайда ялт этиб, овоз келган томонга қаради, юраги қаттиқ уриб кетди. Унинг назарида бутун борлиқ йўқлик сари чекинди, «ибо», «номаҳрам» деган тушунчалар бир дақиқага ўз маъносини йўқотди, Зубайда беихтиёр суратда ўзини Ҳамзанинг бағрига отди. Ҳамма нарса унутилди, еру кўк, ою қуёш, замин у замон йўқлик қаърига бир лаҳзада сингди-кетди. Зор-интизор қалблар бир-бирини зиёрат қилиш, ташна лаблар шарбат талашш билан банд бўлди-қолди...

Анчадан кейин қиз ўзига келиб, йигитнинг оғушидан аранг чиқиб, тўзғиган тим қора сочларини тузатди, ўзини бир четга олди-да, хазин, мулойим, титроқ товуш билан салом берди. Ерга тикилганича миннатдорчилик билдирди:

— Ҳамза ака! Сизга олам-олам қуллуқ...

У ёғини айтолмади, ўпкаси тўлиб, юраги тўлқинланиб кетди. Унинг шахло кўзларида ғам ёшларини кўрган Ҳамзанинг ҳам мижжаларига ёш қалқиб чиқди.

— Йиғламанг, Зубайдахон, ҳаммасидан хабарим бор...

— Бугун бўлмаса, эртага менинг тўйимни эмас, азамни бошлашди.— Зубайданинг томоғига бир нима келиб тикилди-да, кўзларига қуйилиб келган ёшни дув тўкиб юборди.

— Юрак бардош беролмайди, қўйинг, йиғламанг, ўлсам-ўламанки, аммо сизни ҳеч кимга бермайман! Бир сир айтсам кўнасиизми? Отанангизнинг андишасини қилмайсиизми?— деди Ҳамза, Зубайданинг бармоқларини кўзларига суртиб.

— Айтнинг-чи аввал,— деди Зубайда унга тик қараб.

— Бу кулфат-азоблардан қутилиш йўли битта холос.

— Айтнинг!

Гапни майдалаб ўтирадиган фурсат эмасди, Ҳамза дангалига кўчиб қўя қолди.

— Қочамиз!

— Қочамиз?— сўради Зубайда бир сапчиб тушиб. Орага оғир, эзиб юборувчи жимлик чўкди. Зубайда яна Ҳамзанинг бағрига отилди.

Ҳамза унинг ёшли кўзларидан, юзларидан, сочларидан ўпди. Бу ҳарорат, бу титраб қалтираш, бу айрилиқ олдидаги бўсалар қанчагача давом этди — иккаласи ҳам билмасди. Бир маҳал Зубайда бошини шаҳт билан кўтариб, Ҳамзага кўзларини жовдиратиб қаради-да:

— Йўқ, мен қочолмайман! Алвидо!— деди шартта кесиб.

Ҳамза ундан бу жавобни кутмагандй, шунинг учун аввалига, доводиратиб қўйди уни бу гап. У Зубайдага гинали кўзларини тикди.

— Бундан чиқдики, бевафо эқансиз-да, Зубайда?— деди у дағаллик билан овозини кўтариб.

Зубайдага бу савол қаттиқ ботиб, вужудини зирқиратиб юборди.

— Ҳа, бевафومان, бевафومان!— деди у, яна кўз ёшлари дув тўкилиб.

— Мени севмайсизми?

— Севмайман... ёмон кўраман. Севмайман! Ёмон кўраман! Кетинг, энди, боринг!

— Кетайми? Ахир айрилиш — ўлим-ку...

— Ҳа, ўлим. Кетинг, деяпман-ку, яна нима керак сизга?! Кетинг, кетинг!

Зубайда кўз ёшларидан бўғилиб, бошқа гапиролмади. Ҳамзанинг ҳам тилига сўз келмади.

— Хўп, кетаман!— дея олди холос у.

Зубайда яна ҳушёр тортди, назарида у кетиб қолаётгандек туюлиб, Ҳамзага: «Йўқ, кетманг» деди-ю, додлаб ёпишди, юз-кўзларини кўксига ишқаб юм-юм йиғлади.

Шу пайт ҳовли томондан бировнинг «Аҳ туф!» деган овози эшитилгандай бўлди, қаердадир ит хуриди. Зубайда ҳушини йиғиб олиб, сергакланди, «хоҳ-нохоҳ рози бўлишдан бошқа иложим йўқ»,— деган фикр дилини эзгилиб ўтди-да, боққа чиқиладиган эшик томон оёқ учидан шипиллаб юриб кетди. Уни аллақандай бир соя кутиб олиб, ичкарига бошлади. Буларнинг барчасини Ҳамза дарахт орқасидан кўриб турарди. Зубайда эшикка бориб, орқасига ялт этиб қарагандай бўлди. Кейин эшикнинг гийқиллаб очилгани эшитилди, «тақ» этиб ёпилди. Ҳамзанинг юраги узилгандай, кўз олди қоронғилашиб кетди. Бир маҳал бир меҳрибон қўл қўлтиғидан аста кўтарди, уни боғнинг этагидаги ўмбор томон бошлади. У шу топда нима бўлаётганини билмас, қаёққа кетаётганини ўйламас, хавф-хатарни хаёлига ҳам келтирмас — беихтиёр юриб борар эди.

— Ҳамзахон, ҳушингизни йиғинг энди,— деди Бўронбой, у ўзини ташлаб юборишидан кўрқиб кетиб.— Узингизни қўлга олинг, бу аҳволда қўлга тушиб, «ўғри»га чиқиб юрмайлик тагин!

Ҳамзанинг назарида Зубайда узоқ-узоқларга кетиб қолгандай туюлди-да, орқасига ўгирилиб, боғ эшик томон талпинди, лекин уни Бўронбой тутиб қолди...

Ўн тўртинчи боб

Азага айланган тўй

Чўғдай ёниб турган кенгина уйнинг тахмонига каштали духоба рўжа тортилиб, куёв-келин учун чимилдиқ ясалган. Мастура яллачининг ёр-ёри, шокилалик чирмандасининг гиж-банги бир маҳаллага эшитилади. Қўғирчоққа ўхшаган раққоса ўртада юз мақомга йўрға-

лайди. Дастурхончи кампир узун бир мато билан белини боғлаб олган, йигирма қават қилиб солинган бахмал, шойи, кўрпачалар устига ётиб олиб, шўх бир жувоннинг қўлидан тортиб кўрпага босиб, «туғди-туғди» расминни қилиб, хотин-қизларни кулдирадди.

Куёв навкарлар ташқаридан ёр-ёр айтиб, Содиқжон бойваччани ўртага олишиб, ясатуғлик уйга олиб киришди. Хотин-қизлар жим бўлиб, ўзларини панага олишди. Янгалар куёв навкарларни «бир нима» бериб рози қилишгач, «куёвтура»ни гўшанга томон етаклаб кетишди. Бир фурсатдан сўнг эшикдан келинни олиб киришди. Куёв томон билан келин томон тортишмачоқ бошлашди. Қимдир қийқирди, кимдир қичқирди, қий-чув қилишиб, уйни бир муддат бошларига кўтаришди. Охирида куёв томон «зўр» чиқиб, келин куёв томонидан гўшангага опқочиб кетилди. Уй ичи бирдан сув қуйгандек жимиб қолди.

Содиқжон бойвачча аввалига чимилдиқда ялпайиб жим ўтирди, сўнг бирдан келинга паст, қовжираган овоз билан гап қотди:

— Қани, жонгинам, сал юзингизни очинг, ҳа, майли, ўзим,— деди-ю, юзидаги оқ парданинг бир чеккасини кўтарди, назарида уй ёришиб кетгандай бўлди. «Бахтинг бор экан, Содиқжон, уч хотининг бўлгани билан гадо эдинг, мана буни давлат деса бўлади, ана ҳусн, ана малоҳат! Шоир Ҳамза бунга бежиз ошиқ-шайдо бўлмаган экан. Отанга раҳмат, Олчинбек, тузимни оқладинг. Сен ҳақ экансан», деди бой фикран.

Зубайдани онаси, опаси, келин аялари чиндан ҳам қўғирчоқдек қилиб ясатишган эди: қулоқларида олтин болдоқлар, бармоқларида гавҳар кўзли тилла узуклар, кўкрагида қатор ёқутлар ўрнатилган зеби гардон, нафис ишланган тиллақош, бурнида тилла булоқи, зғнида атлас кўйлак, кимхоб нимча. Кўзига тортилган сурма, қўлларида ёнган хина бир ҳуснига ўн ҳусн қўшган эди.

Содиқжон бойвачча енгига омонатгина ташлаб олган енгил зарбоб чопонини Мастура яллагичга узатиб, унга: «Чиқинг, ўзим!» деган маънода ишора қилди-да, қизнинг ёнига яна ҳам яқинроқ сурилиб ўтириб: — Бу ҳовлига келганингиздан хафа эмасмисиз? — деди сурбетлик билан. Келиндан жавоб бўлмагач, шилқимликка ўтди. — Нега гапирмайсиз? Мендан уялманг, қўрқманг, мен ҳам сизга ўхшаган худонинг бир бандаси, тасаддуқ, яқинроқ келинг... қўлингизни беринг-а...

Зубайда жим... Ҳеч нарсани эшитмасди.

— Ҳа, майли, ўзим ола қолай.— Бу Зубайданинг кичкина, ширингина қўлини аста ушлаб, ўзига тортди.— Ҳар кун юз марта кўзимга суртсам арзийдиган қўл экан,— у қайлигининг қўлини силаб туриб, жужун камзулининг чўнтагидан бир қутичани олиб очди.— Фарангдан олдириб келдим, бриллиант ўрнатилган олтин билагузук. Шу табаррук кечанинг хотираси учун.— Бой билагузукни қизнинг чап билагига тақиб қўйди. Зубайда яна чурқ этмади.

— Қани, мана бу дастурхонга қаранг. Ҳа, менга хотин бўлдингиз, энди асти кам бўлмайсиз. Баҳоси минг сўлкавой турадиган билагузукка қуллуқ ҳам демадингиз. Ҳа, майли, мен ўпка қилмайман. Энди бахтга ботасиз. Беваж урмайман, сўкмайман. Агар сизни бир чертсам, сўксам, имоми аъзам кўфи, сўфи раҳматуллоҳи алайҳа мазҳабларида сазовори жазо бўлай, тасаддуқ!

Зубайда яна жим, ўз ўйи билан бўлиб ўтирадди. Содиқжон бойвачча ўйлаб қолди:

«Нима бало, бу лаънати Олчинбек менга соқов қиз топганми. Аравадан кўтариб олдим индамади, чимилдиққа кўтариб олиб кирдим, тархашлик қилмади. Ёки дарди бормикин... Ипакдай эшилиб бўйнимга осилиш ўрнига, без бўлиб ўтирибди...»

У яна бир уриниб кўришга жазм қилди.

— Сизни газал ёзадиган отинча дейишган эди-ку. Яқинроқ келиб мундоқ, очилиб кулиб ўтиринг. Мендан уялманг.

Зубайда яна миқ этмай ўтираверди. Тоқати тоқ бўлган бойвачча қўлини бориб, Зубайданинг юзидан пардани юлқиб олди-ю, белидан кучиб, бағрига тортиди, юзини юзига қўйди. Ана шундагина ҳушёр тортиб, кўзи чарақлаб очилган Зубайда бор кучини йиғиб, икки қўлини бойваччанинг кўкрагига тираб олди. Уни ўзига яқинлаштиради.

— Мени қийнаманг,— деди қовжираган, эҳтиросли товуш билан бойвачча.

Ниҳоят Зубайда тилга кирди.

— Йўқ!

— Қўлингизни тортинг!

— Йўқ, тегманг! Қўйинг!

— Бугунча ўптирсангиз бас!

— Йўқ!

— Лабларингиздан бол томади, ёниб турган оловсиз. Мен қирқ беш йил яшаб, шунча жононларнинг васлига етиб, сиздақангисини энди кўряпман. Сиз менга хотингина эмас, маликасиз. Бир оғиз айтинг, эртаёқ ҳамма хотинларимни «уч талоқ» қўяман, бу дунёда менга сиздан бошқа ҳеч ким керак эмас! Мол-давлатимнинг ҳаммаси, ҳаммасини сизга хат қилиб бераман! Қўлингиз бўлай, қўлингиз! Юрак бағрим эзилиб кетди. Бир ўпай!

— Йўқ асло!..

— Менга кўнгилсизмисиз?

— Ҳа!

— Менга эримайсизми?

— Асло!

— Мен шаръий эрингизман!

— Йўқ, мени зўрлаб сизга беришди.

— Бунинг аҳамияти йўқ. Бу одат... минг-минг йиллардан бери шундай бўлиб келган. Бу расм-одатда аёл зоти борки, рози бўлмади иложи йўқ!

— Мен рози бўлмайман!

— Ажабо, қизиқсиз. Сизни, отангизга ўн минг тилло нақд қалин пули бериб, сотиб олганман. Бутун Туркистондан меҳмонлар чақириб, тўй қилиб олганман.

— Тўй меники эмас, сизники.

— Бўлмаса сиз менга хотин бўлмай, ўйнашмисиз? Хўш, бўйнингиздаги мана бу шода марваридлар, қулоқларингиздаги мана бу олтин исирғалар, устингиздаги шойи-атласларни отангиз ўз пулига олиб берганми? Ҳаммасини кийиб, зебу зийнатларни тақиб олибсиз-ку, тасаддуқ.

— Зўр билан кийдиришди, ўзингиз билагузукни тақиб қўйдингиз.

— Ахир, билагузук сизники!

— Меники эмас!

— Ҳали ҳам ўша кофир Ҳамзани ўйлайсизми?

— ...

— Мен эрингизман. Никоҳлаб олганман. Сизни ўлдиришгача шариат менга ҳуқуқ берган.

— Тайёрман!— нафрат билан чақчайди Зубайда.

— Заифа деган нарса эрнинг ҳасми бўлади. Сиз бундан буёқ менинг измимда бўласиз. Мендан беизн ҳеч иш тутмайсиз.

Зубайда бошини элаб, «йўқ», ишорасини билдирди.

— Ошиқлик — шармандалик, дейдилар. Шарманда бўлишдан қўрқмайсизми? Ҳаёлингизда ҳали ҳам ўша Ҳамзани? Мен тирикман-ку.

— Йўқ, мен учун эмас.

— Сиз-чи?..

— Мен аллақачон ўлганман. Қуруқ жасадим қолган...

— Майли, қуруқ жасадга ҳам борман,— деди Содиқжон бойвачча яна ёпишиб.

— Бас! Ҳаром қилманг, мени!— деб қичқирди Зубайда.

«Ҳаром қилманг» сўзи бойнинг миясини гўё пармалаб ўтгандай бўлди.

— Мен ҳозир сен урғочи иблисни тилка-порангни чиқараман.

— Мана!— Зубайда шарт ёқасини йиртиб, кўксини кўрсатди. Барча марварид маржонлари узилиб тўкилиб ерга тушди.

— Йўқ-йўқ! Менга улуғворлик сотма, қитиқ парингни ўлдириб, ром қилиб олишга устаси парангман, бузуқ, манжалақи! Ана ўшанда сендаги кеккайиш, манманлик, димоғ — ҳамма-ҳаммаси ер билан яксон бўлади... Хўш, ўз ихтиёринг билан келиб бўйнимга қўл соласанми, йўқми?!

— Йўқ, қўлимнинг сингани яхши!— деб ғазабидан оловдек ёнган кўзларини бойга қадади Зубайда. Шу чоққача пичирлаб гапираётган бой даҳлиздан келаётган гўнғир-гўнғир овозлар томон айиқдек ўкирди:

— Ҳой, ялмоғиз шармандалар, ҳамманг йўқол! Нимани пойлаб ётибсанлар! Кўзинга кўринма!— дея даҳлизга ўтди, чарчаб тўнқайиб ухлаб ётган хотинларни тегиб турғизди.— Ҳой, Олчинбек! Қайдасан, лаънати!.. Дарвозага танба солинлар. Ҳеч кимни қўйманлар! Узинг ҳам йўқол!— деди ҳансираб. У ташқарига чиқиб ўзини меҳмонхонага урди. Ҳирс билан лов-лов ёнган бой қизни зўрлаб бўлса ҳам муродига етиш учун бир-пиёла коньякни кўзини чирт юмиб сипқорди. Газагига яхна гўшт еб, анча дадилланди. Иккинчи пиёлани ҳам кўтарди.

— Зубайдахон!— деди пайтдан фойдаланиб ўзини гўшанганинг ичига олган Шаҳзода. Унинг кўзлари қонга тўлган эди.

— Сиз ким? Шаҳзодахон ая! Қани ваъдангиз? Ваъдангизда туринг, аяча! Қутқаринг!

— Менинг ҳам бошимдан ўтган бу кулфатлар. Сизга ёрдамга келдим, ойимқиз. Хўп десангиз, бу аждаҳо бойнинг қўлидан сизни қутқариб савоб топмоқчиман.

— Оҳ, раҳмдил, шафқатли инсон ҳам бор экан-ку, бу дунёда!— Зубайда ўзини Шаҳзоданинг оёқларига ташлади.

— Жим! Секин! Эшитади! Ёлғиз битта йўл бор!

— Қочишим?!

— Йўқ, дарвоза тақа-тақ беркитилган, қочмоқнинг ҳеч иложи йўқ! Ҳали замон ёнингизга айиқдек ўкириб бойвачча киради. Унинг одатини биламан. У ташқарида меҳмонхонада арақ-шарақ ичяпти. Маст бўлиб ёнингизга киради-ю, сизни зўрлаб, ёғжимлаб ташлайди.

— Жон аяча! Мен бенавога шафқат қилинг. Қутқаринг, ёрдам беринг.

— Ёлғиз бир йўл бор!..

— Қанақа йўл?!

— Улим!— деди унинг кўзига қадалиб Шаҳзода. Уртага оғир жимлик чўкди. Анчадан кейин қатъий қилиб:— Ё ўлмоқ, ё тақдирга тан бермоқдан бўлак чора йўқ!

— Шу йиринг босган, фитнес-фасод уясида яшагандан кўра, ўлим афзал!— деди шивирлаб Зубайда.— Лекин қандоқ? Йўл кўрсатинг. Ахир ҳеч нима йўқ, ҳамма нарса яширилган.

— Мана, олинг,— деб камзулининг чўнтакчасидан кичкина шиша чиқариб Зубайдага узатди Шаҳзода. Зубайда шишани шарт олиб, бағрига босди.

— Раҳмат, худо ёрлақасин сизни. Дунё тургунча туринг, асти ғам кўрманг. Мендай бу дунёдан қон ютиб, армон билан чапак чалиб ўтманг. Биттагина илтимос. Ҳамзахон деган шоир бор, шунга ва онамга

саломимни етказсангиз. Улар мен шўринг қурғурнинг гуноҳидан ўт-синлар. Дийдор охиратга қолди, хайр, аяча,— деди-ю, йиғлаб-йиғлаб Шаҳзоданинг икки юзидан чўлп-чўлп ўпди Зубайда. Ташқаридан шарпа эшитилди, Шаҳзодаҳон гўшангадан сирғалиб чиқиб кетди. Буни маст-аласт бўлиб уйга кириб келаётган Содиқжон бойвачча ногоҳ кўриб қолди.

— Йўқол! Гўшангада сен нима қилиб юрибсан, бузуқи!— деди у ташқарида дағдаға қилиб. Бир фурсатдан сўнг у чимилдиққа пишқириб кириб келди, гўшанганинг бир чеккасини кўтарди, кўтарди-ю, ўзини орқага ташлади. Зубайда лабида табассум, ерда жонсиз чўзилиб ётарди.

— Ҳой, мингбошининг харомидан бўлган қизи, қанисан, бу ёққа кел!— ўшқирди бойвачча.

— Мунча бақирмасангиз... Мана мен,— дея ҳеч нарса кўрмагандай кириб келди Шаҳзодаҳон.

— Тўхта шу ерда!— деб уй эшигини, бойвачча зич ёпиб олди. Ташқаридагилар ҳайрон, оёқ учиди юриб, шивир-шивир қилиб, гаплашишар, ҳеч ким ҳеч нарса билмас, уйга киришга эса, юраклари бетламасди.

Бойвачча уйнинг бурчагида кеккайиб, кўзлари ёниб турган Шаҳзодаҳонга яқин бориб, илондек вишиллаб ундан сўради:

— Бу сенинг ишингми?

— Ҳа, менинг ишим!— деди Шаҳзода бепарволик билан.

— Сен ўлдирдингми?

— Ҳа, мен ўлдирдим!

— Нега? Сабаби? Бадбахт!— деди-ю, бош-кўзи аралаш мушт урди. Шаҳзода чирпирак бўлиб йиқилди, бурнидан қон кетди. Бойвачча уни ёқасидан тутиб деворга суяб қорнига тепди.— Нега ўлдирдинг, ман-жалақи?

— Сизни қизғониб...— Шаҳзода икки қўли билан қорнини ушлаб букилди-қолди.

— Мени севасанми?

— Се...ва...ман... Оҳ шундай севаманки! Севиш умрдан азиз, ўлимдан кучли экан...

— Бу гапни сен кимдан ўргандинг?..

— Зубайдадан...

— Ҳм... Зубайдадан... Энди кундошинг билан қўшмозор бўларкансан-да?..

— Пешонамдан кўрдим!

— Менинг ғазабимдан кўрқмадинг, ёш жонингга раҳм қилмадингми?

— Пешонамга ёзилганини кўраман!

— Пешонамга ёзилганини биласанми, ғар!

— Йўқ!

— Билмасанг билиб қўй. Даставвал, ўзим совға қилган олтин исирғаларингни қулоқларинг билан қўшиб узиб оламан. Мана бундоқ,— деди-ю, бойвачча хотинининг икки қулоғига чанг солди. Шаҳзодаҳон жойидан тебранмади.— Мана бу шоҳи кўйлак, кимхоб камзулларни парча-парча қиламан-у, кўксингга ханжар тикаман. Бу илон тилли ханжарнинг захрини кўриб қўй,— деб бой унинг кўз олдида ханжарни ўйнатди.

— Мана, санчинг, ўлдиринг!— деди Шаҳзодаҳон кўйлагини шартта йиртиб, кўкрагини тутиб. Ханжарнинг тиғи унинг оппоқ сийнасини бир неча бор ялаб ўтди. Лекин Шаҳзодаҳон эрига кўзларини ўқдек қадаб, тантанавор қараб тураверди. Бир зарб бўлса тамом. Лекин Шаҳзоданинг гўзаллиги, унинг оппоқ бадани, мардлиги, муҳаббати ҳақида айтган сўзлари устун келди-ю, Содиқжон бойвачча ханжарни

ирғитиб гўшангада ётган жонсиз Зубайдани ҳам унутиб, Шаҳзоданинг кўйлагини парчалаб ташлади, товар пешматини бир томонга ирғитди-да, унинг паришон сочларидан гижимлаб, бир қўли билан кўксига чанг солди, даст кўтариб келиб, келинчакка аталган қат-қат кўрпачалар устига ташлади, икки қўли унинг оппоқ бўғзига ёпишди, телбаланиб шарт бўғиб ташламоқчи ҳам бўлди, лекин унинг ҳамон тантанавор қадалиб турган кўзларига бардош беролмай, қўллари бўшашиб, уни ўпа бошлади, ташна лаблари ҳақиқдек лабларга ёпишди. Орадан бир муддат ўтгач, бойвачча донг қотиб ухлаб қолди. Уст-боши вайрон, юз-қўллари қон, кўкрак, томоқлари тишланган, тирналган, сочлари тўзиб кетган Шаҳзодадон тонготарга яқин эшикни «ғит» этказиб очиб ташқари ҳовлига чиқиб, бўлиб ўтган даҳшатли ҳодисадан уйдагиларни хабардор қилди.

Содиқжон бойваччанинг ҳовлиси бирпасда талатўп бўлиб қолди. Зубайда ерда ётарди. Юзлари кўкариб кетган, сочлари паришон, бурнидан бир қатра қон чиқиб лабига тушар-тушмас қотиб қолган. Худди маст уйқуда ётгандек ётар, ҳеч кимса унинг тепасига боришга журъат қилолмасди.

Ҳамма ҳайрон, нима ҳодиса юз бергани уларнинг онгига етиб бормаган. Ҳар қалай, қандайдир хунук хабарни эшитишган-у, суриштириб ўтиришга ҳам сабрлари чидамай, бойнинг ҳовлисига югураверишганди.

Бирдан оломон орасини ёриб, Ҳамза олдинга ташланди. У Зубайданинг тепасига борди, унга қўлини теккизиб, бир нима деб чақирди. Қимдир ўпкасини тутолмай, пиқиллаб йиғлаб юборди, кимдир «номаҳрам!» деб тишини гижирлатди, яна кимдир. Ҳамзани жасад тепасидан четга олиб чиқишга интилди. Бироқ, у атрофида нималар бўлаётганига мутлақо бефарқ — қулоғига ҳеч қандай гап, ҳатто овоз кирмас, кўзига ҳеч ким, ҳеч нарса кўринмас эди. Унинг кўз олдида чўзилиб ётган Зубайданинг жасади эласланиб кўринарди. Назарида Зубайда туман ичидан чиқиб келаётгандек, тобора равшан кўрина бошлади, унга интилиб, пешвоз чиқмоқчи бўлди, оёғи иродасига бўйсунмади, гапиришга оғиз жуфтлади — тили калимага келмади, уни кимдир маҳкам ушлаб турарди, лекин у буни сезмасди.

Ҳамза Зубайдага қараб тўймасди. Унинг ҳаёт асари қолмаган юзи яна хиралашди, лекин бўйни, нозик, оппоқ бўйнидаги маржонини яққол кўриб турарди. Маржон шодасининг уч-тўрт қавати узилиб кетган ўша узук-шодалардан марварид доналари худди кўзёшдай ерга томиб турарди. Ҳамза яна олдинга ташланди, лекин унинг қўлидан ушлаб турган Маҳмуд тараша билан Бўронбой ўз ихтиёрига қўйишмади:

— Ўзингизни қўлга олинг, дўстим,— деб тўхтатиб қолишди.

Оломон бир гувраниб қўйди, олдинга бир қадам ташлади, гўё аллақандай ногоҳоний шамол келиб, уни сал тўлқинлантириб ўтгандай бўлди. Кимдир кўзини олайтирди, кимдир муштини ҳавола қилди. Шу пайт оломоннинг орасини ёриб Аҳмад охун олдинга ўтди-да, қизининг тепасига борди. Олчинбек билан Бўронбой Ҳамзани тортқилаб, бир чеккага олиб чиқишга улгуришган эди бу вақтда.

Одамлар ҳалқаси ичидан Содиқжон бойвачча ҳам чиқиб келдида, Ҳамза томонга бир ўкрайиб қаради, кейин Зубайдага нафратли кўзларини тикди. Яна Ҳамзага ўкрайди: «Ҳаммасига, табибнинг ўғли, сен, даҳрий сабабчисан! Мана бу сочи узун, ақли калтанинг миясига бўлмағур васвасаларни сен тикиштиргансан, лаънати! Мени Содиқжон бойвачча дейдилар. Номусимни қон билан ҳимоя қиламан. Қонингни шиннидай шимирмасам, менга она сути ҳаром бўлсин!»

Бу сўзларни у дилидан ўтказди.

Шу пайт ташқарида кимнингдир, аёл кишининг қаҳ-қаҳ отиб кул-

гани эшитилди. Одамлар ҳайрон бўлиб, атрофга аланглашди, бир-бирларини туртишиб, ўзаро шивир-шивир бошланди, лекин ўзича телватескари гапириб, кимнидир қаргаб Шаҳзодахон кириб келиши билан ҳамма яна ҳайратдан анграйиб қолди. Бу орада Шаҳзода ваҳшиёна овоз билан ҳайқирди:

— Унга тегманглар!— деди у Зубайда томон қўлини бигиз қилиб.— Уни ўлдирган мен! Мен!.. Нима?.. Йўқ, мен эмас, ана у бой! Ҳа-ҳа-ҳа, ўша!— у югуриб Зубайданинг устига борди-да, ҳўнграб йиғлаб юборди.— Тур! Жонгинам, турақол... Хо, ухлаяпсизми?— Шаҳзода тошдек қотиб турган одамларга юкланди. — Сизлар айтинглар, турсин, шунча ётгани етар...

Ҳеч кимдан садо чиқмади. Шаҳзода шахт билан орқасига ўгирилди-да, яна Зубайданинг жасади устига энгашди.

— Тургин энди, айланиб кетай! Мен сёнга дутор чалиб, ашула айтиб бераман. Кел, иккаламиз айта қоламиз.— У дутор чалаётгандек ҳаракат қилиб хиргойи қилишга тушиб кетди:

— Сочларим толим-толим, майдалаб ўролмайман,
Арз қилиб бу аҳволим, ҳеч ерга боролмайман.

Бирдан афти ўзгариб, сочларини юлиб, уст-бошини йиртиб, дод солишга тушди. Буни кўрган Содиқжон бойвачча ёнидаги аёлларга шивирлади: «Ақлидан озибди, олиб кетинглар, айтинг, кишанлаб қўйишин. Ҳазратга ўқитиб дам солдирсак тузалиб кетар». Унинг бу гапини қаердандир етиб келиб, сал нарида турган Умар полвон эшитиб, унга бир ўқрайиб қараб қўйди. Аммо ҳозир бирон гап билан узиб олишнинг мавриди эмасди. Умар полвон шуни ўйладию шахтидан қайтди. Бу орада Шаҳзодани тўрт забардаст эркак ҳовлидан судрагандек ташқарига олиб чиқиб кетди.

Қора Қоплон эса, оломон ичидан чиқиб келиб, Ҳамзанинг ёнига ўтиб турди-да, ҳеч нимадан ҳеч нима йўқ — унга ташланиб, ҳаш-паш дегунча мушти билан бош-кўзи демай уриб қора қонига беллади. Лекин Ҳамза унга на қаршилик кўрсатар, на «вой» деб садо чиқарди. У шу топда ҳеч нарсани сезмас, бутун эс-ҳуши Зубайдада эди. У, калтак зарбига ҳам, Қора Қоплоннинг оғзидан чиқаётган қаттиқ ҳақоратларига ҳам парво қилмай, жим тураверди. Унинг бу «беписанд»лиги Қора Қоплоннинг бадтар жиғига тегиб, қутуртириб юборди чамаси, бутун кучини ишга солиб, уни бир ёқлик қилиш учун қўлини ҳавола қилган эди, ногоҳ қўлини нимадир омбирдай қилиб ҳавода муаллақ ушлаб қолди-да, то ўзига келгунича бўлмай, бир мушт уриб чалпак қилиб йиқитди. Бу — Умар полвон эди. У ерда чалпак бўлиб ётган Қора Қоплонга қараб тишини ғижирлатиб, «уриш мана бунақа бўлади», деб кўксига бир-икки тепди.

— Йўқол! Ҳозир чавақлаб ташлайман, бойнинг кўппаги! — деди у ўтглиқиб. Қора Қоплон ўзини дарҳол четга олди. Бўронбой, Маҳмуд тараша, Олчинбек Умар полвонни «шайтонга ҳай беринг» деб ушлаб қолишди. Унинг ёнига аста қадам босиб Содиқжон бойвачча борди.

— Уҳ-ху... Қўқондан яна бир зўравон чиқибдими? Қани зўр бўлсанг, ўша кўппакнинг эгасини ҳам уриб кўр-чи...— деди вишиллаб.

— Бойвачча ака, азадор одамсиз. Лекин итларингизни тийиб қўйинг.

— Тиймасам нима қилардинг, полвон?

— Битта гапдан қол, Умар, аччиғингни ют,— деди Бўронбой, ўртага тушиб.

— Шоирни урадими? Шоирни-я! Мана мени урсин у номарднинг қўли қичиган бўлса.

— У шоирми? У ахлоқсиз бир кимса-ку! У беҳаё шарманда! Ахир, у шариятни оёқ ости қилиб, бировнинг хасмидаги аёлнинг ўлигини

ҳам ҳақорат қилди, мусулмонлар!— деди бойвачча ўртага қутқу солмоқчи бўлиб.

— Буларнинг ошиқ-маъшуқлигини бутун Қўқон аҳли билар эди, бойвачча! — дея гапга аралашди тўполон устига етиб келган шоир Убайдулла Завқий.— Фарҳод десангиз ҳам, Мажнун десангиз ҳам, Вомиқ десангиз ҳам мана шу Ҳамза эди, бойвачча. Унинг Лайлисидан, Ширинидан, Узросидан сиз жудо қилдингиз. Бу икки каптарнинг қанотларини сиз қайриб ҳалок қилдингиз. Хўш, зўравон сизми ё бу бечора, бекас, бенаво шоирми?!

Содиқжон бойвачча ўзига ғазаб билан тикилган кўзлардан захира си учиб, этагини силтаб бошини эгганча меҳмонхонасига кириб кетди.

Ҳамзанинг кўзлари устига қора тўн ёпиғлиқ жасадага беихтиёр югурди, ичидан отилиб чиққан бир тўлқин уни титратиб, руҳини емириб юборди. Урнидан туриб оломон орасини ёриб ташқари томон югурди, оломон унга беихтиёр йўл бўшатар эди. У кўчага чиқди, қаёққа бораётганини билмай, боши оққан томонга юриб кетди. Аллақандай деворлар... дарахтлар, бозор, ҳовуз... ёнидан ўтди. Бир маҳал рўпарасида минора пайдо бўлди, унга бир лаҳза маҳлиё бўлиб тикилиб қолди. Минора тепасидаги индан лайлак учиб кетди. Ҳамза унинг ҳаракатидан ўзга келиб, уни кузатди. Лайлак хира осмон қаърига тобора кириб, узоқлашиб, кичрайиб борарди. Охири у уфқ четида бир нуқтага айланиб, оний муддат қорайиб турди-да, бирдан кўздан ғойиб бўлди... «Ҳаёт ё мамот. Бордию бахтим чопмаса, алвидо! Мен ҳеч кимга, ҳатто ўзимга ҳам керак эмасман. Аммо сиз яшайсиз, умр кўрасиз, азизим; бахтим, севганим! Ҳеч бўлмаса, мен учун яшанг. Ахир сиз шоирсиз... Ҳазон бўлган муҳаббат ҳақида қўшиқлар тўқийсиз. Ана шунда мен ҳамиша ёдингизда, ёнингизда бўламан. Айтинг, яшайман денг...»

Бу сирли, титроқ овоздан юраги эзилиб, кўзлари ярақлаб очилган Ҳамза телбаланиб қаттиқ гапириб юборди:

— Йўқ! Йўқ! Мен ҳам изингдан етаман!...

Фақат шу лаҳзадагина Ҳамза қандай даҳшатли ҳодиса юз берганини тушунди. Аламидан юзлари буришиб кетди, қалбидан отилиб чиққан юрак тўлқинини босиш учун дўпписи билан оғзини бекитди, лекин кўз ёшлари тўсиқ билмас, маржон-маржон бўлиб, юзидан юмалар эди. Унинг оёқ-қўли мадорсизланиб, аллақандай деворга суянганича қолди.

Мачит олдига йиғилганлар орасида Степан Соколов, Аксинья ҳам бўлиб, улар сал нарироқда туришарди.

Аксинья қўрқиб кетган: кўм-кўк кўзлари жиққа ёш эди. У лаблари пичирлаб, беихтиёр чўқина бошлади.

— Агар ибодат қилгинг келаётган бўлса, уйга бор, — деди Степан.— Бу ерда мумкин эмас,

— Ҳамзани топиш керак... ундан хавотирланияпман,— деди Аксинья ҳаяжонланиб.

— Ҳозир унга ҳеч кимнинг фойдаси тегмайди,— деди Соколов.— Унинг бошига тушган мусибат ҳеч кимнинг бошига тушмасин. Уни ҳозир ҳоли қолдириш яхши. Ўз дарди ўзига етиб ортиб ётибди. Уни тинч қўй, Аксинья.

Намоз тугаб, одамлар аста тарқала бошлашди. Соколов билан Аксинья ҳам бу ерда ўзларини ноқулай сезиб, орқаларига қайтишди.

Кўёш тепага келган, оламни ўртаб юборгудек бўлиб қиздирарди. Намозга келганлар аллақачон тарқаб кетишди. Шаҳар устида кулранг чанг қимир этмай, муаллақ осилиб турибди. Шаҳар кўчалари, агар аҳён-аҳёнда у ёқ-бу ёққа ўтиб қоладиган йўловчими, бозорчими, бозордан қайтган деҳқонми — ҳисобга олинмаса, бўм-бўш, ҳамма ўзини соясалқинга урган.

Мачит деворига орқасини берганча бир одам чўнқайиб ўтирибди. У қимир этмайди, атрофига қарамайди ҳам, кўзларини бир нуқтага тикиб олган.

Жин кўчадан бир киши чиқиб келди. Қадамини дадил босиб девор тагига бориб, ҳалиги одамнинг тепасида тўхтади-да:

— Урнингдан тур, йигит,— деди. У Завқий эди. Ҳамзани қўлтигидан ушлаб насиҳат қилди:

— Мард бўл. Тур ўрнингдан, иним, кетамиз.

Ҳамза, худди яралангандай ўтирган жойидан гандираклаб турди. Унинг назари ҳалиги лайлак учи кетган минорага тушди-да, чуқур уҳ тортиб қўйди.

— Шоир ҳамма вақт шоир бўлиб қолиши керак, — деди Завқий ва давом этди:— Сен кўнгли бўш аёлларга ўхшаб бу ерда мунгайиб ўтирмай, дардингни ғазалга сол — уни ҳамма ўқисин. Бундай ўтирганинг билан ким ҳам биларди сендан ўтганини. Уни ҳаммага етиб борадиган қилиб китобларингда куйлашинг керак. Тўғри, сенга осон эмас. Лекин бўлар иш бўлган — уни асл ҳолига қайтаришнинг энди иложи йўқ.

Завқий билан Ҳамза бир жин кўчага кириб кетишди. Йўл-йўлакай Завқий давом этди:

— Елканга оғир юк ортилган. Унда бамисоли икки кўзи тўла хуржун бор. Бир кўзида ўтмиш, бир кўзида келажак юки. Бу юкни кўтариб манзилга етиб бориш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермайди. Лекин сен олиб боришинг керак. Чунки даъвойи шоирлик шуни тақозо қилади. Шуниси ҳам борки, қадамингни дадил ташлаб, роҳи ростдан тўғри боришингда елкандаги мана шу юк мадад беради...

Ўн бешинчи боб

Ёрдан айрилган ёмон

Бу жудалик Ҳамзани эсанкиратиб қўйди. Ногоҳ унинг хаёлига Зубайда ўлимидан олдин айтган, афсус-надоматларга тўла бир байт келди. Уни фикран такрорлади:

«Қўлимдаги қўш узукнинг банди бору кўзи йўқ,
Толе бор, деб айтадилар, оти бору ўзи йўқ!»

Бебахт Зубайда! Шу қўшиқни яхши кўрар эди. Доим шуни айтарди. Нега? Муҳаббати фожиа билан тугашини ё олдиндан билармиди? Таажжуб!

Ҳамза бу қўшиқни Зубайда шунчаки такрорламаганини фаҳмлагандай бўлди. Чунки эрк учун талпинган аксарият хотин-қизларнинг қисмати деярли шундай яқунланган. Зубайданинг илгари ўзига маълум бўлмаган фазилатларини кашф қилаверди, дастлаб уни камёб ҳусни, ажиб қилиқлари, бийрон тили, янғроқ овозини биринчи ўринга қўйиб, яхши кўриб қолганлигидан хижолат тортди. Демак, у сиртдан ҳуснга қанчалик бой бўлса, маънавий жиҳатдан ҳам шунча бой эканку! «Толе бор, деб айтадилар, оти бору ўзи йўқ!» Эҳ аттанг! Тақдир эмиш! Бундай тақдирга минг марта ўт тушгани афзал эмасми?! Шундоқ оқида қиздан жудо бўлганим рост бўлиб чиқдими?! Ишқилиб, узук кимнинг қўлида бўлса, Сулаймон ўша экан бу замонда.— У чуқур хўрсиниб қўйди. Ўзининг бундан буёнги ҳаёти Зубайдасиз жуда бемаъни

бўлиб туюлиб кетди. Унга ҳозир еру кўк, ою қуёш, ҳаёту ўлим, яхшилигу ёмонлик, дўсту душман, гаму шодлик, баҳору ёз, йиғиу кулги — ҳамма-ҳаммасининг аҳамияти қолмади. У ўйлаб-ўйлаб бир фикрга келди, шекилли, анча енгил тортиб:— Хаҳ шунчалик осон гап экан-а...— деб илжайиб қўйди.— Битта пичоқ, бир сиртмоқ ёки бир ютумгина аччиқ шарбат... Бир зумда бу аламлардан бира тўласига қутуласан, киши!..»

Ҳамзанинг руҳий олами ларзага келиб, қаттиқ бетобланиб, ота-она, қавм-қариндошларни таъвишга солди. У кундан-кунга ранги синиқиб, ёноқларидан руҳ қочди, ичига ботган кўзлари киртайиб, кўз ости қорайди. Овқатдан ҳам қолиб, ҳеч ким билан гаплашмай ётиб олди. Бошини ястиқдан сал кўтарди, олам чирпирак бўлиб айланди. Уйнинг девор-шиплари яккаш чарх уради, яна ётиб олади. Кўзларида гоҳ саросималик, гоҳ лоқайдлик, сўниқлик, узун киприклари ҳасдек ёнади. Ҳар бир кирган-чиққан кишига бепарво, отаси берган дориларни ҳам ичмайди, ҳеч ким билан гаплашмайди. Бу аҳвол икки ойгача давом этди. У, кўзи илинса, фақат босинқирар эди. Жаҳонбувига олам тор бўлди. Уғлини бу аҳволда кўриб, саркалавасидан янглишиб қолди. Арзандасига бир қошиқ иссиғини ичиролмай хуноб бўлди. «Оҳ болагинам, илоҳо ёмонларнинг худо жазосини берсин,— деб зор йиғлади. Ҳар хил меваларни ювиб-артиб, товоқчага солиб, ёнига келтириб қўйди.— Ол, битта-иккита оғзингга сол, зора иштаҳанг очилса, болам?» Ҳамзадан садо чиқмасди. Бир куни она бечора зор йиғлаб худога нола қилди:

— Камбағаллик қурсин, камбағаллик,— деди у хуноб бўлиб.— Э худо, қандай гуноҳ қилудикки, бизни бунчалар қақшатасан?— У кўз ёшларини рўмолининг учи билан артиб, секин эшикни қия очиб ҳужрага қаради, каравотда ётган Ҳамзанинг бошига борди...

Унинг тўхтаб қолган маъносиз кўзларига тикилди, юраги шув этиб кетди.

— Болам, наинки бир бебахт онани шунча қийнасанг, ахир нега гапирмайсан? Бир оғиз бўлса ҳам гапир, ўргилай! Бир оғиз сўзингга зор, интизор қилма, болагинам! Онанг сенга қоқиндиқ. Ахир менда нима гуноҳки, муштипар онаизорнинг бағрини эзасан. Бир луқма бўлса ҳам пиширган овқатимни оғзингга солиб тотинмайсан. Менга гапирманг, онангдан ажралиб қоласан. Мана бу бағрим тамом бўлди, болам, тамом! — деди Жаҳонбуви бағрига шапатлаб, кўз ёшлари бурушиқ юзларига оқиб.

— Онажон!— деди Ҳамза инқиллаб.

— Она деган тилингдан ўргилай.

— Бахтсиз, ноқобил болангизни кечиринг... Бу бўш хаёлларни қўйинг. Дилимни ранжитманг.

Она-боланинг ўзаро бу суҳбати устига қўлида бир чорсида ширмон, мева-чева — Бўронбой, Маҳмуд тараша, Умар полвонлар кириб, Жаҳонбувиға салом беришди:

— Ассаломуалайкўм, хола, Ҳамзахоннинг аҳволи қалай, дарди бери қарадимиз? Умар полвон билан ров кириб ҳол сўраб чиқайлик дедик.

— Келинлар, болаларим,— деди юзини рўмоли билан пана қилиб, Жаҳонбуви.— Келинлар, кираверинлар! Шукур, болаларим, шукур, хўп келдинглар-да...

— Ҳамзахонни бугун-эрта сичқон сурди қилиб кўчага олиб чиқамиз, холажон, худо хоҳласа,— деди Умар полвон қўлидаги тугунни Жаҳонбувиға узатиб.

— Худо берган дард, менга гапирмайди, емайди, ичмайди, кининглар, сизларни кўриб зора енгил тортса.

— Ассалом алайкўм, Ҳамзахон.

Ҳамза юмуқ кўзларини сал-пал очиб, бошини тебратиб қўйди. Кўзи билан жой кўрсатди.

— Хайрият, бугун анча тетик кўринасиз. Депога борувдим, дўстингиз Степан Соколов мана бу дорини бериб юборди. Сизни кўриб, кетган дўхтир ёзиб берибди. Бир кунда овқатдан аввал уч маҳал бир қошиқдан ичар экансиз. Аямга ўзим тайинлайман. Иннакейин, сизга яна ҳамма ёр-дўстларингиз салом айтишди. Узлари ҳам кўргани келиб қолишса керак,— деди Бўронбой. Ҳамза бошини ирғаб миннатдорлик изҳор қилди.

— Жуда ҳам ғам-ҳасратга ботманг, Ҳамза ака, ҳаммамизга керак одамсиз. Сизга менинг маслаҳат беришим ярашмаган иш-ку, лекин нима қилайлик, сизни яхши кўрамыз,— деди Умар полвон.

— Полвон, бас, Ҳамзахонни чарчатиб қўймайлик,— деди Маҳмуд тараша Ҳамзанинг тепасига келиб, кейин энгашиб сўради:— Умар полвон иккита машқ қилиб берсинми?

Ҳамза бошини қимирлатиб, розилик билдирди. Маҳмуд дарҳол қошиқда осиглиқ турган дуторни олиб, Умар полвонга узатди. Умар полвон уни аста созлади. Туябўзлов, жигарпора, сайқал, сарпардани бирин-кетин астойдил чалди. Ҳамзани сарин куй нозик қанотларига ўтқазиб аллақайларга олиб кетди, руҳини енгиллаштирди. Дутор Ҳамзанинг дилидек ҳазин йиғлай-йиғлай, ниҳоят, тинди. Бўронбой Ҳамзани уйқуга кетди деб гумон қилди. Ўзига билдирмай юзига қаради, унинг кўзларида ҳалқаланган ёшни кўрди. Улар секин бир-бирларига имошора қилишиб, оёқ учида юриб чиқиб кетишди.

Жаҳонбуви кириб, Ҳамзанинг бошида уни узоқ вақт елпиб ўтирди. «Э парвардигор, ўғлимга ўзинг шифо ато қил. Буни ҳам менга кўп кўрма, худойим», деб илтижо қилди ичида Жаҳонбуви. У ўғлининг пешонасидаги маржон-маржон терни авайлаб артди.

— Жон болам, кўзингни оч, шўрпешона онангни кўрқитма!

Ҳамза куюнчак онасининг ўзига сездирмай, дув оқариб кетган сочларига, сарғайган чехрасига зимдан тикилиб қўяр, унинг дилидаги таассуф ва надомат туйғусини, кундан-кун нурсизланиб бораётган кўзларида дард, заифлик, бахтсизлик шарпаларини сезиб, ич-ичидан эзиларди. Жаҳонбуви овқатга уннаш учун туриб, ошхона гомон кетди. Ҳамза анча вақт хазин куйлар таъсири остида жим ётди. Ниҳоят, уни уйқу элита бошлади. У Зубайдани ўйлаб ётиб, кўзи илинганини сезмай қолди.

Хужра эшиги ғийқиллаб очилиб кимдир киргандай бўлди назарида.

«— Ассалом, устоз...

— И-я, келинг... марҳабо... қадамингизга ҳасанот. Хайрият, деразадан нур тўкилди... Келар экансиз-ку, ахир, сиз ҳам...

— Соғиниб кетдим. Бетобсиз... ёлғизакдан сақланинг... Деразанингизни ёпиб қўяй... Гул кўтариб ҳар тун ёнимга борардингиз, тонг отгунча йиғлашардик, ғазал ўқишардик. Мана, орадан роса икки ой ўтди. Келмадингиз, бевафо... Аразладингизми, рост айтинг, олиб борган гуларингиз ҳам аллақачон қуриб қолди. Соғиндингизми?

— Узр, жиндак тобим келишмай қолди, касалман, руҳий касал. Жуда соғиндим, мени йиқитган ҳам соғинч... Нега ташлаб кетдингиз? Қани у аҳду паймонлар?... Қабрингизни қучоқлаб шунчалар фарёд қилдим, бир марта ҳам чиқмадингиз, охири, мана, тупроққа тенг бўлдим, йиқилдим. Нима қилай, Зубайда, жоним эдингиз, ҳа, ҳа, жонимни темиртақда қийнаб ўлдиришди.

— Йўқ... йўқ, мана мен келдим, устоз. Сизни касал деб эшитиб бир қучоқ гул кўтариб келдим.

— Йўқ, гуркираб келган баҳорсиз, баҳор. Ёпирай...— Ҳамзанинг дили шивирлади.— Хужра атр гул, пушти гул, сафсар гулларга тўлиб

кетди-я... Утиринг, келинг ёнимга, ўтиринг, Зубайдахон. Ахир, бу гуллар, баҳор, қуёш, бахт, бу уфқлардаги рангин манзара — ҳаммаси сиз учун туғилган. Ҳа, сиз қуёшимсиз, сизга таъзим қиламан, севгилим, маликам! Йўқ, йўқ, сизни баҳорги гулга, ою қуёшга ўхшатишнинг ўзи гуноҳ, улар сизга ўхшайдилар. Улар гўзаллик андозасини сиздан олишган. Муҳаббат, садоқат, вафо, ифбат, латофат, бадияят, одамийлик дунёда бор бўлса, улар ҳаммаси сиз ўзингиз. Лекин мен сизни йўқотиб қўйдим. Демак, бахтсизман, зулматда ёлғиз қолган ғариб, бенаво, бедаво, бечораман. Келинг, ёлғиз қолганман, ёнимда бир оз ўтиринг.

— Йўқ, манзилга кеч қоламан. Кўрдим, саломат экансиз, кета қолай. Ахир мен Зубайда эмас, хаёлман, хаёл... Умр бўйи Сизга ҳамроҳ, ҳамдам, ҳамдард бўлган хаёл!..

— Бирга кетамиз, шошилманг.

— Устоз... ўзим кетаман. Сиз қолинг, сиз ҳали менга бағишлаб, мени ардоқлаб жуда кўп шеър ёзасиз. Лекин ёзган шеърларингизни умр бўйи фақат ёнимга келиб менга ўқиб берасиз, хўпми?

— Сиз ўзингиз шеърятсиз-ку.

— Тўғри, мен ҳамиша руҳингизда яшайман. Мени сира унутманг. Ҳамзам, севгилим, хайр, хайр. Мана, бу гуллар ҳаммаси сизники...»

— Ҳамза, уйғонинг, дўстим, алахсаяпсиз... Иситмаси баланд шекилли?— деди ёнида ўтирганларга Степан Соколов.

— Тавба, кўзим илиниб қора босди-я... Наҳот ҳамма нарса айқаш-уйқаш бўлиб кўринса... Степан Петрович. И-и...я, азиз меҳмон Низомиддинхўжа!

— Урнингиздан қўзғалманг, Ҳамза. Степан Петровичдан хат олдим. Тобингиз қочганлигидан хабар топиб, кўргали келдим.

— Раҳмат, бошим осмонга етди. Тошкентдаги дўстлар саломатмилар?

— Ҳаммалари соғ-омон,— деди Низомиддинхўжа.— Сизга матбаа газеталардаги муҳаррир-мураттиб, мусаҳҳиҳ дўстларингиз салом йўллашди. Устозингиз шоир Абдулла Авлоний ўзлари келмоқчи эдилар, иложини тополмадилар. Қаттиқ тайинлаб, саломларини етказишимни айтдилар, сизга бағишлаб мана шеърӣ саломларини йўлладилар.

— Юз йил саломат бўлсинлар. Кўп доно, тили ҳам, дили ҳам пок шоир,— деди Ҳамза мактубни кўздан кечириб, чеҳраси ёришиб. Мактубни ўпиб ёстиқ тагига қўйди. Жаҳонбуви меҳмонларга чой, бир патнисда нон, мева-чева узатди. Чойни Соколов қўйди.

— Айтганча, сизга бир оз ақча келтирдим,— деди Низомиддинхўжа.

— Ҳожати йўқ. Ақча бор, яқинда Содиқжон бойвачча билан ҳисоб-китоб қилиб олдик.

— Уша ҳисоб-китобдан хабарим бор. Қуримсоқ бойлар билан ҳақиқий ҳисоб-китобни мана бундан кейин қиламиз, Ҳамзахон. Бу «Садойи Туркистон»да чиққан мақола, шеърларингиз учун қалам ҳақи. Матбаада ишлаётган дўстларингиз ўз улушларини қўшиб чўгини кўпайтириб бериб юборишди.

— Саломат бўлинглар. Унақанги мени уялтирманглар. Тошкентлик ёр-дўстларга саломимни етказасиз, дўстим.

Степан Соколов дангал гапирди:

— Хўш, Зубайда сени деб ўзини қурбон қилибди. Ҳа, муҳаббат шундай бўлади. Сен ҳам унинг изидан кетишга қарор қилиб, очлик деган балого ўзингни топширибсан, эшитдик бу совуқ хабарни, биласанми, бизга ким етказди? Билмасанг бил. Кеча депога мени ахтариб отанг борган эди! Отанг мени кўрди-ю, ўзини тутолмай йиғлаб юборди. Уғлим жонига қасд қилди, ёрдам беринг, мен бадбахт ота, мен ноин-

соф ота, унинг йўлига кўндаланг туриб, уни қон йиғлатдим. Бас, бундан сўнг, мен унинг йўлига, тутган ишларига қарши бўлмайман, дейди. Майли, қандай юрса юрсин, қандай турса турсин. Мен энди ҳеч кимдан қўрқмайман. Унинг йўлига ким гов бўлса, унинг додини ўзим, бераман, дейди отанг.

«Отам бечора... унинг бошидан таъна тошлари аримади. Маҳалла балохўрлари, оғзи катталар унга кун кўрсатишмади. Ҳаммасига мана шу бебош, ноқобил, ўжар, чўрткесар, ноҳақлик олдида ҳеч кимни юз-хотир қилмайдиган ўглингиз, сабабчи», деб ичида шивирлади ўпкаси тўлиб Ҳамза.

— Бошлаган ишларингиз нима бўлади? Сизга энди-энди эргашаётган одамлар нима дейдилар. Ҳолинг шу экан, бизни овора қилиб нима қилардинг, демайдиларми, Ҳамза?— деди Низомиддинхўжа.— Сиз бу ишингиз билан душманларни хурсанд қиласиз, холос. Ота-онангиз ҳам дард-алам ичида қолиб кетди. Ушаларга раҳм қилинг, Ҳамза. Ҳозир қаттиқ синфий кураш кетяпти, дўстим. Бу кураш аяшси, шафқат қилишни истисно қилади. Бундан ўзини четга олганлар, чидамсизлик қилганлар «қочоқ» сифатида дўстлар назаридан, эл назаридан қолади. Қаттиқ бўлса ҳам, айтаман, чунки феълингизни биламан — ҳозир мунгли туйғуларга бериладиган пайт эмас. Инқилоб солдати учун бу ярашмайди. Агар маслакдошларингиз ўзлари учун яшаганларида, ўзларини ўтга, чўққа уриб, жонларини хатарга қўймас, дунёнинг бир чеккасида тинчгина тирикчилик қилиб юрсалар, биров уларни уришармиди. Йўқ, сиз ўзингиз учун эмас, меҳнаткашларнинг озодлиги, минг-минглаб Зубайдаларнинг эрки, бахтининг рўёбга чиқиши учун яшашингиз, курашингиз керак.— Низомиддинхўжа билан Соколовнинг гаплари шафқатсиз, аини пайтда, ҳақ гаплар эди. Ҳамзага ботиши у ёқда турсин, аксинча, унинг дилига қувват бахш этди.

Ҳамза дўстлари Соколов, Бўронбой, Маҳмуд тараша, Умар полвон Низомиддин Иброҳимовлар кўмагида ўзини ижодга урди. Камбағалларнинг болалари, етимлар учун мактаб очди, дарсликлар тузди.

Аммо чор ҳукумати ва унинг маҳаллий ялоқхўрлари — бойлар, жадидлар, мингбошилар, эшонлар унинг бу ишларига тиш-тирноқлари билан қаршилик кўрсатишди. У очган мактабларни тақа-тақ ёпиб, ўзини радди маърака қилиш ҳақида яширинча режалар тузишга киришдилар. Лекин Ҳамза ҳеч кимдан ва ҳеч нарсадан қўрқмасдан кеча-кундуз ғайрат қилди. Уни на душманнинг пичоғи, на заҳари, на маломатлари, ҳақоратлари қўрқитар эди. У жонини тикиб маърифат, ҳақиқат душманларига қарши астойдил курашмоққа бел боғлади. Театр труппасини ташкил этди. «Заҳарли ҳаёт» пьесасини ёзди. Маҳмуд тарашанинг болахонасида кеча-кундуз репетиция қилди. Маҳмуд ролини ўзи ижро этди. Репетицияда ўзи суфлёр бўлди. Кийимларни ҳаваскорлар уйларидан келтиришди. Томоша кўрсатилишидан бир неча кун олдин у ўз қўли билан афиша ёзди, уларни ҳаваскорлар бозор расталари, чойхоналар, маҳаллаларга тарқатишди. Улар «Қўқон ҳаваскор ёшларининг мусулмонча театри» деб ёзилган эди. Ниҳоят спектакль «Военное собрание» биносида кўрсатилди. Томошага халқ кўп келди. Бу томоша шаҳарда катта шов-шувга сабаб бўлди. Одий кишилар ундан беҳад мамнун бўлган бўлсалар, бойлар ва руҳонийлар уни «беадаб», «ўзбошимча» деб айбладилар. Труппаларини йўқотиш, театрни ҳаромга чиқариш йўллариини излашга тушдилар. Ушанда, айниқса Зубайданинг отаси Аҳмад охун Ҳамзага қарши энг қабиҳ ифволар тарқатди. Бир кун масжиди жомега жума намозига йиғилганларга ҳазратнинг ўзи: Қайси бир муслимки, бепарҳез шаккок Ҳамза кўрсатган томошани бориб кўрса, ўзи кофир, хотини талоқ!» деб фатво берди. Эҳ-ҳе, қанақа шовқинлар, ғазабнок хитоблар, «Во шариято, во дино!» деган бақириқлар

орасида унинг отаси Ибн Ямин шаънига қанча-қанча дўқу таҳлидлар, ҳақоратлар, лаънатлар ёғилмади.

Ҳамза бу гаплардан ҳайиқмади, келаси ҳафтада ижозат олиб, асарни яна қўйишга муваффақ бўлди. Лекин бу сафар қора гуруҳлар унга шиддатлироқ ҳужум қилдилар, труппани тарқатиб юбордилар.

Содиқжон бойвачча Қўқон ҳокими Мединскийга беш минг сўм нақд олтин билан пора бериб, Ҳамзани қамоққа олдириш, кейин Сибирга бадарға қилдириш ниятида юрганида Фарғона водийсининг катта руҳоний раҳбарлари Миён Қудрат ҳазрат ва Қамол қозилар Ҳамзага қарши бошқача бир тадбир-чорани кўриб қўйган эдилар. Бу тадбир Сибирь қилишдан кўра юз чандон оғир ва даҳшатлироқ бўлиб, бундан хурофот, бидъат, жаҳолат яна бақувват тортиб, эл-юрт олдида руҳонийларнинг шукуҳи яна ортар эди. Устомон, иш кўрган ҳазрат ана шундан келадиган ғоятда зўр маънавий манфаатни ўйлаб, ичида ўз калласига тасанно айтиб тиржайиб қўйди...

Ўн олтинчи боб

Дўстлар орасида

Ҳамза ўша фожиадан сўнг Соколовларнинг уйига бот-бот бориб, Хюрак чигилини ёзиб келадиган бўлиб қолди. Улар меҳнаткашларнинг турмуши, заводларда ишчиларнинг кучидан шафқатсизларча фойдаланаётган завод, фабрика эгаларининг ноинсофлиги, дунёда бўлаётган воқеалар ҳақида суҳбатлашар эдилар. Ҳамза ҳар борганида Соколовдан бир янгилик эшитиб қайтар, назарида у излаётган ҳамма нарсани Соколов аллақачон топиб олгандай туюларди. Ҳа, кўп нарсани билар, кўп нарсага ақли етарди унинг.

Бир кун Ҳамза хабар олгани келган Аксиньяни уйигача кузатиб қўйиш учун уларниқача бирга борди.

Улар йўлда индамай боришар, Ҳамза чуқур хаёлга толиб, сал орқада келарди. Аксиньянинг сабри чидамади. У «ичимдагини топ» қабилидаги одамларни ёқтирмайдиган, бир гапириб, ўн куладиган хушчақчақ қиз эди. Шундай бўлса ҳам, Ҳамзани гапга солишга аввалига андиша қилди, қолаверса, унинг ярасини янгилаб қўйишдан қўрқиб, ярим йўлгача индамай борди. Ниҳоят бўлмади, то у етиб келгунича йўлдан четга чиқиб, кутиб турди-да, етиб келгач, ёнма-ён кетатуриб гап қотди:

— Нималарни ўйлаб кетяпсиз?— дея сўради Аксинья бирдан, унинг хаёлларини чўчитиб.

Ҳамза унга жилмайиб қўйиб, мулоимлик билан жавоб қилди:

— Келажакни-да, синглим, нимани бўларди.

— Ўша келажакда бирон яхшилик кўряпсизми?

— Кўряпман.

— Қандай?

— Яхши, Аксинья. Золим бойларсиз келажак.

— Бунга ишончингиз қомилми?

— Қомил, Аксинья. Лекин унга етишиш учун халқни жаҳолат ботқоғидан олиб чиқиш керак. Бу ишни одамларни маърифат неъматларидан баҳраманд қилмай амалга ошириш қийин.

— Тўғри, одамларни ўқитиш, кўзларини очиш керак.

— Аксинья, менинг Завқий деган устозим бор. У киши келажак ҳақида шундай деганлар, мана, эшит:

Утиб бир қарн, арқоним, жаҳон обод кўргайсиз,
 Жаҳон аҳлини золим ҳаддидан озод кўргайсиз.
 Гирифтори амал эрмас, ҳаммани шод кўргайсиз,
 Бугунги ўтгану кетган кўнгилда ёл кўргайсиз.
 Қариган чоғда Завқий бир шабоб ўлса ажаб эрмас...

— Айрим сўзларига тушунмасам ҳам, лекин мазмуни чуқур бўлса керакки, сиз менга ўқиб бердингиз,— деди Аксинья мамнуният билан, кейин қўшиб қўйди:— Ҳа, дунёда келажакни кўра оладиган яхши одамлар кўп. Сиз келажакни кўриб ёзинг, одамларда келажакка умид туғдирадиган нарсалар ёзинг, Ҳамза.

Улар катта кўча билан бориб, бир тор кўча оғзида тўхташди. Аксинья Ҳамза билан хайрлаша туриб тайинлади:

— Ҳамза, албатта, бугун кечкурун бизникига боринг, гаплашиб ўтирамин. Степан ҳам бугун вақтлироқ келади ишдан, хўпми? Бир яхши туш кўрганман, айтиб бераман.

— Олдин уйга кириб, уйдагилардан хабар олай, тинчлик бўлса, кейин борсам борарман.

Аксинья ўзига хос шўхлик билан бир чимирилди.

— «Борсам борарман» эмас, ё «бораман», ё «бормайман».

— Ҳа, хўп. Бораман.

Аксинья хайрлашиб тор кўчага кириб кетди, Ҳамза унинг орқасидан бир муддат тикилиб турди-да, уйи томон йўл олди.

Аксинья Ҳамзанинг опаси Ачахонни рус доктор операция қилганида бирга жон олиб, бирга жон берди. Беморнинг яраси то битиб кетгунча ҳар куни ундан бир неча марталаб хабар олди, дори қўйди, қайта боғлади. Шу-шу улар бир-бирларига ўзларини яқин тутадиган бўлиб қолишган эди. Шуниси ҳам бор эдики, Аксинья Ҳамзанинг энг, яқин дўсти Степан Соколовнинг қариндоши, тўғрироғи, жияни эди.

Ибн Ямин қизи Ачахоннинг кўр ичагини олиб ташлаш учун рус докторига розилик билдирдию руҳонийлар орасида боши балога қолди. Уни Миён Қудрат ҳазрат бир неча бор ҳузурига қақриб, сен худонинг иродасига кўнмай, ожизаларнинг дардига ғайридилардан шифо тиладинг, деган маънода юз дашнолар берди. Иш шунгача бориб етдики, Ибн Яминнинг эл орасида обрўсини тўқди, унга тирикчилик манбалари йўлини беркитиб ташлади. Шундан кейин унинг иши касодга учради, буниси ҳам майли-я, одамлар ундан, фақат ундангина эмас, оиласидан ҳам ҳазар қиладиган бўлиб қолишди.

Тирикчилик издан чиқди, бир томондан, эл-юрт кимсан демай қўйган бўлса, иккинчи томондан, ишонгани Ҳамзаси мадрасадан қувилди, мачитдан оёғини узди, тоат-ибодат ўрнига, ўрис, татар, яна аллақандай мастеровойлар билан борди-келди қиладиган, бўш қолди дегунча, бир тўп қоғоз ичига кириб олиб, чизма-чизиққа мук тушиб оладиган бўлиб қолди. Ҳемири даромад йўқ. Булар ҳам майли эди-я, лекин у янги шаҳарда ўрислар орасидан келмайдиган бўлиб қолганди.

Бир куни у Соколовларникига Завқийни бошлаб борди. Аксинья самоварни ўт олдириш учун пуфлаш билан овора эди.

Ҳамза билан Завқийни кўча эшик олдида Степан кутиб олди.

— Танишинглар, устоз Убайдулла Завқий,— деди Ҳамза ифтихор билан,— булар эса,— у Степан билан Аксиньяга ишора қилди,— менинг дўстларим.

— Шоир Убайдулла Завқийни ким танимайди!— деди қўлини узатиб, у билан кўришиб Степан.— Сизни сиртдан танирдим, сиз тўғрингизда кўп нарса эшитганман. Келганингиздан гоаят хурсандман!

— Мен ҳам сизни кўрганмандан мамнунман,— деди Завқий.— Менинг ёш дўстим Ҳамза уйингизда каттакон қувончли воқеа юз берганини айтди. Нима билан қутлаймиз энди?

— Бизникада?— дея Аксинья ҳайрон бўлиб елкасини қисди.— Энди эшитиб турибман. Буни Ҳамза ўйлаб топган бўлса керак... Марҳамат, уйга киринглар, чой ҳам ҳозир қайнаб қолади.

Завқийни юқорига, самоварнинг рўпарасидаги стулга ўтқозишди. У қизиқиб сўради:

— Ҳар қалай, қанақа байрам?

Аксинья яна ҳайрон бўлиб қўлларини ёзди.

— Менинг байрамим!— деди Ҳамза бор овози билан.— Меники! Асарни тугатдим! Бу байрам эмасми?! Ҳа, бугун мен бахтиёрман, дўстларим!— деди Ҳамза жилмайиб.

Улар чақчақлашиб чой ичишиб ўтиришар экан, ногоҳ эшик тақиллади.

Степан ўтирган жойида қичқирди:

— Кираверинг, эшик очиқ.

Эшик яна тақиллади. Степан бориб очди. Ичкарига паранжили аёл кириб келди. Ҳамза дарҳол опасини таниди.

— Ачахон, келганинг яхши бўлди!

— Ойим ўсал бўлиб қолдилар,— деди Ачахон мунғайиб.— Сизни кўрмоқчилар. Тезроқ борайлик...

Ака-сингил уйга кириб борганларида, Ибн Ямин хотини тепасида ўтирар, пахтадан унинг қуруқшаган лабларига сув томизарди. Уй сув қуйгандек жим-жит. Токчаларда шам чироқлар ёқиб қўйилган, ҳолсизгина липиллаб, хонадаги оғир вазиятни янада оғирлаштирарди улар.

Ҳамза онаси бошига энгашди. Она нурсиз кўзларини очиб, ўғлига унсиз тикилиб қолди. Уни таниди шекилли, лабларида кулгини эслатадиган бир ҳаракат сирпаниб ўтди. Атиги бир лаҳза. Оний муддатда ўтиб кетди бу ҳаракат. Кейин она ўзини тарк этаётган охирги кучини йиғиб, гапиришга интилди, лаблари қимирлади, овози хириллади.

— Ўғилгинам,— деди у пичирлаб,— менинг орзу-ҳавасим кўп эди...— У бир нафас жим бўлиб, кейин давом этди:— Набираларимни тиззамга ўтқазиб, пешонасини силлолмай, армонда кетяпман... Бахтинг очилмади... Тақдирни тадбир билан ўзгартириб бўлмас экан... Худо раҳмат қилгур Зубайда... сени деб кўзи очиқ кетди... Болам, энди бундай сўққабош бўлиб юрма... Уйлан... Илоҳим орзуларингга ет, ўғлим...

У яна жим бўлиб қолди. Ҳамзанинг кўзидан тирқираб ёш чиқиб кетди. У шу топда онасини ҳаётга қайтариш йўлларини излар, у йўллар хаёлидан хилма-хил шаклларда ўтар, лекин ҳеч қайси бири тугқич бермасди.

Она яна мажолсиз кўзларини очди. Лаблари яна шивирлагандай бўлди. У тепасига ғилмайиб қаради, тепасида учта қора турарди. Бирма-бир тикилди. Уларни яқинроқ келтириб кўришга интилди-ю, лекин улар унинг кўзидан аста-секин узоқлашиб кетаётгандай туюлди. У жон ҳолатда кўзларини катта-катта очиб пичирлади:

— Ачахон!..— дегандай бўлди. Ачахон юм-юм йиғлаб, онасининг пешонасини силарди.

— Ҳа, ойижон, мен шаттаман, ёнингизда ўтирибман,— деди.

Она назарини Ибн Яминга қаратиб, термулиб қолди. Табибнинг юзидан бир жуфт марварид пастга юмалаб кетди. У ўзини қўлга олиб, хотинига тикилди-да, унинг кўзларидаги илтижони уқди. У розилик тилар эди.

— Онаси, шунча умр кўрдик, бола-чақа қилдик. Оллога минг қатла шукурки, аҳил, иноқ бўлиб яшадик. Мабодо мenden ноҳақлик ўтган бўлса, рози бўл! Мен сендан мингдан мингга розиман!— У фарзандларига қаради. Бу билан «сизлар ҳам розилик тилашинглар», демоқчи эди. Ҳамза билан Ачахон ҳам бўтадай бўзлашиб розилик тилашди.

Онанинг нафас олиши сусайиб қолган, худди хўрсиниққа ўхшаб

нафас оларди. У охири марта кўзини очиб, бир нафас тикилгандай бўлиб турди-да, худди энгак қоққандай ҳаракат қилди. Бу — розиликмиди ёки жон талвасасими — Ҳамза билолмай қолди.

— Онажон!..— деди жон ҳолатда.— Сиз тузалиб кетасиз... Келин ҳам кўрасиз... Набираларингизнинг орзусини ҳам кўрасиз...

У яна нималар деди, ўзи ҳам билмасди. Бир вақт опаси елкасига сал туртди. Отасига қаради. У қуръондан аллақандай оятни — «Оятал курси» бўлса керак — ўқиб, онасига дам солаётганини кўриб жим бўлди.

Ҳали булар ҳозиргина бўлиб ўтган машъум ҳодисадан ўзларига ҳам келмаган эдилар. Ташқаридан ўпир-тўпир қадам товушлари эшитилди.

Ҳамза ташқарига аланглади. Шу пайт хонага уч-тўрт киши ҳеч қандай мулозаматсиз кириб келди. Улар орасида полиция офицери Китаев, битта полициячи, яна иккита киши — маҳаллий амалдор бўлса керак, миллий кийимда эди.

Ҳамзанинг муштлари ўз-ўзидан тугилди. Ибн Ямин ўглининг ҳаракатини сезиб қолиб, уни ушлаб қолди.

— Жим, бир кор-қолни бошлама. Қўявер, кирса кираверсин,— деди. Ҳамза отасининг гапини тушуниб шаштидан қайтди.

— Кечирасизлар бизни,— деди Китаев тиржайиб,— биз сал бемаврид келганга ўхшаймиз, начора — хизматчилик! Бизларга уйингизни тинтув қилиш топширилган! Аҳволингизга раҳмим келади, лекин, афсус...

У ходимларига «бошланг!» дегандек ишора қилди.

Улар «ишга» киришишди. Ота, болалар эса, жасад тепасида жим ўтиришарди.

Капитан Китаев бошқа хонага бошлади, у ерни бир муддат титган бўлиб қайтиб чиқишди.

— Жасадни кўтаринглар!— дея буюрди у. Бу хўрликдан Ҳамзанинг аззойи-бадани титраб кетди, қони қайнаб, юраги бежо ура бошлади. Ҳазабидан ранги оқариб кетган эди.

— Ноқулай-ку бу... урф-одат...— деди маҳаллий амалдорлардан биттаси, гўлдираб, кўнглидагини айтолмай.

— Балки улар биз излаган нарсани жасаднинг тагига яшириб қўйишгандир?— деди Китаев ишшайиб.— Ҳамманинг ўз урф-одати бор, менинг ҳам ўз одатим бор: тинтиш керак бўлгандан кейин ҳамма ёқни қараш керак! Ҳей, бу ёққа келинглари!

Маҳаллий амалдорлар жасад тепасига келишди.

Кўтаринглар кампирни! Қани, кўтаринглар!

— Бунинг энди ҳожати йўқ,— деди Китаев. Ён хонадан чиқиб, пешонасини тириштириб.— Ошириб юбординглар! Қайтаринглар!

Лекин ота билан ўғил жасадни кўтариб ичкарига олиб кириб кетишди.

— Жаноби олийлари!— деди полициячи.— Энди мурожаат қилишга рухсат этинг: ҳеч нима йўқ-е!

— «Ҳеч нима йўқ-е!» бўлса,— дея такрорлади офицер Китаев мазах қилиб.— Унда ишни тугатсак ҳам бўлади!..

Тинтувчилар чиқиб кетишди. Хоналар кўчиб кетган ҳовлига ўхшаб увин-тўда бўлиб ётарди. Ҳамза отасининг хонасига кириб, қўлёмаларининг бир қисми йиртилиб, ерда сочилиб ётганини кўриб, жонсиз бўлиб қолди. Кейин ҳушини йиғиштириб олди-да, қўлёмасини яшириб қўйган жойга югурди — у ер бўм-бўш эди!

Йиртилган саҳифани кўтарганича нариги хонага ўтди. Жонсиз онасининг ёнида тиз чўкди. Онанинг юзига юзини қўйиб: «Меҳрибон онам», деб фарёд кўтарди. Ачахон бўлса сочларини юлиб, юзларини

тирнаб: «Кулфат адо қилган онам! Ғаму зорим, онам!»— деб бўзлади. Ибн Яминнинг кўз ёшлари юзини юварди. Бу аччиқ дод-фарёдни эшитган битта-иккита қўшнилари дарвозадан кириб келишди.

Ҳамза эса йиртилган саҳифани кўтарганича уйдан чиқиб, полициячиларнинг орқасидан чопиб кетди. Улар кўринмасди. У бозор майдонига борди. У ерда одамлар тирбанд, дор томоша қилишарди. Ҳамза майдондан бамайлихотир ўтиб кетаётган полициячиларни кўриб қолиб, орқаларидан югурди. Уларга етиб олиб қичқирди:

— Сизлар янги ёзган пьесамни олибсизлар, беринглар уни! Бу пьесани оч-наҳор қолиб бир йил ёзганман! У сизларга нимага керак?

Китаев унинг куйиб-пишишига парво қилмай, йўлида давом этаверди.

Дарахтлар панасида Олчинбек бекиниб турар эди.

Торкўча бошида Ҳамза кўринди. Олчинбек дарахт ортидан чиқиб, унга пешвоз югурди.

— Олчинбек! Дўстим!— дея у томон қучоғини очиб кела бошлади Ҳамза.— Бу дунёда бормисиз ўзи? Одамни шунчалик соғинтирадимки киши?

— Ҳа, дўстим, кўришмаганимизга ҳам анча бўлиб кетди,— деди Олчинбек, гўё бунга ўзи айбдордай ҳижолат тортиб.— Дунёнинг ишлари шунақа экан, дўстим. Бошингизга тушган ишларнинг ҳаммасидан хабарим бор. Кампирнинг ўлими — худо раҳмат қилсин, пьесангизнинг йўқ қилиниши...

— Инсоннинг умри бамисоли карвон йўлидай гап экан, Олчинбек. Паст-баланд, қир-ўр, тошлоқ-қумлоқ, текис, ўйдим-чуқур, баъзан водийдан ўтади, баъзан воҳага дуч келади. Мен ҳозир воҳага кириб бораётгандай ҳис қилияпман ўзимни. Кўришганимиздан жудаям мамнунман, дўстим. Нега бизникидан қадам узиб кетдингиз ё кўнгил қоларлик иш ўтдимки биздан?

— Йўғ-э, ундай эмас. Иш кўп. Бош қашигани фурсат йўқ, бир томони.

— Дўстлар қалай, соғ-омонми?

— Улар ҳам сизни соғинишган. Ранг-рўйингиз яхши, кўз тегмасин,— деди Олчинбек мамнуният билан.— Худо раҳматли кампир бўлганларида бўй-бастингизни кўриб, кўнгиллари бир газ кўтариларди. Тўйингизни ҳам кўролмай кетдилар...

— Ҳа, энди умрлари қисқа экан. Сал ўлмай турганларида орзуларига етардилар... Мана, хаш-паш дегунча йиллари ҳам ўтди...

— Қалай, биронтасини кўз остига олдингизми ўзи?— деб сўради Олчинбек гапни буриб.— Ҳалигидай...— Олчинбек бу ёғига сўз тополмади чамаси, тутилиб қолди. Ҳамза унга ёрдамга шошилди.

— Ҳалигидай, сизни севишга ботинадиганлар, демоқчимисиз?— деб кулди.— Ҳа, дўстим, оламда мард қизлар ҳали бор!— Ҳазиллашдим. Ҳозирча мусулмон қизлар мени кўрсалар... Э... қўйинг.

— Менга ишонмайсизми?

— Аксинча, бу ҳақда мен фақат сизгагина оғиз очишим мумкин.

— Сиздан бўлак менинг яқин дўстим йўқ, Ҳамза,— деди Олчинбек тўлқинланиб.— Сиз билан йўлимиз ҳам, гўримиз ҳам бир, деб биламан ўзимни мен. Сирингизни менадан яширманг, хафа бўламан... Балким фойдам тегиб қолар...

— Ҳа, ёлғизлик кўп балоларнинг сабабчиси,— деди Ҳамза хўрсиниб.— Бойникида сизларга оғирлигини биламан. Тез-тез кўришиб турайлик. Агар эртага ҳузуримга келсангиз, тўйга олиб бораман. Унга

яхши одамлар боришади — таништириб қўяман. Дўстларингиз кўпаяди.
 — Қанақа тўй? Ҳалиги Соколовникидами?
 — Йўқ, Ширинсой дарасида. Дўстлар йиғилишади... Бир ишчи набира кўрган. Зиёфат қилиб беради.
 Ҳамза Олчинбекнинг елкасига қўлини ташлади.
 — Келасиз-а?
 — Бойнинг хизматидан бўшасам учиб келаман! Хўп энди мен бо-рай, тагин излаб қолишмасин.
 Улар хайрлашишди.

Ҳн еттинчи боб

Аксинья — Зухра

Ширинсойдаги маёвкани миршаблар тор-мор қилишди. Ҳйнаб кулишамиз деб бориб, калтак еб, сувга ботиб жонларини зўрға олиб қочишди.

Ҳша воқеадан — беш-олти кун кейин Степан, Аксинья ва Ҳамза тоғдаги яйловга чиқишди. Бу сафар кўпроқ Аксинья ғайрат кўрсатди. Ҳшанинг аламига тоққа чиқиб бир сайр қилиб келмасак, армонда қоламан, деб туриб олди у тоғаси билан Ҳамзага. Улар рози бўлишди. Дарвоқе, уларнинг ҳам ўқи ичида қолган эди. Дам олиш кунига келишишди-да, қирғиз элатига жўнаб кетишди. Тўғриси, Жамшид, Ҳайдар деган қирғиз чўпонлар уч от билан келишиб, яйловга олиб кетишган эди.

Степан билан Ҳамза ўтов ичидаги кигиз устида қимизхўрлик қилишиб суҳбатга тушишди. Аксинья чечак тергани кетди. Олдинги сафар сув оқизиб келган гулчамбарига ҳамон унинг юраги ачишарди.

— Демак, сенингча, бошимизда қилич ўйнатган ўша миршабларни ҳам маърифатдан баҳраманд қилиш керак, илм ўргатиш керак? Шундайми?

— Ҳа, улар бошқалардан баттар жоҳил, — деб жавоб берди Ҳамза.

— Менингча, уларнинг қуролини тортиб олиш керак!

— Осонликча беришармиди?

— Куч билан тортиб олиб, ишчиларни қуроллантириш керак. Қўлимизга қурол олсак, улар биздан қўрқадиган бўлишади. Шунақа. Ишчилар қуролланиши керак. Буни мен эмас, Ленин айтган! Сен ўз шеърларингда мана шунга ўхшаш гапларни айтгин, дўстим. Уқитиш ўз йўлига, лекин инқилобни фақат маърифат билан қилиб бўлмайди. Қуролланиш керак. Зўрликка қарши зўрлик ишлатилмас экан, зулм, ноҳақлик давом этаверади.

— Демак, яна қон тўкилади, яна қурбонлар бўлади. Яна шўринг қурғур ишчилар, деҳқонлар, ғариб бечоралар подшо ўқиға учрайди. Менга гапириб берганинг бешинчи йил яна такрорланади?.. Ахир адолатни қон тўкмай ўрнатса бўлмайдами? Минг-минг йиллардан бери инсон қони тўкилади. Ер-кўкни тутиб кетади-ку. Золимларни инсофга чақирса яхши бўлмасмиди?

Буларнинг суҳбати ўтоғаси Жамшидни қизиқтириб, у сўзларини жон қулоғи билан тинглади эди. Айниқса Степаннинг сўзамоллиги, воқеанинг ҳар тафсилотига яраша юз ҳаракати, кенг қовоқлари, тим қора кўзларининг чақнаши унга жуда-жуда ярашарди.

— Тўғриси айтиш керак, жанг қилмай, қон тўкмай озодликка чиқолмаймиз. Лекин бешинчи йилдаги хатога йўл қўймаслик лозим.

Йўл қўйилган хатолардан сабоқ олиш ҳам маърифатга киради. Газеталар келганида мен севишиб кетдим. Нега? Чунки бизнинг дарслигимиз — ўша газеталар!.. Ҳа, гапимга қулоқ солмаянсиз. Улмасак кўрамиз, бу гапни бошқаларга ўзинг айтасан ҳали...

— Ҳа, ҳў бир айтиб берган эдинг шоир Яссавий нима деган эди. «Золим агар зулм айласа олло дегин»,— деди Ҳамза.

— Ҳа, бироқ сен бунинг аксини айтишинг керак. «Золим агар зулми айласа, лунжига сол...»— деб Соколов ўтоғаси Жамшидни кулдириб ичагини узди. «Буни Ленин айтган» дегандан кейин Ҳамза жим бўлиб қолди.

У ўйлаб ўйнинг тагига етолмасди. Наҳотки Ленин ҳам қон тўкилишига йўл қўйса?! Демак, кимки бизга қарши чиқса шартта-шартта отамиз, экан-да.

Бу орада Аксинья етиб келди.

— Яна ораларингдан мушук ўтдими, қовоқ-тушмуқларингни осилтириб ўтирибсизлар?— деди у овози қўнғироқдай жаранглаб. У мешни Ҳамзанинг олдига қўйди.— Бизнинг Тамбовдаги чашмаларнинг сувида нам ширин-а, бунақасини умримда ичмагандим. Ушлаб кўринглар, ях!— У мешга қўлини қўйиб кўрсатди. Ҳамза унинг қўлига кафтини қўйди. Гўё икковининг танасини бир нима ларзага солиб ўтгандек бўлиб, жим бўлиб қолишди.

— Қалай, совуқ эканми ёки иссиқми?— деб ҳазил қилди Степан Ҳамзага қараб киноя қилиб.

Лекин Ҳамза билан Аксинья бир-бирига термилиб, қараб туришар, қулоқларига ҳеч нима кирмасди.

Степан бирдан жиддий тус олиб, бир Ҳамзага, бир Аксиньяга қараб, ҳайрон бўлиб турди-да, кейин ўзича жилмайиб, тескари қаради.

Кеч кириб, ботиб бораётган қуёш барра майса, кўкатлар билан безанган бепоев далага, ўтовларга, боғлаб қўйилган қулунлар устига, ўчоқ бошида куймаланиб юрган ёш келинчакнинг жаранглаган чўплилари, тангачаларига, эғнидаги янги қизил бахмал нимчасига, қўнишдан пастроқдаги жилғага зар сочиб турибди. Юздан ортиқ йилқи ўтлаб юрибди. Бай-бай, кўз илғамас атлас дўланинг манзараси нечоғлик дилором, кўркам! Ҳавоси майин, гаштли. Келбати чўнғ Ҳайдар чўпон қўлида пишиқ ирғай калтак, «ҳайт, чек, чек, чибич, чек!» деб сурувини ҳайдаб келиб кўрага қамаяпти. Кампир она боғлоғлиқ қулунларни, дурагай қўзиларни бўшатиб юборди. Яна бир кекса аёл қундуз босилган кигизларини ўраб, ўтов томон кўтариб кетди. Отларнинг дупури, кишнагани, йилқичи йигитларнинг ҳайқириғи яйлов жимлигини бузди. Хушбўй, дилбар оқшом қора бахмал палагини секин-аста дала-тез, тоғ-тошга ёя бошлади. Тонготардан қора шомгача болалари дардида хомуш ўтлаб юрган биялар, сигирлар, қўйлар яйловни бошларига кўтаришар, топиб олганлари қулун, қўзи, таналарини эркалаб жимгина ялашарди.

Оналарини кўриб яйраб кетган қулунлар эса, шўхликлари тутиб, улар олдига ҳиринглашиб чопиб келишар, гоҳ шаталоқ отиб, орқа-олдиларига қарамай, дала томон югуриб қолишади. Ҳеч қандай хавф-хатар билан иши йўқ бу «тентаклар»ни қизғониб, оналари жон ҳолатда кишнаб чақиришарди. Рост-да, бирон ўнғир, ё тош орқасида ўлжасини пойлаб, писиб ётган бўримиде, қашқирми уларга ташланиб, таппа босиб қолиши ҳеч гап эмас. Бунақа ҳодисалар тоғда бўлиб туради. Подасидан ажраб қолган меров қўзимиде, «ўзбошимча» тойчоқми — тез-тез йўқолиб туради.

Яхшиям ишончли бўрибосарлар бор. Улар бўлмаса, молчиларнинг аҳволига вой, деяверинг. Улар борки, чўпон-чўлиқ бирмунча беҳадик ухлайди.

Атрофни тўзитиб, шаталоқ отиб юрган тойчалар ҳам оналари чақирғига дарҳол етиб келишди, ҳаммаёқ нисбатан тинчиб қолди. Бўрибосар эса, тушмуғини икки қўли устига қўйиб олиб атрофни кузатади. Унинг қорни тўқ. Ҳар замон-ҳар замонда Аксиньяга қараб ўқрайиб қўяди, лекин ирилламайди. Чунки унинг меҳмонлигини хўжайин унга тайинлаб қўйган...

Аксинья бўлса, олапарни унутиб юборган, у бутун яйловнинг бир лаҳзалик шовқин-суронга, кейин бирдан жимиб қолганлигига маҳлиё, қир оқшомининг гўзаллигига мафтун бўлиб қараб турарди.

Ҳамза хипча белини сиқиб турган кўйлаги этагини кечки майин шабада ҳилпиратиб, беозор ўйнаётган Аксиньяга хаёлчан тикилиб қолган, қадди-қомати табиатнинг моҳир диди билан бағоят мутаносиб қилиб яратилган бу ноёб мўъжизасига ҳаваси келиб, ўз-ўзи билан фикран сўйлашарди. У Аксиньяни илгари ҳам кўп кўрган, суҳбатлашган эди-ю, аммо унинг бунчалик гўзаллигини, латофатини пайқаманган, пайқаса ҳам, бошига бирин-кетин тушган мусибатлар билан бўлиб, бунга ортиқча эътибор бермас, маънавий дўстининг қариндоши сифатида ундан яхши гапини аямасди. Бу орада эса — ўзи сезмаган ҳолда, Аксинья унинг қалбига аста-секин кириб борар, кун сайин маҳкам ўрнашар эди. Мана, у бора-бора Ҳамзанинг хаёлини ўғирлайдиган, ҳатто юрганда йўлида, ўтирганда ўрнида, ётганида тушида унга тинчлик бермай қўйди. Унинг қўнғироқдек бегубор овози қулоғи остида сеҳрли янграйди, уни нималаргадир ундайди, эзгуликка отлантиради, тушқин кайфиятларини тонги тумандай тарқатиб юборади. Юрагида кири йўқ, гаплари бамаъни, ўзини кўрган кишининг кўзи қувнайди; шўхлиги, қўйингчи, барча қилиқлари ўзига ярашади. Унинг васлига етган йигитнинг армони бўлмаса керак бу дунёда!

Ҳамза ўрнидан турди-да, аста юриб унинг олдида борди.

Кенг яйловга дилбар оқшом ўзининг қора ўтовини аста-секин тикар, сарин шабада яйловнинг қимиз ҳидини олиб қочар, уфқдаги алвон ранг шафақ ўз аксини ерга туширгандай, улардан сал пастда қирмизи лолалар мавж урарди. Ҳамза бир ўша лолазорга қараб, бир шафаққа қараб, бир мўъжиза топгандек севиниб кетди-да, ўз-ўзига фикран савол берди: «Уфқдаги шафақ мана шу лолазорнинг осмон кўзгусидаги аксини ё ер кўзгусидаги бу қирмизи ранг ботаётган қуёш шафағининг аксини?» Назарида бу қиёсий образ унга табиатнинг жуда кўп сирларини очиб кўрсатгандек, юраги жўшиб кетди.

— Юринг, Аксинья, лола терамиз, — деди у, қизнинг билагидан ушлаб, пастга ишора қилиб. Аксинья бир ҳаракат билан қўлини тортиб олиб:

— Бўпти, бўлмаса менга етиб олинг! — деди-да, уфқ томон, тоғ лолалари бағри сари товусдек қийқириб, қўлларини кенг ёйганча чоғиб кетди. Вужуди завқ-шавққа тўлиб, тошиб кетган Ҳамза ҳам унинг изидан чопди.

Аксинья юзлари лов-лов ёниб, ипак рўмолини ҳилпиратганча яна тезроқ югуриб, лолазор ичига кириб борди-да, ўзини майсалар қўйнига отди. Ҳамза ҳам кетма-кет етиб келиб, унинг шундоққина ёнига чўзилди. Иккаласи ҳам ҳансирашар, ўр-қирдан жон-жаҳдлари билан югурганлари учунми, ҳар қалай юраклари шиддат билан уриб, нафасларини ростлаб олишга уринишарди.

Аксинья нафасини пича ростлаб олди, чамаси, Ҳамзага қараб, бир жилмайиб қўйди, кейин иккаласи қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборишди. Аксинья дик этиб ўрнидан туриб, лола теришга тушиб кетди, Ҳамза эса, бир кўкат поясини тишлаганча майсалар қўйнида осмонга қараганча ҳузур қилиб чўзилиб ётди.

Баҳор булутлари карвон-карвон бўлиб қаёққадир шошилиб, шитоб

билан сузарди. Атроф шу қадар осуда, оромбахш сеҳрли сукунат борлиқни ўз оғушига олган, фақат осмоннинг ҳар ер-ҳар ерида қора нуқтадай муаллақ осилиб кўзга элас-элас чалиниб турган тинмагур жўрларгина чулдирашиб, кўёшни ётоғига кузатишади, баъзан-баъзан эса, ўтлар орасидан наврўзи беданаларнинг питпилдиғи эшитилиб қолади. Булар оқшом сукунатига заррача бўлсин, халақит бермайди. Аксинча, унга ҳузурли бир тароват бахш этади.

Ҳамза ана шу яшил гумбазга туташиб кетган чексиз яйловга олис-олисларда олтин яловдек кўтарилган уфққа маҳлиё бўлиб ётаркан, ўзининг шу қудратли оламнинг кичик бир зарраси эканини ҳис қилди.

«Инсон — ўзи бир олам-ку. У шу ажойиб оламнинг ажиб бир мўъжизаси-ку! Унинг ақлу тафаккуридан ҳам зўр, улур бир куч борми? Ҳай билмадим. Лекин, инсон қул, инсон ожиз, у бамисоли чумолидай хоксор махлуқ, деганлар мутлақо янглишади, унинг қудратига, шу буюк оламни тутиб турган занжирнинг олтин ҳалқаларидан бири эканлигига шак келтирадилар. Балким бу тушунча қимларгадир қўл келар, ҳатто уларнинг манфаатларига хизмат қилар... Лекин инсон табиатнинг энг буюк мўъжизаси!»

Худди шу пайт унинг эсига машҳур турк шоири Тавфиқ Фикратнинг қуйидаги байти тушиб кетди:

«Шайтон-да бизаз, жин-да бизаз на шайтон, на малак вор
Дунё дўнажак жанната инсон-ла инондин».

Унинг бу хаёлларини Аксиньянинг овози бузиб юборди. Кўп ўтмай у бир кучоқ лола кўтариб, Ҳамзанинг тепасида пайдо бўлди.

— Туринг, шунча хаёл сурганингиз ҳам етар, қоронғи тушиб қолди, борайлик, улар хавотир олишади,— деди у бийронлик билан.

Ҳамза унга тегажаклик қилгиси келиб, гап ташлади:

— Мен борман-ку, нимадан хавотир қилишади.

Аксиньянинг баттар шўхлиги тутиб, унинг юзига чечак соча бошлади:

— Ана бўлмаса — ана бўлмаса!..

Ҳамза у энгашган пайтда фурсатдан фойдаланиб қўлидан маҳкам ушлаб олди-да, юз-кўзига, бўлиқ кўкракларига тикилиб қолди. Бу ҳолат қанча давом этди — номаълум. Қолгани оний бир лаҳза ичида содир бўлди: Ҳамза ўрнидан туриб ўтириб, унинг билагидан ўзи томон аста тортди, Аксинья ҳам, шуни кутгандай итоаткорлик билан у томон майишиб келиб чўкди-ю, елкасига бошини қўйиб, кифтидан қучди. Ҳамза уни бағрига босиб, юз-кўзлари, пешонаси, сочларидан ўпа бошлади, ниҳоят, шу дамгача бўса лаззатидан беҳабар ташна лаблар бир-бирларини излаб топишди. Аксинья кеча-кундуз хаёл қилгани бу ўтли бўса лаззатидан батамомила маст эди. У дағ-дағ титрар, юраги гур-гур урганидан танаси ларзага келаётганини сезмасди. У анчадан кейин Ҳамзанинг оғушидан чиқиб, тўлиб-тошиб йиғлади, лекин лабидан кулги аримасди. Бу — биринчи бўса йиғиси эди.

Улар алламаҳалгача бир-бирларига қараб индамай ўтиришди. Уларнинг кўнгилиларидан нима кечаётганини билиш қийин эди. Лекин Ҳамза хижолат тортиб унга тикилди.

— Узимни тиёлмадим, йиғлатиб қўйдим, мени кечир, Аксинья,— деди қизариб-бўзариб, унинг икки қўлидан ушлаб олганча чақнаб турган кўзларига тикилиб.

Аксинья унинг бу аянчли аҳволини кўриб, жилмайиб қўйди... У ҳамон биринчи бўса кайфиятидан ўзига келмаган, уни койиш ёки юпатишга мажоли етмас, ожиз эди.

Бояқиш йигит нима қилсин, шафқатсиз, беомон тақдир ёшлигидан

қийноққа солди. Севгилиси Зубайдадан жудо қилиб, яккалаб қўйди. Ёлғизлик унинг жонидан ўтди. Бир оғиз ширин сўз, чизи илиқ меҳрибонлик гадоси бўлиб қолди. Наҳотки унинг қисмати бир умрга шундай воҳасрато бўлиб қолиб кетса. Ҳамма ундан безган, одамлар унинг суҳбатидан қочишади. Бироқ дунё яхши одамлардан ҳам ҳоли эмас-ку, ахир! Ана шундай яхши одамлардан биттаси Аксинья эди, йўқ, у Аксинья қиёфасида кўринган Зубайда эди!

Ҳамзанинг хаёлида тақдир йўлида тўсиқ бўлиб турган тик тоғлар, омон билмас даҳшатли бўронлар, довуллар, аллақандай девсифат бадбашара махлуқлар Аксиньяни масхаралаб урган қаҳ-қаҳалари қулоғига чатилгандай бўлди. «Мен ўзимни нега туюлмадим, ҳисга берилиб, бўштоблик қилдим. Биринчи бўсага йўл қўйдим, мен тентак?.. Наҳотки уни шунчалар қаттиқ севиб қолганман?.. Эй худо, сен дилимга бу қадар ўчмас ўт ташлаган экансан, ҳароратига бардош қилолмадим, ўзинг кечир мени, Зубайданинг ўрнини босса, мана шу бокира қиз босади. Қалбимдаги ҳароратнинг қолганини энди унга аташга аҳд қилдим. Лекин бу осонликча бўлмайди. Ҳали тўсиқлар кўп... Отам, қариндошуруғлар нима дейишади. Мачиту руҳонийлар-чи? Уртада тил, дин, миллат деган тушунчалар бор...»

Аксинья ҳам хаёл суриб ўтирарди бу орада. У аста бошини кўтариб, Ҳамзанинг изтиробли юзларига қаради.

— Бу ишнинг охири яхшиликка олиб бормайди, деб кўрқаман,— деди у, Ҳамзанинг кўнглида юз бераётган зиддиятли фикрларни аён кўриб тургандек. Ҳамзанинг кўзлари катта очилиб кетди у гапни эшитиб.

— Нега, нега ундай дейсан?— деди жон ҳолатда.

— Тилимиз, динимиз, мазҳабларимиз бошқа-бошқа!

— Менинг мазҳабим — сенинг ўзингсан, Аксинья!

— Менга қолса, худди шу гапни мен ҳам айтар эдим-ку, лекин...

— Хўш?

— Никоҳимизни ким ўқийди? Ахир, никоҳсиз турмуш қуриб бўлмайди-ку!

— Ҳеч қиси йўқ... Фақат юксак инсоний муҳаббатимиз бўлса бас... Лекин менинг аҳдим қатъий. Сен учун шу лаҳзадан эътиборан ҳамма нарсага ҳам тайёрман. «Юр» десанг, сени деб, шайх Санъондек бутхонага югуришга ҳам тайёрман. Чунки мен учун тугаган ҳаётни сен янги тдан яратдинг, ўлган эҳтиросларимни тирилтирддинг, жудо бўлган муҳаббатимни топиб бердинг. Сендан ҳам жудо бўлиш — менга нақд ўлим...

Аксинья Ҳамзанинг мантиқли, қайноқ сўзларини эшитиб, унга ичидан тан бериб ўтирар эди.

«Қандай ажойиб, сийнаси пок инсон. Бир сўзлик, лабзи ҳалол йигит... Сен учун мен ҳам жонимни тикканим бўлсин. Мени деб сен бутхонага югуришга тайёр бўлсанг, мен ҳам сени деб мачитга бориб мусулмонликни қабул қилишга тайёрман, динимдан, мазҳабимдан кечсам кечаману, аммо, Ҳамзам, азизим, сендан кечмайман!»

У чаққон ҳаракат билан ўрнидан турди-да, Ҳамзанинг қўлидан тортди.

— Туринг, энди борайлик. Тоғам зерикиб қолади.

Ҳамза ўрнидан турди. Аксинья шўхлиги тутибми, уни оғир хаёлатлардан қутқаргиси келдими, ишқилиб, сакраб туриб:

— Эшитинг, ўтовгача чопамиз, агар менга етиб олсангиз яна бир марта ўпич бераман... Бўлмаса, ўзингиздан кўринг,— деди-да, терган лолаларини кўз-кўз қилганича ўтов томон чопқиллаб кетди.

Ҳамза унинг қуйиб қўйгандек келишган қадди-қоматига суқланиб қараганча, худди сеҳрлаб қўйилгандек қотиб турар эди.

Ҳамза билан Соколов яйловда тунаб қоладиган бўлишди. Кечқурун ўтовнинг ўртасига учоёқни қўйиб, қозон осиб, олов ёқишди. Чўпонлар бу меҳмонлар ҳурматиغا семиз бир тўқлини сўйиб, қозонга солишди. Қозонда эт қайнарди. Қирғиз шўрвасининг хуш бўйи ҳамма ёқни тутиб, иштаҳани очиб юборди. Қўшни ўтовлардан ҳам чўпонлар, подачилар келиб, ўтов ичи гавжум бўлиб қолди.

Степан билан Аксинья қозон тўла этга қараб «шунча гўштни ким ейди» дегандек ваҳима қилиб ўтиришар, Ҳамза эса, елкасига тўнани ташлаб олган, алланималарни санагандай пичирлар, кейин қоғозни олиб нималарнидир қиртиллатиб ёзарди. Дастурхон ёзилди. Ҳайдар қирғиз Степандан бошлаб навбат билан дастурхон теварагида ўлтирганларнинг ҳаммасига обдаста тутди. Қўлларини тоза сочиқларга артишди. Сергўшт суяклар ва думба-жигар уйилган, тепасига қотирма, калла-поча қўйилган икки катта лаганни икки келинчак кўтариб келиб, дастурхонга қўйди. Лаганлардан буғ кўтарилиб турарди. Ҳамза таомилга кўра олдига қўйилган калланинг гўшtidан кесиб «бисмиллоҳ», деб оғзига солди-да, каллани азиз меҳмон Соколовга узатди. Соколов гўшtidан бир-икки чимдиб, ўз навбатида бош йилқичи Сулаймон оқсоқолга яқинроқ итариб қўйди.

Сулаймон оқсоқол олдида бўш турган оқ тунука товоқчага катта лагандаги гўшtidан тўрт-беш қовурға, буйрак, бир оз думба-жигар, калла-поча, икки қотирма қўйиб, Жамшидга узатди.

— Аёлларнинг насибаси, узатиб юбор, ўғлим,— деди. Товоқча қўлдан қўлга ўтиб, оқ ўтовга бориб етди. Сулаймон оқсоқол лагандаги гўштни тўғрай бошлади. Унинг имиллаганини кўриб, Ҳайдар қўйбоқар пичоғини олди-ю, оқсоқолга ёрдамлаша кетди. Ҳамза, Соколов, Жамшид ва бошқа чўпонлар ҳафсала билан гўштни тушира бошлашди. Мазали, серёғ луқмалардан иборат тепалик аста-секин текисланарди. Анчагача бирон кишидан садо чиқмади.

— Қани, қароғим, нега мазанг йўқ, гўшtidан ол,— деди Сулаймон оқсоқол Аксиньяга очиқ чеҳра билан.

— Раҳмат, ота, анча едим, тўйдим.

— Қани, олинг, Ҳамзахон, яйлов ҳавоси кўтаради, ҳа, Степан ака, бўш келманг,— деди Жамшид ёғли қовурғалардан уларнинг олдиларига суриб.

— Мен бўлдим ҳисоб,— деди Ҳамза тўйганлигини билдириб, сочиққа қўлларини артиб.

Бош йилқичи ва бошқа чўпонлар ҳам тўйган-тўймаганларига қарамай, қўлларини тортиб, маҳсиларига, сочиқ дастурхонларга артдилар. Жамшид лаганни олдига суриб олиб гўшт, кулчатоиларидан кафтига сиққанича тўлдириб олиб азиз меҳмонларига ошатди. Ҳамза бир эвини қилиб, чайнаб ютиб олди-ю, аммо Соколов Жамшиднинг бармоқлари орасидан ёғи оқиб бораётган гўшtlарига қараб, ранги-қути ўчди. Қаттиқ кулги кўтардилар... «Кўрқманг, Степан оға! Қирғизнинг таомили шунақа! Азиз меҳмонгагина ошатишади!»

Степан «нима қилай?» дегандек Аксиньяга қараб қўйди. Аксинья «ола кўрма» дегандай қоғозини уйиб туриб ишора қилди.

Степан: «Нима бўлса худодан кўрдим, кўрдингки ош — кўтарма бош, дейди қирғиз», дедию шартта кўзларини юмиб, оғзини катта очиб бўйнини чўзди. Степаннинг оғзи тўла эт, миқ этмай қолди. Кўзи ёшланди. Аммо эл удумини ҳурмат қилиб, гўштни оғзидан қўймади. Икки қўли билан оғзини ёпди-да, бир амал қилиб, чайнай бошлади. Ўтов ичи қаҳқаҳага тўлди.

— Баракалла, ўлманг, Степан ака! Қирғизнинг ўзи экансиз-ку!— деди Жамшид, у гўшти ютиб бўлгач, ҳазиллашиб.

— Бостириққа мана буни ичиб юбор, бўтам,— деди бош йилқичи Соколовга қимиз тутиб. Соколов заранг косадаги қимизни симирди, яна қимизхўрлик бошланди.

Чўпонлардан бири қўбизини бирпас тингиллатиб ўтириб, излаган куйини топиб олди чамаси, ҳазин куйга жўр бўлиб ўлан бошлади.

Унинг овози тиниқ, қўнғироқдай жарангдор эди. У ҳижрон аламиндан дард чекар, бевафо дунё ишларидан нолир, зулм-зўрликка қарши исёнкор фарёд қиларди. Ҳамма жим тингларди. Ҳамма машғулотини қўйиб, ўланга берилиб кетди. Ҳатто Степан билан Аксинья ҳам гарчи ўланнинг сўзларини тушунмасада, айтувчининг ҳаракати, имо-ишораси, куй оҳангидан унинг қалбида йиғилиб қолган дардини ифодалаётганини билишар шекилли, жон қулоқлари билан тинглашарди.

Чўпон то чарчагунча айтди ашуласини. Бир маҳал тугатди-да, чуқур хўрсиниб қўйди. Тингловчилар бирдан гувранишиб уни олқишлади. Ҳамза ҳам хуржундан мандалинасини олди-да, шу бугун туғилган ғазалини куйга солиб, аста хиргойи қила бошлади. Бу ғазал соф ишқий бўлиб, унда узоқдаги ёрга бўлган соғинч, фироқ ифодаланар, лирик қаҳрамоннинг аянчли аҳволи суръатланар, ёрнинг фироқида ошиқнинг телба бўлиб қолгани, унинг ҳажрида кечалари булбулдай тинмай нола чекиши, ишқ ўтида ўртанаётгани тасвирланар эди.

Аксинья ғазални тинглаб ўтираркан, Ҳамза тугатгач:

— «Ишқ ўтида ҳеч ким мендай куймаган...»— дея такрорлади.— Шеърингиз менга жудаям маъқул бўлди.

— Кейинги пайтларда Ҳамза нима иш қилса, ўша иш сенга нима учундир жудаям ёқадиغان бўлиб қолди-я,— деди Степан ҳазил қилиб.

— Менга ҳам,— деди Ҳамза қизариб.

— Нима?— деб сўради Степан ҳайрон бўлиб.

— Қсения нима иш қилса, ҳаммаси менга ёқади...

— Ҳа, шайтонлар, мендан уялмай-нетмай бир-бирингга муҳаббат изҳор қилаётган экансизлар-да,— деб хахолаб кулиб юборди Степан.

— Степан тоға, сенга айтамыз деб уялиб-юргандик,— деди Аксинья шаддодлик билан.

— Нима?— дея сўради Степан жиддий тус олиб.— Нима, бир-бирларингни севиб қолдиларингми? Энди нима қиласизлар, шўрликлар.

— Биз аҳд-паймон қилиб қўйдик,— деди Ҳамза мандалинанинг торларини созлаб ўтириб.

— Ҳа, билмадим, Ислом билан православ келишармикан. Ё Россияга жўнамоқчисизларми, ахир бу ёғини ҳам ўйлаб қўйган бўлсаларинг керак?

— Нега Россияга кетар эканмиз? Бу ер торлик қилаётгани йўқ.

— Нима бўпти,— деди Аксинья шўхлик билан,— мен Ислом динига кира қоламан-да. Православ бўлдим нимаю, мусулмон бўлдим нима. Иккаласи ҳам аслида бир гўр-ку.

— Етар ҳазил!— деди Степаннинг жаҳли чиқиб.— Охири нима бўлишини ўйламай иш қилгансизлар. Айтайлик, икковинг қовушиб, ўртадаги диний ақидаларни бузиб ўтдиларинг. Бу — яхши. Бошқа томондан олиб қаралса, икковингни мутаассиблар сазойи қилади, ким кўрса дакки беради, бир сўз билан айтганда, сизларга кун беришмайди.

— Биз бундан қўрқмаймиз!— деди Ҳамза шартта кесиб. Унинг гапини Аксинья тасдиқлади. Степан эътироз билдиролмади. Улар буни жиддий айтишаётганларини кўриб:

— Узларинг биласизлар,— деб қўя қолди қўлларини ёзиб.

Орадан кўп ўтмай «Ҳамза ўрис қизга уйланибди» деган хабар тарқалди. Бу гап шаҳарда беш-олти кун роса шов-шув бўлди...

Ўн саккизинчи боб

Улоқда

Кўқон ҳокими Мединский янги йил шарафига катта сайил чақиртирди.

Бир томонда улоқ — «ҳайт-ҳайт, жийрон қашқада кетди, ана саман олди!», бир томонда кураш — «барака топкур, кўтар, айлантир, ҳа, бўш келма, азамат!», бир томонда пилдироқчилар — «бос, босганинга, таваккали бахшат! Кеп қолинглар, бир мирига бир сўм!», бир томонда товгар қурилган — «Ё жамшид!» деган наърайи баҳайбатлар қулоқларни батангга келтиради. Ютганнинг оғзи қулоғида, сайилгоҳга сиғмайди, ютқизганларнинг дами ичида, таъби тирриқ, қулоқларига гап ёқмайди.

Айниқса кўпкар — улоқ бўлаётган майдонда одам тирбанд. Чавандозлари бамисоли қуюндай учишар, ҳайт-ҳуйт — қичқириқлар, от туёқларидан отилган чанг-тўзон ҳамма ёқни тутиб кетганди. Чавандозлардан бири отдан йиқилиб тушди. Бироқ унга ҳеч ким парво қилмади. Бу ўша Олайдан келган қирғиз чавандоз Сулаймон оқсоқол эди. Унинг оти бир чеккага чиқди-да, сувлиқни чайнаб, тек туриб қолди.

Сулаймон оқсоқол ҳеч нарса бўлмагандай, ўрнидан тура солиб, оти томон югуриб борди, бир ирғиб эгарга минди-да, улоқни олиб кетган чавандозлар изидан тушди. Унинг ёнида Содиқжон бойвачча отини зўр бериб қамчилаб борар, зўриқанидан юзлари қизариб кетганди. Икки кўзи улоқда, ўнг-сўлига қарамай, отининг сағрисиغا аччиқ қамчи босарди. Сулаймон оқсоқолнинг ўғиллари Жамшид билан Ҳайдар ҳам оталарига ёрдамга ташланишди.

Улоқ дарёнинг қуриб қолган ўзанида чопилар, табиат бу ерни ўзига яраша отчопар жойга айлантириб қўйганди. Томошабинлар сувсиз дарёнинг тикка тушган соҳилларида ўтиришар, жой тополмаганлар эса, оёқда тик туришарди. Чекка-чеккада баъзи отлиқ томоша талаблар ҳам кўринишарди. Одамлар орасида шинелли кишилар, полициячилар — миршаблар ҳам кўзга ташланиб қоларди. Улар бу ерга бекорга келишмаган, соҳилнинг катта қисмини томошабинлардан муҳофаза қилишарди. У ерда эса, шаҳар ҳокими Мединский ва унинг рафиқаси бошлиқ амалдор — офицерлар, маҳаллий аҳолининг юқори табақасига мансуб казо-казолар қўр тўкишган бўлиб, у ер улоқни олиб келиб ташлайдиган марра, ҳакамлар манзили эди.

Сайилгоҳга Завқий, Ҳамза ва Олчинбеклар ҳам чиққан, оддий халқ орасида туриб, улоқни томоша қилишарди. Улоқ чопаётганлар ичида атрофда томоша қилиб турган ҳар хил тоифанинг «ўз одами» бор эди. Чунончи, бир қур бойваччалар Содиқжон бойваччани қўллаб-қувватлашади, бошқа тўп Сулаймон оқсоқолни қўллаб-қийқиришади. Яна бир тўп одам чавкар отдаги ёш чавандоз Жамшидга мадад бериш учун ҳайқиради.

Сайилгоҳни айланиб юриб, улоқ устидан чиқиб қолган рус доктор бир тўда отлиқ ўртада бир-бирининг устига от солиб, уймалашиб ётганини кўриб, ҳайрон бўлди: «Зерикарли манзарага шунча одам нега бунча қизиқиб тикилашади, ҳайронман», деб қўйди фикран. Кейин Ҳамза, Олчинбеклар турган жойга бориб, Ҳамзадан сўради:

— Дўстим,— деди унга қараб,— биз ҳам болалигимизда қишлоқда от чопиб пойга қилардик. Қим ўзса, ўша ютган бўларди. Булар нега бир-бирларини ҳеч аямай қамчи билан савалашаяпти. Шунақаям ваҳший ўйин бўладими?

Хамза унга қараб жилмайиб қўйди-да, саволга жавоб қилишга энди оғиз жуфтлаган эди, Олчинбек чаққонлик қилди:

— Ҳа, дўхтир, бу қўпол, дағал ўйин бўлса ҳам, чинакам халқ ўйини, одам шунда тобланади-да!— деди.

— Билмадим, билмадим,— деб қўйди доктор ҳамон таажжуби босилмай.

Содиқжон бойваччанинг оти бошқаларникига қараганда илдам-роқ ва зўрроқ эди. Шу ваддан ҳам бойвачча бошқаларга ўхшаб ҳали унча толиқмаганди. У улоқни тақимига босганича тўдадан узилиб чиқди-да, маррани мўлжаллаб, отининг човига аччиқ-аччиқ қамчи босди. Ундан кейин тўдадан иккинчи от ажралиб чиқиб, унинг изидан қуюндай уча бошлади. У борган сари бойваччанинг саманига яқинлашарди. Қувлаётган от тушмуғини олдинга чўзиб юборган, қулоқлари бўйнига ёпишиб кетган, уни олдиндан кўрган одам кўрқулик важоҳати билан саманни ютиб юбормоқчи бўлган аждар деб ўйларди.

Томошабинлар бу манзарага қараб бир муддат қотиб қолишди. Орадаги масофа тобора қисқариб борарди.

— Бойваччанинг орқасидан от қўйиб келаётган одамга эътибор беринг, ҳоким жаноблари,— деди бир амалдор Мединскийга, уни қўли билан кўрсатиб.— Ана у... етай деб қолди. Бу қирғиз элатда ном қозонган чавандоз. Уни ҳамма Сулаймон оқсоқол деб атайди. Узи бойваччанинг йилқибоқари. Кейинги пайтда унинг ҳақида ҳар хил гаплар жуда кўпайиб кетди. Бой, амалдорларга қарши муштани тугиб юрганлардан эмиш.

— Бундан чиқдики...— Мединский бир муддат иккиланиб қолди-да, кейин хаёлига дафъатан келган фикрини айтиб юборди:— Тагин Пугачевга ўхшаб...— у ёғига тили борма, кулимсираб ёнида турган хотини томон ўгирилиб деди:— Зўр бериб чапак чалаётган одамга эътибор беринглар-а, хоним.— У бир тўп одам турган томонга ишора қилди.— Бу ўша, мен сизга айтган қўқонлик шоир бўлади.

Аёл қўлидаги дурбинчасини Мединский ишора қилган томонга қаратди-да, сўради:

— Анави манглайи кенг, мўйловли новча кишими?

— Ҳа, ўша.

— Хушбичим йигит экан.

Бу орада Сулаймон оқсоқол бойваччага етиб олиб, унинг тақимидаги улоққа ёпишди, отлар бир-бирига айқашиб, чайқалиб кетишди. Бу ҳол узоққа чўзилмади, Сулаймон оқсоқол улоқни юлиб олиб, тақимига босди. Одамлар беихтиёр қийқириб юборишди. Энди ҳамманинг кўзи Сулаймон оқсоқолга қадалди. У эса, улоқни даврага қараб олиб келиш ўрнига, отининг жиловини бошқа томонга бурди. Содиқжон бойваччанинг оти тўғрига суриб борарди, у отни то буриб, Сулаймон оқсоқолнинг изига тушгунича ҳийла орқада қолиб кетди. Буни кузатиб турган оломон яна гулдираб тўлқинланди.

Ҳамза, Степан, Олчинбек, Завқийлар турган тўдадаги ишчилар, ҳунармандлар қийқиришиб, ҳуштак чалишар, атрофни карнайларнинг наъравор овозлари босиб кетганди.

Кўпқаричиларнинг асосий тўдаси Сулаймон оқсоқолни ўраб олишди, саноксиз қўллар улоққа чўзилиб, унинг бирон бир жойидан ушлаб олишга интиларди. Содиқжон бойвачча етиб келиб, тўппа-тўғри тўдага от солди. Қамчисини ҳавода ўйнатиб, Ҳайдарни уриб бошини ёрди, кимдир эгардан сирғалиб ерга йиқилди, узоқдан қараган одамга эллик-олтмиш отлик ўзаро жиққа-мушт бўлаётганга ўхшаб кўринарди. Бундан, айниқса Мединскийнинг атрофидаги одамлар ҳайратда қолишган эди. Чунки булардан кўпчилиги илгари бунақа «томоша»ни кўрмаганди.

— Улар бизга ўхшаб бир-бирларини аяб ўтиришмайди,— деб қўйди бир кекса амалдор.

— Сиз, бу ерга сургун қилинган, назорат остида бўлганлар ҳамда маҳаллий «маҳмадона»ларнинг жиловини бўшроқ қўйиб юборганмиз, демоқчисиз бу билан, шундайми?— деди Мединский жилмайиб.

— Худди шундай!— деди ҳалиги амалдор.

— Нимани таклиф қиласиз бўлмаса? Маҳаллий полиция талаб этаётганидай, жойида отиб ташлаш лозим, дейсизми?

— Унда яхши бўларди-я, жаноби олийлари...

Мединскийнинг хотини эрини туртди.

— Қаранглар, жаноблар! Энди уни ҳеч ким қувиб етолмайди.

Улоқни олган Содиқжон бойвачча ҳаммадан олдинда, Сулаймон оқсоқол бошлиқ қолган кўпқаричилар уни қуюндай таъқиб қилиб келишарди.

— Улоқ чопишнинг ўзи бўлмайди, жаноби олийлари,— дея Китаев Мединскийга тушунтира бошлади.— Улоқни олган одам даврани уч айланиши керак бўлади. Шундан кейингина уни ҳакамлар олдига ташлаб, соврунни олиш ҳуқуқига эга бўлади... Сизга айтсам, жаноби олийлари, хуллас, мураккаб нарса бу...

Шу чоқ Сулаймон оқсоқолнинг оти бирдан оқсоқланиб қолди-да, четга чиқиб тўхтади. У отдан ирғиб тушиб, отининг туёғини кўтариб, кўздан кечирди. Сўн, дўстларининг норози оҳангда кўтарган қий-чувларини эшитиб, улар томон ўгирилди-да, «бу ёғи менга боғлиқ эмас», дегандай елкасини қисиб, қўлларини ёзди.

— Тамом, энди у улоққа қатнашолмайди!— деди Мединский дурбиндан кўзини олмай.— Чўпонга бунақа улоқдан кўра, мол боқиш осонда...— у Исмоилжон додҳога мурожаат қилди.— Ҳой додҳо! Менга қаранг, қирғиз чаваңдозга чопон ёпаётган анави одамни,— у Ҳамзани кўрсатди,— бу ерга сиз таклиф қилсангиз дуруст бўлур эди.

Мингбоши буйруқни бажаришга кетди.

— Ҳайронман, жаноби олийлари! Беҳад ҳайронман!— деди Мединскийнинг ёнидаги амалдорлардан бири елкасини қисиб.

— Нимадан ҳайронсиз?— дея сўради бошқа улоқчилардан кўзини узмаган ҳолда Мединский.

— Ҳалиги... демократизм... ҳа, демократизмнинг худди ўзгинаси-я!

— Бунақа демократизмдан ватанга наф етадиган бўлса, нега энди ундан керакли фурсатда фойдаланиш мумкин эмас экан?

— Тушунолмадим, жаноби олийлари.

— Мен бу ерга Қўқоннинг кўпгина мўътабар кишиларини чақириб, Ҳамзага ўхшаган либералларнинг гапини эшитмоқчи бўлганим учун ҳам унинг аҳамияти бор,— деди Мединский чертиб-чертиб.— Гоҳида, азизим, рақибингни бир-бирига қайраб солмоқ учун унинг ичини яхши билмоқ даркор. Ахир юнон алломаларидан Маккиавелининг Цезар Бординага бағишлаб ёзган китобини ўқимаганмисиз?..

Содиқжон бойвачча улоқни тақимига босганича бошқалардан анча ўзиб, отнинг бошини шаҳар ҳокими ва унинг аъёнлари турган тепаликка бурди-да, даврани айланиб, улоқни Мединскийнинг оёғи остига ташлади.

— Улоқ сизники, жаноби олийлари!— деди у виқор билан.

— Миннатдорман!— Мединский уни қутлаб қарсак чала бошлади, атрофдагилар эса, уни қўллашди.

Бу орада Исмоилжон додҳо Ҳамза турган жойга тушиб келди-да, салом-алиқдан сўн, унга нимадир деди. Ҳамза атрофига бир аланглаб олди, мингбоши билан бирга тепаликка кўтарила бошлади.

Буни унинг дўстлари узоқдан кузатиб туришар эди. Улар безовталаниб қолишди.

— Уни қамоққа олишди!— деб юборди Аксинья ҳовлиқиб. Степан унга эътироз билдирди:

— Йўқ, бу ерда бошқа гап бор,— деди бошини чайқаб.— Биздагилар бунақа мулоҳимлик билан қамоққа олишмайди. Қолаверса, қамоққа оладиган ҳеч нарса бўлгани ҳам йўқ-ку.

Гапга Олчинбек аралашди:

— Ҳовлиқа берманглар, қамоққа эмас, меҳмондорчиликка таклиф қилиб олиб кетди мингбоши уни.

— Меҳмондорчилик? Қанақа меҳмондорчилик?

— Уезд бошлиғи бугун жуда катта зиёфат беряпти, унга кўпчилик мусулмонлар ҳам таклиф қилинган...

Мингбоши билан Ҳамза тепага чиқиб боришганида Содиқжон бойвачча оғиз кўпиртириб, мақтанаётган экан. Ҳамза унинг гапларига зимдан қулоқ тутди.

— Улоқнинг оёғидан ушлаб, бор кучим билан силтаб тортарманми, териси сидирилиб чиқса бўладими! Саманни айтинг, жониворнинг чапдастлигига шу бугун тан бердим. У сағриси билан Аҳмадбойнинг туррини туртиб юбориб эди, чўртгучиб кетди-я! Ақлига ҳам, жаҳлига ҳам тараф йўқ жониворнинг.— Шу пайт унинг кўзи Ҳамзага тушиб, унга учирик қилди:— Шу десангиз, уни ғазал ёзишга ўргатса, бунинг ҳам уддасидан чиқса керак, деб ўйлайман.— Бойвачча бу гапни Ҳамза эшитсин деб атайлаб шанғиллаб айтди. Ҳамза эса, бировдан гап эшитиб, қарз бўлиб кетаверадиганлардан эмасди, у бундай пайтда ҳамма вақт нақд тўлаб кетар эди. Бу сафар ҳам шундай қилди:

— Бу гапга ишонса бўлади. Чунки сиздан кўра унга гап уқтириш осонроқ...

Теварак-атрофда пиқ-пиқ кулги бўлиб ўтди.

Содиқжон бойваччага Ҳамзанинг тик қараб айтган бу гапи қаттиқ ботиб кетди-да, унга қайтаришга муносиб гап тополмай жиртакилик қилиб, очикдан-очиқ ҳақоратга ўтди:

— Э, сен, елкангдан сафар ойн кўриниб қопти-ю, яна менга тик гапирасан-а, гадойвачча! Қовунинг тамом бўлсаям капангни бузмаб-санда, а! Ҳа, сени ўша!..

Ҳамза унинг ҳезланиб келаётганини кўриб турса ҳам, парво қилмай босиқлик билан гапирди:

— Гапни ўзингиз бошлаб қўйиб, яна нима учун энди жириллайсиз, бойвачча! Мен сизга палтақам ўқиётганим йўқ-ку, ахир.

— Палтақам ўқимагагингми ҳали бу?

— Қўйинг, оғирроқ бўлинг, бойвачча, менинг сиз билан ади-биди айтишиб туришга фурсатим йўқроқ, ҳоким жаноблари йўқлатибдилар, билай-чи, нима хизматлари бор экан, сиз билан кейин, бафуржа шакар-гуфторлик қила берармиз...

Исмоилжон додҳо эса, Ҳамзани эҳтиром ила Мединскийга рўпара қилди. У Ҳамзани илиқ қарши олди. Содиқжон бойвачча шаҳар ҳокимининг Ҳамзага нисбатан кўрсатаётган бу илиқ муносабатидан ганграб қолиб, ўзини четга олди. Ҳамзага шу керак эди. У, бойваччанинг олдидан атайлаб голибона кеккайиб ўтиб бориб, Мединскийга салом берди.

— Сиз билан учрашганимдан мамнунман,— деди Мединский Ҳамзага қўлини бериб кўришди.— Сиз яхши шоир, яна драматург ҳамсиз. Асарларингизни шахсан ўқимаган бўлсам ҳам, лекин таъриф-тавсифини эшитганман.

— Раҳмат, ҳоким жаноблари, илиқ гапингиз учун,— деди Ҳамза, бошини сал эғиб, миннатдорчилик билдириб.

— Сизни бу ерга чақиртириб келтиришдан мурод — зиёфатга таклиф қилиш эди. Русларнинг Рождество байрами бошланиши муносаба-

ти билан Қўқоннинг мўътабар кишиларига бир пиёла чой тутмоқчиман. Шоирларсиз ўтиришни ўтириш деб билмайман. Шу ўтиришга марҳамат қиларсиз, деган умиддан... Албатта, келинг.

Ҳамза Мединскийга таъзим қилиб, розилигини изҳор этди-да, Завқий билан Олчинбек, Бўронбой билан Маҳмуд тараша турган ўз тўдаси томон йўл олди.

Мединский ҳам Қитаев билан Колосовскийларнинг кузатувида хотини қўлтигидан олган ҳолда, отлари ер тепиниб кутиб турган фойтун томон йўналди...

...Арча ҳар хил шаклдаги зар қоғозлар ва бошқа ўйинчоқлар билан безатилган. Тагида анъанавий қорбобо кўринар, ёнида эса, 1912 рақамлари кўзга ташланарди. Арчанинг теварагида япроқлари тўкилган яланғоч дарахтлар. Булардан бир неча метр наридаги айвонда меҳмонлар стулларда ўтиришарди. Дастурхонда ноз-неъматлар тўкин, паловдан тортиб турли-туман овқатлар мавжуд. Қайсидир ресторандан чақирилган официантлар югуриб-елиб чой ва шароб ташишяпти.

Столнинг тўридан Мединский билан унинг рафиқаси жой олган. Шаҳар ҳокими қўлида қадаҳ, ўрнидан туриб, зиёфат аҳлига мурожаат қилди:

— Жаноблар! Яна бир қадаҳ кўтарамиз. Бироқ, ундан олдин янги, 1912 йилимизни бошлаб бераётган муҳим воқеалар ҳақида тўхталмоқчиман. Бизнинг рухсатимиз билан Скобелевда яна битта газета маҳаллий тилда чиқа бошлайди. Унинг ношири муҳтарам Қаримбой. У киши шу ердалар.— Мединский ўтирганларни кўзи билан бир сидра сузиб чиқди-да, жим қолди. Ҳамзанинг ёнида ўтирган Қаримбой ўрнидан туриб қўлини кўксига қўйиб, таъзим қилди. Мединский гапида давом этди.— Қаримбойнинг режа ва ниятларига қараганда, газета савдо-тижорат ишлари билан бирга билимни тарғиб қилади. Бу яхши. Маърифатпарварлик фойдали иш. Янги услубдаги мактабларнинг болаларга жуда нафи катта, жаноблар. Қуруқ қироат ўрнига дунёвий фанлар ўқитилса, буни ҳар томонлама рағбатлантириш лозим... Янги газетанинг муваффақияти учун қадаҳ кўтаришларингизни таклиф қиламан!

Мединский, рус амалдорлари ва Содиқжон бойвачча теварагида ўтирган бойлар ўринларидан туриб, қадаҳларни сипқоришди. Қаримбой эса, пиёладаги чойдан ҳўплаб қўя қолди.

— Муҳтарам Қаримбой,— дея гапга аралашди Завқий,— газетангизда айрим ҳовлиқма амалпараст маҳаллий маъмурлар, баъзи жоҳил руҳонийлар ва порахўрларни ҳажв қилса бўладими?

— Бизга қолса, бўлади, албатта,— деди Қаримбой чой ҳўпларкан, дудмал қилиб. Кейин теварагидагиларга бир қур назар ташлаб олгач, бирдан ўзгариб қолди.— Бироқ бир нарсани ўйлаш керак. Башарти ҳажв қилсақ, даромад қирқилиб, газета ёпилиб қолиши мумкин. Мен, аввало савдо-сотик аҳлиданман. Узингизга маълум, савдо аҳли зарарни ёқтирмайдиган, фойдаталаб халқ бўлади. Бинобарин, ҳали иш бошламай синиб, хонавайрон бўлишга кимнинг ҳам тоби бор дейсиз, мавлоно!

— Ҳа, гапингизда мантиқ бор...— деди Ҳамза кесатиб. Ҳамма Ҳамзага қаради.

— Бирор нима демоқчимисиз, жаноб Холбоев?— деди Мединский Ҳамзага қараб. У бу билан Ҳамзани баҳсдан чалғитмоқчи эди, лекин у олдинга босган қадамини орқага оладиганлардан эмасди. Мединскийга қараб, ғалати жилмайиб қўйди-да, кўнглидаги гапни шартта айтиб юборди:

— Ҳамма бало маориф ишлари савдо-сотик аҳлининг қўлидалиги-да-да! Мана, муҳтарам ноширимиз Қаримбой, газета коммерция маҳкамаси бўлиб, унинг асосий вазифаси даромад олиш, дегандек гап қилдилар. Бунақада, ҳазрат олийлари, сизнинг маърифат ва урфоннинг фойдаси борасидаги ҳалиги қизғин қадаҳингизнинг аҳамияти қаерда қолади?

Мединский мамнун жилмайиб, даврадагиларга кўз югуртирди-да:

— Жаноблар, муҳтарам шоиримизга ким жавоб қилади?— дея сўради.

— Газитми ё пахта зовутми — нима фарқи бор.— деди Содиқжон бойвачча нописандлик билан.— Бундан фойда чиқса, бўлди-да!

— Бунчалик қизишманглар, жаноблар!— деди Мединский мулоимлик билан.— Идеаллар, беғараз интилишлар, халқ маорифидай муқаддас ишлар бор-ку, ахир!

— Ҳамзанинг мактаблари бир-икки ойдан нарига ўтмайди — чиллаки,— дея мазах қилди Содиқжон бойвачча,— шунинг учун бошқаларга доим ҳасад қилиб юради!

— Уғил болалар билан қиз болаларни бирга ўқитаётганим учун менинг мактабларимни ёниб қўйишяпти,— деди Ҳамза, Содиқжон бойваччанинг таънасига жавобан.

Унинг бу гапи бошқаларга ҳам тегиб кетди, чекка-чеккадан унга гап отишди:

— Сенинг мактабларингда ялангоёқларнинг болалари ўқиганидан кейин шу-да!

— Ўзини ҳурмат қиладиган мусулмонлардан бирортаси ўз боласини уларга қўшиб ўқитиб, жинни бўлибдими?

— Айтайлик, менинг хизматкорим мулла бўлдию, оми бўлди — менга бари бир эмасми? У ўқиб мулла бўлиб, бирор шаҳарни олиб берармиди менга!

Улар Ҳамзанинг устидан очикдан-очик кулиб, уни мазах қилардилар. Лекин Ҳамза ҳам бўш келмади:

— Ҳа, мен очган мактабларнинг эшиги ҳам; юраги ҳам камбағалларнинг фарзандларига катта очик,— деди Ҳамза ғурур билан.— Чунки сизларнинг фарзандларингиз ўқийдиган жойда уларга ўрин йўқ!— Мақсадимни очик айтиб қўя қолай, тақсирлар, сизларга. Мен уларнинг кўнгилларига чироқ ёқмоқчиман, кўзларини очмоқчиман — токи оқу қорани ажратсинлар!

Содиқжон бойваччанинг пешонаси тиришиб, мўйлови титраб кетди. У Ҳамзага қараб хўмрайиб нописандлик билан тўнғиллади:

— Мана, битта саводли сенмисан. Ахир менинг заводимда ишлайсан-ку! Агар ишламасанг ўрис хотинингни қандай боқасан? Тирикчилик деган тошдан қаттиқ нарса олдида саводли-саводсиз баббаравар. Ишлаш керак!

Содиқжон бойвачча атайлаб Ҳамзани эрмак қилар, унинг жиғига тегишга уринарди. Уртада жанжал чиқиб кетишидан хавфсираган Завқий бунинг олдини олиш учун мулоимлик билан гап қотди:

— Йўқ, жаноби бой, саводли билан саводсиз ҳеч маҳалда баббаравар эмас. Саводли ўз ҳақини таниган бўлади, бинобарин, уни алдаш осон бўлмайди.

Уртага ноқулай жимлик чўкди. Бийрон-бийрон сайраб ўтирган бойлар жим бўлиб қолишди. Бир фурсатдан сўнг Қаримбой баҳс мавзунини чалғитишга ошиқди:

— Бўлмаса, хотин-қизларга саводнинг нима кераги бор?— дея хиринглаб кулди у.— Бола баҳона, дийдор ганимат деб улар олдиниға йигитлар билан ёнма-ён ўтиришга ўрганишади, кейин уйда ҳам барабар бўламан деб ҳунар чиқаришади...

Ҳамза Қаримбойнинг нодонлигига чидаб туrolмай, шаҳар ҳокими томон юзланди.

— Булар хўжакўрсинга роса оғиз кўпиртиришаётган маърифат ана шу, жаноби Мединский, — деди у ғазаб ва алам билан. — Олло хуш кўрадигану ўзларини «хўрмат қиладиган» катта пулга ошиқларнинг маърифати! — Кейин у Қаримбойга ўгирилди. — Газетангизда булар тўғрисида ҳам лом-мим дейилмаса керак-а?

— Бунинг кимга қизиғи бор? — Қаримбой гўштдор ёлкасини қисиб қўйди.

— Маҳаллий аҳолининг кўпчилигига! Баъзилар учун зоти паст бўлган одамларга! — Ҳамза аниқлик киритди.

— Ахир улар саводсиз-ку, газетани нима қилишади? — қулди Қаримбой.

— Улар ҳозир саводсиз, лекин бу қоронғиликдан қутуладиган кун яқин...

Қаримбой индаёлмай қолди. Чунки Ҳамзага ўчакишишнинг оқибати ўзига яхши бўлмаслигини у тушунарди. Бу — биринчи сабаб бўлса, иккинчидан, янги йил муносабати билан шаҳар ҳокими уюштирган бу «зиёфат»ни баҳсга айлантириб, Мединский олдида ноқулай аҳволга тушиб қолмаслик учун тилини тийишни маъқул кўрди. Ҳамза бўлса, аксинча, Қаримбой орқали бошқаларнинг ҳам риёкорлигини, ҳеч қандай юз-хотирсиз очиб ташлашни мўлжалларди. Бироқ Қаримбой мунозарадан ўзини олиб қочиб, содир бўлиши муқаррар жанжалнинг олдини олиб қолди.

Кейин Ҳамза меҳнаткашларнинг болаларига хат-савод ўргатиш, уларга ҳатто рус тилини ўқитиш ҳақидаги орзуларини ўртага ташлади. Бунга Мединский ва унинг чиновниклари, бу — шунчаки хаёлпарастлик, деб қараб эътибор беришмади, аммо маҳаллий амалдорларнинг ғазаблари қайнаб, жонлари чиқиб кетаёзди. Айниқса Содиқжон бойваччанинг чакка томирлари бўртиб, кўзлари совуқ йилтираб кетди-да, столни муштлаб, ўрнидан туриб, нималардир деб гўлдираб, жойига ўтирди.

Зиёфат анча кўнгилсиз ўтди. Ҳаммадан олдин Завқий билан Ҳамза мезбонга миннатдорчилик изҳор этиб, ўринларидан кўзғалишди. Уларга Олчинбек ҳам эргашди.

Ўн тўққизинчи боб

Артистлар

Китаев билан яна иккита полициячи Олия билан яна битта татар артистини жин кўчадан олдиларига солиб ҳайдаб келишарди. Бошқа иккита полициячи эса, таъқиқланган адабиётлар солинган хуржунларни кўтариб олишган, ҳаммадан орқада маймоқ айғоқчи тийтанглаб келарди. Кўчанинг нариги бетидан келаётган Степан, Ҳамза, Аксиньялар буларни қоронғида таниёлмай, бир-бирларига хавотирланиб қараб қўйишди.

— Кечаси ҳар бир ўткинчи кишига шубҳали кўринаверади, хавотирланманглар, — деди Степан ҳамроҳларига босиқ овозда. Ҳамза билан Аксинья индашмади. Лекин Степанинг кайфияти яхши, бугунги ишларидан мамнунлигидан терисига сиғмас, шу топда қўшиқ айтгиси келарди.

— Тўнингга қанчаси сиғди ўзи? — дея сўради у Ҳамзани туртиб

илжайиб. Улар анча илгарилаб қолишган эди. Ҳамза тўнининг барини аста очди. Қўлиқларидаги варақаларга ишора қилди. Степан қойил қолган қиёфада яна гап қотди:

— Сезилмайди ҳам-а, қойил!— деди Ҳамзанинг кифтига қоқиб.— Ўзбекнинг чопонида гап кўп-да, ўзи. Ярим қопини жойлаб юбориб-сан-ов, азамат.

Ҳамза бу мақтовдан эриб кетди, чамаси, Степаннинг елкасига бир ёқ кифти билан туртди-да:

— Менда яна битта яп-янгиси бор, сенга атаб асраб қўйибман. Яхши ният қилиб кийгизмоқчи бўлиб юргандим, ҳеч мавриди келмаяпти,— деди.

Аксинья «пиқ» этиб кулиб юборди-да:

— Рус кишисини ўзбекча узун чопон ичида тасаввур қилиш менга қийин бўляпти,— деди у ҳамон кинояомуз кулиб,— ахир дарров ушлаб олишади-ку.

Степан гапни бошқа ёққа бурди. У китобчаларни қаерга яширганлигини Аксиньядан сўради. Лекин у жавоб беришга улгурмай, улар кетаётган кўча муюлишидан полициячилар ҳалиги артистларни олдиларига солиб ҳайдаб чиқиб қолишди.

— Тўхтанглар,— деди Степан ҳамроҳларига ўгирилиб,— бизда ҳозир камида бир пуд қатағон қилинган адабиётлар бор... Эҳ аттанг ишимиз юришмади-юришмади-да...

— Бу ерда яшириниб ҳам бўлмайди,— дея ташвишланди Аксинья кўзлари олазарақ бўлиб.— Биронта ҳовлига уриб қолсакмикин?

Ҳамза унга эътироз билдирди:

— Бизни кўришга кўришди улар. Энди ҳеч нарса кўрмагандек йўлимизда давом этаверишимиз керак. Полициячи бамисоли ит табиат бўлади, қочсанг кучайиб орқангдан қувлайди, бордию дадил бўлсанг, сенга эътибор ҳам бермайди.

Улар яқинлашиб келиб қолишган эди. Аксинья бирдан қичқириб юбораёзди. У кўзларига ишонмасди. У татар артисткасини таниб қолган эди.

— Менга қаранглар, бу ўша, ҳалиги Олия-ку. Энди нима бўлади? Юкни ўшандан олувдик,— деб шивирлади Ҳамзанинг қулоғига.

Ҳамза Степанга савол назари билан қаради. Степан «ҳовлиқманглар» дегандек кўзини қисди. Бу орада олдинда келаётган Китаевнинг ўзи эканлигини кўришди. У ҳам буларни кўриб, полициячиларга «тайёрланинглар» дегандек шахт билан қараб қўйди. Улар ҳушёр тортишиб, ҳар эҳтимолга қарши ёнларини пайпаслаб қўйишди. Улар маҳбуслари билан олти киши, булар эса уч киши. Маҳбусларни қутқаришнинг иложи йўқ эди. Тўғриси, шу топда Ҳамза ана шу мушкулот ҳақида ўйлар, ҳаёлига ҳар хил режалар кириб чиқар, лекин ҳаммаси ҳам Китаев тўдасининг ҳар тарафлама устунлиги олдида чил-чил бўлиб ўтиб кетарди. Кўча тор, икки томон бир-бирига юзма-юз келарди.

— Э, э, Соколов жағоблари!— Китаев бош кийимини олиб, саломлашди.— Ҳалиям дарёдаги балиқдай ўйноқлаб юрган экансиз-да. Ажаб? Тўримизга тушасиз ҳали... Кўриб турибсиз-ку ўзингиз, бугун овимиз анча бароридан келди.

Соколов индамади, унинг ёнидан сиқилиб ўтиб кетди. Китаевнинг кўзи Ҳамзага тушиб, қолди-да, унга пичинг қилди:

— Сизга ҳам иссиққина жой тайёрлаб қўйганмиз, шоир...

Ҳамзанинг қони қайнаб, ҳаёлида тумшугига туширмоқчи бўлди-ю, лекин ўзини босди. Шундай бўлса ҳам индамай кетаверишни ўзига эп кўрмай, пичингга пичинг билан жавоб қайтарди:

— Мабодо сизга ўхшаган совуқ қиш келса, бу таклифингизни ўйлаб кўраман. Ҳозирча Қўқонда иссиқ жойга ҳожатим йўқроқ...

Булар учови деворга сиқилишиб ўтиб кетишар экан, полициячилар маҳбусларни улардан пана қилишди. Булар ўтиб кетишгач, маймоқ айғоқчи орқаларидан гап ташлади:

— Улжамиз дидингизга ёқдими, қалай?— деди у Олияхонимга ишора қилиб. У Олияга шилқимлик қилди шекилли, маймоққа ғазаб билан қичқирди:

— Қўлингни торт, ифлос! Биз сенга бозордаги мол эмасмиз. Биз — артистлармиз!

Ҳамза артистларни маймоқ таҳқирлаётганига чидаёлмай йўлида тўхтади. Унинг важоҳатини кўриб, Степан: «Ўзингни қўлга ол, дўстим», деб қулоғига шивирлади. Ҳозир салгина ножўя ҳаракат қилинса, иш барбод бўлишини тушунган Ҳамза ноилож қолди. У хаёлида маймоқни бир уриб ер парчин қилиб ташлашга чоғланган эди. Улар тўхтаганларидан Китаев шубҳага тушиб, шерикларига: «Тезроқ ўтинглар, тез!» деб шоширди. Шу пайт татар артисти Ҳамзага нимадир деди, Ҳамза ҳам унга бир нима деб татарчалаб жавоб берди. Китаев буни сезиб қолиб, Ҳамзага ёпишиб қолди.

— У сенга нима деди, учрашадиган жойни айтдими? Ростини гапир! Сен унга нима дединг?

Ҳамза иложи борича ўзини босиб, кинояомуз жавоб қилди:

— Афсуски, у сизнинг мижозингизга ёқадиган ҳеч нима демади,— деди.— Агар анигини билмоқчи бўлсангиз, «сизларнинг ҳам яқинда миллий театрингиз бўлади», деди. Мен эса, унга: «Бу яхши хабаринг учун раҳмат», дедим. Шу холос, жаноблари!

Китаев миқ этолмай қолди. Бир фурсат гангиб тургач, ўзича гўлдирди:

— Театрдан-ку, хабарим йўқ, лекин яқинда янги турма қурилишини аниқ биламан. Ўзлари не аҳволга тушганларини кўра-била туриб, тағин аллақандай театр ҳақида валдиришади, тавба!..

Шу пайт қутилмаган ҳодиса рўй берди. Китаев булар билан алаҳсиб турганидан фойдаланиб, татар артисти полициячилар қўлтиқлаб келаётган даста қоғозларга ташланиб, уларни сочиб юборди. Қўқон кўчаларида изғиб юрган шамол уларни тўғри келган томонга чирпирак қилиб учуриб кетди...

Йигирманчи боб

Биринчи ғалаба

Ресторанда одам гавжум. Столларнинг деярли ҳаммаси банд. Залнинг тўридаги бир бурчакда асосий саҳнадан ярим метрлар чамаси баландроқ айвончадаги алоҳида столда Содиқжон бойвачча, бир савдогар (инглиз бўлса керак), яна Олчинбек ўтиришибди. Уччасининг олдидаги фужерга шароб қуйилган. Ҳар замонда, ҳар ким ўзича ҳўплаб қўяди. Қиёфаларининг жиддийлигига қараганда, уларни, шунчаки маишат қилиб ўтиришибди, деб бўлмасди. Содиқжон бойвачча олдидаги фужерни кўтариб, охиригача симирди-да, мўйловини енги билан артиб, ҳалиги савдогар деганимиз инглизга қаради. У, айниқса шу пайтда ишчан, ғайратидан рўпарасидаги одам билан у бардош берган қадар тортишишга тайёр кўринарди. Афтидан, улар ўртасида «олди-сотди, бор барака топ!» охириб қолган бўлса керак, Содиқжон бойвачча шартга кесди:

— Бўлди... охирги нарх шу!.. Энди бир тийин ҳам ками йўқ! Қани,

энди сеники бўлган менинг пахтам учун!— У фужерларни қайта тўлдирди. Одатда бойвачча ўзи қўймас, ўзига бошқалар тавозе билан хизмат қилишларини яхши кўрарди. Лекин бундай ҳолатларда эса, ташаббусни ўз қўлига олар, ўзгаларни ҳамма томондан ўзига қарам қилиб олишни унутмасди. Ҳозир ҳам шундай қилди.

Олчинбек (бойвачча уни руслар билан қиладиган алоқаларида воситачи — тилмоч қилиб олганди) унинг гапини ажнабий савдогарларга русчалаб таржима қилди.

Инглизнинг башарасида норозилик аломати аксланди, кўзлари чақчайиб, бир ёндию сўнди. Афтидан, у кўпни кўрган, унча-мунчага бўш келадиганлардан эмасди. Унг қўли кафтини очиб, «йўқ, бўлмайди» деган маънода силкитди-да:

— Ноу, ноу...— деди. Кейин Олчинбекка русчалаб бир нима деб шивирлади. Олчинбек Содиқжон бойваччага таржима қилди:

— Ҳар пуддан яна ярим сўмдан ташлайсиз, деяпти.

— Худо ҳаққи, иложим йўқ!— деди Содиқжон бойвачча қўлидаги қадаҳни «тақ» эткизиб столга қўйиб.— Шундоқ ҳам арзон кетяпти. Эски миждоз бўлгани учун унга ҳалиям анча ташлаб юбордим. Бўлмаса, ўрим кўпасларидан ҳам харидори кўп.

Бироқ инглиз ҳам «ноу-ноу» деб қаттиқ туриб олди. Содиқжон бойвачча қараса, иш битмайдиган. Олчинбекка қараб, муғомбирона бир тиржайиб қўйди-да, яна бир танга ташлаши мумкинлигини билдириб, унга ағдаришни буюрди.

Инглизнинг юзи ёришгандек бўлди. Олчинбекка нимадир деб шивирлади. Уни кузатиб турган бойвачча «иш пишди» деган хаёлга бориб, шахт билан қадаҳни қўлига олди. Лекин инглиз бир фурсат хаёлланиб тараддудга тушиб қолганини кўриб, темирни қизиғида босиб қолишга ошиқди.

— Бор, яна бир миридан ташладим,— деб юборди.

Инглизнинг лабларининг таноби қочиб, илжайди. Бойвачча эса, энди уни шунга «ўлдирганига» шубҳаланмасди.

— Бор, барака! Заводга бориб, борини олавер!— деди. Кейин харидорини «эритиш» учун унинг елкасига қўлини ташлаб, хушомадомуз қилиб қўшиб қўйди:— Пулдан гап кетса, ҳар қанақа тилда бўлсаям тушунаверасан-а?

Олчинбек буларни лўнда қилиб ағдарди. Шундан кейингина инглиз қадаҳни қўлига олди. Уриштиришди. Учала қадаҳ охиригача сипқорилди.

Содиқжон бойвачча савдо кўнглидагидай битганиданми ва ё шаробнинг «лаззати»данми, ҳар қалай, «худого шукур» деб мўйловини силаб қўйди. «Бу пўла бошга энди тушунтирдим-а. Ўзи юмшоқ супурги бўлиб кўринса ҳам, тошдан ҳам қаттиқ экан, занғар», деб яна сипқорди.

— Бунга тағин унга ағдариб юрма,— деди у Олчинбекка қараб кўзини қисиб.

Инглиз кейингисини ичмай, қўлига қоғоз-қалам олди. Бойваччанинг бунга ҳайрон бўлиб қараб қолганини кўриб:

— Олдин иш қилиш керак,— деб қўйди.

Олчинбек унинг гапини хўжайинига ағдарди.

Улар савдо-сотик ҳужжатини расмийлаштиришгач, ҳақиқий зиёфат бошланиб кетди.

Содиқжон бойвачча пахта тозалаш заводида иш қизғин. Юқоридан гупиллатиб лайлак қордай паға-паға пахта луппаклари ёғилмоқда. Унинг қалинлигидан пахта тойловчилар кўринишмайди, фақат бақи-

риқ-чақириқларигина эшитилади, холос. Заводда эрталабдан то қош қорайгунча аҳвол шу.

Ҳамза ҳам шу заводдаги одамлар орасида эди. У тойланган пахта-ларни араваларга пешма-пеш ортаётган ишчилардан қозоқ йигити Собит билан бирга ишларди.

Бугун ишчиларга маош берилди. Ҳамма тўполонга ана шу маош сабабчи бўлди. Нима бўлдию, гапдан гап чиқиб, Собит Ҳамзадан сўраб қолди:

— Ҳамза ога, сиздан бир нарсани сўрасам майлими?— деди иш орасида.— Айтинг-чи, нега сиз ўзбек билан мен — қозоққа ўрис ишчига қараганда уч баробар кам ҳақ тўлашади? Нима, биз улардан ёмон ишлаймизми?

Ҳамза шеригига бошдан-оёқ меҳр билан қараб жилмайиб қўйди.

— Эй дўстим,— деди у Собитнинг елкасига қоқиб.— Менимча, атайин шундай қилишади улар. Сабаби, уларнинг мақсади — бизларни бир-биримиз билан жиқиллаштириб қўйиш.

— Бундан хўжайинларга не фойда?

— Биз оз ҳақ олиб, рус оғайнилар кўп олсалар, охир пировардида уларни ёмон кўриб қоламиз-да, ахир. Чунки улар ўз ҳақларини таниган халқ, бизларга ўхшаб қўйдаи ювош эмас.

Бари бир Собит тушунмади. Унга яхшилаб тушунтириш учун эса, фурсат йўқ эди. Улар индамай ишларини давом эттиришди. Битта тойни кўтариб бориб аравага ортиб қелгунларича иккинчиси тайёр бўлиб туриб турарди. Эрталабдан кечгача тиним йўқ. Бунинг устига иш оғир эди. Собит пешонасидаги терни артаркан, яна сўради:

— Сиз билан менга ярим тангадан, уларга бир ярим тангадан. Уларнинг биздан нимаси ортиқ?

— Ортиқ ери йўқ, лекин, айтдим-ку, улар ҳақини таниган, бизга ўхшаб гумроҳ эмас деб. Албатта, завод эгасига мен билан сенга ўхшаган арзон ишчи кучи керак. Иложини топсалар, русларнинг ўрнига биздақалардан фойдаланар эдилару, бироқ улар аҳил, бизга ўхшаб тарқоқ эмаслар, бир-бирларини ҳимоя қиладилар. Уларга яқин бўлсанг, кўп нарсани тушунасан, Собит. — Ҳамза завод дарвозаси томондан улар томон келаётган рус докторини кўриб, гапидан тўхтади. Унинг қўлида саквоая, ёнида бир ялангоёқ бола.

— Мана бу ёққа, бу ёққа,— дея бола олдинга ўтиб, уни пахта тойловчилар томон бошлади. Ҳамза энди кўтарингга чоғланиб туришган бир той цахтани жойига қўйиб, Собитни ҳам тўхтатди.

— Ҳа, нима гап, арқонидан яхши ушлолмадингизми?— сўради Собит.

— Йўқ, бир нафас дам оламиз. Эски ошнамни кўриб қолдим — Ҳамза докторнинг йўлини кесиб чиқа бошлади. У ҳам Ҳамзани кўриб ҳайратланди.

— И-я, Ҳамза, сиз бу ерда нима қилиб юрибсиз? Юкчилик қиялп-сизми?— Доктор Ҳамзани бу ерда учратишини хаёлига ҳам келтирмаганди. Бунинг устига юкчилик қилаётганини кўриб, таажжуби ортди. Ҳамза хижолатдан бошини кўтара олмай, мискинона жавоб берди:

— Оилам бор... тирикчилик дегандай... Узингиз қалай, яхшимисиз, доктор?

— М-да,— деб қўйди доктор, бошини сарак-сарак қилиб.— Кўп бўлдими, бу ерга ишга келганингизга?

— Бир ҳафта бўлди.

— Менга бир оғиз маслаҳат солмабсиз ҳам.

— Бўйин эгиб; зорланишга ўрганмаганман...

— Бу тентаклик-ку, ахир, Ҳамза. Нима, сенга бирон мос келадиган

иш топиб беролмасдикми? Зиёли одамга юкчилик қилиш ярашмайди, биродар.

— Тўғри...— Ҳамза гапини маъқуллади.— Ҳозирча эса, шу ердан олган чақа билан кунимиз ўтиб турибди. Ишчилар яхши одамлар...

— Унақа бўлса, таъбинг, лекин хўжайинларнинг ишига аралаша-верма.

— Уларнинг ишларига аралашиб ўлибманми. Лекин оғайниларим-га нисбатан ноҳақликларга келганда, бунга аралашмасликка кафолат беролмайман.

Бу орада докторни бошлаб келган бола бетоқатланиб, уни «бу ёққа» «юринг, бу ёққа, тез бўлинг!» деб қўлидан торта бошлади.

— Ҳа, доктор, нима гап ўзи, афтидан сиз ҳам хўжайинларни даволагани келмаган бўлсангиз керак ҳозир?— деди Ҳамза болага ишора қилиб.

— Йўқ, ишчилардан бирининг мазаси қочиб қолибди. Мени бу ерга бот-бот чақириб туришади.

Доктор боланинг орқасидан эргашди. Ҳамза қандайдир кўнгилсиз ҳодиса бўлганини сезиб, Собитга ўгирилди.

— Юр-чи, Собит, борайлик; нима бўлганикин,— деди. Улар ҳам докторнинг кетидан эргашиди. Йўлда Собит яна ҳалиги сўроғидан гап очди.

— Ҳамза оға, ўрис табиб билан ошна экансиз. Улардан сўраб кўринг, нега ўрисларга бир ярим тангаю, сиз билан мендақаларга ярим танга ҳақ тўлашади?— деди қалпоғига ўтирган чангни қоқиб. Ҳамза унга жавоб беришга улгурмай, улар пахта тозалаш дастгоҳига кириб боришди.

Тепадаги люкдан пахта бамисоли лайлак қордай тушиб турса ҳам, одамлар ишни тўхтатиб, пахта устида нафаси қисиб, беҳол ётган бир ишчининг тепасида нима қилишларини билмай туришарди. Шу пайт Умар полвон юқорига қараб: «Пахтани туширманг», дея қичқирди. Люк бекилгач, «лайлак қор» тинди, лекин қуюқ тумандай чанг дастгоҳда муаллақ осилиб қолди. Қулоқ-бурунлари пахта гардига тўлиб қолган ишчилар худди қуруқликка чиқиб қолган балиқдек оғизларини капша-каппа очиб, нафас олишарди.

Ун уч-ўн тўртлар чамасидаги ҳалиги бола ерда ётган бемор (отаси эди чамаси)нинг атрофида парвона. Оппоқ момикда қон доғлари.

— Дада, дада! Гапимни эшитяпсизми, мана докторни топиб, бошлаб келдим...— Лекин отадан садо чиқмади, у кифти билан аранг нафас оларди. Умуман, бу заводда ишлашни била туриб ўлимга бориш эканлигини кўпчилик билса ҳам, тирикчилик тошдан қаттиқ дегандай, ишлашга мажбур эдилар. Улардан аксарияти нари борса, бир йил, бўлмаса олти ойга дош беролмас, ўпкаси гардга тўлиб, нафаси қисадиган бўлиб ишдан чиқар, баъзилари ўлиб кетарди. Бундан бир ой олдин бир бола ўлган, шундан икки ҳафта ўтар-ўтмас ёшгина йигит нобуд бўлганди. Доктор беморнинг дарди нималигини билгани учун уни текшириб ўтирмади.

— Ҳа, ўша гап,— деди лоқайдлик билан.— Ёстукқа пар тикилгандай ўпкаси пахта гардига тўлган.— У қулоғини ҳалиги ишчининг кўрагига тутди.— Нафас ололмапти... Ҳавога олиб чиқинглар, бу ердан нарига олиб кетинглар, мана қон туплабди, қўрмайпсизларми?— деди гўлдираб.

Шу пайт дарвоза томондан бир жуфт от қўшилган фйртун кириб кела бошлади. Унда Содиқжон бойвачча, унинг ёнида инглиз харидор билан тилмоч Олчинбек ўтирарди.

Бойвачча инглизнинг кифтига қўлини ташлаб, гап қотди:

— Мана шу пахталарнинг бари сеники, олавер энди! Агар яна

пахта керак бўлиб қолса, ўзимга келавер пулни бегона қилмай, хўпми? Инглиз елкасини қисди. Олчинбек русчага таржима қилгач, бошини силкиб, илжайиб қўйди. Бу орада улар тўпланиб турган ишчиларнинг тепасига етиб келишди.

— Нима гап?— деб сўради инглиз, ишчиларнинг тўпланиб туришганини кўриб.

— Нима гап бўларди, дейсиз, бизларни кутиб олишяпти-да!— дея Содиқжон бойвачча тиржайди.— Хўжайин келса шунақа бўлади.

Ишчилар уларга йўл беришди. Утиб кетатуриб, бойвачча ерда ётган ишчининг ёнида куйманаётган рус докторига кўзи тушиб қолди. У извошдан сакраб туриб, бошқарувчига ўдағайлади:

— Бу нима ётиш? Нега у чўзилиб ётибди ҳаммани ишдан қолдириб? Буларни талтайтириб юборибсан-ку, тўнғиз! Ишланглар, текин-хўрга нон йўқ! У нега ётибди?— дея сўради доктордан.

— Нафаси бўғилган, ўпкасига гард тўлиб қолган, жаноби бой,— деди доктор, унинг бағри тошлигидан ғазаби қайнаб. Кейин қўшиб қўйди:— Мен каторга турмасида врачлик қилганман...

— Уша ердан келиб, чакки қилган экансиз,— деди Содиқжон бойвачча энсаси қотиб. Лекин доктор ҳам кинояга аччиқ киноя билан жавоб қайтарди:

— У ердагиларнинг аҳволлари бундан енгилроқ эди...

Бойвачча яна бошқарувчига ёпишди, «бу ерда ўрис табиб нима қилиб юрибди, уни нега бу ерга йўлатасан, бу ер касалхона эмас-ку», деб уни койиди. Ҳамза бу хўрликка чидаёлмай, бойваччанинг олдига келди.

— Уни мен чақиртириб келдим,— деди жўрттага ёлгон гапириб.

Бойвачча уни кўриб фиғони фалакка чиқиб кетди. Оғзига келганини қайтармай, ҳақорат қилди. Оқпадар деди, диндан қайтган, шариятни оёқ ости қилган, хуллас, оғзидан боди кириб шоди чиқди. Кейин бошқарувчига ғазабини сочди:

— Нега бу ғаламисни зовутимга ишга оласан, ундан бўлаги қуриб кетганмиди, аҳмоқ!— деди.

— Узингиз шоширганингиздан кейин, вақтинча бўлсаям олавердим, нима қилай, хўжайин,— дея зорланди бошқарувчи ер чизиб. Кейин қўшиб қўйди:— Жиянингиз Олчинбек билан маслаҳатлашганман.

— Ҳм... хўш-ш— дея Содиқжон бойвачча инглиз томон ўгирилиб, тишининг оқини кўрсатишга уриниб деди:— Бизнинг зовутларимиздаям гоҳида ғаламислару ишбузарлар учраб туради.

Инглиз Олчинбекка бир нима деб шивирлади.

— Мистер Джон бу бахтсиз ҳодисами, деб сўраяптилар,— деди Олчинбек бойваччага қараб. Бойваччанинг жаҳли чиқиб, пешонаси тирешди.

— Нима, буни машина майиб қилибдими, ё у ер-бу ерини ғажиб кетибдимики, бахтсиз ҳодиса деса,— деди тўнғиллаб.— Айб ўзида, соғлиги бунақа ночор экан, бозорда қурт сотсин эди. Уни зовутга мен зўрлаб келтирибманми...

Бошқарувчи кўрдик, бойвачча жини қўзиб келяпти, бирор кор ҳол бўлишидан қўрқиб докторнинг олдига борди. Унга хўжайиннинг авзойи бузуқлигини айтиб, бу ердан кетиши кераклигини тушунтирди. Содиқжон бойвачча бўлса, ишчиларга қараб ўдағайлай бошлади. Уларни ишга тушишларини буюрди, ҳаммани «текинхўрлар» деб ҳақорат қилди. Пахтанинг ҳаммасини европалик савдогарга сотиб юборганини, уларни дарҳол жўнатмаса бўлмаслигини дағ-даға қилиб тайинлади, докторни бир-икки чақиб олди. Лекин доктор унга тик қаради.

— Менинг бурчим ўлаётган одамнинг олдига бўлиш,— деди кескин қилиб.— Эҳтимол, жонини сақлаб қоларман...

Бола: «Дада, дадам!» деб зориллар эди. Доктор унга сув иситиб келишни буюрди. Бу гапдан бойваччанинг жони ҳалқумига келди.

— Сувнинг нима кераги бор. Ҳамманг ҳозироқ ишга тушларинг, бўлмаса оналарингни кўрсатиб қўяман,— деб бақирди.

Собит бунга чидолмай олдинга чиқди.

— Ҳадеб жаҳл қилаверманг, хўжайин, барвақт қариб қоласиз. Бизнинг чўлдагилар «сержаҳл киши эрта қарийди» дейишади. Ундан кўрасига менга бир нарсани тушунтириб беринг. Нимага биз, ўзбек, қозоқлар ярим танга оламызу, ўрисларга уч ҳисса ортиқ тўлайсиз?

Бойваччанинг энсаси қотиб, қўрслик билан жавоб қилди:

— Бўлгани шу! Ишлашни хоҳламасанг, ана катта кўча!

— Башарти менга ҳам ўн тийин тўлашса, сен хурсанд бўларминдинг. Ахир бу пул билан мен қандай кун кечираман, топган гапини қараю,— дея эътироз билдирди рус ишчиларидан бири. Умар полвон гапга аралашди. Ҳалиги ишчига тушунтирди:— Сени айтаётгани йўқ, сен механиксан, олганингча олавер, лекин гап юкчилар устида кетяпти. Ахир Собит қайси биримиздан кам ортаепти юкни? Ана гап қаерда?

Бу орада Ҳамза ҳам бойвачча билан бир шингил ади-бади айтишиб олди. Унинг жирттакилик қилиб айтган кўпол гапларига кўпчилик олдида оғирлик билан жавоб бериб, охорини тўкиб ташлади. Бойвачча чидаёлмай очикдан-очик ҳақоратга ўтди.

Улардан бир неча қадам нарида хаста ишчининг ўгли қора мой шимдирилган чиқинди латта-путталарни буруқситиб, сув қайнатарди. Бошқарувчи унинг олдига бориб, полиция участкасидан полициячиларни айтиб келишни буюрди. Буни кўриб турган ишчи унга зарда қилди:

Полициянг бизнинг ўрнимизга ишлаб берармиди. Болага тегма у нима гамдаю, сен унга зуғум қиласанг? Қандай тошжораксан, ахир кўриб турибсан-ку, отаси не аҳволдалигини!— деди.— Агар жудаям улар сенга керак бўлган бўлса, ўзинг бор, хўжайиннинг ялоқхўри!

Бошқарувчи ўзини бу дашномни эшитмаганликка солиб болани қистади. У эса оёғини тираб, «бормайман!» деди-да, қора қумғонда қайнатган сувини докторга олиб келиб берди. Кейин нажот истаб докторга жовдиради. Доктор, эса, худди гуноҳкор одамдек бўйнини эгиб, минғирлади:

— Энди сувнинг кераги йўқ...— у бошидан оқ сурп қалпоғини олди. Уни диққат билан кузатиб турган ишчилар бу ҳолни кўриб, безовталаниб қолишди. Бола отасининг устига ўзини ташлаб: «Дада!» деб додлаб юборди.

Ишчилар кўзларини ғазаб билан бойваччага қадашди. У бу кўзлардаги чақнаган ўтга бардош беролмай бир фурсат каловланиб қолди. Кейин ўзини қўлга олиб гўлдиради.

— Худо раҳмат қилсин. Ўзи ҳам хатини олиб, муҳрига қараб қолган экан-да... бечора. Ҳай, на чора, бандалик экан...— деб қўйди.

Бу билан у бир ўқда икки қуённи қулатишни, яъни биринчидан, унинг ўлимида ўзининг бегуноҳлигини, иккинчидан эса, бу ўлим туфайли ишчиларга ҳамдард эканлигини таъкидламоқни назарда тутарди. Лекин унинг тулкилигини ишчилар жуда яхши билишар, шунинг учун ҳам тилёғлама гапидан таъсирланиш ўрнига баттар ғазабланиб кетишди. Уни юз-хотир қилмай, золимлигини дангал юзига солишди. Бола эса, онасидан ажраб қолган етим бўтадай бўзларди. Бойвачча бу вазиятдан «кўнгилчан»лик билан чиқиб кетолмаслигини фаҳмлаб, ўзининг синалган эски усулига ўтди.

— Буларни ҳайдаб юбор!— деди бошқарувчисига амр қилиб.— Очидан ўлиб кетсин ҳаммаси! Бошқа ҳеч камни ишга ёллама! Бир тийин ҳам тўлама!

Унинг бу гапи ёнай деб турган ўтга керосин сепгандай бўлди.

Ҳамза ерда ёниб турган мой латтани бир газча келадиган таёқчага ўраб, машъала қилиб олди-да тойланиши керак бўлган момик пахта-лар томон дадил юриб кетди. Буни кўрган бошқарувчининг жони ҳалқумига келганидан иккала кафти билан башарасини беркитиб олди. Инглиз эса, кўз ўнгиди юз бераётган бу ҳодисадан гаранг ҳолда оғзини очганича, икки кўзи худди ўлган бузоқнинг кўзидай Ҳамзага қараб бақрайиб қолганди.

— Нима қилясан, тентак!— деди капалаги учиб кетган бойвачча Ҳамзага бақриб. — Ўт билан ўйнашма!

— Ҳозир ҳамманинг ҳақини бермасанг, пахтага ўт қўйиб юбораман!— деди Ҳамза кўзлари косасидан чиқиб.

— Узинг ҳам ёниб кетасан,— деди бойвачча.

— Ёниб кетсам ҳам ёндираман!

Аввалига ҳеч ким Ҳамзанинг шунчаликка боришини хаёлига ҳам келтирмаганди, кўришдики, у шунчаки ҳазиллашмаяпти, аҳди жиддий. Саросимага тушиб, бойвачча инглиз билан бир лаҳза нимадир деб маслаҳатлашиб олди чамаси, ёнидан ҳамёнини чиқаришга мажбур бўлди. Ҳамза эса, телбаланиб, ҳаммага баббаравар ҳақ тўланишини талаб қилиб, машъалани боши узра айлантларди. Ишчилар ҳам бу аҳволни кўриб, юракларини ҳовучлаб туришар эди. Рус ишчилар ҳам Ҳамзани қўллашга тушишди.

Ҳаммага баравар берилсин!

Содиқжон бойвачча бошқарувчи кўрсатган рўйхатга қараб унга пул санаб беришга мажбур бўлди. У умри бино бўлиб, биринчи бор қўл остидаги ишчиларнинг иродасига бўйсунмоқда эди. Бу эса, ишчиларнинг катта ғалабаси эди!

Йигирма биринчи боб

Зулмат бойқушлари

Миён Қудрат ҳазрат Содиқжон бойваччанинг меҳмонхонасида орқасини пар ёстиқларга тираб, тасбеҳ ўгириб, хаёл суриб ўтирибди. Унинг ўнг биқинида Содиқжон бойвачча, чап биқинида Камол қози, шайх Исмоил, яна бир-икки мударрис, булар орасида аълам, муфти, эшонлар ҳамда катта мачитларнинг имомлари ҳам бор эдилар.

Олчинбек хизматда. Ҳазратга гардим пиёлада кетма-кет чой тутиб, унинг дуосини оляпти. Давлатмандларнинг сури босиб, пойгакда жуда ҳам кичкина бўлиб бошини ҳам қилиб, қонсиз, дармонсиз Ибн Ямин чўккалаган.

— Мулла Ибн Ямин,— деди ҳазрат бароқ қошлари остидан қараб, йўғон овоз билан.

— Лаббай, ҳазратим.

— Сизга сийнаий раҳмимиз кўзгаб, бир маслаҳат бериш тилагида бугун йўқлатган эдик...

— Гуноҳкор бандани роҳ-ростга солинг, ҳазратим. Қулоғим сизда.

— Қани, шайх Исмоил,— деди ҳазрат, ҳамма гапни айтинг, деган маънода ишора қилиб. Шайх Исмоил аввал бир йўталиб олди. Унинг йўтали ҳам дўққа ўхшарди.

Ибн Ямин негадир сесканиб тушди-ю, ялт этиб шайхга қаради. Шайх Исмоил унинг тепасида бир зум синовчан тикилиб турди. Шайхнинг йўғон овозидан қўрқиб кетган Ибн Ямин пича ўзини босиб:

— Лаббай, шайхим,— деб қўлини кўксига қўйиб ерга қаради.

— Мусулмонсиз. Бу ёлгон дунёнинг ачигини хўп тотгансиз, оғзингизда илмингиз бор. Сизга аҳкоми-шариядан гапирмоққа ўрин йўқ, ammo фарзандиңиз Ҳамза жонингизга жафо бўлди. Шундоқми, ҳазратим?— ҳазрат бошини лиқиллатиб тасдиқ қилди.

— Кўп узоқ эмас, яқинда яна бир бепархезлар газнетида шоир ўғлингиз рамазонни масҳара қилиб ҳажв қилибдир.

— Рамазони шарифни эмас, тақсир, ўғлим Ҳамза мачитга чиқмаса ҳам, намозни уйда ўқийди. Ишонмасангиз қалин дўсти Олчинбек ҳам биледи буни. Мана, ҳазрат олдида ёлгон гапирмайман, бу ҳақда шеър ёзган ҳам, ахир мана:

Агарчи зуҳд элидек қилмағум эл кўзида тоат,
Тиларманким парах, андин келиб хавфу-рижо ё раб.

Бунга ҳеч ким эътибор бермади. Ҳазрат эса, ўзи ўйлаб қўйган гапларидан чалғимоқчи эмасди. У таҳдидли қилиб давом этди:

— Маълумингизким, рамазони шарифни аҳли ислом зўр масрурият билан кутиб оладилар. Боёнларимиз хайру саховат эшигини очиб қўядилар. Мана, Фарғонанинг энг азиз, энг бадавлат, энг халқпарвар одами Содиқжон бойвачча яқинда бутун Хўжанд халқиға закот бердилар. Бойнинг ана шу закотини мақтаб кўкларга кўтариш ўрнига ўғлингиз қандоқ шеър битибди, эшитинг,— деди Ҳазрат, кейин ўқиб берди:

Камбағаллар кичкиурса дема овози закот
Бари бой одамларининг зарбидан минг доддир.
Уйлама ўлгунча ҳар ким бу разолатда кетар,
Шоҳлар бир кун гадо, бир кун гадолар шоҳдир!

Ҳазрати тошиб кетган Содиқжон бойвачча Ибн Яминга қараб ўшқирди:

— Йўқ! Ўғлингизнинг гапи беҳуда... Бу олло таолонинг иродасига қарши айтилган. Юртнинг иши билан шуғулланишни ким қўйибди унга. Подшо олий ҳазрат ҳақида эртаю кеч дуо қилиш ўрнига, бу — оқподшоҳимизга номуносиб гап. Бу оқподшо ҳазратлари эртага тахтдан йиқилади, гадо бўлади. Унинг тож-тахтини гадолар эгаллайди, деган сўз эмасми, тақсирлар!

— Орий, Орий! Бу осийлик, бундай қабиҳ гапларни ёзган одам жойи жаҳаннам бўлғай.— Меҳмонхонада шовқин кўтарилиб, ҳамма муштрларини Ибн Яминнинг бошида ўйнатди.

— Азизлар, бас! Ақлу-идрок билан иш тутайлик,— деди Ҳазрат. Ҳамма жим бўлди. Содиқжон бойвачча яна гапни гапга улаб кетди:

— Банданинг ризқини олло беради. Уша гадоларнинг ғамини еб койишнинг ўғлингизга нима ҳожати бор! Уларни ўйлагунча ўғлингиз тавба қилиб келсин, пул топсин, менинг даргоҳимда гумашталиқ вази-фасида бинойидек ишлаб юрган эди. Уни шайтон, ҳа-ҳа, заводдаги мастеровойлар, мана бунақанги бисмиллоси йўқ китоблар айнитди! Биз худонинг суйган бандаларимиз, бизга осилганларнинг бели чўрт узилади!

— Бой афанди, мен ожиз бандани кечиргайлар. Бир чигилни мана ҳазрат олдида ечиб олмоқчиман,— деди Ибн Ямин юрак ютиб.— Боя айтдингизки, ҳар бир нарса худодан деб, бас шундай экан, ажаб эмас худонинг қудрати янтоқфурушни подшо қилса. Ахир қудрати парвардигорнинг чеки йўқ. Ўғлим ҳали ёш, ёш одамга ҳар нарса осон, ажиб кўринар экан. Ёш одам янги гап, янги нухани истаб қолар экан. Катта эна, катта бувалардан қолган урф-одатларга унамай, бидъат деб қарашар экан, биз, ота-оналарда нима гуноҳ? Қаридик, қаригандан кейин ғам-ғусса кўпаяр, куч-қувват кетар, эс-ҳуш қолмас экан. Ҳушёр бўл-

масанг ишларинг ҳам чаппасига кетиб, бола-чақанг олдида охоринг тўкиларкан. Мана менинг охоримнинг тўкилгани шу-да. Уғлим йўлимга юрмаса, менга қулоқ солмаса, нима қилай, азизлар!

Уртага оғир жимлик чўкди. Бойнинг нафаси ўчиб, ҳазратга ер остидан қараб қўйди-да, яна сўзида давом этди:

— Ҳазратим, муддаога кўчсак, заводда зарур юмуш бор эди?— деди.

— Орий, орий,— деб, ҳазрат бошини кўтариб Ибн Яминга тик қаради:— Гапнинг қисқаси, Ибн Ямин, аҳли Қўқон ўғлингизнинг ярамас кирдикорига тоқат қилолмай, бизга ҳам Қўқон ҳоқими Мединский жанобларига арз қилибдирлар! Ноқобил фарзандингиз боёнлар, эшон-уламо, сайд тўраларни менсимай, газнитларда уларни ҳақорат қилган, туратур деган ғайри машру ишларни вужудга келтирган. Ҳамзанинг бу ишларига ота бўлиб сад чекмагансиз, балки бу шариатга сиғмайдиган ишларда ўзингиз бош бўлгансиз, ниҳоят, ислом, никоҳ қондасини бузиб, бир ғайридин қизга ўғлингизни уйлантиргансиз. Аҳли Хўқонд сизни, яъни Ибн Ямин ҳақимча табиб Холбой ўрлини бола-чақа, қавм-қариндошларингиз билан, улар қайси шаҳар ва қишлоқларда яшасалар ҳам, маҳаллаларидан қувласинлар, масжидларида жойнамозлари юлиб олинсин-у, масжид ва мадрасаларга қўйилмасин, улар тўй, жаноза, мавлуди шариф ва ифторларга айтилмасин, ҳаттоки шаҳри Қўқондан чиқариб юборилсин, бирорта маҳалладан жой берилмасин, нопок ҳовли-жойлари ёндириб юборилсин, деб талаб қилардилар. Лекин яна шундай дебдирларки, бордию бу бадбахт ноком ота тавба-тазарру қилиб, эл-халқ олдида ўғлини радди маърака, оқ қилиб, ундан кечиб, ўз жойидан ҳайдаб чиқарса-ю, асло юзини кўрмасликка эл олдида онт ичиб, Хўқон қозиси Камолхон тўрага тилидан хат берса, унда яна ўз уйи, ўз масжидида қолдирилса биз розимиз. Акс ҳолда, ҳоқимият ва маҳкамаий шарияларини бунинг чорасини кўрмасалар, ўзимиз тошбўрон қилиб, бутун авлодини қириб ташлаймиз, деб ёзмишлар. Мана, қоғозга мадраса муллабаччалари, домлалар, мударрис, бойлар, юрт улуғлари имзо чекканлар. Буни ҳаттоки ҳоқим Мединский жаноблари тасдиқлаганлар, Хўжабек гузарида, билингки, Ҳамза очган янги усулдаги мактаби ёпилиб, бутун худога терс китоблари ёндирилсин дейилган. Хўш, жавоб кутамиз сиздан.

Уртага яна зил жимлик чўкди. Анча вақтгача шўрлик ота бошини кўтармай яноғи пир-пир учиб, узоқ-узоқ ўйларга толди. Шу дақиқалар ичида ёшлиги, кечирган оғир кунлари кўз олдида яна сурат тортиди. Бечора Холбой ота шунга ўхшаган Аввалнинг бойлари қўлида не азобларни кўрмади. Ер-жойидан ажралди. Ахири, бойнинг қарзини узолмай кафангадоликда ўтди. Ҳатто ёшгина боласи касалга чалинганда уни боқиб, қаратолмай, охири бошқа бир кишига элтиб берди-ю, у Самарқандга олиб кетди. Шу-шу ота-бола бир умрга бир-биридан жудо бўлди. Отаси Холбой хор-зорликда ўтди-кетди, ўғлининг дийдорига тўймади... «Оҳ, бечора отам, бу ўғил «Ҳақимча табиб» бўлиб бир оз дунё топганда роҳатини кўрмади. Дийдор қиёматга қолди. Хўш, энди бу ғаламис, инсофсиз, дили кўр, олтин деса томдан сакрайдиган, тилла тангага халта тикиш билан овора бўлган мўмсик, авлиё қиёфасига кириб «ҳазрат» номини кўтарган бу иблисининг ёки мешқорин, ясси қопга ўхшаган лўппи, қора чўтир, хитой афт, важоҳати билан отни ҳуркитадиган анави бойнинг мақсади нима? Уғлимнинг севгилисини тортиб олиб, бир қизнинг жонига зомин бўлди. Уғлим Ҳамзанинг ҳам тагига етиб, оз қолди мени умрбод доғда қўйиб кетишига. Энди бу итларнинг яна қандай хусумати бор? Мен ҳам отамга ўхшаб ўғлимдан бир умр жудо бўлиб юз кўришмас бўлиб кетаманми?! Йўқ, бу рўпарамда қаҳрабо тасбеҳни ўгириб, қозондай салла тагида боши эгилиб «олло» деб

пичирлаб, мендан сабрсизлик билан жавоб кутаётган ҳазрат чинакам ҳазрат, чинакам авлиёмикан?!

Анави қора соқол, ола кўз, тиржайиб турган шайх Исмоил чинакам пирми? Йўқ, йўқ, бундай одамларни Муҳаммад алайҳиссалом умматим деб маҳшароҳда шафоат қилмайдилар. Балки буларни маҳшар куни шармандаи шармисор қиладилар.

Хўш энди мен бечора ота қандай қилиб бир бегуноҳ ўғил билан, бир бегуноҳ қизни оқ қиламан? Уйдан ҳайдайман? Бу худога ҳам хуш келмайди».

Мана шу сўнгги калима қўққисдан Ибн Яминнинг оғзидан чиқиб кетди.

Бирдан ҳушёр тортган ҳазрат:

— Нима, оллога хуш келмайди? Очиқ айтинг! Бизни интизор қилманг,— деди.

У ўз дардини ҳеч кимга айтмай анча вақтгача ичига солиб юрди. Бутун қийинчиликларга чидади. Бошидан қанча хўрликлар ўтказди, лекин ўғлига бир оғиз ёмон гапирмади. Аксинча, яхши муомала қилди. Унинг нияти эзгулигини, бир ўзини ўйламаслигини биларди.

Бир куни уларниқига Завқий келиб қолди. Ҳамзани сўроқлаб келган эди. Гапдан гап чиқиб, Ибн Ямин ичига солиб юрган дардининг бир чеккасини унга очди.

Ҳамза ҳам отасининг аҳволини тушуниб юрарди-ю, уйдан чиқиб кетиш ниятини ёрилолмасди унга.

— Мен сени оқ қилишим керак эмиш,— деди Ибн Ямин, Ҳамзага ер остидан қараб қўйиб.— Ҳазрат шундай дейди. Билмадим, қайси бир ишимиз худога хуш келмаган экан. Бало кетидан бало юборяпти бизга... Шуям адолат бўлдимиз, тақсир,— дея Завқийга қаради у.

Завқийнинг ҳам кейинги пайтларда табибнинг оиласи четга суриб қўйилганидан хабари бор эди.

— Одил қозига зор бўлгандан кўра, аввало, ўзингиз одил бўлинг,— деди Завқий. Гапга Ҳамза аралашди:

— Агар бундай қилмасангиз, сизни беморларгина эмас, ҳатто қариндош-уруғлар ҳам йўқламай қўйишади. Қўни-қўшнилари бизга кун беришмайди. Ҳар қолда бир иложини топишимиз керак... Ҳаммаси мен туфайли. Уларнинг мени кўргани кўзлари йўқ.

— Билмадим, болам. Жуда бошим қотган.

Ҳамза бошлаган гапини давом эттирди. У далиллар келтириб гапирар экан, отаси имондай яшириб юрган сирларини ўғли аён кўриб турганини ҳис қилди, туйғунлигига фикран тан берди.

— Башарти мен уйдан чиқиб бошимни олиб кетсам, ҳовлимиз ҳувиллаб қолмайди. Лекин ҳазрат ҳовуридан тушади, юртда илгариги мавқеингизга қайтасиз, сизни йўқлагувчи одамлар бўлади. Яна кўнглингизга, чиқиб кетиш ўзининг кўнглида бор экан, деган хаёл келиб қолмасин. Буни мendenам ўзингиз яхши тушунасиз. Қариган чоғингизда... Сизга ҳам осон тутиб бўлмайди.

— Мени маъзур тутасиз, табиб,— деди Завқий гапга аралашиб.— Шу топда хаёлимга бир фикр келиб қолди. Шунини муҳокамаларингизга ташламоқчиман.

— Жон-дилимиз билан эшитамиз, устоз,— деди Ҳамза, отаси ўрнига жавоб қилиб.

— Фикри ожизимча, Ҳамзахоннинг гапларида жон борга ўхшайди,— деди Завқий Ибн Яминга маъноли қараб.

Ибн Ямин бўйинини эгиб, маънос ўтирарди. Ҳамза куйиб-пишиб унга қараб сўради:

— Яширманг, бор гапни айтинг, нима деди ҳазрат сизга?

— Э, болам, келин эшитмасин, мен сени «оқ» қилиб, даргоҳимдан

ҳайдар эмишман. Агар рад қилсам, мени мачитдан ҳам, маҳалладан ҳам ҳайдаб юбориш учун бутун мусулмон оламига маълум қилар эмишлар. Бу қандай замон, бу адолатсизликка, бу ҳукм сураётган ёмонликларга, бу зўрлик, зуғум, ҳақорат, инсоннинг бунчалик оёқости бўлишига қандай чидаш мумкин?! Наҳотки ота гуноҳсиз фарзандини «оқ» қилса... Нега?! Нега?! Нега ахир?! Мен сени қуволмайман, ўғлим — дея инграб юборди Ибн Ямин.— Бирдан-бир суйанчим деб юрган фарзандим сенсан. Эй худо! Очкўз, мунофиқ, галамис пасткаш бандаларинг кўрсатган жаҳаннам азобларидан бизни қачон қутқазасан?— шивирлади Ибн Ямин.

Ҳамзанинг бошига тоғ ағдарилгандек бўлди. Кўз олди қоронғилашди. Катта жарга қулагандек ҳис этди ўзини, бирдан даҳшатли ғазаб унинг ич-ташини қамраб олди: «О... иблислар... нақадар устомон, фирибгар, даҳшатли бу одамлар. Йўқ, булар одам эмас, булар оғзи қон бўри, сиртлон, аждаҳо... Топган йўлини қаранг-а!»

— Сиз нима дедингиз?

— Нима дер эдим. Рад қилдим. Бежаноза, бекафан ўлимга рози бўлдим, болам, бошқа иложим йўқ эди!

— Чакки қилибсиз, ота!

— Нега?!— дея сўради кўзлари ўйнаб, таажжубланиб Ибн Ямин.

— Рози бўлинг, оқ қилинг мени!

— Бас, бас! Уларнинг менга берган азоблари етар!— У ёниб кетди.— Кекса бир отангнинг юрагига мунча нашта урмасанг, болам! Энди сен қолдингми мени қийнамаган. Йўқ, қайси мусулмон, қайси диёнатли ота ўз фарзандини, яна бегуноҳ, қўй оғзидан чўп олмаган ўғлини «оқ» қилиб даргоҳидан ҳайдар экан?! Бас қил, дод соламан бўлмасам, ёқамни пора-пора қиламан, ўғлим.— Қария хўнграб юборди.

— Хўп, отажон, хўп... пича ўзингизни босинг, майли, ўтиринг супага, мана бу тўшакка ўтиринг. Зухраҳон, яна битта ёстиқ олачиқ. Жиндек ором олинг. Майли. Секин, бешовқин, титраб-қақшамасдан, эсни бир жойга йиғиб, мундай танага ўйлаб гаплашайлик, ота. Жаҳл келса, ақл кетади, дер эдингиз.

Ибн Ямин ўзини босди, Ҳамза уни елпиб ёнига ўтирди... Анча сукутдан сўнг сўради:

— Отажон! Сиз неварангиз Гиёсни яхши кўрасизми?

— Гиёс, Гиёсжон... Худди ўзинг.

— Акам Исроилжон, опаларим Халчаҳон, Ачаҳонларнинг болалариничи?..

— Ким ўзининг фарзандини ёмон кўрар экан. Мана сени деб қандай балоларга бардош беряпман, болам.

— Хўп, гап шундай экан, нега энди уларнинг бошларига тикилган балоларни, кулфатларни дафъ қилмайсиз. Ахир бу сизнинг қўлингизда-ку. Сиз-ку, ота, жонингизни эгасига топшириб бу азоблардан қутулиб кетарсиз. Аммо бутун дард, бало, таъна бадбахтлик, хор-зорлик шу гуноҳсиз болаларингиз, невараларингиз бошига ёғилади-ку, куёвларингиз «бедин», «муртад»нинг қизини хотин қиладими? «Шайтонваччалар»ни боқадиларми? Уларни тўй, маърака, жаноза, хатм-хўжа, мачит, хонақога қўйишадими, улардан қиз олиб беришади, йўқ, йўқ ҳаммаси дунёдан қон йиғлаб ўтадими, отажон?— деди титроқ овоз билан яна Ҳамза.— Бу шаҳарда ҳақиқат излаб тополмадим. Муҳаббатларимни топташди, энди бу хотинимни тан олишмаяпти. Мен ҳақиқат истаб, паноҳ истаб кетаман. Севган шаҳримдан, юртимдан беваган, бенаво, кулбасиз, бесару сомон бўлиб кетаман. Майли, кирмаган кўчам, бош урмаган эшигим қолмас. Мен ҳақиқатни масчит, мадрасадан изладим, тополмадим. Бу беибо, ноинсоф разиллар менсиз яйрасин. Қарорим шу!— У хотинининг: «Азизим, на чора... бу расм-одат экан.

Бизнинг муҳаббатимизни тан олмадилар. Майли, менга сизнинг жонингиз омон бўлсин. Қайда бўлсангиз, саломат бўлинг . . . Аксиньянгизни унутманг. Бизга замон боқмади... Иккимизни бегона қилди...» деган жарангдор овозини эшитгандай бўлди:— «Қандай доно аёл...»

Ота-бола қизишиб кетиб, бир-бирига муддаосини тушунтиролмаётганини сезиб ўтирган Завқий Ҳамзага, «қизишманг», дегандек ишора қилиб, мақсадни тушунтиришга жазм қилди.

— Ҳамма ҳам бу ноқулай аҳволдан чиқсин учун бир ҳийла ишлатмоғимиз керакка ўхшайди, тақсир,— деди у Ибн Яминга мурожаат қилиб.— Зулмга қарши десиса — найранг билан жавоб қайтарсак. Рақибни лақиллатиш керак. Яъни Ҳамзахонни сиз киши кўзида оқ қилинг, у уйдан чиқиб кетсин. Майли, меникидами, бошқа дўст-ёрларникидами тураверади. Аслида ўртадаги меҳр-оқибат жой-жойда қолаверади. Ота-болаликка путур етмайди. Лекин ҳазрат ўзининг иродаси амалга ошганидан мамнун бўлади! Жуда бўлмаса ҳаж қилиб келар.

— Ота, устоз ҳақлар,— деди Ҳамза, Завқийнинг таклифини қувватлаб.— Ҳийлага баъзан шариат ҳам йўл қўяди!

— Бу яқинда катта китобни ёзиб тугатди,— дея давом этди Завқий.— Ушанда Ҳамза кимсан фалончи бўлиб ном қозонади, ўшанда ҳазрат ҳам тилини тишлаб қолади.

— Яхши маслаҳатингиз учун сиздан миннатдорман, мавлоно,— деди Ибн Ямин енгил тортиб.

(Давоми бор)

Холдоржон Куронбоев

*Ҳайкал Кармисиде
Ўйлаганларим*

Ассалом, онахон, мен яна келдим,
Бир зум дардлашгани Сиз билан.
Юрак-бағрим силқиб, ўртана келдим,
Айтиш қийин буни сўз билан.
Мана, бугун байрам...
Тун бўйи Сизни —
Ўйлаб ухломмадим онаи мумтоз.
Ўйлаб чиқдингиз-ку Сиз ҳам ўғлингизни,
Эшитдим, товушсиз тортдингиз уввос.
Ҳали остонангизни ҳатлаб кирмаган,
Сиз тиккан либосни ҳечам киймаган,
Ҳали ўғлингизнинг ўзи кўрмаган,
Фақат армон бўлиб Сизни қийнаган
Келинингизни ҳам ўйлаб чиқдингиз,
Унга дардингизни сўйлаб чиқдингиз.
Ў, армондаги набиралар-чи?
Улар Сизни бир зум овутирдилар.
Ўйинқароқ эди ҳаммаси гарчи,
Бугун ўйнаб кетмай жим ўтирдилар.
Сиз уларга сўзлаб бердингиз-да,
Болалингизнинг болалигини.
Сумалак қилинг деб ҳар йил наврўзда
Қилган харҳашаю эркалингини.
Сўзлаб бердингиз Сиз аллангизга қўшиб
Тилаган беҳисоб тилагингизни.
Сўзлаб бердингиз Сиз бир зумгина жўшиб,
Бисот титгандек титиб юрагингизни.
Чумчуқ уясини қидириб чиқиб,
Теракдан йиқилгани ҳам қолмади.
Бир гал ўрик қоқи мужиб ўтириб,
Данак тиқилгани ҳам қолмади.
Бир-бир сўзлаб бердингиз, ёху!..
Сўзлаб бердингиз Сиз катта синоат
Бошга тушганини қирқ биринчи йил.
Қора тўфон каби келиб қора хат,
Қора кийганингизни қирқ тўртинчи йил.
Ҳа, уни ҳам сўзладингиз,

Сўзладингиз эвоҳ!..
 Хаёлингиз бўлинди ногоҳ.
 Ҳаммасини олиб кетди тун,
 Хун-хун йиғладингиз, йиғлади гардун..
 Ана, юзингизда қолибди қотиб,
 Сирқиб улгурмаган икки томчи ёш.
 Кўзингиз ҳам анча ичига ботиб,
 Чўкибди кўнглингизга яна уммон гаш.
 Йўқ, у ёш эмас, қотиб қолган армондир,
 Сизга боқиб туриб чувалаяпти ўйим,
 Ўзингиз бир вақтлар йигирган ипдек.
 У довулга дуч келган қушдек беқўним,
 Тура олмаяпти бир нуқтада тек.
 Гоҳ фазодек чексиз ўйингизни ўйлаб,
 Гоҳ ҳувиллаб қолган уйингизни ўйлаб;
 Гоҳ ғам билан қоришиқ куйингизни ўйлаб,
 Кўз ёшингизга тан бердим онахон,
 Бардошингизга тан бердим онахон.
 Кўз ёшигингизда қотилларга ўч бор,
 Бардошингизда туганмас куч бор.
 Чунки қаршингизда полопонингизнинг,
 Юртига фидойи мард ўғлонингизнинг
 Ёнаётган юраги ўч тилаб турибди,
 Бардошингизга куч тилаб турибди.
 Сизнинг кўз ёшингиз — ўтли нафратдир,
 Сизнинг кўз ёшингиз — ўтли даъватдир.
 Кўз ёшингиз...
 Унга тилайман тўзим,
 Олам неъматини экан ўйласак ғам ҳам.
 Аслида дунё шундай тузилмиш ўзи;
 Кеча билан кундуз абадий ҳамдам.
 Сиз бахтсиз онасиз, чунки ўғлингиз
 Йигирмага тўлмай оламдан кетди.
 Сиз бахтли онасиз, чунки ўғлингиз
 Дунёнинг ярмига ҳаёт бахш этди.
 Ҳу, ана болакайлар, бир қаранг,
 Улар келтиришяпти Сизга атаб гул.
 Овозлари кўнғироқ — бирам сержаранг,
 Қалблари қайғудан форигдир буткул.
 Шуларда яшаяпти ўғлингиз бугун,
 Қўлидаги гулда ҳам бир зарраси бор.
 Болангизнинг умри нур йўлидек узун,
 Тонгдек беғубор..
 Бир зумгина қаранг ўшалар томон,
 Дардингиз бўлинади ақалли.
 Озгина ором ҳам даркор, онахон,
 Бир зумгина қаранг... Ҳа, балли!
 Келинг, кўз ёшингизни қўяйин артиб,
 Сочингизга қўнган жиндек гардни ҳам..
 Одамнинг тафтини олади одам,
 Ҳали яна келаман қайтиб.
 Бардам бўлинг, азиз онахон...

Бригадир

Оддийгина одам, камтар, камсуқум,
 Ишига пишиғу, гапда ўзғирмас.
 Бригадирлик қилар ўттиз йил муқим,
 Лекин гурунгларда кўксига урмас.
 Шуниси билан ҳам довруғи кетган,
 Обрўси жойида бу депарада.
 Етти пуштигача пахтакор ўтган,
 Ардоқли ўрни бор қут шажарада.
 Гап кетса у ҳақда орқаворатдан
 Ҳурматлаб дейдилар: пахтанинг пири.
 Манман деганлар ҳам беришади тан,
 Унга кўздек аён пахтанинг сири.
 Миришкорлар аро у зўр миришкор,
 Билмас-ку қай ҳолда кафтдаги чизиқ,
 Аммо битта баргда қанча чизиқ бор:
 Кўрсата олади беҳато чизиб...
 Қандай нафас олган эрталаб ниҳол,
 Бузилгани йўқми кейин мароми? —
 Айтиб беролмаса шуну бемалол,
 Бутунлай йўқолар шавқи, ороми.
 Ғўзаларнинг томир уришин билар,
 Шунчаки бир назар ташлаганда ҳам.
 Сал дардга чалинса ҳозиқлик қилар,
 Сабаби нимада? Нимадир малҳам?
 Эркалар ҳар бир туп ниҳолни узоқ,
 Болажонли ота дейсиз кўрсангиз.
 Ғўзаси илк дафъа гул кўрсатган чоқ,
 Уғил кўрган дейсиз разм солсангиз.
 Минг қўйлик чўпоннинг ғурури унда,
 Қўсак санаб қолса астойдил.
 Қўяверинг, пахта очилган кунда
 Қувончдан каломга келмай қолар тил.
 Пахтага ранг берар ҳар гал кўнглидан,
 Саховатдан эса хирмонга — чошлик.
 Барака ёғилар қадоқ қўлидан,
 Унинг йўли доим қуёшлик...
 Узини унутиб яшар ҳар қалай,
 Бир қўшиқни айтиб, ёнар бир дардда.
 Йиллар ҳам ўтмоқда тиғиз, пайдарпай,
 Одамлар ишидан қолиб ҳайратда...

Мажнунтол тагида

Нақ тиккада ёнар жавзо қуёши,
 Ҳансирайди олов ютиб момо ер.
 Гулхайрининг эгик чанқоқдан боши,
 Ҳатто қуш қаноти қуяр шаррос тер.
 Бедазор четида бир туп мажнунтол,
 Соясида эпкин беҳол суринар.
 Баркамол қиз, етук йигит — юзлар ол,
 Шу тол соясида бесўз, тик турар.

Бир йил бўлди қизни севади йигит,
 Бир йил бўлди исми тушмас тилидан.
 Гоҳо иккиланиш уни қилса хит,
 Умид етаклайди гоҳо қўлидан.
 Мана, бугун қизга бир гап айтмоқчи,
 Бироқ етмаяпти журъат, вожаб.
 — Мен... мен... — дер, қовушмас аммо гапга-гап,
 Ниятидан бир зум бўлар қайтмоқчи.
 «Йўқ, йўқ, бугун шарт, дер, яна, айтмоғим»,
 — Мен... мен... Сизни...
 Қелмас тилга бошқа сўз.
 Баргизубдек титрар, қирар томоғин,
 Қиз-чи?
 Беда гулин ўйнар узмай кўз.
 Яна бир сўз фақат!
 Бир сўз... Лек юрак
 Тўрға тушган каклик каби потирлар.
 О, наздида қизнинг парвойифалак...
 Манглайда мунчоқ тер дурдек ялтирар.
 Бедазор шўнғигаң олов селига,
 Нариди чигиртка чириллар пайваст.
 Гоҳ учиб, гоҳ қўниб беда гулига
 Иккита капалак қувлашар сармаст...
 Ниҳоят у айтиб юрак сўзини,
 Елкасидан зилдек юкни туширар.
 Қиз эса бепарво тутар ўзини,
 Балки ҳаяжонин атай яширар.
 Оёғин учида ер чизиб гоҳ-гоҳ,
 Беихтиёр тишлар беда гулини.
 Йигит қалбиң тирнар сўнгсиз иштибоҳ,
 Қаерга қўйишни билмас қўлини.
 Қиз-чи? Қиз шошмайди «Мен ҳам...»
 дейишга,
 Балки айтмас бундай сўзни кейин ҳам...
 Майли, шошма, ҳой қиз, жавоб беришга,
 Умидвор бир қалбга айлагил карам.
 Бир сўзинг — малҳаму, бир сўзинг —
 харсанг...
 Агар рад жавоби бермоқчи бўлсанг,
 Синдиришга шошма қалбин шишасин,
 Яна бир оз умид билан яшасин...
 Нақ тиккада ёнар жавзо қуёши,
 Ҳансирайди олов ютиб момо ер...

Андижон.

Дадахон Ҳасан

Соғинч

Йўқ, йўқ! Болаликка қайтгим келмайди,
Эслагим келмайди уруш чоғларин!
Зеро, болаликка қайтиб бўлмайди,
Учириб бўлмайди уруш доғларин!

Эсимда, отамни кўмсардим яккаш,
Кўз юммай чиқардим гоҳо тонг қадар.
Онам ҳам сездирмай тўкар эди ёш,
Кўксини ёқарди соғинч, ғам-кадар.

Йўқ! Отам дийдорин кўрмадим қайта,
Қалбда мангу қолди соғинч ва армон...
Мен бугун бўлмайин, кезмайин қайда,
Қайтмаган отамни кўмсайман ҳамон.

Онам-чи?
Онам ҳам йўл қарар ҳар кун,
Қайтмаган отамдан кутар у хабар...
Биз уни соғиниб кутамиз, лекин
Бу соғинч сўнгсиздир мангулик қадар!

□

Уғлим Нодирга

Сен отамга ўхшар эмишсан,
Буни менга одамлар айтди.
Демак, отам ҳалок бўлмаган,
Отам яна бағримга қайтди.

□

Шахматга ўхшаркан бу ҳаёт, билдим,
Шу боис оз енгиб, кўпроқ енгилдим.

Илтисос

— Ирмоқча, ҳой, шўх ирмоқ,
Қайга шошасан, ўртоқ?
— Шошаман боғлар томон,
Боғлар — меваларга кон.

— Ирмоқча, ҳой, шўх ирмоқ,
Саватчамни ол, ўртоқ.
Гулбоғларга салом айт,
Менга мева териб қайт...

Инжиқ олмахон

— Урмон эмас бу мутлоқ!
Бунда йўқ ҳатто ёнғоқ?
Тошиб бўлмас маймунжон,
Эҳ, қандай ёмон!.. Емон!..

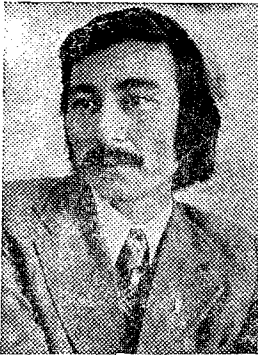
Қушларни қилиб безор
Дер: «Айтинг эрисин қор!»
Инжиқланиб Олмаҳон
Чийиллаб тинмас ҳамон:
— Емон!.. Емон!.. Емон!!

Кўнгилчан бола

Дер: Чумчуқнинг уясин
Энди сира бузмайман.
Рогаткадан қушларга
Асло «ўқ» ҳам узмайман.
Тортиб мушук думини
Қийнашни тарк этаман,
Яхшиси жардан уни —
Сакрашга ўргатаман.
Қоплон билан ўртоқмиз,
Қанча вақтлардан буён.

У фарқин билар ҳаргиз
Нима яхши, не ёмон.
Ҳатто эмаклай олар,
Тур, десангиз туради.
Кўп қизиқ одати бор:
Қафасда югуради.
Агар қоплон бўлмаса
Эҳ, зерикиб кетардим...
Бир дельфин тополсайдим,
Сўзлашга ўргатардим.

Едгор ОБИДОВ таржималари

Мурод Муҳаммаддўст
Тол сирдан бир
Қисса

Мурод Муҳаммаддўст

Тол сирдан БИР

ҚИССА

МУСТАФО Галатепанинг чеккароғида, Ибодулла Махсумнинг ҳовузи тарафга туртиб чиққан қирнинг тумшугида яшайди. Ҳовлиси уч паҳса девор билан уралган. Лекин бу деворлар сирдан қараганда кўринмайди. Йигирма йилча бурун Мустафо эрмакка деб деворнинг гирдига тол билан жийданинг қаламчасини қатор суқиб ташлаган эди. Суви қочмаганлари амал олиб кўкарди, тепага, ёнга, пахта шох чиқариб, паҳса деворларни кўздан тўсиб қўйди. Тол билан жийда қўшилиб, нақ чангалзор бўп кетган, орасидан мушук ҳам ўтиши гумон. Сийраклашгандай кўринган жойига Мустафо йил сайин янги қаламчалар суқади, булариям кўкариб, олдингилари билан чирмашиб кетади.

Ҳовлига Ибодулла Махсумнинг ҳовузига қараган қўштабақа дарвозадан кирилади. Дарвозанинг рўпарасида уй билан айвон, уйнинг икки биқинида иккита бақувват чинор. Дарвозадан чап томонда катта молхона жойлашган, ўнг томонда — олдига янтоқ ғарами босилган ярми очиқ кўра. Ҳовлининг ўртасида тўрт бўлаккина ер бор: икки бўлагига йўнғичқа ўсади, қолган икки бўлагига Мустафо сабзи-пиёз, макка экади. Орадаги уватларда ўн тупча эртапишар пастак олмалар.

Хуллас, Мустафонинг жойи яхши. Сув ҳам узоқмас. Амир замонидан қолган катта ариқ сал тепароқдан, қирни шундоқ айланиб оқади. Қулоққа кетмон тегса бас, сув деганинг пахта ўйнаб оқиб келаверади. Аввал Мустафонинг ҳовлисига келади, кейин нарига бориб, тўғри Шомурод хатчининг ерига қараб кетади. Лекин Шомурод хатчининг сувлик иши кам: полизи йўқ, боғи йўқ. Битта сигири билан битта қари байтали бор. Шомурод хатчи асли йилқичининг боласи, деҳқончиликни кўп хушламайди. Кейин унинг уйда кети ер искаб ўтирган пайти ҳам сийрак: байталини миниб, эртадан кечгача одамларга пул, хатпат тарқатиб юради.

Мустафо Шомурод хатчи билан ошначилик қилмайди. Хатчи ҳали ёш, энди эликдан ҳатлади, Мустафо бўлса, ўтган жавзода ропна-рост ет-

мишга тўлди. Ҳали озми-кўпми қуввати бор, рўзгорни ўзи эплайди. Бировга озор бермайди, бировнинг ишига аралашмайди, ўзи билан ўзи... Меҳнаткаш одам, бекор турган пайти кам бўлган: баҳорда қирнинг ариқдан нари томонини омоч билан тирнаб, қовун-тарвуз экади, макка экади. Қовун-тарвузнинг пўчоғи билан маккага яраша мол асрайди. Мустафо семиртирган қўчқорларни қассоб зоти борки, димоқ қилмай олади. Айтишларича, Мустафо боққан қўчқори ёмон семириб кетганидан қуйруғига курси қўяркан. Лекин бу гап ғирт ёлғон, негаки Мустафонинг уйида қўйнинг думбаси тагига қўядиган курсининг ўзи йўқ. Битта сандаллари бор: қишда қуриб исинишади, ёзда кампири даҳлизга чиқариб, устига идиш-товоқ тиради.

Мустафо бўрдоқларнинг жунини бирон марта қирққан эмас. Ҳаммаси тери важдан. Қассобга пуллаётганда ҳам, қўйнинг нархидан беш-ўн сўмга ўтса ўтади-ку, лекин терисидан кечмайди. Қассоб терини тузлаб, кушхонанинг бир чеккасига элтиб қўяди, кейин уни Мустафо уйига келтиради. Кампири уйда терини эринмай ошлайди, кейин пўстак тикади. Улар икковиям кекса одамлар, қишда пўстак кунларига ярайди. Қолаверса, Мустафонинг ўзиям ҳунарли, бўш вақт топиб қўлига қайчи, мум, ип, сўзан олади-да, ўзига, кампирига кавуш тикади. Хуши келса, тоштовон этик тикишниям эплайди. Тоштовон этик қишда жуда қулай. Баҳорда ҳам қулай. Юпқароқ пайтава билан ёзда ҳам кийса бўлаверади. Мустафо ўзига бир-икки жуфт этик тиккач, эшагига минади-да, Сарсонга бориб, Оқйигит темирчига нағал қоқтириб келади. Сарсон ўзи кўп узоқ эмас — битта довондан ошиб ўтсанг бас, нариги довонга ўрлаган жойда Сарсоннинг бир чеккаси кўринади. Оқйигит темирчи нағал қоқиб бергандан кейин, бўрдоқнинг чарвиси билан бир марта яхшилаб мойласанг бўлди — этик тап-тайёр!.. Энди иккита Зарафшонни бирданига кечиб ўтавер, сув ўтмайди!..

Галатепанинг ўзида Мустафонинг тоштовон этикларига харидор кам. Бу ернинг одамлари нуқул магазиннинг кирза этигини кийишади. Лекин Сарсондаги темирчи зоти борки, ҳаммасининг оёғида Мустафо тиккан тоштовон этик. Мустафо улардан пул олмайди. Бири Галатепанинг катта бозорига келганда Мустафонинг эшагини бепул тақалайди, бири унга бигиз, бири темирқозик, яна бири бошқа нарса ясаб беради. Хуллас, ҳар ким қурби етганча ҳақ тўлайди. Чўнқаймишлик Мавлон эгарчи тоштовон этик киймайди, лекин у ҳам кампири киядиган кавуш эвазига Мустафони қуритилган пай, мум билан таъминлаб туради. Мустафо гарчи уста Мавлонга ўхшаб эгар ясамаса ҳам, отларга жабдуқ тикишга уста. Чирги тикаётганда калавага мум едирмасанг бўлмайди — эртаси куниеқ чириб тушади. От, бу сенга хоннинг хотини эмас, терлайди... Ибодулла Махсумнинг айтишича, хоннинг хотини ҳам терлайди, лекин унга чиргининг ҳеч кераги йўқ, отга эса чирги жуда керак.

Мустафонинг қадди кўп баландмас, лекин турган-битгани пай. Пайдорлигидан қариганлиги ҳам сезилмайди. Ёши етмишдаку, етмиш килолик қопни бемалол эшакка ортади. Отга ортади, деб айтиш қийин, у от асрамайди. Ибодулла Махсум билан Ғуччи чолни айтмасанг, Мустафо тенги одамларнинг ҳаммаси таёққа суяниб қолган. Таёққа суянмагани йакка суянган — кўп гапирди. Биттаси Мурод качал бўлса, у аввал эшакка миниб, кейин хотинига, ипини еч, деб буюради. Имиллайсан, деб дағдаға қилгани ортиқча. Мустафо тегирмонда ҳам унини ўзи ортиб олади. Мурод качал бўлса, тегирмончига келиб мундай қарашиб юбориш ўрнига, бир чеккада томоша қилиб туради, кейин оёғимдан кўтариб юбор, деб амр қилади. Тегирмончи унамаса, ғудурлаб сўкинади... Мустафо бу хил гаплардан ор қилади. Бировга юк бўл-

масликнинг чорасини излайди. Айтайлик, буқачани Мустафонинг ҳовлисида сўядиган бўлишса, Болта қассоб ёлғиз ўзи келади. Агар Мустафонинг жияни Усмонали уйда бўлса бир гап, ўзи келиб ёрдамлашади. Агар у бўлмаса ҳам бошқа бировни ёрдамга чақиришмайди. Болта қассоб иккови буқачани осонгина ерга қулатишади. Мустафо унинг туёқларини арқон билан маҳкам боғлайди, сўнг ўзи индамай ҳовлидан чиқиб кетади. Болта қассоб унинг ожизлигидан кулган бўлади, кейин каноп халтасидан болта олади. Болта қассоб асли шаҳардаги катта кушхонада ишлаб ўрганган одам. У ерда ҳўкизларни болта билан уриб қарахт қилишади. Мустафонинг, буқачасини урмаса ҳам бўлаверади. Лекин Болта қассоб ўрганиб қолган, гарчи буқача ювошгина ағанаб ётган бўлса ҳам аввал қарахт қилади, сўнг бошқа қишлоқ қассобларига ўхшаб, бўғзига ингичка узун пичоқ тикади. Буқачанинг жони чиқиб бўлгач, кампир қон тўла лаганни бир чеккага чиқариб қўяди. Қон ўша ерда совийди. Кечқурун Пиримқул молия келиб, лагани билан итига олиб кетади. Пиримқул молия — Мустафонинг укаси, Усмоналига ота бўлади. Галатепада томорқа солигини йиғадиган одам шу. Болта қассоб ҳар гал мол сўйганда Пиримқул молияга деб, гўштнинг лахим жойидан уч-тўрт кило олиб қўяди. Гапнинг рости, у Пиримқул молияга тортилаётган гўштга ачинади. Пиримқул молия бари бир пулини тўламайди-ку, деб ўйлайди. Кейин, ўзимнинг укам Сафар ҳам мендан гўшт олганда пул бермайди-ку, деб ўзини овутади.

Болта қассоб буқачанинг терисини тилиб, кампир қон тўла лаганни бартираф қилиб улгургунча, Мустафо ҳовлидан ташқарида, дарвозадан чиқаверишда чап қўлдаги катта гўнгтепа ёнида ўтириб, қишлоқни томоша қилади. Яна иккита бўрдоқи олишни мўлжал қилади. Бўрдоқи ҳақидаги хаёл уни яна ҳовлига, боягина ерга ағанаган буқачага қайтади. Қўнгли бузилади. Ҳовлига мунғайibroқ қайтади. Бу пайт Болта қассоб буқачанинг ярим терисини шилиб улгурган бўлади. У Мустафони кўриб тиржаяди, этигининг қўнжидан яна битта пичоқ олади, тагин тиржаяди, сўнг, ҳеч гап бўлмагандай, пичоқни унга узатади. Мустафо нойлож қассобнинг ёнидан жой олади. Яхши буқача эди, деб ўйлайди.

Фақат шу терини кўради, пичоқни кўради, гўштни кўради, ортиқ буқачанинг бир уюм гўшт бўлиб ётганини ўйламайди. Кейин гўшт олгани харидорлар келишади. Уларнинг гап-гурунги, қассобнинг сўкинишлари тарозидан уришлари билан овора бўлиб, буқачанинг гўштлик ҳолатига буткул кўникади, ҳатто унинг бир замонлар тирик эканини ҳам унутади... Болта қассоб сўкинади, тарози тортади, тагин сўкинади... Мустафо пул санайди...

Гўшт адо бўлгач, Мустафо қўлидаги пулдан қассоб ҳақини тўлайди. Болта қассобнинг таксаси ўттиз сўм. Қўй сўйса, ўн сўм олади, буқа сўйса, ўттиз... Мустафо унга ўттиз сўм санаб узатди. Болта қассоб ўттиз сўмни олиб, пешгирининг катта чўнтагига солади, кейин яна ўн сўм сўрайди. Мустафо яна ўн сўм чиқариб беради... Болта қассоб негадир Мустафонинг сахийлигига ишонмайди, шу боисдан ҳам ўн сўм ошиқ сўрайди. Мустафо ҳар гал қулоқ қоқмай ўн сўм беришидан ажабланади, лекин бари бир, хасисроқ, деган фикридан қайтмайди. Ҳисобкитобдан кейин Болта қассоб Мустафонинг кампирига ишора қилиб, тош-тарозини олдиради. Ўзи буқачанинг териси устида ётган ҳаром томирларни териб, каноп халтасига тикади. Болта қассоб ўлгудай бесабр одам, ҳаром томирларни авайлаб ажратиб олгани вақт топмайди. Уларни парча-парча лаҳм гўштга қўшиб кесиб олади-да, уйига борганида ажрагади. Мустафо бунга кўриб туради, лекин ҳаром томир туйфайли талашидан уялади... Болта қассоб пичоқ, болта, тахталарни йи-

ғиштириб бўлгач, кампирга туз опкелтириб, терининг устига қалин қилиб сепеди, сўнг терини ўраб Мустафонинг қўлига тутқзади:

— Опкиринг, бобой!..

Шундай дейди-ю, изидан кулади. Мустафо танг қолади. У терини олиб кирмаса ҳам бўлаверишини тушунади, лекин гап қайтаролмайди.

— Опкиринг, бобой,— деб такрорлайди қассоб.— Пашша кўп ўралашади...

Мустафо бу гал унинг гапларидан ўзини ожизлигини оқлайдиган маъно топгандай бўлади. «Опкирганим маъқул, пашша ўралашади...» Болта қассоб унинг тинчгина кетишига қўймайди. Мустафо терини кўтариб бир-икки қадам ташлаганида, оғзини катта очиб тиржаяди:

— Опкиринг, пўстак тикасиз!..

Мустафонинг эътироз қилгиси келади. Лекин молнинг терисидан пўстак чиқмаслигини Болта қассоб ҳам билишини ўйлайди, фикридан қайтади. Қассобнинг дилозорлигидан норози бўлади.. «Этик тикаман,— деб ўйлайди у, сўнг яна Болта қассобни оқлайдиган фикр топади:— Пўстак чиқмайди-ку, лекин этик чиқади...»

— Опкиринг, бобой!— қайта буюради Болта қассоб.

Мустафо бошини ҳам қилиб, терини уйга олиб киради. Кампири унга ҳайрон бўлиб тикилади. Лекин Мустафо унинг кўзларига қарамайди, уялади... Кампир ҳам индамайди. Фақат, ошлагани яна олиб чиқаман, оғир, савил қолгур, анча оғир, деб ўйлайди. Мустафо яна ҳовлига чиқади. Бу пайт Болта қассоб унинг қайроқтошига қараб турган бўлади. Неча йилдирки, Болта қассоб шу қайроқтошни уйга олиб кетмоқчи бўлиб юради. Лекин олиб кетгани юзи чидамайди. Сой тубида қайроқтош кўп, лекин Мустафонинг қайроғи бошқача, икки тарафи силлиқ, узун, юпқа. Болта қассоб, агар сўрагундай бўлса Мустафонинг йўқ деёлмаслигини ҳам билади, лекин, бири бир олиб кетолмайди. Қассоб ҳақиқа оладиган ошиқча ўн сўмини ўйлаб, сал уялади. Ўзича ҳайрон бўлади, ҳатто Мустафога раҳми келади. Раҳми келиб, кўнгли жуда бўшайди, яна ўрисчалаб сўкинишга тушади. Мустафони латга деб сўкади. Лекин Мустафо сўкишни тушунмайди. У тушунмаганидан Болта қассобнинг яна хуноби ошади, яна ўзимизнинг тилимизга ўтади:

— Қаридингизми, бобой?— деб сўроқлайди у.— Нима бало, ғирт хотинга ўхшайсиз!.. Қондан қўрқасиз, пичоқдан қўрқасиз... Хотинчалиш одамсиз!..

Болта қассоб дарғазаб чиқиб кетади. Мустафо уни кузатмайди. Ўзи қолиб, секин ўйлашга тушади. Энди Болта қассобни мол сўйгани чақирмайман, деб ўйлайди. Ўзича Болта қассобдан ғазабланишга уринади. Тузукроқ ғазабланиш учун, ўзини хотинчалишлигини ўйлайди... Лекин ишонмайди. Соқолига қарайди, чўнтагидан ёғоч тароқча чиқариб уни тарайди... Кейин овоз чиқариб, ўзи билан бир зум гаплашган бўлади... Кейин ўчоқ бошида куймаланиб юрган кампирни гапга солиб, унинг овозига қулоқ туттади. Сўнг яна ўзи гапиради, кампирнинг овози билан ўзининг овозини зимдан солиштириб кўради. Овози анча юмшоқ, лекин бари бир хотинларникига ўхшамайди... Мустафо овози хотинларникига ўхшамаслигидан мамнун бўлади...

Мустафо Болта қассобдан азбаройи оғринган кунлари атай дўриллаб гапиришга уриниб кўради. Бир марта Ибодулла Махсум унинг овози йўғон бўлиб қолганини эшитиб ажабланди.

— Сиз мундай гапирманг, Мустафо,— деди у.— Мундайликда сиз Мустафога ўхшамай қоласиз.

— Овозим сал майинроқ-да, Махсум,— деди Мустафо.

— Майин, майин,— тасдиқлади Ибодулла Махсум.— Худо овозни ҳар кимнинг табиатига қараб беради.

— Майинлигидан одамлар кулади,— деди Мустафо.

— Сиз бир шамоллаб кўринг, Мустафо, балки овозингиз дағал тортар?..

— Иситмани кўтаролмайман, Махсум,— деди Мустафо.

— Иситмаи кўтаролмасангиз, унда шамолламанг,— деди Ибодулла Махсум.— Иссиқроқ кийиниб юринг.

Ибодулла Махсумдан чиққан гап шу бўлди. Мустафо бошқа бир гал овозининг майинлигидан Ғуччи чолга шикоят қилди. Лекин Ғуччи чол унинг гапларига кўп эътибор бермади, отлардан гурунги бошлади. Ғуччи чол гапирди, Мустафо ғиқ этмай эшитди.

— Сиз, Мустафосиз,— деди Ғуччи чол.— Сизни ҳеч ким Манзар полвон деб атамайди. Чунки, сиз онадан туғилгандан бери Мустафосиз. Ё гапим ёлгонми?

— Рост,— деди Мустафо.— Рост гапиряпсиз, Ғуччи ака.

— Қамол раиснинг оти асли чўбир от, уни бедов деб бўлмайди,— фикрини давом эттирди Ғуччи чол.— Чўбирнинг минг қашқаси бўлсам бир пул... Нима дедингиз?

Мустафо Ғуччи чолнинг гапини тушунмади, лекин бош ирғаб тасдиқлади. Кейин яна одоб сақлаб эшитди.

— Мана, масалан, Соли полвоннинг ўзи бемазароқ одам, лекин бедови яхши, бедовини ҳеч ёмон деёлмайсан...

— Овозим сал майинроқ, Ғуччи ака, одамлар кулги қиляпти,— ботинмайгина гап қотди Мустафо.

— Қим у кулги қиладиган?— деб сўради Ғуччи чол.

— Болта қассоб сал кулгандай бўлди...— деди Мустафо.

— Болта ғирт муттаҳам!— деди Ғуччи чол.— Эски замонда бўлса, Болтадан қип-қизил қароқчи чиқарди!..

Мустафо индамади. Тагин хўрсинди.

Уша куни Ғуччи чол Ибодулла Махсумни бошлаб келди. Ичкари киришга бирови ҳам унамади. Мустафони дарвозадан ташқарига чақириб олишди. Ерда ағанаб ётган кунданинг устига чопон тўшаб, шу ерга ўтиришди. Ғуччи чол гапни кўп чўзмай, Ибодулла Махсумдан сўради:

— Сиз айтинг, Махсум, Мустафо хотинчалишми?

Ибодулла Махсум дафъатан шошиб қолди.

— Ўзингиздан сўраймиз, ака,— деди у.

— Болта уни хотинчалиш дебди,— деди у.

— Болтанинг ўзи хўкиз,— деди Ибодулла Махсум.

— Хўкизликка хўкиз, лекин Мустафони хотинчалиш дегани ёмон-да.

— Кўзи худди ўлган тананинг кўзига ўхшайди,— деди Ибодулла Махсум. Кейин мунғайиб турган Мустафога юзланди:— Жағини уриб ушатмабсиз-да?

— Одам боласини уриб кўрмаганман,— деди Мустафо.

— Болтани уриш керак эди,— Ибодулла Махсум Мустафодан ранжиди.

— Мени кўп уришган, — деди Ғуччи чол. — Жуман ғалча ўғилларига қўшилиб урган.

— Болта мени ёмон хўрлади,— деди Мустафо.

— Болта бекорни айтибди,— деди Ибодулла Махсум.— Сиз, Мустафо, агар ўхшасангиз ҳам яхши аёлга ўхшайсиз... Ювош одамсиз.

— Хотиннинг ювоши бўлмайди, — Ғуччи чол эътироз билдирди.

— Мана, Мустафо ювош-ку,— деди Ибодулла Махсум.

— Энди, Мустафо хотин эмас-да, Махсум!..— норози бўлди Гуччи чол.

— Хотинмас-ку, лекин аёл кишига ўхшайди,— Ибодулла Махсум таърифига аниқлик киритди.— Яхши аёлга ўхшаш айб эмас,— деди у Мустафога.— Емон аёлга ўхшашдан худо асрасин! Емон аёл одамни еб қўяр!.. Сиз, Мустафо, худога шукур, ҳали бировни еганингиз йўқ-ку?

— Йўқ, Мустафо ҳали бировни емаган...— Гуччи чол Мустафoning ўрнига жавоб берди.

Гуччи чол билан Ибодулла Махсум кетишди.

Мустафо жуда барвақт туради. Аввал сигирни подага қўшади. Кейин қайтиб, унинг тагини курайди, охур тубида қолган нишхўрдни чиқариб олиб, эшакнинг охурига солади, эшакдан қолган пишхўрдни гўннга қўшиб, замбилғалтакка солиб дарвозадан ташқарига чиқариб ташлайди. Сўнг амирнинг ариғидан челақлаб сув келтириб, вазминроқ қўйларини сўғоради. Енгилроқ бўрдоқиларни буқачаларга қўшиб, Ибодулла Махсумнинг ҳовузига ҳайдаб боради. Ҳовуздан қайтгач, чинорнинг тагидаги супачада кампири, жияни Усмонали билан нонушта қилади. Нонуштадан кейин жияни қишлоқ айлангани кетади. Мустафо тагин иш билан машғул, то ҳовлидаги майда-чуйда ташвишларини бир ёқли қилгунича, нақ чошгоҳ бўлади. Чошгоҳда у уйга кириб, қўлига бигиз олади... Мустафо ичкарида ўтириб отга жабдуқ тикади, кампир даҳлизда жун савайди. Отнинг жабдуғига кигизнинг яхшиси керак, шу сабабдан Мустафо ҳар якшанба кунни бозордан уч-тўрт кило жун солиб олади. Жунфурушлар қаллоб бўлиб кетган, тарози боссин деб, сөппа-соғ жунга оҳак қўшишади. Кейин савағичдан чиққан чангни кўр!.. Кампир бечора йўталади, нолийди, жунфурушдан, жунни кўрмай олган Мустафодан нолийди, йўталади, нолийди, лекин савағични қўлдан туширмайди. Оҳакнинг чанги даҳлиздан уйга ҳам киради. Баъзида Мустафони ҳам йўтал тутади, лекин даҳлиз эшигини ёпиб олишдан ийманади... У уйда жабдуқ билан овора, кампир — даҳлизда, жун савалаб кунни кеч қилишади. Уртада озгина мизғиб ҳам олишади. Лекин кекса одамнинг уйқуси нима бўларди, тиқ этган товушдан иккови баравар уйғониб кетишади. Кейин яна ишга машғул бўлишади. Кам гапиришади. Баъзида кампир: «Пулмиз кўпайиб қолди, нима қиламиз!» деб сўрайди. Мустафо кулади. «Кўп пул ҳали ҳеч кимга зиён қилмаган», деб кулади. «Бирор безот ўғирликка келса-чи?», деб ваҳима қилади кампир. «Олса, пулди олади, Гулсара», дейди Мустафо. Сўнг кампирнинг исми Гулсара эканлигини эслаб ҳайрон бўлади. «Бу деганинг қиз боланинг оти,— деб ўйлайди у.— Кампирга ҳеч ярашмайди...» Мустафо Гулсаранинг қизлик пайтини тасаввур қилолмайди. Қўз очиб кўрган хотини қазо қил-

ганида, мўйсафидлар ўзаро маслаҳат қилишиб, мана шу Гулсарага уйлантириб қўйишган. Шунгаям ўттиз йил бўлибди. Гулсара асли Эгам жувозкашнинг беваси эди.

— Уғирласа, пулни ўғирлайди, сени опкетмас-ку, Гулсара...— дейди Мустафо.

— Мени бошига урадими!..— кулади кампир.— Пулингиз бор, худойи қилсангиз бўларди...

— Худойи қилувдик, Гулсара,— дейди Мустафо.— Ўтган ҳафта мулла Қудратга ўттиз сўм фитр пулиям бердим...

— Раҳматлик Майрам опага атаб бир ис чиқариб юборайлик,— дейди кампир.

Мустафо кампири Майрамни эслаганидан хурсанд бўлади. Майрам — унинг биринчи хотини. Лекин Майрамга ис чиқаришган. Кампирнинг хотираси ёмон, босмачи босган йилни гирмоннинг катта уруши билан чалкаштириб юради.

— Ис чиқарувдик, Гулсара, — дейди Мустафо. У атай «Гулсара» дейди. Унга «Гулсара» дейиш жуда қизиқ бўлиб туюлади.— Катта оқ қўчқорни сўйиб, ис чиқарувдик, Гулсара.

— Эсимдан чиқибди,— дейди кампир.— Майлига, мен ўзим ўнта чалпак пишириб чироқ ёқаман.

— Чироқ ёққанинг маъқул, Гулсара,— дейди Мустафо,— Чироқ ёқсанг, раҳматликнинг руҳи шод бўлади...

— Ўзиям арвоҳи чирқиллаб келяпти,— дейди кампир.

Мустафо арвоҳдан гапиришни кўп хуш кўрмайди. Арвоҳга ишонади, лекин гапиришни хушламайди. Бировнинг арвоҳи чигиртка бўлиб чирқиллайди, бировники жизилловиқ бўлиб сайрайди, бировники — илон... Буни олдиндан билиб бўлмайди. Мустафо Салимхон деган эшонваччани отасининг арвоҳи илон бўлиб чақиб олганини эслайди. Арвоҳ деганинг бир ҳисобда одам танламайди. Гуноҳинг борми, йўқми суриштириб ўтирмас... Илон бўлдими, чақиши тайин. Бўлмаса, Салимхон дунёга келиб, отасига гап қайтарган банд эмасди, отаси ҳам яхши одам эди, лекин негадир арвоҳи илон чиқди. Яхшиси ишқилиб арвоҳдан гапирмаган яхши. Кампир бўлса Салимхонни арвоҳ чақиб олганидан беҳабар, кези келса-келмаса, арвоҳдан гапираверади. Гапирма, деб айтсанг ҳам бир пул — гапиради...

Кампир яна жун савашга тушади. Мустафо савағичларнинг жуфтлаб тушганига алаҳсиб, ўз ишини унутади. «Бир, икки, уч...— санайди у савағич зарбларини, лекин «уч»дан нарига ўтолмайди.— Уч, уч, уч...» Энди савағичларнинг ҳавони чизиб тушгани хаёлини буткул банд этади. У лаънати «уч»нинг савағичларнинг «хушт-хушт» овозига мослигини пайқаб қолади. Ҳарчанд уринмасин, саноқни давом эттиролмайди. Уч, уч, уч...— беихтиёр такрорлайди у, сўнг тоқатсизланиб, кампирини чақиради:

— Бузоқларга терт қордингни, Гулсара?

Хайрият, кампир жун савашдан тўхтабди.

— Қордим,— дейди у.— Ола бузоғингиз сал карахт кўринади...

— Сен ўзингни кўп койитма, — Мустафо кампирининг қайтадан жун саваб қолишидан чўчийди, шошиброқ гапиради.— Сен ўзингни койитма, Гулсара. Қариган вақтингда меҳнатни ким қўйибди!.. Тинчгина ўтир... Жун савамасанг ҳам бир кунимиз ўтади.

— Одам бекор ўтирса, қариб қолади,— дейди кампир.— Тез қарийди...

— Бари бир қарийсан, Гулсара,— дейди Мустафо. Сўнг кампирнинг гапларини ўйлаб, ўзича кулимсирайди. Чамаси, унинг нодонлигидан кулган бўлади. Негадир Назар Махсумни эслайди. Яна кулгиси келади. Кулгини босмоқчи бўлиб, бир-икки йўталиб олади. Лекин, ба-

ри бир, ўзини тутиши қийин, кулги деганинг лабининг бир бурчагидан «пиқ» этиб чиқиб кетади. Кампир ҳадиксирайди. «Мендан куляпсизми?— деб сўрайди. «Сендан, Гулсара, сендан куляпман», дейди Мустафо. «Яхшиликка куляпсизми ёки ёмонликками?» деб сўрайди кампир. «Яхшиликка, — дейди Мустафо, — яхшиликка куляпман, Гулсара...»

Назар Махсум деганимиз Мустафодан беш ёш кичик. Бодроқ, сал ишқмас чол. Нуқул қўлларини ортига чалиштириб юради. Қўпроқ невараларининг ишини кузатади. Уларни бўлса-бўлмаса кўча бетига лойхандаққа солиб, лой қордиради. Ўзи лойхандақ ёнида, қўлларини ортига қилиб, ўткинчиларга гап уқтиради...

— Ҳой, Саломбой, — деб қичқиради у. — Утиб кетяпсиз, ҳорма дейиш ҳам йўқ!.. Нима, ўзимни кўрди, саломим ўзим билан, деб ўйлаёсизми?!

Саломбой уялади шекилли, ночор илжаяди. У эсини танибдики, Назар Махсумнинг ҳазили шу...

— Ҳорманг Махсум бува! — дейди у яқинроқ келиб. — Ишлаётган экансиз-да?

— Э, мен ишлаб нима қилардим!.. — дейди Назар Махсум. Мамнунлигидан хандақ бўйлаб у ёқдан-бу ёққа бориб келади. — Қаранг, девдай невараларим бор!.. — у лойхандақда ишлаётган йигитларнинг тердан йилтираган елкаларига ишора қилади. — Худога шукур, шоввозлар кунимга яраб қолди. Аввал оталари оғиримни енгил қиларди, энди — булар... Лекин десангиз, Саломбой, асли меҳнатга ўрганиб қолган одаммиз-да! Ҳеч тиним билиш йўқ. Уйда мундай тинчиб ўтиролмайман.

— Нега уйда ўтиролмайсиз, Махсум бува? — деб сўрайди Саломбой. — Уйда ўтирганингиз маъқул эмасми?

— Утирган маъқул-ку, лекин маъқул эмас-да, — дейди Назар Махсум. — Суяк меҳнат билан қотгандан кейин, уйда ўтириб бўларканми!

Шу гапдан кейин, ўткинчи, агар у Саломбойга ўхшаган галатепалик бўлса, сал ўйланиб қолади... Ахир Назар Махсум умрида ёлчителиб иш қилмаган-ку, деб ўйлайди.

— Кетмонни тикка ур!.. — маслаҳат беради Назар Махсум неварасига. — Тикка қилиб ур! Қиялатсанг, ерга ботмайди!.. Шуниям билмайсанми!..

Шўрлик невара, бобоси айтганидай, кетмонни тикка қилиб уради. Ер анча қаттиқ, кетмон тикка тушгандан кейин, ҳеч ўпирилмайди. Лекин Назар Махсумнинг бу билан сира иши йўқ, берган маслаҳатидан мамнун, ўткинчига мағрур қараб олади.

— Булар ҳали хом, Саломбой, — деб эътироз билдиради у. — Кучи кўп, лекин ақли кам. Мен... мен нима? Хоҳлаган пайтимда бемалол оёғимни узатиб ётаверсам бўлади. Мен дунёдан оларимни олиб бўлдим. Лекин шуларга мақтал бўп турибман... Қаранг, полвон, болалар!.. Зоти тоза-да, Саломбой, асли зоти тоза!.. Буларга менинг кучимнинг нима кераги бор! Лекин ақлим асқотади... Ақлим буларга керак! Ҳа-а, Саломбой, бекорга иш кўрган эмасмиз.

...Баъзида Назар Махсум Мустафонинг қирига ҳам чиқиб келади. Мустафонинг қири анча ўрлов, машина чиқолмайди — уни пастда, Ибодулла Махсумнинг ҳовузи ёнида қолдиришади. Назар Махсумнинг сариқ машина минадиган шаҳарлик ўғли ҳам пастда қолади. Бир ўзи чиқиб келади. Пастдан, атрофи букри толлар билан ўралган ҳовуз

тарафдан тепага биттагина камюрим сўқмоқ бор. Назар Махсум шу сўқмоқдан дўннга ўрлайди.

Мустафонинг қулоғи динг — Назар Махсумнинг шаҳарлик ўғли минадиган сариқ машинанинг овозини узоқдан танийди. Шаҳарлик ўғил кўинча баҳорнинг адоғида, ширвоз қўзилар сўйиладиган маҳали келади. Бу маҳал Мустафо икки-уч кун қиш бўйи йиғилган гўнгни қориб, қишда ёқадиган чалма-таппи ясайди. Ора-сира жияни Усмонали ёрдамлашади. Бошқани ёрдамга чақирмайди. Чақирмагани ҳам маъқул, негаки, қирқ йил бурун Мустафо шу гўнгтепанинг тагига озгина тақинчоқни кўмиб қўйган. Ушандан бери гўнгтепанинг жойи ҳам ўзгармаган. Ҳар ўн йилда бир марта очиб кўради. Кейин яна кўмади... Тақинчоқлар чуқур кўмилган, анча-мунча қазиганга чиқавермайди. Мустафога бу нарса отаси Ҳамроқулдан қолган. Қирқ йилдирки, тақинчоқ шу гўнгтепа остида ётибди. Қазиб олганинг билан бировга сотиб бўлмас... Утгиз йил бурун иккитасини Жонузоқ арабга сотган эди. Жонузоқ араб эвазига битта туя берган. Лекин Мустафо туяни боқолмади, колхозга сотиб юборди. Қолхоз туяни икки-уч йил асраб юрди, кейин, сўйиб қурбон ҳайитда мазор бошидаги сайилга бормаган онгли колхозчиларга бир-икки килодан хомталаш қилиб юборди... Тақинчоқнинг қолгани яна гўнг тагида ётибди. Мустафонинг шусиз ҳам пули етарли. Лекин тилла тақинчоқ ўз оти билан тилла тақинчоқ, келган биров гўнгтепага тикилиброқ қараса, Мустафо сал безовталанари. Топиб олишларидан қўрқмайди, лекин, чақимчилик қилишмасин, деб чўчийди. Чақишса ёмон, қариган чоғимда ишим сўроққа тушиб юрса яхшимас, деб ўйлайди. Усмонали бўлмаса, гўнгтепани доим бир ўзи ағдаради, ўзи молларнинг тагини тозалайди, ўзи гўнгни келтириб тўқади. Баҳорда амирнинг аригидан сув ташиб, ўзи гўнг қориштиради... Устибоши «шарбат»га беланган, қўлида энгил кетмон, шу алфозда Назар Махсумни кутиб олади. Назар Махсум гўнгтепа ёнига келиб, бир зум тўхтайди. Мустафонинг салом беришини кутиб туради. У ўғли шаҳарлик бўлиб, сариқ машина минганидан бери бировга ўзи салом бермайди. Лекин алик олишни яхши кўради. Мустафо асли камгапроқ, то Назар Махсум сўроқ сўрагунча, кетмонини бир чеккага қўяди. Назар Махсум қўлларини ортига қилиб, гўнгтепани бир марта айланиб ўтади. Ниҳоят тўхтайди, Мустафонинг гўнгга беланган устбошини бир сидра кўздан кечиради, кейин сўрайди:

— Ишлаяпсизми, Мустафо?

— Ишлаяпман, — дейди Мустафо.

— Мен бўлсам, от оляпман, шунга битта жабдуқ тиксангиз...

Назар Махсум асли отдан қўрқади. От сотиб олмаслиги ҳам аниқ. Шу сабабдан Мустафо ваъдани қуюқ қилади.

— Отни савдо қилаверинг, эгар — икки кунлик гап.

— Мен жабдуқ сўрадим, Мустафо. Эгар ўзимда бор. Отамиздан қолган...

Мустафо индамайди. У Назар Махсумнинг отасидан қолган эгарни кўрган. Эски, ночор бир эгар, устаси пай едирмаган, жез қопланган қоши демасангиз, эшакка босадиган жўнгина қалмоқи эгардан фарқ қилмайди.

— Тузукроқ йўл солинг-да Мустафо, — дейди Назар Махсум. — Санобекнинг мошинаси бу ёққа чиқолмаяпти. Энди, сўқмоқдан катта йўл яхши-да...

— Яхши, — дейди Мустафо.

— Ҳаммаёқни янтоқ босиб кетибди, — дейди Назар Махсум. — Нега янтоқни ўриб олмайсиз? Ўриб олинг-да, Мустафо!..

— Ҳали пишар вақтига озроқ бор, — дейди Мустафо. — Энди гулга киряпти, чопсанг, мол емайди... Шакар бойлашига қараймиз энди...

— Санобек пастда қолди,— дейди Назар Махсум.— Мошинасига қараяпти.

— Шопири йўқми?— ниҳоят Мустафонинг ўзи савол берди.

— Энди, Мустафо, шопир деганга давлат ойлик беради,— салмоқлайди Назар Махсум.— Лекин Санобекнинг ўзи мошин ҳайдайди. Ўзи ҳайдагандан кейин, давлат шопирга ойлик бериб юрмайди.

— Шопирнинг пулиниям ўзи оладими?— сўрайди Мустафо.

— Йўқ, давлатга қолади,— тушунтиради Назар Махсум. Мустафонинг нодонлигидан ранжийди. Лекин, бари бир, тушунтиради. Тушунтириш ўзига ҳам ёқади.— Санобек — давлатнинг одами, давлатнинг пулини тежайди...

Йўқ, Мустафо Санобекнинг қилиғига тушунолмайди. Давлатнинг пули кўп, битта шопирнинг ризқини қийгани ёмон-да, деб ўйлайди. Лекин буни Назар Махсумга очиқ айтолмайди.

— Шопирнинг ҳам бола-чақаси бордир...— деб тусмол қилади у. Санобекнинг иши кўп ёмонмас, Мустафо,— дейди Назар Махсум.— Бирда қуда бўлайлик деб эдим сиз кўнмагандингиз. Кейин Санобек ўқишга кетди. Мана, бугун қарабсизки, давлатнинг одами...

Назар Махсум Санобекни жуда яхши кўради. Унинг давлат одами бўлганидан тагин гапиргиси келаверади. Мустафо қизи Санобарга Назар Махсумнинг совчи бўлиб келганини эслайди...

— Худонинг хоҳиши шу экан-да,— дейди у афсуслангандай бўлиб.

Назар Махсумга Мустафонинг афсуслангандай бўлиши ёқади.

— Санобек катта одам бўлди,— дейди у тагин.— Сиз хафа бўлманг, Мустафо, мен таъна қилмоқчи эмасман... Буям бир гап-да...

Пастдан, атрофи букри толлар билан ўралган ҳовуз тарафдан машина сигнали эшитилади. Иккови ҳам ўша тарафга қарашади. Назар Махсумнинг шаҳарлик ўғли, сариқ машина ёнида туриб, қўл силкиб ишора қилади. Назар Махсум йўлга отланади...

— Жабдуқни эсдан чиқарманг,— дейди у келган сўқмоғига туша туриб.

Назар Махсум кетади. Унинг гавдаси пачоққина. Лекин пилдираб юрмайди. Танасини сал ортга ташлаб, вазмин қадам ташлайди. Кўпроқ оёқларининг учи билан босади. Пастликка тушиб бораётгани сезилмайди.

Мустафо кетмонини четга ташлаб, қуруқроқ ерга чордана қуриб ўтиради. Кейин Жабборнинг талқон носидан бир кап отади. Пешонасига тер чиқиб, юраги тезлашади... Боши секин айланади... Нос чекиб ўйлаш яхши. Ўйлаётганинг ҳам сезилмайди. Нос элитганда ғазабинг ҳам зўр бўлмайди, ғаминг ҳам суст, шодлигинг ҳам суст... Икки қадам нарида гўнгтепа қаппайиб ётибди, унинг тагида — тилла тақинчоқлар... Мустафо шуни ўйлаганида ғалати бўлиб кетади. Ўзи гўнг билан тилланинг нима фарқи бор, деб ўйлайди. Гўнгдан-ку таппи ясайсан, таппини қишда ёқсанг, уйинг исийди... Тилладан не наф? Эплаб сотолмасанг... Сотмагандаям, тилла ўзи нимага керак? Отамдан ўтди, акамдан ўтди... Менданам ўтади... Бу ўзи кимга вафо қилган?..

Тилланинг гўнг тагида ётишида қандайдир шум маъно бордай бўлиб туюлади. Мустафо бу маънони кўп англамайди, лекин сезади... Сезганда ҳам юраги орзиқади, негадир ўзини ерга таппа ташлаб йиғлагиси келади... Лекин йиғламайди. Яна ўрнидан туриб, ишга уннайди. Қўлига икки челақ олиб, тепадаги ариқдан сув ташиб келтиради. Сувни гўнгтепа устига қуйиб, тагин ариққа қайтади. Ҳар ўн марта бориб келганини ҳисобга олади. Ун марта борганида йигирма сатил сув ташийди, йигирма марта борганида — қирқ сатил, ўттиз борганида—олтмиш сатил... Юз сатил ташигач, бояги жойга ўтириб даммини ростлайди. Сўнг гўнгтепанинг чеккасини белкурак билан шиббалаб чиқади,

қуйроқдан битта чуқурча қазийди. Гўнгтепадан силқиган сув шу чуқурчага оқиб тушаверади... Кейин яна ўтириб дам олади. Яна гўнг тагида ётган тақинчоқларни ўйлайди. Уларнинг шундай қолиб кетаверишини англаб, юраги ачийди... Белбоғи билан манглайдаги терни сидириб, тагин кетмонни қўлга олади...

Мустафо камюрим одам, жуда қистов бўлмаса, уйдан кўп жилмайди. Баъзида Ғуччи чол билан Ибодулла Махсумга қўшилиб, қишлоқнинг тўйига боради, азасига боради, ўзи ҳам бирор узру баҳона билан элга ош улашади. Лекин буларнинг бариси, қишлоқчилик, элдан чиқмасликнинг важидан... Ўзлигича аралашмайди. Тортинади. Ҳатто туғишганлари билан борди-келдиси сийрак. Баъзида шуни ўйлаб ўзи ҳам ҳайрон бўлади. Отаси билан онасининг тириклигида ҳаммаси иноқ эди. Ҳа, кимсан, Нишонбой, Мустафо, Пиримқул, Эшмамат... Кимсан, Ҳамроқулнинг ўғиллари, Нурқулнинг неваралари. Айри тушиш Нишонбойдан бошланди, замон ўзгарган маҳали у босмачига қўшилиб кетди. Мустафони ҳам бирга кетгали ундади, лекин Мустафо бошдан узоқ кетиб ўрганмаган эди, кўнмади, қишлоқда қолди, кейин Ғайбар соқовнинг ўғли Раимбой билан ошна тутиниб, ўшанинг этагидан ушлади. Раимбой ҳеч балодан қўрқмайдиган алп йигит эди, йигирма-ўттиз йигитга бош бўлиб, босмачига қарши чиқди. Кунботардан Оқбош бостириб келди, кунчиқардан Маҳмадали кўрбоши, лекин Галатепанинг йигити уларга бўйин бермади, отишса отишди, чопишса чопишди, лекин қишлоққа оёқ бостирмади. Бир куни Раимбой Мустафони ёнига олиб, Оқбошнинг масканига жўнади. Қўрни Палангдарадаги эски ғорлардан топишди. Мустафо омон қайтмаймиз деб ўйлаган эди, лекин босмачиларнинг путури кетиб қолган маҳали экан, номига дағдаға қилган бўлишди. Кейин Раимбой сулҳдан гап очди. Биров қарши чиқди, биров рози бўлди, лекин бир қарорга келмадилар. Раимбой қизиққонроқ эди, уларнинг сузлигини кўриб бирдан ўт олиб кетди: «Одам зоти сизлардан бетини ўгирди, энағарлар, деб қичқирди.— Уч кунлик умрларинг қолди, ноз қилганинг нимаси! Таслим бўп кел, қуролингни топшир, кейин гуноҳингдан ўтамиз. Ҳаммангни кечирамиз, кўрбошингдан бўлак ҳаммангни!.. Кўрбошингни итдай отамиз!» Босмачилар кулишди: «Оқбошнинг ўзи бўлса мундай демасдинг, Оқбошнинг жаҳли ёмон, гапингни эшитса, нақ терингга сомон тикарди...» Кейин Оқбош келди. Бир гуруҳ мулозиму ялоқхўрлари билан келиб, от устидан дағдаға қилди: «Сен қизил буларнинг бошини айлантирма!» Шамширнини олиб, боши устида булғади. Мустафо кўрқди: ҳозир мениям, Раимниям чопади, деб ўйлади. Лекин Оқбош, кичкина кўзлари киртайган, умрида бировни чопиб кўрмаган чолнинг қўли толди, шамширни қўйиб, белига осилган ўн биротар фаранги маузерини олди. Чолнинг ғазаби келганди, Раимбойни ҳам Мустафони ҳам отган бўларди, лекин ўртага одам тушди, Нишонбой баковулнинг укаси бўлади, деб Мустафони кўрсатишди. Оқбош сўкина-сўкина, уларни йигирма даррадан қирқ дарра урдириб, тирик қўйиб юборди... Кейин, бир ҳафтача ўтиб, дарада қолган босмачилар Оқбошни отга ўнгариб келишди. Оқбош Раимбойга, мен сени отмадим, сенам мени отмайсан, майли ўттиз дарра ур, деб ялинди. Лекин Раимбой унга шафқат қилиб ўтирмади, котиби Сатторчага айтиб туриб, инқилобнинг номидан ҳукмнома ёздирди: отиб ўлдирилсин!.. Кейин Очил куч уни қишлоқдан четга чиқариб, шартта отиб ташлади. Раимбой Мустафога кетмон бериб, Оқбошни кўмасан, деб буюрди. Мустафо ноилж кўнди, ўликни эски кигизга ўраб, эшакка ортди-да, қабристонга борди, лекин мазорнинг мутасаддиси Қарим

Ғалча оёғини тираб туриб олди. «Элдан чиққанни элга қўшмайман», деб айтди. Мустафо қўрбошини Қизилтошга элтиб кўмди. Ташландиқ работнинг чеккасида гўр қазиди, ўликни қўйди, кейин тупроқ тортиб бўлиб, тагин бир махлуқот гўрни очса нима бўлади, деб ўйлади, ҳарна бўсаём одам-ку!» Мустафо удумини қилди: гўрни яхшилаб шибба-лади, атрофга сочилиб ётган қизил тошлардан териб келиб, устига бостирди.

Оқбошни кўмгани кўп вақт эсидан чиқмай юрди, кейинроқ, ўликни ҳамқишлоқлари қазиб олиб кетганини эшитиб, кўнгли сал осойиш топди.

Кўп ўтмай, Нишонбойни ҳам қўлга туширишди. Уни Раимбой отмади. Мустафога раҳми келди чоғи, аскар қўшиб, Каттақўрғонга жўнатди. Бир ҳафтадан сўнг Нишонбойнинг отилганини хабар қилишди. Мустафо Каттақўрғонга бориб, унинг ўлигини сўраб олди. Бу ғал Карим Ғалча тихирлик қилмади: Нишонбойни ювиб-тараб ерга қўйишди.

Мустафо акасини яхши кўрарди.. Кўнглида Раимбойни номард деб ўйлади, ғазабланди, кўнглига не-не гапларни тугиб, унинг уйига борди, бордию, Раимбойни тўшакда кўрди: кўкрагидан ярадор, қон туфлаб ётарди... Мустафонинг жони ачиди, у тагин Раимбойнинг ёнини олди. «Тақдир экан,— деб ўйлади, бошдан шуларнинг тарафини олдим, энди шулар билан кетаман...»

Вақти келиб, колхоз тузилди. Раимбой колхозга бошлиқ, Мустафони ўзининг ёнига олди. Мустафо акасига қонмаган меҳрини хотини Майрамга, қолган икки укасига, кейин келиб, янги тузилган колхозга берди. Энди ўйлаб қарасанг, ақл бовар қилмайди. У замонда ғайратдан бошқа ҳеч нарса йўқ ҳисоби эди. Йўқдан бор қилишди. Раимбой олов эди, нафасида ош пишарди, ўзи бош бўлиб, ёшу қари баравар чўлга чиқишди. Ғалатепанинг пастини, шувоқ босиб кетган эски майдонни шудгор қилишди. Ҳафтада уйга бир келсанг келдинг, бўлма-сам — йўқ, нам тупроқ ҳиди анқиб турган уватларга бош қўйиб ухларди. Раимбой билан Мустафо ёнма-ён қўш ҳайдашарди. Бир қўшнинг бошида Майрам — Мустафонинг хотини, унисининг бошида Анзират — Раимбойнинг хотини, улар иккови ҳўкиз етаклаган, эрлари орқада, омоннинг қулоғидан кўкраклари билан босиб... Заранг ер, бир ботмон ҳайдамай туриб, омоннинг тиғи қайтади, эҳ, қийин, жуда қийин эди!.. Аввал битта қорайган чизиқ, кейин тагин битта... кенгайди, кенгайди, қарабсанки — шудгор!.. Мустафо у вақтлар чарчашни билмасди, лекин вақти-вақти билан баҳона топарди; «Тўхта, Майрам, силлам қуриди!.. Тўхта, Анзират!.. Эй, Раимбой, хотинингга айт, сал дам олсин!..» Лекин дам дегани на унга, ва на хотинларга керак эди. Мустафо кўпроқ Раимбойни ўзини, унинг ўқ тешган кўкрагини ўйларди. Лекин Раимбой ўтирса қани, орияти қўзғайди, ўзи зўрға оёқда турибди-ку, бўйинтуруқни тузатган бўлади... Хотинлар қўриқдаги чодирга кетишади; Анзират чақалоғини эмизгани, Майрам ўғилчасини овутгани. Ўғилчаси ўшанда беш яшар эди. Мустафо унинг адир бўйлаб чопганига қараб туриб, Раимбойга гап қотарди; «Мана, жўра, бу ёқда мен билан Майрам, у ёқда сен билан Анзират, бийдай чўлда қўш қўшиб юрибмиз, бир кун келиб биздаям роҳат бўлар, роҳат топсак, сену биз қарисак, болаларимиз одам бўлса...» Раимбой унинг даромадидан куларди: «Қалтароқ қил, қуда бўлсак бўлармиз!..»

Лекин Мустафонинг ўғли Бозорбойга уйланиш насиб қилмаган экан, энди йигит ёшига етганда немис билан уришгани кетди. Мустафо ҳеч маҳал уруш йиларидай ўлимдан қўрққан эмас. Йўқ, у ўзини ўйламасди, ўзи бўлса бир гап бўлар, ўғлини ўйларди. Кечалари илтижо қилиб ётарди: «Бозорбой тирик қайтсин, бекаму кўст қайтсин, агар

умр керак бўлса, майли, менинг умримни ол, лекин Бозорбой қайтсин...» Лекин унинг илтижолари бекор кетди — Бозорбой қайтмади.

Кейин у хотини Майрамдан айрилди. Мустафо рўзгорни ўйлаб Гулсарага ўйланди. Майрамдан битта қиз қолувди, у эрли бўлиб кетди... Бирор ўн йилдирки, Мустафо ўни кўрмаган. Кўришни ҳам истамайди. Йўқ, яхшиси, қизи ҳақида ўйламагани маъқул... Элга қўшилмаслиги ҳам асли шундан. Ака-укалари, қайси бири мол-дунёга, қайсиси хотинга, қайси биридир яна бир нимага ҳирс қўйишди, бир кун келиб қарабсанки, ҳамма ўзи билан ўзи... Нишонбойдан битта ўғил қолувди, у ҳам отасининг кўзи тупроққа тўлгандан кейин, амакиларини унутиб, она авлоди билан бўлиб кетди. Тоғалари уй берди, тоғалари ўйлантирди, мана энди тоға жамоати бирлан ўтириш-туриши бир — тўйида кулади, азасида йиғлайди. Ота авлоди билан иши кам. Кўрганда саломини аямайди, шунисига ҳам шукур.

Энди Мустафонинг ошини ошаб, ёшини яшаб бўлган пайти. Дунёни тушунган, на таъна қилади ва на зорланади. Ёз ойларида икки-уч марта мазористонга боради. Отаси Ҳамроқулнинг гўри ёнида тиз чўкиб, қуръон тиловат қилади, гапирди... «Энди мен озроқ ёлғизланиб қолдим, ота,— деб гапирди.— Илгари сиз бор эдингиз, ҳаммамиз ака-укадай эдик, бугун ҳар ким ўз йўлига... Илгари ака-ука эдик,— бугун узоқ бир қариндошдай гап...»

Мустафо шундай деб гапирди. Қабр жим, атроф жим... Биров унга жавоб бермайди. Ичидаги бор гапни айтиб бўлиб, секин бошини кўтаради, ён-верига бошқа қабрларга назар солади... Ён тарафда бобоси Нурқулнинг гўри, сал пастроқда, бобосининг пойида, акаси Нишонбойнинг гўри... Амакилари, амакиваччалари, иккита аммаси... Жамланса, қўйиндиларнинг сони юзга бориб қолади. Ҳаммаси ота авлодидан... Баъзида Мустафо гўрларни бирин-кетин санаётганини сезиб қолади, чўчиб, бошини терс буради. Отасининг гўридан нарида бир парча бўш ер бор. Хас-хашаги бўлиқ — нақ белга уради. Мустафо ўроғини олиб, ерни эринмай тозалайди. Хашаги ўрилгач, ер анча кенгайди. Мустафо яна бекор турмайди, отасининг гўридан бошлаб, беш қадам ўлчайди — бу унинг ўзига. Яна беш қадам юриб, Пиримқулга, ундан нарироқдан Эшмаматга гўр ўрнини танлайди. Ер жуда кенг, ўрни ташланган гўрлардан нарида ҳам анча жой ортиб қолади. Мазористон жуда сокин, тепада — осмон, ён тарафда — қирлар, дарахт зоти йўқ. Сокинлик Мустафонинг кўнглига таскин беради. Ҳатто укаларига гўр ўрнини ташлаганидан ҳам кўп чўчимайди. «Бари бир ўламиз,— деб ўйлайди...— Эртами, кечми, бари бир ўламиз-да... Мен олдинроқ ўламан, улардан олдин келувдим, олдинроқ кетаман...» Мустафо ўйлари адолатли эканини сезади, хурсанд бўлади. Бошқа гаплар қабристонда жуда бачкана бўлиб туюлади... Яхшилик билан ёмонлик бу дунёда қолади. Ким биледи, балким, ундан нарига ҳам ўтар... Лекин Мустафoga охири шу бўлиб туюлаверади. Охири шу... Дунёдаги ҳамма савдонинг учи манави дўнг тепачанинг остига келиб кўмилади. Кейин ишончлироқ бўлсин деб, устига тош бостириб қўйишади... Унинг устига отингни ёзишади. Отингни ёзганиям маъқул. Биров ўтган отингни ўқиб билар...

□

Шу йил баҳорда, тенгдоши Алим бува ўлганидан бирон ўн кун ўтгач, Мустафо ўзига қабртош буюрди. Усмоналига, тош олиб келасан, деб икки юз сўм, йўл кираси билан еб-ичишга эллик сўм берди. Усмонали шу кетишда уч кун йўқолди. Тўртинчи куни чошгоҳда оёқда туролмайдиган маст бўлиб қайтди. Пойгакдаги шолчанинг устига қулаб

тушди-ю, тарракдай қотиб қолди. Кўп ухлади. Кечқурун, сигир қайтар маҳал, сал ўзига келди, девор тарафга судралиб бориб, елкасини тираб ўтирди, кейин Гулсара кампирга буюрди:

— Бобойни чақиринг, ичкари кирсин!..

Гулсара кампир Мустафони чақирди. «Усмонбой чақиряпти, ичкарига кираркансиз», деди. Мустафо эшик оғзида сигирга каллак кунжара ушатаётган эди, кўллари кунжара ёғига беланган, ўтмас тешасини кўтариб уйга кирди.

— Мени чопгани келди! Бобой мени чопгани келди, ур-рей— деб бақирди Усмонали.

Мустафо тешани бурчакдаги қути устига қўйиб, Усмоналидан бирикки қадам берироқда, қуруқ якандоз устига чўкди.

— Пулни ичиб келдик, бобой,— деди Усмонали.— Энди худо гуноҳингиздан уч-тўрттасини бизнинг ҳисобга ёзади.

Мустафо индамади. Усмонали бегона эмас, ўзининг ўғлидай бўлиб қолган, у нима ҳам десин...

— Бекор қипсан-да, Усмонбой... Пулни ичмай, мрамртош опкесанг бўлармиди...

— Мен ёлғон гапирмайман, бобой,— деди Усмонали.— Менга қаранг, бобой, агар мрамртош бир ҳафтада тайёр бўлади, десам нима қилардингиз? Ишонардингиз-да!..

— Ишонардим, Усмонбой...

— Мен бўлсам, сизни алдамадим,— деди Усмонали.— Пулни ичудим, ичдим, деб айтдим. Ростини айтдим. Нима, ростини айтсам ёмонми?

— Ростини айтганинг тузук, Усмонбой,— тан олди Мустафо.— Лекин менга бир парча мрамртош опкесанг яхши эди-да...

— Парво қилманг, бобой, ҳали ўзим каттасидан опкеб қўяман,— ваъда қилди Усмонали.— Эни уч газ, бўйи беш газ, каттасидан опкеламан.

— Йўқ, Усмонбой, муниси катталиқ қилади,— деди Мустафо.— Мен бундай катта тошни нима қиламан? Қичикроғидан опкесанг ҳам бўлаверади.

— Йўқ, энг каттасидан опкеламан!— кўнмади Усмонали.— Улган кунингизнинг эртасигаёқ опкеламан! Мана, мени айтди дейсиз, агар каттасидан опкелмасам, Усмон отимни бошқа қўяман!..

Усмонали гапларидан ўзи ҳам таъсирланди чоғи, кўзларида филт-филт ёш ҳалқаланди. Мустафо ортиқ унга қарай олмади, уялди...

— Овора бўп юрма,— деди у.— Сен шунча пулни қайдан оласан?..

— Сирдарёга раис бўп кетаман, бобой,— деди Усмонали.— Гала-тепа жонга тегди. Сирдарёда бўш ер кўп, раис — оз. Ҳисобдан мазам йўғроқ амаки. Лекин икки ҳисобчига ойликни икки баробар тўласам, бас, мен ҳисобига етмаганиниям ўзлари ҳисоблайверади.

— Сени раисликка сайлашмайди, Усмонбой,— деди Мустафо.— Сен ўзинг ёмон йигит эмассан, лекин ёмон от чиқардинг...

— Ичмасам, мени раисликка сайлайдими?— деб сўради Усмонали.

— Худо билади, Усмонбой...— деди Мустафо.

— Мундайликда мен соб бўламан-ку, амаки!..— деди Усмонали.— Ўзингиз ўйланг, балким, раис бўлганимда ичмай қўярмидим. Мана, Камол раис ичмайди-ку?

— Камол раиснинг ошқозони касал.

— Э! Бари бир!.. Мен раис бўлсам, ичишни ташлардим!— деди Усмонали.— Ҳозир менинг бировга керакли жойим борми? Улсам, азамда кўзларига тупук суртишар!.. Раис бўлсам, бошқа гап эди, амаки.

Бировга меҳнат кунини кўпроқ ёзардим, бировга битта қўйни арзонроқ бериб юборардим, бировга бировнинг қизини, агар отаси кўнмаётган бўлса, раислик сиёғим билан дўқ уриб, хотинликка олиб берардим!.. Одамларга яхшилик қилсанг, яхши-да, амаки!.. Қаранг, менам одам боласига ўхшайман-ку!

Мустафо Усмоналига зимдан назар солди. Йигит ҳалиям маст эди. Фақат кўзлари маст одамнинг кўзларига ўхшамайди, ғамли... Усмоналининг бахти чопмагани рост... Асли бошдан бахти чопмади. Ун саккиз ёшида Тилланинг катта қизига ошиқ бўлиб, кўчани тўлдириб қўшиқ айтиб юрди. Гардани кўнглидай очиқ, кеча-кундуз шу заифани ўйлайди, шуни деб ўтда ёнди, сувда чўкди, лекин, бир иш чиқаролмади. Аламини қўшиқдан олди. Эрталаб Тилланинг дарвозаси ёнидан қўшиқ айтиб ўтади, кечкурун яна қўшиқ айтиб ўтади... Сени бир дунё тўла хотиннинг ичидан ягона қип сайладим, сени кўрмасам бўлмайди, сенсиз соб бўламан, деб қўшиқ айтади. Галатепада Усмоналига қадар бирорта одам кўчада хотин ҳақида қўшиқ айтмаган эди. Биринчи бўлиб шу Усмонали айтди. Ундан бошқа ҳамма ими-жимиди, қўшиқ айтсаям, ичида айтиб рўзғор тутарди. Бошқаларнинг хотинлар билан топишмоғи ҳам осон эди. Кўпчилик қўшиқсиз ҳам топишарди. Лекин Усмонали қўшиқ айтиб ҳам топишолмади. Балким, у топишолмагани учун ҳам қўшиқ айтгандир...

Усмоналининг қўшиғидан кулган одам кам бўлди. Бир куни мулла Дониёр (мачитда) сўкиниб юборди. «Тилланинг байталчасига ўзи нима керак? Усмоanning нимаси кам, ё унга Нормурод йилқичининг уюридан бирортаси керакми?— деди мулла Дониёр.— Тилла асли аҳмоқ, агар Тилла аҳмоқ бўлмаганида, шу битта қизини йўлга соларди, икки оёғини кулликлаб, Усмоналининг остонасига элтиб ташларди. Агар менинг қизим бўлса, Усмонадан бошқасига бермасдим, агар иккита қизим бўлса, икковиниям шу Усмонга берардим...»

Шу гапларнинг эртаси мулла Дониёр билан Мустафо Тилланикига совчи бўлиб боришди. Тиллани уйдан топишолмади. Ҳалиги катта қизининг ўзи пешвоз чиқди, шармни унутиб: «Кетаверинглар, менга эр керакмас», деб айтди. Мустафо орқага бурилиб, ҳовлидан чиқмоқчи бўлди, лекин мулла Дониёр қўймади. Енгидан атақам тутиб: «Йўқ, Мустафо, бунинг гапи ҳисобмас, бунинг бошида оғаси бор, энаси бор, улар билан гаплашмай кетсак яхшимас», деди. Мустафо ноилож унинг ортидан эргашди. Келиб, уй олдидаги супага ўтиришди. Мустафо супага ақалли икки челақ сув урилмаганини кўриб, тагин айтди: «Кетайлик, мулла ака, бундан бир неклик чиқмайди...» Лекин мулла Дониёр кўнмади. Чанг супанинг бир четига ўтириб, ҳовлининг нариги бурчагида сигирнинг тагида бутига челақ қистириб ўтирган хотиннинг келишини кутишди. Анча кутишди. Тилланинг қизи, сигир соғиш ўрнига, уйнинг эшигига суяниб турди. Сенмисан, итмисан, бир оғиз сўраш йўқ, кўкрагини дўнг қилиб тургани ортиқча бўлди. Ниҳоят, сигир соғаётган хотин — қизнинг онаси келди. Мулла Дониёр мадраса кўрган одам эди, белбоғига ўралган иккита нонни ўртага қўйди. Лекин Тилланинг хотини ўзининг дастурхонини келтириб, ўзининг нонидан ушатди. Мулла Дониёр секингина, бир бурда нонни олиб оғзига солди. Узоқ кавшадди, томоғидан ҳадеганда ўтавермади. Нонни ютиб бўлиб, сўз очди: «Қизингга нон синдирсак, Ойпарча...» Ойпарча қизига нон синдиришга шошилмади. Гапга Мустафо аралашди: «Мен Усмонга амакиман, Ойпарчаой,— деди у қуда бўлмишга қараб.— Ўзим совчи бўп келдим. Бола сал шўхроқ, қўшиқ айтиб сизларни сал ҳижолатга қўйди. Ҳаммаси кўнгил қўйганидан. Келинг, Ойпарчаой, тўй қилайлик...» Мустафо илгари бир марта мулла Имом билан совчиликка борганди. Ушанда мулла Имом қизнинг отасига қараб, сизда бир чўри, бизда бир бўри бор,

шуларнинг бошини чатсак, деб гап қилган эди. Унда қизнинг отаси рози бўлган, ўрнидан туриб, аввал мулла Имомни, кейин Мустафони қучоқлаган, мана энди қиёматлик қариндош бўлди, келин муборак бўлсин, тўй муборак бўлсин, деб суюнган эди. Мустафо ўша эшитган гапларни тилга олди: «Сизда бир чўри бор, бизда бир бўри... Шуларнинг бошини чатсак...» «Менинг қизим чўримас, ўз ҳуқуқи ўзининг қўлида», деди она бўлмиш. Мустафо ундан ранжиди. «Қизингга айт, Ойпарча,— деди мулла Дониёр.— Совчи турган жойда кўп кўринмасин, биздан сал уялсин...» Хотин қизига ҳеч нарса демади. «Бугуннинг боласи-да, мулла бува,— деб кулди.— Мана, мен ўзим хотин бошим билан гап бериб, оляпман-ку... Энди ҳаммаси эскирди, мулла бува...»

Супа ёнига битта қора ит айланиб келди. Финшиди. Кейин супа ёнига тумшугини қўйиб бир тус бўлиб ётди. Мустафо эшикнинг ёндо-рига суяниб турган қизга қаради. Қизнинг қоши ёмон бир чимирилди... Эшикнинг ёндоридан илкис узилиб, супага келди. Келинга аталган дастурхонни олиб, итга қаратиб отди. Белбоғдаги нону парварда тупроқ билан битта бўлди. Ит сапчиб ўрнидан турди, ерга сочилган неъматларга қаради, лекин уларга оғиз урмади, думини қисганча ҳовлидан қочиб чиқди...

...Ўша куни ҳеч ким Усмоналининг қўшиғини эшитмади. Қўшиғига ўрганиб қолишган эди. Балким айтиб қолар, деб шомгача кутишди. Лекин Усмонали бошқа қўшиқ айтмади. Алламаҳалгача Сигиртепанинг қишлоққа терс тарафига қадалиб ўтирди, кейин одамлар уйқуга ётар маҳали, пана-пастқамдан юриб қишлоққа қайтди. Емади, ичмади, ўғай онаси солиб берган тўшакда бағрини ерга бериб ётди. Ярим тунда ўрнидан туриб, қишлоқнинг кўчаларини бир айланди, яна бир марта Тилланинг кўчасидан, унинг кўк дарвозаси ёнидан ўтди. Саҳар маҳали, яна уйига қайтди. Боғнинг чеккасида, қари олмаларни қирқиб ташлаб, жой солинган уйга томон борди. Хотин олса, мана шу янги уйга олиб кирмоқчи эди. У текисланган лойхандақ ўрнида турган кетмонни олиб, уйнинг деворига солди. Кетмоннинг тарс-турс овозидан ит ҳурди, бостирма тагидаги эшак ҳангради... Усмонали кетмонни отиб юборди. Боғ четига ғарам қилинган бедадан кўтарганича келтириб, уйнинг ичига солди, кейин гугурт чақди...

Хуллас, Усмонали уйланмади. Уйни ёқиб юборгандан кейин отаси Пиримқул билан ўғай онаси ундан аразлади. Усмонали индамай уйдан чиқиб кетди. Бир-икки вақт акаси Расулнинг даҳлизида тунаб юрди. Кейин милиционерга гап қайтариб, ўн беш кун кечаликка тушди. Қайтиб келгач, акаси одамлардан номус қилган киши бўлиб, унга етти болорлик уйча солиб берди. Лекин Усмонали уйчага кирмади, уч сидра кийимини олиб, амакиси Мустафонинг уйига кўчиб ўтди. Кейин ичишни бошлади, қишлоқда юриб ичди, шаҳарга бориб ичди, жанжал қилди, милицияга тушди... Икки йилдирки, сал қуюлгани. Аввал Мустафонинг ишига қарашиб юрди, кейин Камол раиснинг ёнига тайинлироқ иш сўраб борди. «Бир йил бўлди, оғзимга олмадим, сен бир ўйла, худонинг бандаси, мен кофиргаям бир марта ишонгин, ишонмасанг соб бўламан!»— деб айтди. Камол раис кўнди. Мирзаевнинг фермасига бузоқбоқар қилиб қўйди. Маоши яхши, иш деганинг ферманинг ўзида, эрталаб бориб бир хабар олади, тушда бориб бир, кейин кечки емишини бериб, Мустафонинг ёнига қайтиб келади. Ишли бўлгани яхши, лекин Тилланинг қизини ҳамон эсидан чиқармаган. Тилланинг қизи энди беш болали бир хотин, семириб кетган, лекин кўнгил дегани ёмон бўларкан... Ушани эсласа бас, Усмонали чидаб туролмайди. Баъзида қуюшқондан чиқиб кетади...

Усмонали қимор ўйнаб, Болта қассобдан анча қарздор бўлиб келди. Кейин Мустафога эргашиб, Галатепанинг якшанба бозорига борди. Амакиси иккита ҳисори қўйни сотиб бўлгунича молбозорнинг четида мунгайиб турди, сўнг тушган пулни Болта қассобга элтиб берди. Уйга бирга қайтишди. Қайтишда на Мустафо, на Усмонали чурқ этиб оғиз очишди. Мустафо йўрға кулбет эшагини миниб олдинда Усмонали пиёда, сал орқароқда, секин юриб келаверди.

Йўлнинг ярмида, Назар Махсумнинг дарвозаси ёнидан ўтаётганда, Мустафо эшагини тўхтатди, орқасига ўгирилиб, Усмоналининг етиб келишини кутди. «Айтаман,— деб ўйлади у. — Усмонбой келсин, айтаман... Сен бу ишингни қўй, деб айтаман, менинг сендан бошқа ичкучарим йўқ, сен бу ишингни қўй, кел ёнимдан жилмайгина ўтир, ичмасанг, қимор ўйнамасанг бўлди... Менинг бори йўғи давлатим сеники... Таъна қилган одамнинг кўзи чиқсин!..»

Усмонали Мустафо билан тенглашди. Тўхтади. Уйқусизликдан киртайган серкиприк кўзларини амакисига тикди. Лекин индамади. Бир хўрсинди, кейин йўлдан четдаги қўриққа, Ғуччи чолнинг чорбоғига кетадиган ёлғизоёқ йўлга бурилди. Лекин узоққа кетолмади, қўриқнинг ярмига бориб, ортига қайтди. Мустафонинг ҳамон йўлда эшакка қийшиқ миниб ўтирганини кўриб, қайтиб келди, айб қилган мактаб боладай, индамай тураверди. Мустафо эшагига халачўп босди.

— Хих, жонивор, хих!..

Уйга етиб келишди. Гулсара кампирнинг ҳамма гапдан хабари бор эди. Мустафонинг эшагини тутиб, қозиққа элтиб боғлади. Хуржунни ҳам кўтармоқчи бўлди, Мустафо қўймади... Кампир негадир оқ сурп чорсисининг учини лабига қистириб олган эди. Мустафо ҳайрон бўлди, лекин кампир унга, чинор тарафга ўтинг, дегандай имо қилди. Мустафо у тарафга қараб, кичкина супачага жой қилиб қўйилганини кўрди.

— Меҳмон келадими, Гулсара?— секин сўради у.

— Ўзингиз... Усмонбой билан ўзингиз ўтирасиз.

Мустафо кампирнинг ниятини тушуниб, сал ранжиди.

— Сен бу гапингни қўй, Гулсара,— деди у.— Ҳозир унинг юраги га гап сизмайди. Мениям кўп қийнама. Бор, сен уйга кириб ўтир, эркак одамларнинг ишига кўп аралашма...

Кампир қулоқ қоқмади. Уйга кирди. Мустафо хуржунни елкасига солиб, чинор тагидаги супачага чиқди. Кейин супа четида турган офтобадан қўлнини чайди. Бу орада Усмонали ҳам етиб келди. Худди бегонадай, худди ҳозир туриб кетадиган одамдай, супа четига омонатгина ўтирди. Мустафо хуржундан қилган харидини: майиз, парварда, муштиёз, беш-олти қадоқ чойни олди, сўнг хуржунни тубидан қолган картошкаси билан супа тагига ташлади.

— Мурчни эсдан чиқарибмиз,— деди у.— Менинг-ку ақлим сусайган, сен эсимга солсанг бўларди...

— Менинг умуман ақлим йўқ,— деди Усмонали.

Мустафо ночор илжайди. Ножоиз гапирганини сезди.

— Гапиринг, амаки,— деди Усмонали.

Мустафо ўтирган жойида типирчилаб қолди. Ичида, ишқилиб, кампир чиқмасин, чиқиб дийдиёсини бошласа ёмон, деб ўйлади.

Кампир чиқди. Қўлидаги дастурхонни ўртага ташлаб. Усмоналидан сўради:

— Қўй яхши пул бўлдимиз, Усмон?

Тентак,— деб ўйлади Мустафо.— Келиб-келиб шуни сўрайсанми?» Бир кўнгли ҳовлидан чиқиб кетиш бўлди. Ҳеч кимни кўрмаса — на

Усмоналини, на кампирни, иложи бўлса, ўзиниям кўрмаса... Ҳовлидан чиқса-ю, боши оққан ёққа кетса... Довондан ошиб, Сарсон тарафга ўтса, ундан нарига, ҳали ўзи қадам босмаган ёқларга гангиб кетса.

— Сен дастурҳонни ёзавер, болам,— деди кампир.— Мен чойга борай...

Лекин ўзи ҳадеганда кетавермади. Усмоннинг тарзига қаради, раҳми келди, уни ташлаб кетгиси келмади... Лекин бари бир, хотинлигига бориб, оғзига келган гапни айтаверди:

— Чарчагансан Усмон... Бозорга эрта наҳорда кетувдинг...

Усмонали индамади.

— Кўчқорнинг сариғи семиз эди,— жавради кампир.— Қимматроқ сотдингми, ишқилиб?..

Усмонали тағин индамади.

— Бориб чойингни опкел, Гулсара. Кўп гапирадиган бўп қолибсан... Чойингни опкел-да, энди!..

Хайрият, кампир кетди. Мустафо тағин Усмонали билан ёлғиз қолишни ўйлаб, кўнглига ваҳм тушди.

— Сенам бор, Усмон,— деди у.— Бориб уст-бошингни алмаштир. Ҳаммаёғнинг кир бўп кетибди. Тур ўрнингдан..

Усмонали унга ҳайрон бўлиб тикилди. Амакисининг тўсатдан овозини баландлатгани унга эриш туюлди. Лекин гапини икки қилмади. Супадан пастга тушди, тупроққа беланган кирза этикларини судраб, уй тарафга кетди.

Мустафо Усмонали уйга киргунча қараб турди, сўнг чинор қавагига қистирилган эски ўроғини олиб ҳовлидан қочиб чиқди...

Мустафо шу чиқишдан қирдан пастга тушди. Ибодулла Махсумнинг ҳовузига келиб, толларнинг соясида бир зум ўтирди. Чап кавушининг тубидан қолган озғина арпа юқини ҳовузга сочди. Барг қўнавериб сарғайган сувга бирдан жон кирди. Балиқлар ҳар бурчакдан ўзларини арпа юқига урди, талашиб-тортишишди, етмай қолганлари юзада қалқиб юрган икки-уч дона қипиқ билан қисир бўғдойиқни олмоқчи бўлиб беҳуда сапчишди, кейин жимиб қолишди. Мустафо ўнгпой кавушидаги арпа юқини ҳам ҳовузга ташлади. Кавушини оёғига илиб, ўрнидан турди. Кейин у кўчанингни нариги бетига дарвоза ёнида ўтирган Ибодулла Махсумни кўрди. Уша томонга юрди. Махсумнинг рафти йўқ экан, қўлида титилган бир китоб, шаҳардаги тошйўнар ўғли белидан юқорисини ясаб қолдирган ёғоч ҳайкалнинг белида мунгайиброқ ўтирарди.

— Ғуччи акам бедовини сотди,— деди у Мустафони кўриб.— Сув баҳоси бўлди!.. Минг сўмга сотди. Мен ўзим олай дедим-ку, лекин пулим етмайди... Эгаси бир яримдан камига кўнмайди.

— Бўлмаса нега минг сўмга сотди?— сўради Мустафо.

— Минг сўмга сотган Ғуччи акам... Салим қароқчи сотиб олди. Энди менга бир ярим камига бермайман деяпти. Э, қўйинг, Мустафо, мен нимасини гапирай!..

Ибодулла Махсум қўл силтаб, ўрнидан турди.

— Юринг,— деди у.— Мен билан юринг...

Мустафо унинг ортидан юрди. Иккови Ибодулла Махсумнинг ҳовлисига киришди. Махсум Мустафони тўғри қўрага бошлади.

— Сиз у ёққа қаранг, Мустафо!

У ёқда катта оқ эшак турарди.

— Мана шу,— деб такрорлади Ибодулла Махсум.

Улар тағин ҳовлидан чиқишди.

— Ҳаммаси хотиннинг қутқусидан, Мустафо,— деди Ибодулла Махсум.— Бўлмасам ўзимнинг эшагим бор, биласиз, қора ҳанги... Лекин мунияма қайтаролмадим. Отни сотиб, иккита эшак олибди. Ғуччи акам кўпам хотинга ён берадиган одам эмас, лекин ўғли бор, Эргаш муаллим, ўша қўшилиб қистаган... Отни сотгин, деб жонига теккан. Менга қолса, отни сотмагани маъқул эди. Энди бу ёғи қийин бўлади, Мустафо, Салим ўғри отни миниб, кўчадан керилиб ўтганида Ғуччи акам ичидан дарз кетаверади...

— Отни сотиб, иккита эшак олибди,— деди у яна.— Икковиям оқ, тўйларга бирга миниб борамиз, деб айтади... Сазасини ўлдиролмадим. Менга қолса, шу икки эшакни Ғуччи акамнинг боласи Эргаш муаллимнинг даҳлизига киритиб боғлардим, Мустафо... Нима дедингиз, шу маъқул бўлармиди?

Ибодулла Махсум Мустафога илинж билан қаради. Бироқ Мустафо бирор оғиз маслаҳат беролмади.

— Бари бир, Салимдан отни сотиб оламан,— деди Ибодулла Махсум.— Жонимни гаровга қўяман-ку, лекин сотиб оламан. Отсиз Ғуччи акам ўзини еб қўяди, Мустафо!..

Ибодулла Махсум яққат камзулининг чўнтагидан носкади чиқариб, бир чимдим отди. Сўнг бошини қуйи эгди. Носкадининг улоқ думчасидан қилинган попукли тиқини билан кафтидаги нос юқини супурди. Мустафо ундан бирор садо чиқишини кутди, лекин Ибодулла Махсумнинг машқи паст эди, гапирмади.

— Майли, мен энди борай, Махсум,— деди Мустафо.

— Менинг кайфим бузуқроқ, Мустафо,— деди Ибодулла Махсум.— Кетмасангиз бўларди...

Мустафо ноилож унинг ёнига, юзтубан ётган ёғоч хотиннинг чап елкасига ўтирди. Жим қолишди. Мустафо ўзининг ҳовлиси тарафга қаради. Қараб, қир белида Усмоналини кўрди. У, эғнида Мустафонинг эски чопони, бир қўлида катта челак, бир қўлида буқачанинг ипи, тўртта эринчоқ ҳисори қўйни олдига солиб, Ибодулла Махсумнинг ҳовузига тушиб келарди...

Усмонали молларни суғориб, тагин қир белига чиқиб кетди. Ибодулла Махсум унинг ортидан кўз узиб Мустафога юзланди.

— Усмоннинг ранг-рўйига қараб бўлмайди,— деб таъна қилди у.— Чўкиб қопти, сиз унга мунча жабр қилманг-да, Мустафо... Агар мен Усмоннинг ўрнида бўлсам, бори-йўқ исканангизга ўт қўйиб юборардим!. Йўқ, буниси оз... Мен боғингизга ўт қўйиб юборардим!..

Мустафо секингина эътироз билдирди.

— Боғ ёнмайди, Махсум, ўзи уч-тўртта хашаки олма бор, орасиям узоқ, бирданига ўт олиши қийин...

Ибодулла Махсум ундан хафа бўлди:

— Менинг кайфим бузуқ, Мустафо,— деди у.— Сиз бўлсангиз, «боғ ёнмайди»дан нарига ўтмайсиз. Ешлик пайтим бўлса, сувга ўт қўйиб юборардим!. Нега энди боғ ёнмайди, дейсиз?

— Ёниши қийин-да, Махсум,— Мустафо ўзини оқлай бошлади.— Танаси нам, ўт олгунча анча вақт ўтадим...

— Керак бўлса, ўт олади,— деди Ибодулла Махсум.— Сиз менга кўп гап қайтарманг. Ўзи бўларим бўп ўтирибман... Кайфим бузуқлигини кўриб турибсиз-ку, яна гап қайтарасиз!..

— Мен сизга гап қайтармадим, Махсум,— деди Мустафо.— Сиз Усмонбойга жабр қиляпсан дейсиз. Агар унга жабр қилган бўлсам, одам боласи эмасман!

Мустафо кескин гапирди. Кескин гапирганидан ўзиям ҳайрон бўлди, сал хижолат чекди.

— Ҳозир кам ичяпти...

— Ҳозир кам ичяпти...
— Айтинг, тўнка кавласин, — деди Ибодулла Махсум. — Мен ёшлигимда бўза ичиб келсам, отам боғда тўнка кавлатарди.

— Мен буни қандай айтаман? — иккиланди Мустафо.

— Сиз энди бир марта эркакча иш қилинг-да, Мустафо!.. — Ибодулла Махсумнинг тагин жаҳли чиқди. — Мунча мўмин бўлмасангиз!.. Иккиланманг-да! Ишла деб айтинг, ўлгудай ишласин! Майли, тўнка кавласин. Кейин ичмайдиган бўлади.

— Ҳозир кам ичяпти...

— Ичмаса, нега нолийсиз? — Ибодулла Махсум тутақиб кетди. — Сиз, Мустафо, бу гапларни қўйинг. Одамлар сизни эшак қилиб минади-ку, қани, сиз бир марта миқ этсангиз!... Кетинг, Мустафо, мен сиз билан гаплашмайман!.. Умрингизда бирор марта сўкинганмисиз ўзи?

— Сўкинмаганман, Махсум, — тан олди Мустафо.

— Сўкинмаган бўлсангиз, кетинг!.. — деди Ибодулла Махсум. — Туринг ўрнингиздан!..

Мустафо мўминлик билан ўрnidан турди.

Дарвозада кетмонча кўтарган кампири рўпара келди.

— Йўнғичқага сув бойлайман, — деди кампир. — Чанқаб қопти. Усмонингиз яхши... — у минг йиллик сирни айтмоқчидай, овозини пайсайтеди. — Ҳозир кам ичяпти... Менам, майли дедим, бекор ўтиргандан ўтин майдала, ўзинг қишда исинасан, деб айтдим.

Мустафога кампирнинг шодлиги ёқмади, лекин уни койиб ўтирмади.

— Майли, — деди кампир, — қарта ўйнаб, пул ютқазгунча, шундай фойдаси бор ишни қилсин!..

— Тентак бўлма, Гулсара, — Мустафо тагин юмшади. — Улсак, бизни ерга қўядиган шу битта Усмонбой!.. Энди мундай ҳаддингдан ошма-да, Гулсара!.. Сал инсоф қилгин. Бор, сувингни бошқариб кел!

Гулсара кампир Мустафонинг гапларини итоат билан эшитди, сўнг кетмончасини кўтариб, амирнинг кўҳна ариғига қараб кетди.

Мустафо секин ҳовлисига кирди.

Арранинг ғириллаган товуши кунботар тарафдан келди. Мустафо қаради. Кўрдик, Усмонали девор олдида тол хариларини майдалаб ўтирибди. Тагида тўрт букланган қоп, қўлида аррача, харини битта семиз ғўланинг устига қўндаланг ташлаган — арралаяпти... Йигитнинг кучи кўп, аррачанинг ҳоли келмайди, зўр келганидан майишади, қипиқ орасига тиқилиб қолади... Усмоналининг хуноби ошади, юзи бўғриқадди, сўкинади, тагин сўкинади, лекин аррачани ташламайди...

Мустафо чапга, молхона тарафга бурилади. Эшик ёнида деворга суяб қўйилган замбилгалтакни ўнглаб, ичкарига суриб киритди. Кейин гўнг тўла замбилгалтакни ҳайдаб, дарвозадан чиқди. Замбилгалтакни гўнгтепа устига ағдараркан, яна гўнг тагида ётган тилла тақинчоқларни эслайди. Лекин бу гал тақинчоқларни ўйлаганидан кўп чўчимайди, қайтага ғаш келди. «Кавлаб оламан, — деб ўйлади Мустафо. — Падарига лаънат, кавлаб оламан-да, йўқотаман... Кўмиб ташлайман!» Кейин хаёлига келган гапдан ўзи ажабланди: «Ахир мунинг ўзи кўмилиб ётибди-ку!..» Мустафо кулимсиради. Ҳозирнинг нодонлигидан кулган бўлди.

Бу орада кампир кетмонча кўтариб; амирнинг кўҳна ариғи тарафдан тушиб келди. Изма-из ҳовлига киришди. Мустафо замбилгалтакни ҳайдаб, қандай қилиб ҳовлининг нариги бурчига ўтиб кетганини ўзи ҳам сезмай қолди. Қараса, рўпарасида иккита терак турибди, нарғи — уват, девор, деворнинг ортида — бир қатор жийдазор. Тўхтади. Назарида ортидан кампири қараб тургандай эди. Лекин у қайрилмади. Ҳеч гап бўлмагандай замбилгалтакни ерга қўйди, кейин девор тагидан ўтиб келган ариққа тиқилган хас-хашакни тозаллади. Қулоққа бостирилган иккита чимни олиб, сувга йўл очди. Сўнг замбилгалтакни ҳайдаб, эски жойига, оғилнинг чап эшиги ёнига элтиб қўйди. Усмонали кетдимикин деб, кунботар девор тарафга ўгринча қараб олди. Девор тагида икки-уч саржин ўтин батартиб тахланган, лекин Усмоналининг ўзи кўринмасди. Мустафо энгил нафас олди. Бозордан қайтганидан бери ечмаган кўчалик тўнини алмаштиргани уйга кирди. Эски чопонни узатган кампирдан «Усмонали чиқдими?» деб сўради. «Чиқди,— деди кампир.— Кетмон ахтариб чиқди». «Ўзимизнинг кетмон-чи?»— ажабланди Мустафо. «Йигит кишига энгиллик қилармиш,— деди кампир. Кейин шошиб дастурхон ёзди.— Бир пивёла чой ичиб олинг, узилиб қоласиз». Чойни қўй, Гулсара,— деди Мустафо.— Қим билади, ҳали Усмонинг қаерни ағдаришга тушади». «Маккадан бўшаган ерни ағдарармиш...» «Мунисе яхши,— деди Мустафо.— Маккадан бўшаган ерни ағдарса яхши...»

Мустафо ташқарига чиқди. Қўрага бориб, эски янтоқ ғарами устига ташланган кетмонни олиб келди-да, маккадан бўшаган бир парча ерга тушди. Аввал сочилиб ётган чўгиртакларни эринмай териб ташлади, кейин кафтига туфлаб, бисмилло билан полнинг чеккасидан кетмон солди. Мустафо эски колхозчи, кетмончиликнинг роса ҳадисини олган. Кетмоннинг ортидан қорин тўйғазди, кетмоннинг ортидан озми-кўлми давлат орттирди. Ун йилча бўлди, ҳукуматнинг ўзи нафақахўр қилиб қўйди. Лекин ҳеч тиним билмайди. Мол боқади, кетмон чопади. Ҳафсала қилса, колхознинг ишига ҳам ора-сира чиқиб туради. Лекин колхозга унинг меҳнатидан наф оз, трактори кўп, билакдор йигитлари кўп, ҳар неки иш бўлса, ўшалар эплашади...

Мустафо ҳали йигирма кетмон ҳам урмаган эдики, Усмонали етиб келди. Елкасида Ибодулла Махсум шаҳардан олиб келган ўн қадоқли оғир кетмон, юзи-кўзи жиққа терга пишган: келиб Мустафонинг ёнидан тушди.

— Сиз бориб дамингизни олинг, амаки,— деди у.

— Меники бир эрмак, сен ағдарасан, мен обравига қараб турман...

Усмонали уватга чиқиб, пойдаги кирза этигини ечди. Шимининг почаларини шимарди. Оёқлари оқ эди. Оқлигидан ўзи ҳам уялди шекилли, бўшатишган кесакдан бирини олиб, тиззалари устида ушатди. Кесак ушалиб, оёқлари устига шув тўкилди, лекин оқини бекитмади. Усмонали шошиб Мустафога қаради. Мустафо йигитнинг кўнглидан ўтганини сизди, кўзларини четга олди. Усмонали буни тушунди, қовоқ уйди.

— Оёқнинг тагида кўп ўралашманг, бобой!.. Шу бир пол макканинг жойини мен ўзим ағдариб бераман.

Мустафо кетмонини олиб нари кетди. Усмонали нам тупроққа тушди. Кетмонни бошидан ҳаволатиб, зарб билан ерга урди... Урди — кўчирди, урди — кўчирди, зум ўтмай, оламжаҳон тупроқни оёқлари остига уйиб ташлади. Мустафо унинг ишига разм солиб, сал норози бўлди. Усмонали озроқ ёнга сурилгач, чопилган ернинг тупроғини бир текис қилиб ёйди. Усмонали ўзи билан ўзи овора, ҳарсиллаб кетмон уради, Мустафога бир сўз демайди. Мустафо тагин дадил тортди, кетмонни уватдаги заранг ерга бир-икки уриб ростлаган бўлди. Лекин бу

гал Усмонали зийраклик қилди, кетмонни ерга қўйиб, Мустафога ўгирилди:

— Кетинг, амаки! Бўлмасам, хафа қиламан!

Мустафо бошини кўтарди. Урчуқ кўтариб келаётган кампирини кўриб у ҳам овозини баландлатди:

— Сув опкел бу ёққа!

Усмонали бошқа бевозта қилмади. Кетмонни ураверди. Кампир жез жойнакда сув келтириб, уватга қўйди. Ўзи ҳам шу жойга ўтириб, урчугини тиззасига олди. Бир нафас Усмонали билан Мустафонинг ишини кузатди, кейин Усмоналига гап қотди:

— Сен энди уйлангин, Усмон.

Усмонали энди кетмонга киришиб турган пайти эди, кампирнинг гапини эшитиб гаши келди, унга бир ўқрайиб қаради:

— Сайраманг, эна!..

— Сайрайман, — деди кампир. — Нима, юрасанми? Уйлан-да!

— Сайраманг деяпман! — Усмонали кетмонни четга қўйди. — Мен нариги дунёга бориб уйланаман! Эшитдингизми?!

Кампир тумтайди.

— Бор уйга кириб ўтир, Гулсара, — деди Мустафо. — Бориб бизга ёвгон шўрва пишир.

Кампир кетди, кетатуриб, бир-икки хўрсинди, кўнгли оғриганини сездириб қўйди...

— Сен кўп жаҳлланма, Усмонбой, — деди Мустафо. — Кетмонни ол.

Усмонали қайтадан кетмонни олди. Иккови бақамти тушиб, макка ўрнини бир нафасда ярмигача ағдариб ташлашди. Кейин уватга дам олгани ўтиришди.

— Чорсини бу ёққа олинг, бобой, — деди Усмонали.

Мустафо белбоғини ечиб, унга узатди. Усмонали пешонасини артиб, Мустафодан тик сўради:

— Нега мендан қочиб юрибсиз, амаки?

«Сезибди, — ўйлади Мустафо. — Бу ўзи сезгир... Барини сезади...»

— Усмонбой, — деди у жиянига қараб, — сен ўзинг ўғлим ўрнига ўғлимсан, қизим ўрнига қизимсан.

— Мен хотин эмасман, — деди Усмонали.

Мен буни гапнинг кавшарига айтдим, Усмонбой, — Мустафо ўзини оқлади. — Сен энди бир рўзгорнинг бошини тутгин.

— Йўқ, аввал Сирдарёга кетаман, — деди Усмонали.

— Мени мунча ерга урма-да, Усмонбой!.. — Мустафонинг ёмон хўрлиги келди. — Нега мунча Сирдарёнинг пеш қиласан? Нима, сенга ўзимизнинг юртимизда иш қуриб кетганми?

Усмонали унга ялт этиб қаради. Амакисининг гапи таъсир қилди, юмшади.

— Бўлмасам, мен Йўлдош қўйган хотинга уйланаман, — деди у.

— Бўлмайди, Усмонбой, — деди Мустафо. — У хотин сенга бўлмайди. Кўп гап қилишган.

— Гап қилса, укасининг қорнига!.. Икковимиз роса боп тушамиз, бобой!..

Усмоналига топган гапи нашъа қилди, хохолаб кулди.

— Утган йили сайловда кўрувдим,— деди у.— Бир-икки қийшанглади. Сизнинг сайлагани ҳаққингиз йўқ, деб айтади!

— Сенга уйланаман деб айтганмидинг?— хавотирланиб сўради Мустафо.

— Йўқ, бобой, у вақт хотинни ўйлаганим йўқ. Сайловгаям ичиб борувдим. Маст эдим-ку, лекин, уйланаман, деб айтганим йўқ.

— У сенга тўғри келмайди, Усмонбой.

— Лекин мақоми зўр, бобой. Тап тортмай гапиради.

— Эрдан чиққандан кейин, шармиям озайган,— деди Мустафо.— Сен бошқасини топгин, Усмонбой. Кейин менга айт, Махсум билан битказамиз.

— Лекин илонбалиққа ўхшаган хотин,— деди Усмонали.

— Турқи совуқроқ...

— Йўқ, бобой, мен силлиқлигини айтяпман.

— Ўзи бировга уйланадиган ниятинг борми, Усмонбой?— сўради Мустафо.

— Галча бўлманг, амаки,— деди Усмонали.— Ўзим туғиб катта қилиб олмасам, менга тегадиган хотин йўқ.

Усмонали жаҳл билан ўрнидан турди. Кетмонни олиб, тагин ер чопишга тутинди. Лекин икки-уч кетмон уриб, ишни бас қилди. Кетмонни қулочкашлаб, рўпарадаги уватга улоқтирди:

— Бизга муниси тўғри келмади, бобой!

Кейин у шартта уватга чиқиб, этигини кийди-да, ўрнидан ғоз турди. Важоҳати ёмон эди. Мустафо чўчиди. Бу тагин бир балони бошлаб келмаса гўрғайди, деб ўйлади.

— Мен мундай ишлай олмайман, амаки,— деди Усмонали.— Кетаман.

— Қаёққа борасан?

— Билмадим, амаки. Уладиган жой ахтараман шекилли...

— Бояги гапинг бошқача эди — Мустафо нолинқираб гапирди.— Сен мундай қилмагин-да, Усмонбой.

— Менга қийин, амаки,— деди Усмонали.— Ўғри билан ғарнинг қасами бўлмас экан.

Мустафо унинг ортидан қараб қолаверди.

Ўша куни кечқурун Низом милиционер мунғайиб кириб келди.

— Усмон билан тузукроқ гаплашмасангиз бўлмайди, Мустафо ака,— деди у.— Ҳар не бўлсаям, ота қадрдон одамлармиз. Палончи ўзининг хешини обориб қаматибди, деган гап менга оғир. Бир марта обордим, шунисиям етар.

— Нима, Низомбой, тагин ичибдими?— хавотир билан сўради Мустафо.

— Йўқ, ичмаган, лекин мени курашга чақирди.

— Сиз билан олишдими, Низомбой?

Низомбой оғир хўрсинди.

— Айбим — мелисалигим,— деди у.— Мен унга бўйимдан баланд гап қилганим йўқ, Мустафо ака. Унинг ўзи талаб уриб келди, мен кўнмадим... Кейин қўйма-қўлтиқ бўлиб курашга тушди.

— Вой аҳмоқ!..— Мустафонинг Низомбойга ҳамдардлик қилишдан ўзга чораси қолмаган эди.— Кучи кўп, қаерга қўйишини билмайди-да...

— Кечаям мени қамайсан, деб борувди. Зўрға идорадан ҳайдаб

чиқардим. Кучи кўп бўлса, ўзига!.. Қамалса, бепул ишлаб юрадиган бўлади.

— Сиз уни қамаб-ётиб юрманг, Низомбой,— ялинди Мустафо.

— Жўрамнинг кичкинаси элликка борди, Мустафо ака,— деди милиционер.— Усмон менинг кичик укам қатори... Қелиб-келиб мен билан ҳазиллашадими? Мелисани сўккани учун неча йил беришини биласизми?

Мустафо бунни билмасди. Лекин Низомбойнинг тунд юзига қараб туриб, ўзича, кўп бераркан, деб ўйлади.

— Яна бир марта суйкалса, шартта обориб топшираман,— деди Низом милиционер.— Шунини ўзига айтинг, агар жуда турмани тусаган бўлса, майли, шаҳарга бориб, ўша ёқнинг мелисасига гап қайтарсин. Хешлигини ўйладим, мен илинганни обориб тикаверсам, қишлоқдагилар нима дейди?..

— Сиз хафа бўлманг, Низомбой, мен ўзим гаплашаман.

Мустафо ғамгин тортди. Низомбой жаҳлга минган бўлса ҳам, унинг аҳволини кўриб сал юмшади:

— Ҳаммамиз бир гузардан от кечтирган одаммиз, Мустафо ака,— деди у.— Менам тушунаман, Усмонга қийин, сизга тириктовон бўп ўтирганини ўйлайди. Балки, шунинг касридан турмага тушмоқчидир. Одам деганингиз, агар у орини еб битирмаган бўлса, сал бўлсаям уялади-да. Бу номардингиз, ёстигим тоқ, биттаси у ёқда қолган, деб гапирди.

Низом милиционер кетди. Мустафо иримчи одам эди. Кампирга билдирмай, Усмонали ётиб юрадиган хонага кириб қаради. Сандиқ устига тахланган кўрпаларни қараб, орасидан битта ёстиқ топди. Катта-ку, лекин тоқ... Мустафо нариги уйдан янги болиш келтириб, Усмоналининг ёстигини жуфт қилди.

Усмоналини ярим тунгача кутишди. Келмади. Ахири кампир тепадаги чироқни ўчирди. Қоронғида пиқ-пиқ йиғлаб, кўрпасига ўтиб ётди. Мустафо ийманиб турган эди, чироқ ўчиши билан кўнглига эрк берди, лекин йиғлай олмади — кўзининг ёши қуриб қолганми, томоғига бир нарса келиб тикилди, ютинди, ютинди, лекин йиғлай олмади... Айтай деса, айтадиган гапи ҳам қолмаган. Ҳаммасини кампири айтиб бўлди.

Иккови ҳам худодан кўришди. Худодан нолишга юраклари дов бермади — ўлимни ўйлашди, охиратни ўйлашди. Лекин кампир бари бир чидаб туролмади, Мустафога йиғлаб тирмашди:

— Мени ҳайдаб бошқани олмадингиз,— деди у. Балким, ундан фарзанд кўрардингиз. Мен нима қилай, худо пуштимни қуриган экан, сизга биттагина бола туғиб беролмадим. Битта тирноққа зор бўп ўтиб кетяпман. Майлиди, мен бир ўзим хор бўлардим, лекин, сизам менинг касримга қолдингиз.

— Йиғлама, Гулсара,— деди Мустафо.— Сенда нима айб? Фарзанд кўрардинг дейсан... Фарзандим ҳам бор эди, лекин ундан нима кўрдим? Шарманда қилди, ер билан битта қилди-ку!

Йўқ, кампирни юпатиш қийин эди. У баттар йиғлади.

— Битта тиргагингиз шу қизингиз эди,— деди у.— Неча марта бош уриб келди, ақалли қайрилиб қарамадингиз. Меҳрингиз тош экан...

— Қўй, Гулсара, ундан гапирма. Менинг қизим йўқ,— деб ялинди Мустафо.— Менинг қизим йўқ, ўлган, ўша менга хабари етган куни ўлган.

— Улган деманг, майли, худо унияму урини берсин,— деди кампир.— Шайтоннинг гапига кириб адашибди, сиз уни кечиринг эди...

Мустафо ўрнидан туриб кетди.

— Эрини шарманда қилди, кампир!..— деди у.— Мен уни шу умид билан катта қилганмидим? Эриям чўчқа экан, қайтадан хотин қилиб ўтирибди. Менга қолса... Э, менинг ундай қизим йўқ. Зотимда биронта беномус бўлмаган, лекин шу менинг белимни синдирди. Дунёга келганимга пушаймон қилдирди, Гулсара!

— Эси жойида экан, гулдай хотин бўп ўтирувди,— эслади кампир.— Худо уриб, шу иш ўртадан чиқди... Ун йил бўлди, лоақал куёвингизни дарвозадан киритмадингиз. Унда нима айб эди?

— Айби — чўқалиги,— чўрт кесди Мустафо. Кампирга терс ўгирилиб ётди.— Бўлди қил, кампир. Шунча йил эсламовдим, эндиам эсламайман.

— Эслайсиз,— деди кампир.— Эсламай иложингиз йўқ.

— Эслаганим — ичимда,— деди Мустафо.— Ташимга чиқарганим йўқ.

Кампир унга ўгай қизини оқлашга тушди. «Бегонани ўзи киритмаган,— деди у. Бостириб кирган бўлса, муштипар хотиннинг қўлидан нима келарди...» «Бақирсин эди,— деди Мустафо.— Дод солсин эди, эл йиғилиб келади». «Бақирсам, шарманда бўламан деб кўрққан», — мулоҳаза қилди кампир. Мустафо кўнмади: «Э, бари бир шарманда бўлди!»

Бошқа бу гапдан гапиришмади. Кампир жимиб қолди. Мустафонинг бир сўзлигини биларди. Яқин ўн йилдики, пайти келиб қолганда, кўнглини юмшатаман, деб уринади. Ўгай қизи, ҳар йили, узоқдан, юз чақиримча жойдан яширинча келиб-кетади, кампир билан гаплашади, йиғлайди. Кампирнинг оёқларига бош ургудай бўлади, «Айтинг, отамга айтинг, менинг гуноҳимдан ўтсин», деб йиғлайди. Лекин Мустафони юмшатиш қийин. Ўзи юмшоқ бўлгани билан, мундоқ гапларга қаттиқ туради. Кампир баъзида унинг қизи билан розилашмай ўлиб кетадими, деб кўрқади. Ота рози — худо рози. Агар Мустафо қизининг гуноҳидан кечмай кўз юмса, мундан баттари бўлмас. Қизи тавбасига таянган, илгариги керилиб юришлари қайда!.. Ҳар кўкраги отнинг калласидай, атлас кўйлакни тўлдириб юрарди. Энди у гаплар йўқ, одамнинг кўзига тик қаролмайди, чўпдай озиб кетган. У ёғи тўрт-бешта чуғурлаган боласи бор, шуларни ўйлайди. Отам рози бўлмаса, дуои бади шуларга урмасин, деб кўрқади. Ҳар келганда кампирга додлаб тирмашади. Лекин кампирнинг қўлидан нима келарди, худо эмаски, Мустафонинг кўнглига раҳм солса... Мустафонинг қолган-қутган умиди мана шу Усмоналидан эди. Бунинг аҳволи шу... Қилмишидан уялиб юрибди, зора энди одамга ўхшаса...

Ёзнинг туни бир тутам, ҳадемай хўроз қичқирди. Шу пайт бўш челақларнинг бир-бирига урилиб тарақлагани эшитилди. Чол-кампир нафасини ичига ютди. Сўнг кампир шовқин кўтармай ўрнидан кўзгалди. Пойгакдаги калишини оёғига бир амаллаб илиб, даҳлизга чиқди. Мустафо ўрнида ётганча, ташқарига қулоқ тутди, лекин у ёқдан бошқа овоз келмади. Бир-икки дақиқа ўтгач, кампир аввалгидай пайпасланиб қайтди-да, ўрнига чўзилди.

— Усмонинг ичиб келибдими, Гулсара?..— пичирлаб сўради Мустафо.

— Ичмаганга ўхшайди,— деди кампир.— Ичса, қотиб ухлагувчи эди, ҳозир йиғлаб ётибди.

— Майли, йиғласин, кампир,— деди Мустафо.— Кўзига йиғи кептими, одам бўламан, дегани... Кўнгли тош одамдан кўрққулик. Кўнглим сезяпти, кампир, Усмонбойнинг инсофга келади. Мана, қараб тур, мени айтди дерсан, ўглинг тузук одам бўлади. Сен кўнглига қараб гапиргин, кампир. Сен эртага кўлига беш юз сўм пул бер, Гулсара.

— Ичмасмикин...— гумон аралаш сўради кампир.

— Ичингни ит таламасин, ичмайди!..— Мустафонинг жаҳли чиқди.— Имонинг қолмабди, кампир. Худодан кўрк, бандадан шарм қил! Сенам одам деганга мундай ишонгин-да, ахир!.. Айт, Махсум билан бориб, Ғуччи акамнинг отини қайтариб олишсин. Етмай қолса, мен ўзим тўлайман. Салим қароқчига Ғуччи акамнинг оти ҳайф. Майли, эгасининг ҳовлисига элтиб бойлашсин.

□

...Эртаси куни қуёш чиқмади. Атрофни қалин туман босган, бурнингдан нарини кўрмайсан — жуда ёмон бўлди.

Мустафо уйғониб, ўзини қуруқ ерда кўрди. Аввалига ишонмади, тушиммикин, деб ўйлади, кейин, бир-икки ғимирлаб қараса, йўқ, — ўнги, кўрпа-тўшакдан асар ҳам йўқ, тап-тақир ерда ётибди. Нима бўлганига тушунмай, кампирга овоз берди. Лекин кампирдан ҳам дарак бўлмади. Мустафонинг ҳуши учди. «Кеча-ку, ётар маҳали уйда эдим,— деб ўйлади,— Гулсараям ёнимдан ўрин солиб ётувди. Кейин у даҳлизга чиқиб, Усмоналидан хабар олгандай бўлди, кейин яна ётди. Қайси ажина-зиён мени бу ерга опкелиб ташлайдикин...» Мустафо ўйлаб ўйига етолмади. Усмоналидан гумон қилишга кўнгли бормади. «Усмонбойга энди худо инсоф берган пайти, мен бир қари одамни бу ёқларга судраб келтириб ташламас», деб ўйлади.

Бир нафас туриб, Мустафонинг баданига совуқ ўтди. Ўзича пайпаслашиб, тумандан чиқмоқчи бўлди. Урнидан турса ҳам бўларди. Лекин негадир кўрқди: гўёки пастак бир сўрининг остида ётибди-ки, бошини сал кўтарса, тақ эткизиб ўриб олади...

□

...Мустафо уч кун шундай оғир алаҳлаб ётди. Тўртинчи куни чошгоҳда сал ўзига келди. Бошида ўтирган кампирини кўриб, имо қилди. Кампир ҳўл сочиқни унинг манглайига қўйди, кейин қоқ қўллари билан билакларини уқалади.

— Совқотяпман, кампир,— деди Мустафо.

— Усмонингиз билан розиласизми?— деб сўради кампир.

— Усмонбой шошяптими?— деди Мустафо.

Пойгакдан Усмоналининг овози келди.

— Энам сизни ўзидан кетиб қолди, деб ўйляяпти.

— Эна деганинг яхши,— деди Мустафо.— Сен тақинчоқни ўзинг қазиб ол, Усмонбой, мен совқотиб кетяпман.

— Тагин алаҳляяпти,— деди кампир Усмоналига қараб.

— Сен анавини қазиб олгин, ўғлим,— такрорлади Мустафо.— Мен чиқолмайман, туман қалин экан.

— Ҳеч туман йўқ-да, амаки,— деди Усмонали.— Ташқарига бир қаранг, туман нима қилади? Офтоб чиқиб турибди-ку!..

Мустафо ёстиқдан бош узиб, деразага қаради: чинорнинг кулранг аралаш қўнғир танасини, ундан нарида пастак олмаларнинг қуёш ёритган сербарг шохларини кўрди. Кейин кампир уни авайлаб ўринга ётқизди.

— Сен тақинчоқни кавлаб ол, Усмонбой,— деди Мустафо.— Мен аввал айтмовдим. Бугун энди айтяпман. Майли, ўзинг ол, хоҳласанг ҳукуматга берарсан.

— Менга ҳеч нарса керакмас, амаки,— деди Усмонали.— Эгним бут, қорним тўқ, яна нима керак?.. Қиссамда пулнинг бўлмай тургани маъқул.

— Гапинг тўғри, Усмонбой,— деди Мустафо.

Кейин у деразага қаради. Дераза ортидан қандайдир қизил шарпа шошиб ўтгандай бўлди. Мустафо сергак тортди. Сал ўйланиб ётгач, кампирига сўзланди:

— Бекор қипсан-да, Гулсара...

Кампир ўзини эшитмаганга олди.

— Қизингга айт, менга кўринмайроқ турсин,— деди Мустафо, кейин Усмоналига юзланди.— Сен эртага уйига элтиб ташла, Усмонбой. Кейинроқ, вақти-соати билан чақирарсизлар... Ҳозирча менга кўринмасин.

— Менинг ҳаддим сиғмайди, амаки,— деди Усмонали.

Мустафо унинг истиҳоласини тушунди. Тагин кампирига гап қотди:

— Бўлмасам, ўзинг обориб ташла, Гулсара... Сени йўлда биров еб қўймас...

Кампир бошини эгди.

Тушга бориб, Мустафо ўлаётгандай бўлди. Ўзича ажабланди. «Қизиқ,— деб ўйлади,— мана шу-да, юрасан, юрасан, кейин бир кун келиб сени тобутга соли-иб кетишади... Кўтариб кетишаётганини ўзинг мундоқ сезмасанг... Элтиб кўмишади— тамом. Кўмиб бўлиб, сен яшаб юрган уйга қайтишади. Йиғи қилишади. Хотинлар йиғлайди, эркаклар йиғлайди. Мустафоям худонинг бир юрган бандаси, тузук одам эди, деб айтишади. Сўнг ҳамма сенинг ўлганингга кўникади, тарқаб кетади. Кампирнинг ўзи қолади. Инсоф қилса, ёнида Усмонбой ўтиради. Қазо-си етса, бир кун бориб кампир ҳам ўлади. У ўлгач, сенинг уйингда чироқ ёнмайдиган бўлади. Кечалари ҳамманинг уйда чироқ ёнади, ҳамманинг уйи ёруғ, битта сеники қирнинг белида, Ибодулла Махсумнинг ҳовузи ортида қоп қоронғи бўлиб тураверади.

Мустафо мунғайди. Кампирга айтиб, Усмоналини чақиртирди. Усмонали кириб, Мустафонинг тўшагига яқин жойда чўккалаб ўтирди.

— Мен ичганим йўқ, амаки,— деди у ўзини оқлагандай.— Сиз касал бўлганингиздан бери бир мартаям ичганим йўқ.

— Бирпас ёнимда ўтир,— деди Мустафо.— Кейин бориб ичарсан...

— Йўқ, амаки, энди шу ҳунарни ташлайман.

Мустафо Усмоналининг ниятидан хурсанд бўлди.

— Сен тагин Сирдарёга кетиб қолмагин,— деди у.— Кампирнинг бир ўзи қийналади. Унга кўп жабр қилмагин.

— Сиз мени ким деб ўйлаяпсиз, бобой?— деди Усмонали.— Ўлсам, кампирдан пулимни тортиб олади, деяпсизми?

Мустафо миқ этмади. Шундай шум гап, гарчи ҳозир бўлмаса-да, бир маҳаллар хаёлига келган эди. Усмоналига қараб туриб, ўзидан уялди.

— Сиз, амаки, мени жуда каззоб деб ўйламанг-да, ахир!..

— Сен энангга қараб тургин,— такрорлади Мустафо.— Бошқа гапни қўй, майли, мен сендан розиман. Яхшимидинг, ёмонмидинг, иш-қилиб, номусимиз бир эди. Энди ўзинг шу ҳовлида чироқ ёқиб ўтиргин, кўрган одам, бу кимнинг вайронаси, деб сўрамасин.

— Қўйинг, амаки, нафасингизни иссиқ қилинг,— деди Усмонали. Овози сал бўғилиброқ чиқди.— Қўйинг, яхши гаплардан гапириб ўтиринг. Мен сизларни ташлаб қўярмидим.

Мустафонинг кўнгли тинчиди. Бошини хиёл кўтариб, Усмоналига бир қур қараб олди.

— Майли, борақол, ўғлим,— деди у.— Бориб молларнинг тагини тозала.

— Молларнинг таги тоза,— деди Усмонали.— Майли, мен бориб бузоқларни суғораман.

Мустафо ёлғиз қолди. Деворга суқиб қўйилган бигизни кўриб, Камол раисга чирги тикаман, деб қилган ваъдасини эслади. «Савил қолгур битмади-да,— деб ўйлади у.— Нима қилай, касал бўп ётибман... Камолнинг ўзи тушунар».

Ўрнига тузукроқ ўрнашиб ётди. Томирларига қўрғошиндай вазмин бир нарса оралаб келаётганини сездди, лекин чўчимди. «Ишқилиб, оғримаса бўлди,— деб ўйлади Мустафо.— Ишқилиб, оғримаса бўлди...»

Кейин қишлоқдошлар келишди. Турфа одам келди. Улимнинг ҳақлигидан гапиришди, Мустафони мақташди, розилик тилашди. То кечгача одам узилмади. Кечқурун ўзлари қолишди: Мустафо, кампир, Усмонали. Жим ўтиришди. Учови ҳам шунгача бу қадар аҳилликни сезмаган эдилар.

Жума куни чошгоҳда иккала укаси келди: Пиримқул молия билан Эшмамат. Пиримқул молиянинг ёши улугроқ эди — тўрга, акасининг ёнига келиб ўтирди. Кичиги пойгакда қолди. Эшмамат камгапроқ эди, индамай ўтирди. Пиримқул молиянинг ўзи ҳол-аҳвол сўради:

— Тузалиб қолдингизми, Мустафо?

Мустафо кучсизгина бош ирғади:

— Шукур, шукур... ўзларинг қалайсизлар?

— Шукур, — деди Пиримқул молия. Сиз, Мустафо, асли бақувват одам, энди томорқа солиғидан озод бўлган жойда касал бўлиб ўтирсангиз... Бугун Саломат айтди, акамнинг тоби қочиб-қопти, деди. Билмаган эканман, Мустафо, эшитиб ёмон кўрқдим.

Мустафо укасининг меҳр-оқибатидан мамнун бўлиб, кўзларини бир карра юмиб очди, кейин кенжа укасига гап қотди:

— Сенинг аҳволинг яхшими, Эшмаматбой?

Эшмамат подачи эди, шундан гапирди:

— Молларни боқиб юрибман, ака. Ҳеч қўлим тегмайди. Уйдаям иш кўп, бозор куни ошиҳалолгаям чиқолмайман. Сигирларнинг қаталоғи тутган пайт-да, ака... Бугун, мана, келдим, энди мендан рози бўласиз, ака...

Мустафо кичик укасининг ўзига ўхшаш содда одамлигини биларди, бирдан рози бўла қолди:

— Мингдан-минг розиман, Эшмаматбой!

Лекин Пиримқул молия Эшмаматдан рози бўлмади.

— Гапинг мунча совуқ, — деди у.— Акамнинг куни кўп ҳали!.. Эшмамат хижолат чекди.

— Тузалиб кетсин, мен акамга ёмонлик тилармидим...

Эшмаматнинг қийналиб қолганини кўриб, Мустафонинг ўзи унга ёрдамга келди.

— Сен ташвиш қилма, Эшмаматбой. Худо берган кунимни яшарман.

— Тезроқ тузалиб кетинг, ака,— деди Эшмамат.— Мен ҳар доим келолмасам... Сигирларнинг қаталоғи зўр, зорингни егурлар чор тарафга улоқиб кетади. Бугун хотинга топшириб келдим. Уям иккиқат, оёғини судраб босади...

Мустафо укасининг одми гапига қулоқ соларкан, негадир хурсанд бўлди, унинг яна шундай содда қилиб гапиришини истаб қолди, лекин инсоф қилди.

— Майли, сен молинга қара, Эшмаматбой,— деди у.— Эртага бир кеп кетарсан.

Эшмамат нима қиларини билмай ўртанча акасига қаради. Пиримқул молия ҳам сал юмшади.

— Майли, кечроққа бир келарсан,— деди у.— Акам! бегона одаммас, кечқурун келсанг ҳам зиёни йўқ. Нима дедингиз, ака?— Пиримқул молия Мустафога ўгирилди.— Кечқурун кўргани келсаям бўлар, ўзимизнинг одам-ку?

— Бўлади, келсин,— рози бўлди Мустафо.

Эшмамат уйдан чиқди. У чиққандан кейин, худди шуни кутиб тургандай, Саломат келин кирди. Саломат келиннинг ёши қайтиброқ қолган, лекин чимилдиқдан чиққандай ясан-тусан қилган эди. У кириб эрининг ёнгинасига ўтирди, бир зум ибо сақлаган бўлиб, ерга қаради, кўрпачанинг қавиқ ипини тортқилади, кейин, эри бир марта йўталиб қўйгач, бошини кўтариб, Мустафога юзланди:

— Келувдим, қайноғам...

Мустафо илжайди:

— Розиман, мингдан-минг розиман, келин,— деди. Унга ҳеч кутилмаганда одамларнинг розилик олишлари ёқиб қолганди. Мана, икки кундирки, у ҳаммадан рози, ҳаммадан хурсанд эди.

— Қайноғам, биздан бир гап ўтган бўлса, кечиринг.

Пиримқул молия хотинига еб қўйгудай бўлиб қаради. Мустафо буни кўриб турди, лекин укасининг нега ғазабга минганини тушунолмади, қўлини кўрпа тагидан чиқариб, Пиримқул молияга қарата силкитди:

— Сен мунг кўп уришма, Пиримқул, хотин-да, майли, гапир-версин.

— Мени кўп уришманг,— деди Саломат келин эрига.— Қаранг, қайноғам касал ҳоли билан шунча гапларни айтяпти... Қайноғам сиздан тузукроқ.

Мустафога мақтов хуш ёқди. Ётган жойида ҳузур қилиб ғимирлаб қўйди.

— Сиз бизга кўп яхшилик қилгансиз,— деди Саломат келин.— Бошқа суянчиғимиз йўқ.

Мустафо ҳарчанд уринмасин, эслай олмади. У Пиримқул молия билан Саломат келинга яхшилик қилмаган эди. Улар ўз ҳолича, Мустафо ўз ҳолича яшарди. Пиримқулнинг ўзини эплаб олганига, эҳ-ҳе, қанча йил бўлди. Пулдан зориқмаса, ош-нондан зориқмаса, Мустафо уларга қандай ёрдам қилсин... Кейинги йиллари, Усмонали сабабчи, Пиримқулнинг каттароқ нафси сабабчи бўлиб оралари сал узилгандай бўлди. Лекин ҳарне бўлсаям, Пиримқул — бир қориндан талашиб тушган укаси, Саломат — келини, бегона эмас. Мана томирлигига боришибди, ўзлари келишди, розилик сўрашяпти... Яхши-да, ахир, томиринг бўлгани яхши.

— Мингдан-минг розиман,— деди Мустафо.— Менданам рози бўлинглар.

Даҳлиздан Усмоналининг тарс-турс қадами эшитилди. Пиримқул молиянинг юзи сал оқаргандай бўлди. Лекин Саломат ўзини йўқотмади.

— Усмонбой!.. Ҳо-ов, Усмонбой!— деб чақирди у даҳлизга қараб. Овози жуда жарангдор чиқди. — Ҳо-ов, Усмонбой!

Усмонали ичкари кирди. Чанг этиклари билан гиламни босиб ўтиб, Мустафонинг ёнидан жой олди. Кейин отасига ўгирилди:

— Кепсиз-да, ота?

— Келдик, Усмонали...— хижолат чекиброқ гапирди Пиримқул молия.

— Бу ёқда бобой кўрпа-тўшак қилиб олди,— деди Усмонали.— Мени меросхўр қилмоқчи экан, рози бўлмаяман. Нима қилай, ота, меросини олаверайми?

Пиримқул молия индамади. Гапга тағин Саломат келин аралашди:

— Амакингиз бегона эмас, мерос қолдирса, оласиз-да, Усмонбой!..

— Олайми, ота?— сўради Усмонали Пиримқул молиядан.

— Узинг биласан,— дудмал жавоб берди Пиримқул молия.— Олсанг, ўзингдан катталар билан, лоақал мен билан бамаслаҳат, ақлни ишлатиб сарфлашинг керак. Амакингнинг меросими, бошқаси... Унинг сен билан мендан бошқа кими бор?

— Узим сизни уйлантираман,— ваъда қилди Саломат келин ўғай ўғлига.

— Йўлдош қўйган хотинни оберасизми, ота?— сўради Усмонали.

Пиримқул молия индамади.

— Амакингиз бўлмаганда, сизни бировларга бериб қўярмидик,— Саломат келин яна жаврашга тушди.— Амакингиз эканки, биз индамадик. Отангизнинг дасти узун, ўзи уйлантиради. Меросхўримиз ҳам сиз-да!..

— Шу гап ростми, ота?— сўради Усмонали Пиримқул молиядан.— Менга мерос қолдирасизми?

— Бошқа кимга қолдираман? Аканг билан сенга-да...

— Бўлмайди,— деди Усмонали.— Меросингизни уч кунда ичиб қўяман.

— Сен ичмагин-да, Усмонали,— Пиримқул молия ўзининг қолдирадиган меросига ичи ачиди.

Усмонали бўғилиброқ кулди.

— Қолдирган меросингизга тупурдим, ота,— деди у.— Сиз мерос қолдирасиз-а! Тешик чойдишгача бўйнингизга илиб кетарсиз!.. Акам кетармикин деб, тепасида қузғундай пойлаб турибсиз-ку!..

Мустафо ёстиқдан бош кўтарди:

— Чик, Усмонбой,— деди у.— Кўп лаққи бўлма, чиқиб ишингни қил. Отангга гап қайтарма. Ўзбекнинг ишимас бу.

Усмонали бир сўз демай чиқди.

Бир нафас ўнғайсизланиб ўтиришди. Мустафо хижолат эди. Пиримқул молия сал ғазаби ошганроқ... Хайриятки, Саломат келин ўзига кела қолди:

— Отасига тортган,— деди у кулиб.— Бу кишиям жаҳли чиққанда худосини танимай қолади...

Пиримқул молия ночор илжайди:

— Тилла йигит-ку, шундай қилиғи ёмон-да.

Мустафо «тилла»ни эшитиб сергак тортди.

Даҳлиздан шовқин эшитилди, сўнг эшикда бузоқнинг унга беланган тумшуғи кўринди. У ичкари киришга кўп ботинмади — битта оёғини бўсагадан бери ташлаб, қаққайиб тураверди.

— Бузогингиз семизгина,— деди Пиримқул молия.

— Ун халтани титиб гаранг қилди,— деди Мустафо.

— Кет!— деди Пиримқул молия бузоққа қараб.— Кет!

Бузоқ ортига тисланди. Зум ўтмай, даҳлиз остонасига қоқилиб, чиқиб кетди.

Мустафо уйнинг печка турган бурчагига қаради. Пиримқул молия ҳам шу тарафга қаради. Мустафо хиёл ўнғайсизланиб, кўзларини шифтга олди. Кейин яна укасига назар солди. Пиримқул молия шифт-

га тикилган кўзларини юмиб, эснаган бўлди. Саломат келин эснашга улгуролмади — кўзларини шифтга қадаганча қолаверди.

Мустафо уялди. Ахир, мен бир уйда бир ўзим касал ётибман, бошқа ёққа қарагани ҳолим йўқ, деб ўзини оқламоқчи бўлди. Лекин буни айтса, укасиям, Саломат келини ҳам хижолат чекишини ўйлади. Бир мартагина уҳ тортиб, кўзларини юмди...

Яна жим қолишди.

Кампир кирди. Токчадан чойнак-пиёла олиб, тагин чиқди.

Тахмондаги сандиқ тагига кирган мушук ҳам кампирнинг изидан чиқди.

Мустафо кўзини очди: меҳмонлар энди тахмонга тикилиб туришарди.

— Тахмоннинг тагини сичқон ўйиб ташлаган,— деди Мустафо.

— Шу уйнинг қурилганига бирон эллик йил бўлгандир?— тахмин қилди. Пиримқул молия.— Е ундан кўп бўлдими?

— Қирқ йил бўлди,— деди Мустафо.

— Қайноғамнинг иши шундай пишиқ бўлади,— мақтади Саломат келин.

Мустафо индамади. У гапдан толиққан эди. Бир нафас боягидай кўзларини юмиб ётди. Лекин сал туриб, бундан ҳам зерикди, тагин укаси билан Саломат келинга қаради: Уларнинг умидвор кўзларини кўриб, негандир ўзини уятли ҳис қилди. Кейин жаҳли чиқди... «Нега мени мунча пойлашади?— деб ўйлади.— Тақинчоқни уйга кўмганим йўқ-ку. Усмонбойнинг булардан бекорга кўнгли қолмаган...»

Кечга бориб, уйдан одам узилган пайти ўлишнинг ҳеч қизиғи қолмади. Мустафо шифтга қараб ётаверишдан зерикди. Пойгакда урчуқ йигириб ўтирган кампирига: «Бўлмади, Гулсара, мен ёмон зерикдим», деб айтди. Кейин кампирнинг ҳай-ҳайлашига қарамай, тўшакдан кўзгалди. Девордаги миҳга илиғлик чопонини олиб, елкасига ташлади. Кампир аввалига қўрққанди, лекин Мустафонинг чопонни ўзи миҳдан олганини кўриб суюнди, урчуғини ерга ташлаб, тапир-тупир уйдан чиқди. Усмонали ишдан қайтган экан, Мустафонинг икки қўлтигидан олишди. Мустафонинг ҳамияти кўзгади, қўлларини бўшатмоқчи бўлиб, бир-икки уринди, ҳатто кампир тарафдагисини бўшатди ҳам, лекин Усмонали бақувват эди, қўйиб юбормади. Мустафо ўзи сезмай, танглигидан бир марта ер тепинди, «Амаким отдай бўп қопти!..— кулди Усмонали.— Тепинганини қаранг!» У Мустафони чақалоқдай қилиб, қўлларида авайлаб кўтариб олди, сўнг кулганича уйдан олиб чиқди. Мустафо ундан қутулмоқчи бўлиб яна типирчилади, лекин бўлмади. Ахийри, у жимиб қолди, Усмоналига қараб кулимсиради: «Майли, дарвозадан ташқарига опчиқ, Усмонбой...»

Дарвозадан чиққач, Усмонали уни ерга қўйди, йиқилиб кетишидан қўрқди чоғи, суяброқ турди. Мустафо ўзи оёқда туришини кўрсатмоқчи бўлиб, бир-икки қадам олға босди... Усмонали шунда ҳам қўйиб юбормади, уни суяб борган қўйи, гўнгтепа ёнида ётган қари тол тўнкасига ўтиргизди. Кейин ҳовлига қайтди.

Мустафо қишлоққа юзланди... Пастдан, бозоржой тарафдан кўчани тўлдириб пода қайтарди. Бир учи Назар Махсумнинг дарвозасида, нариги учи энди Сигиртепанинг ортидан чиқиб келяпти.

Пода кўтарган чанг қишлоқ устига ёйилиб, кунчиқар томонга ўрмалайверди. «Махсумнинг ҳовузигача келар,— деб ўйлади Мустафо.— Бу ёғида пода ўтмайди...» Пода секин-секин сийраклашиб, Гуччи чолнинг қўриғига етганда бештагина сигир қолди. Иккитаси қўриқни

оралаб Ғуччи ака билан ўгли Эргашникига қараб кетди. Қолганлари бурилмай келаверди. Кейин Мустафо уларни бир зум кўздан йўқотди. Чамаси, сугирлар кўчани қўйиб, девори ағанаган колхоз боғини кесиб ўтишарди. Ниҳоят, Ибодулла Махсумнинг дарвозаси ёнида тагин кўзга чалинди. Тарғил сугир ҳовлига киргач, дарвозадан Ибодулла Махсумнинг ўзи чиқди-да, кўча бетига қолган сугирларнинг кетидан юрди. Сугирлар ҳовзининг тайпоқроқ лабига келиб сув ичишди. Шомурод хатчининг сугири чимхўрроқ эди, кам ичди. Мустафониники узоқроқ. Шомурод хатчининг сугири билан Ибодулла Махсум то Мустафонинг сугири сувга қонгунича қараб туришди. Кейин ҳаммаси қирнинг белига чиқадиган сўқмоққа бурилишди. Йўл-йўлакай икки сугир мўнграб овоз берди. Кейин Шомурод хатчининг уйи олдида бузоқ маъради, Мустафонинг бузоғи тўқ эди, жавоб қайтармади. Сўқмоқнинг ярмига келиб, Шомурод хатчининг сугири чапга кетди. Мустафонинг сугири яна бир марта мўнгради, жавоб бўлмагач, сал тезлашди...

Сугир олдинда, Ибодулла Махсум ундан ўттиз қадамча орқада, тепага чиқиб келишди. Сугир дарвозадан ичкарига кирди. Ибодулла Махсум Мустафонинг ёнига келди. Саломлашди.

— Сугирингиз зўр, мендан ўзиб кетди,— деди у сал нафасини ростлаб.— Қалай, энди тузукмисиз?

— Сал зерикдим, Махсум.

Ҳозир Ғуччи акам жанжал қилгани келади,— деди Ибодулла Махсум. Кейин Мустафонинг рўпарасига, яланг ерга ўтирди.

— Отни обориб бойладингизми, Махсум?— деб сўради Мустафо.

— Обордик. Усмонли пул қўшди. Лекин Ғуччи акам биздан даргазаб бўлди. Энди жанжал қилгани келади.

— Келсин,— деди Мустафо.— Менинг жуда кўргим кеп турибди.

— Сизам қизиқ одамсиз, Мустафо,— деди Ибодулла Махсум.— Менам сиздан ортиқ эмасман. Йўқ жойдаги ишларни қилиб юрамиз...

— Шуниси яхши, Махсум... — илжайди Мустафо.

— Пулингизни бир кун узарман, Мустафо.

— Пулдан гапирманг, Махсум. Узи энди оёққа турган пайтим, пулдан гапиргим келмаяпти.

— Бўлмайди,— деди Ибодулла Махсум.— Қарзимни узмасам бўлмайди, Мустафо. У дунёниям ўйлаш керак. У дунёда қарзингизни қистаб келсангиз нима қиламан?

— Қистаб келмайман, Махсум.

— Айтиб бўлмайди-да, Мустафо. Ихтиёрингиз ўзингизда бўлмаса, худо қарзингни қистаб бор, деса-чи?

— Қистаб келмайман, Махсум,— такрорлади Мустафо.

— Йўқ, мен сизни рози қиламан,— кўнмади Ибодулла Махсум.— Бу ёғи Ғуччи акам ҳам унамайроқ турибди.

— Кўндирамиз,— деди Мустафо.— Мен розиман. Икковимиз бир одамни хурсанд қилсак, шуниси қолади-да...

Ибодулла Махсум бир нафас маъюсланиб турди, кейин бошини кўтариб, кунботар осмонга қарадию, юзи ёришди.

— Анави шафаққа қаранг, Мустафо!— деб хитоб қилди у.— Қиз боланинг бетидай ёнади-я, қисталоқ!

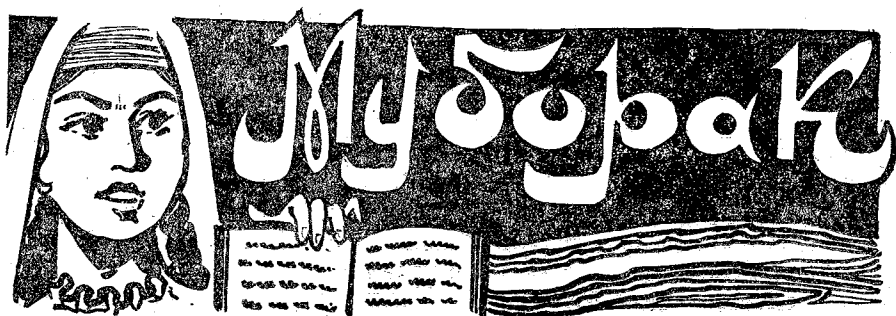
— Эртага кун иссиқ бўлади, Махсум,— деди Мустафо.— Кунботар қизарса, кун иссиқ бўлади.

— Ғуччи акам келяпти,— деди Ибодулло Махсум.— Ҳозир келиб жанжал қилади. Сиз пастга қаранг, Мустафо, ҳув ана, Ғуччи акам келяпти!

Мустафо пастга қаради: Ибодулло Махсумнинг ҳовузидан сал бериди Ғуччи чол салт отини нўхтасидан етаклаб келарди.

1977—1978. Тошкент.

Иброҳим Хўжааҳмад

МУҚАДДИМА ВА ХОТИМАЛИ, 2 ПАРДА
5 КЎРИНИШДАН ИБОРАТ ДРАМАТИК ҚИССА

ИШТИРОК ЭТУВЧИЛАР

- Муборак Султонова — 35 ёшлар чамасидаги муаллима.
Иқлим биби — Муборакнинг қайнонаси, ҳам холаси.
Сайдаҳмад — Муборакнинг эри, 55 ёшдан ошган, бинокор уста.
Бола — Муборакнинг ўғли, 5—6 ёшда.
Отин биби — Дуохон отин.
Попук — ташландик, 11—12 яшар оқсоч қиз.
Абдуазим — темирчи, 50—55 ёшларда.
Саломат — темирчининг хотини.
Каромат — темирчининг қизи, 10—11 ёшда.
Башоратхон — темирчининг синглиси.
Муяссар — Башоратнинг қизи, 10—11 ёшда.
Хадича опа — Эски шаҳар маориф шуъбасининг ходими.
Холмат афанди — «14-мухторият» номли мактабнинг мудири, 40—45 ёшларда.
Абдураҳим — комсомол активи.
I ўткинчи
II ўткинчи
Маст йигит
Паранжили хотинлар, қизлар.

Биринчи парда

Муқаддима

II ўткинчи. Қим вафот этипти?

I ўткинчи. Биронта баобрў одамнинг онаси бўлса керак. Анаву турган машҳур академик. Таниқли ёзувчилар ҳам келишипти. Аксарият ўқитувчилар, саксон бир деб кўтаришмоқчи.

М а с т й и г и т. Қанақа баобрў? Баобрў одамнинг онаси эмиш... Қавиқчи кампир. Одамлар отинойи деб аташади.

II ўткинчи. Отинойи?..

I ўткинчи. Бекорга отинойи дейишмас...

М а с т й и г и т. Ҳа, бир вақт қизлар мактабини очган экан. Уни Муборак отин дейишади.

II ўткинчи. Муборак отин, Муборак отин...

I ўткинчи. Янги мактаб очганлар ҳақида анча-мунча мақола, китоблар ўқиганман. Муборак отин деганни биринчи эшитишим.

II ўткинчи. Олдин Дархон, кейин Шокингузарми, Охунгузарми маҳалласида, ҳозирги Ҳамза кўчаси, шу жойлардаги қизлар мактабини очишда Муборак отиннинг хизмати катта, деган гаплар бор. Балким, ўша отинойимикин?

М а с т й и г и т. Қарангни, оёқ-қўлим бор, ишга яраб турибман, тер тўкиб топганим танамни яйратади, деб болалари қараша олмас экан. Феълда, феъл! Оғзидан жони чиққунча ишлапти. Кўрпа қавиб турган жойда омонатни бериб қўйибди. Пенсага ҳам чиқмаган экан.

I ўткинчи. Ҳайкални шунақаларга ўрнатса!

М а с т. Э, ҳайкал-пайкал дейсиз-а, ўлгандан кейин тоат-ибодатнинг нима кераги бор. Ҳар қанча ҳурмат-иззатни тириклигида қилсин.

II ўткинчи. Отинойи ўша Муборак отин бўлса?.. Наҳотки, муаллималик...

О в о з. Муаллималик шарафли касб! Мен таълим-тарбия беришдек яхшилик, эзгулик ишига меҳнатни писанда қилиш учун ёки ўзимга абадийлик ҳайкал қурдириб, мангуликка ном қолдириш учун қадам қўйган эмасман! Бундай гаплар етти ухлаб тушимга ҳам кирмаган. Мен яшаган даврда ҳар бир совет кишиси зиммасига тушган вазифани самимий, юрак амри билан адо этарди. Шулар қатори мен ҳам бурчимни бажаришга интилдим. Гарданимдаги вазифани эл қатори бажарган бўлсам, шунинг ўзи бахт, шунинг ўзи ҳайкал! (*Гулдурас қарсақлар, олқиш овозлари.*)

Минг тўққиз юз йигирма тўртинчи-йигирма бешинчи йиллар. Янги иқтисодий сиёсат қўлланган пайтлар эди. Вазият оғир ва нозик. Еш шўролар ҳукумати диққат-эътиборни таълим-тарбия ишларини ривожлантиришга қаратди. Айниқса, тўрт девор ўртасида қолган ўзбек аёлларини саводхон қилиш учун мамлақатимизнинг барча шаҳарларида, жумладан Тошкентда хотин-қизлар мактабини очди. (*Олқиш қарсақлар садоси.*) Назаримда, янги давр саҳифаси очилган эди.

Биринчи кўриниш

Синф, доска, курсича, парталар. Уйнинг нақшидан бу хона илгари бадавлат одамнинг меҳмонхонаси бўлганлиги кўришиб туради. Парталар қизларини ёнларига олиб ўтирган аёллар билан тўлган. Ҳаммасида паранжи-чачвон. Доска олдида чачвон-паранжили аёл тик турибди. Мактаб мудири нутқ сўзламоқда.

М у д и р. Ҳурматли, табаррук оналар, опа-сингиллар. Сизларни бу ерда нуридийдаларингиз билан бирга тўплашдан мақсад, аввало,

фуқаропарвар ҳукуматимиз сиз ва бизларнинг фарзандларимизга, хусусан, қизларимизга янги мактаб очганини билдириш бўлса, иккиламчиси, қизларимизга таълим берадиган муаллимамизни таништиришдан иборатдир. Мактаб маъмурияти ота-оналар билан олиб борган суҳбатларда, қизлар мактаби алоҳида бўлсин, ўқитадиган одам эркак бўлмасин, номаҳрам қўлига қизларимизни бермаймиз. Қалта қўйлакли ёш аёл ҳам бўлмасин, дейишди. Талабларингизга биноан қизлар мактаби алоҳида бўлди. Айтганингиздек муаллима ҳам топдик! (*Доска ёнида тик турган паранжили аёлни кўрсатиб.*) Қизларингизни ўзингизга таниш, сеvimли отинингиз, муаллима Муборак Султонова ўқитадилар. Марҳамат, ўртоқ Султонова, ишингизга муваффақият тилайман.

Мудир кетади. Сукунат.

Муборак (*юзидан чачвонини олиб, паранжиларга*). Ассалом алайкум. (*Ҳамма жим.*) Ўзбекистон шўролар жумҳурияти очган қизлар мактабига, янги мактабимизга хуш келибсизлар! (*Сукунат.*) Биринчи ўқув йилингиз муборак бўлсин! Ҳаммангизни ўқув йилининг биринчи куни билан, яна бир бора қутлайман!

Абдураҳимовози. Қани, кираверинг... қизларни ким ўқитади, кўринг!

Олдин банорас паранжили хотин, кетидан Абдураҳим кириб келади. Доска ёнида турган юзи берк паранжили хотинни кўрсатиб.

Ана, чачвонини кўтариб кўринг, паранжини ичида мўйлови шопдай эркак бормикин? Балким, дилингизга «жо» бўлган калта қўйлакли, чочи қирқик, упа-элик сурган сатанг ойим яширинган бўлса-я?

Башорат (*партада ўтирган паранжили аёлга*). Вой, шўрим, Саломат! Ҳой, сизни нима худо урди?

Саломат. Мен ҳалиги...

Башорат. Элбурутдан ёрасида қизчани жувонмарг қилмоқчимисиз!

Абдураҳим. Хола, бемаъни гапларни бас қилинг!

Башорат. Вой ажамми, ҳали оғзимни қулфлаб қўймоқчи ҳам бўларсиз. Йўқ тасаддуқ, менинг оғзимни юмдирадиган Ҳиротда. Ҳа, гиргиттон!

Абдураҳим. Тилингиз жуда ўткир экан. Яна...

Башорат. Ҳа, хуштор бўлиб қолдингизми, опаси ўргилгур?

Абдураҳим. Боринг-э!

Башорат. Ҳа, гапим ёқмадим, гиргиттон?!

Абдураҳим. Боринг, боринг, ана, эшик очик! У ёғи катта кўча!

Башорат. Ҳа, тасаддуқ, шунақа. Тўғри гап ҳеч кимга ёқмайди. Қани, Саломат, комсомол йўл кўрсатдилар, қизингни ол, олдимга туш!

Абдураҳим. Хола!

Башорат. Нега менга бақирасиз?!

Абдураҳим. Қизнинг онаси сиз эмассиз-ку! Ўз ҳолига қўйинг!

Башорат. Қиз Барнога ҳамма ота-она! Қариндош-уруғлар ҳам ота-она бўлади! Мен аммаси бўладиган бўлсам, бунақанги мактабга берадиган жияним йўқ!

Абдураҳим. Қизчани қўйиб юборинг!

Башорат. Яна жиндак йўлимни тўсиб турсангиз ёш жонингизга жабр қиласиз. Нарн туринг!

Абдураҳим. Қизчани яхшилиқча қолдиринг, бўлмаса...

Башорат. Осмон қўлингиздаки, ташлаб юборасизми? Йўқ, тасаддуқ. Зўрлик замонаси аллақачонлар-о кумпая-кун бўлган. Энди ҳамманинг эрки ўзида, яхши йигит!

Муборак. Башоратхон! Яхши эмас!

Башорат. Вой ажамми, паранжидан садо чиқдими?

Абдурахим. Эҳ, хотин кишисиз-да!..

Башорат. Ҳой, мусулмонлар, бу тили бийрон йигитча ким бўладилар?

Абдурахим. Мен комсомол ячейкасининг аъзосиман.

Башорат. Ўзим ҳам шундайдир деб ўйловдим...

Абдурахим. Ешларнинг ҳолидан хабар олиб туриш, уларга ҳар томонлама ёрдам бериш бизнинг муқаддас вазифамиз! Шунинг учун биз...

Башорат. Муқаддас вазифамиз деб қизлар мактабига сиз келиб тураркансиз. Ёрдам беришимиз керак, деб катталарингиз ҳам келарканлар. Шунақа, битта-яримта келиб турадиганларнинг қадами ҳисобга кирмайди, денг, гиргиттон?!

Муборак. Беданасиз полизда киркий чалиш бефойда, Башоратхон!

Башорат. Нима, гапирдингизми, тасаддуқ?!

Муборак. Ёғочни минг рандаланг, бари бир бутуқ ўрни билинади. Чинни косадаги сув тиниқ бўлса, ҳар қанча шопирманг лойқамайди!

Башорат. Вой товбе-е, ажамми, ўша рандаланган ёғочни сирлаб қўйса, бутуқ ўрни кўринармикин?! Қосадаги сувингизга бир томчи ранг ташланг-чи. Лойқамайди дейсиз-а? Рандалаган, шопирган одам нимани кўзлаб иш қилаётганини билса керак, тасаддуқ?!

Қизчани судраб чиқиб кетади

Абдурахим. Хола, тўхтаг хола!

Кетади, хонада сукунат.

Саломат. Якка қизлар-да! Ройлари келса жуда очиқлар, жаҳллари чиқса, шунақа, ҳаммани писта пўчоққа «жо» қиладилар. Ахир ўзлари яхши кўриб теккан қайлиқлари билан гаплашмай қўйганларига бир йилдан ошди-я! Одат-да, одат!

Муборак. Одат курсин-ки, яхши тилаклар билан ўқигани келган ёш қизчани ноумид қилса... Хайр, майли... Энди, дарсимизни бошлаймизми. Қани, паранжларингизни олиб, бамайлихотир ўтиринглар.

Хотинлар гаплашиб қўйгандек, ҳаммалари қизларини етаклаб, олиб чиқиб кетадилар.

Муборак. Қаяққа! Ҳой! Нега кетяпсизлар? Саври опа, Мунисхон, Рихсиниса... ахир, ўқиш, ўқиш нима бўлади?..

Синф бўм-бўш

Тавба, нима гап ўзи?

Ҳовлиқиб мактаб мудир келади. Муборак тезда паранжисини ёпиниб, бетига чачвон тутати

Мудир. Нима бўлди? Бирон нима деб қўймадингизми?

Муборак. (Жим).

Мудир (Ташқарига). Тўлаган ака, ҳой, Файзи ака, Темирхонга айтинг, муаллимлар идорага йиғилишсин! Отин ойи, хотиржам бўлинг қизларни, албатта, олиб келамиз! (Кетади.)

Муборак (ўзича). Уртада ҳеч қандай гап ўтгани йўқ. Нимадан хафа бўлишлари мумкин? (Бир четда турган хотинга кўзи тушади). Сиз?!

Саломат. Отин пошша, ҳалиги, Башоратхоннинг эрлари Мирсултон аразлаб кетганини эшитгандирсиз?.. Ушаларга икки энлик хат ёзиб берармикинлар, деб поччангиз сизга чиқартирган эдилар...

Муборак. Хат?..

Саломат. Таъналик кунда домангир бўлиб юрмасин. Қўзим тириклигида яраштириб қўяй, дедилар.

Муборак. Хат денг? Куёвингизнинг турар жойларини биласизми?

Саломат. Ҳозир, айланай, билиб келаман (кетади).

Муборак (*ўзича*). Тил бириктириб қўйгандек бараварига-я?! Нега? Ажаб... Наҳотки... Энди мендан ҳамма юз ўғирса?

Кичкина паранжи-чачвон тутган қизча кириб келади.

Муборак. Келинг. Ассалому алайкум. (*Қизча индамайди*) Нега индамайсиз, яхши қиз? Яқинроқ келинг! (*Қизчанинг чачвонини кўтариб.*) Мунчаям бежирим қиз экан бу! Отингиз?

Ташқаридан отин бибининг «ё-ху, ё-ман-ху, ё-ҳақ!»... деган овози эшитилади.

Муборак. Отингиз нима?

Попук. Попук.

Муборак. Попук? Ойпопук денг! Чиройли экан!

Попук. Отин бибим Попук деб чақирадилар. Болалар «Попук, Попук» деб масхара қилишади.

Муборак. Сизни мен Попукой, Попукхон деб чақираман. Майлими?

Попук. Бари бир Попук-ку?

Муборак. Бўлмаса, бундай деймиз... Ҳа, топдим. Исмингиз Озод... Озодхон!

Попук. Озод? Озодхон!..

Муборак. Ҳа, ёқдимми?

Попук. Озодхон, Озодхон...

Муборак. Яхшими?

Отин бибининг овози. Попук, ҳой, Попук, қайси лаҳадга йўқолдинг!? Ё-ҳақ!..

Попук. Попук дейишганида бирам алам қиладики, майли... Озодхон чиройли экан.

Муборак. Қани, бўлмаса, бу ёққа ўтиринг... Ҳа, энди паранжи-чачвонни олиб қўйиб, партага ўтирамиз. (*Попук паранжисини олишга тархшилик қилади*). Паранжи билан ўқиб бўлмайди-ку. Одам деган ёзилиб, бемалол ўтириши керак. Шунақа Озодхон. Ҳали хат ёзамиз, расм чизамиз, китоб ўқиймиз. Шарқий айтамыз. Нима дейсиз, Озодхон, ўқиймизми?

Попук. Қайдам...

Муборак.

Гул юзингда зулфингни боғ аро. намоён қил!
Лола бирла сунбулни доғ этиб паришон қил!
Давлати висолингда шуқр этмаганларни,
Ғам ўтида доғ айлаб, мубталойи ҳижрон қил!

Уқиймиз-а?

Попук. Майли...

Муборак. Энди чачвон-паранжи халақит беради.

Попукнинг чачвонини паранжисини, олмоқчи бўлганида отин биби кириб келади.

Отин биби. Бир кам, авралмаган бу норасида қолдимми, отин?! Куфур бўлган қўлингни торт! Тақилма! Ё-ху, Ё-ман-ху. Ё-ҳақ! Нафасимиз эм бўлсин, ё олло! Тамлиқо, Максалино, кашшофат юнус, кашфут! Юнус, Таб Юнус, Яқонис Юнус, ба исми қалбаҳум Қитмир суф-суф! (*Авалло уйга, сўнг Муборакка дам уради.*) Эй, яккаю ягона нарвардигорим, мўмин-мусулмон бандаларингни бало-қазодан, бемаҳал офатдан, марғуму-фожатдан ўзинг сақла!

Муборак. Ассалому алайкум, отин бибижон.

Отин биби. Ё-ху, Ё-ман-ху, ё-ҳақ! (*ер тепиниб зикр тушади.*)

Чор атрофни буткул нопоклик босди,
Мусулмонлар кофирларга оёқ ости.
Инсоф ўрнин ноинсофлик қамраб олди,
Осийларни шайтон лаин йулга солди.

Муборак. Отин бибижон!

Отин биби. Суф-суф!..

Муборак. Бу ер ахир, мактаб-ку!

Отин биби. Ҳай отин, аслзодасиз. Худо раҳматлик отангиз Султон Маҳмудхон эшон җамантанлик тўраларни пир тутганлар-а! Авлодаждодларингиз Ҳазрати имомга тақалади. Бу ёғи Шайхантахур бобога авлод. Тағин Юсуфхон, Ашрабхон эшонларнинг муаккиллари чирқираб қолишмасин.

Муборак. Маҳалла-гузар қизларини фисабилло ўқитиш савобку, отин бибижон!

Отин биби. Йўқ-йўқ, бу гуноҳ! Гуноҳ!

Муборак. Наҳотки, отин бибижон, тўғрилиқча, покизаликка, меҳр-муҳаббатли бўлишга етаклаш гуноҳ бўлса?!

Отин биби. Гуноҳ-гуноҳ! Ниятингиз заминига шайтон «жо» бўлган, отин! Бу йўлингиздан қайтинг! Наҳ, шайтон болалайди!

Муборак. Астойдил қилган яхшилиқдан гуноҳ кўпаядиган бўлса, яхшилиқнинг ёмонликдан фарқи йўқ экан-да? Отин бибижон, ишонинг ниятим фисабилло яхшилиқ!

Отин биби. Бу дунёда ким кимга беминнат, фисабилло яхшилиқ қилипти?

Муборак. Одамлар қуръон туширадилар, ифторлик қиладилар, борди-келди, иззат-икром, ҳаммасининг заминига шайтон «жо» бўлган ният борми?

Отин биби. Шайтон васвасасига кирмайдиган сахийлар, авлиёлар замони ўтиб кетган, айланай отин!

Муборак. Унда, ўзингиз-чи, отин бибижон? Бу ерга қанақа ният билан келдингиз?

Отин биби. Нима, нима дединг?

Муборак. Фисабилло эмасми?

Отин биби. Ё алҳазар! (*Узоқ сукунат.*) Отин, онанг ташлаб кетгани ҳам бежиз эмас экан. Бахти қаро шум етим!!!

Муборак. Бахти қаро шум етим?! Вой ўлмасам... Ҳақ гапим эвазигами бу?!

Отин биби. Ҳа, шум етимсан. Хотин бебахт бўлса, ажри хонадонига тегади. Ишқилиб, ҳавозадан йиқилган эрингни тангри ўз паноҳида сақласин. Ё-ҳу, Ё-ҳақ! Бемаҳал офатдан, қазойи муаллақдан, маргуми-фожатдан ўзинг сақла, ё олло!

Отин биби Попукни судраб чиқиб кетади.

Муборак. Бахти қаро, шум етим?! Вой ўлай...

Югурганча Саломат кириб келади.

Саломат. Ақлингиздан ўргилай, отин пошша, мана Мирсултоннинг турар жойларининг номи. Хатингиз сабаб бўлиб, шояд қовишиб кетишса... Ҳа, рostaданам, айланай отин, гапларингизни поччангизга айтиб берсам, ётган жойларида йиғлаб дуо қилдилар. Агар отин ўқитадиган бўлсалар, қизларингни икки қўллаб топшир, дедилар.

Муборак паранжини наридан-бери ёпиниб, чачвонини қўлига олганича, кўчага чиқиб кетади.

Саломат. Отин пошша... Вой ўлай, нима бўлди ўзи?!

Иккинчи кўриниш

Сокинлик. Гувала тушган товуш.

Бола (*ўринда ётиб*). Ойи...

Муборак. Ухланг, жонгинам, ухланг. (*Кўзи гувалада.*)

И қ л и м б и б и. Бугунам кесак тушдими?

Б о л а. Ёта қолинг, ойижон.

М у б о р а к. Хўп-хўп... Мушук-пушук шекилли...

Б о л а. Қоп-қоронғи бўп кетди-ку, ёта қолинг.

М у б о р а к. Озгина қолди, ҳозир тамомлайман...

Б о л а. Кейин ачалом-ми?

М у б о р а к. Ҳа, ачалом қилиб ётамиз.

Б о л а. Ойи...

М у б о р а к. Бўлди, ухланг энди.

Б о л а. Ойи, нега менинг бувим битта-а?

М у б о р а к. Ойингиз толели бўлганда сизники ҳам иккита бўларди.

Б о л а. Вой, толе бувини опқочиб кетдимиз?

М у б о р а к. Эҳ болагинам, одамнинг бахти бўлмаса, толе кўз очиб юмгунча олабўжига айланар экан!

О в о з. Ўғлимнинг гаплари эсимдан зўрға чиққан эски ярамга туз сепди.

Б о л а. Ойи, жон ойи, чўпчак айтиб беринг.

М у б о р а к. Бор эканда, йўқ экан, бир ғариб етимча бор экан. Отадан етти ёшида қолган экан. Ун уч ёшга кирар-кирмас, ўз онаси синглисининг ўттиз ёшли ўғлига бериб, ўзи қаёққадир кетиб қолибди. Бечоралар камбағал, зўрға кун кўришар экан. Кунлардан бир кун қаёққандир алвасти кампир пайдо бўлибди-ю, Моҳипорани «Бахти қаро шум етим!» деб қарғабди. Шу заҳоти ҳамма ундан юз ўгирибди. Мана, бечора ҳанузгача нима қилишини билмайди.

Кўз ёшларини артиб, сўнг ўғлимнинг устидаги чойшабни тўғрилаб кўяди. Катта айвонда бедор ётган, кўзи ожиз нуруний кампир — Иқлим биби Муборак ёнига келади. Унинг юзига тикилади.

И қ л и м б и б и. Менга қаранг. (Муборакнинг юз-кўзини пайпаслаб.) Беғубор нозик дилингизга ким рахна туширди? Сиз, ҳар нечук совуққа, ҳамалга сўлийдиган ниҳол эмас эдингиз-ку?!

М у б о р а к. Ойижон, хотин номи бор-ки, унинг устидан истаганча мағзава тўкиб, хоҳлаганча дашном берса бўлаверадими?!

И қ л и м б и б и. Гапларингиздан ачиқ данак таъми сезиляпти, болам? Қайси она ўз фарзандига бахтсизликни раво кўрипти? Опам бечора сизни менга ишонмаса ташлаб кетармиди. Сизни келин эмас, қизим деганман. Бундоқ ётиғи билан тушунтиринг. Фёлингизни бузган қайси бетавфиқ?!

М у б о р а к. Ойижон, Попукхон отин бибининг кими бўлади?

И қ л и м б и б и. Қайси Попукхон? Қайси отин бибини айтяпсиз?

М у б о р а к. Қабристондан бола топган отин биби-чи?

И қ л и м б и б и. Ҳа, анави азайимхон отинни айтяпсизми? Қўйинг, болам, ҳар қанақа миш-мишларга қулоқ солманг. Бандасининг бошига нимаки тушса, ҳаммаси яратгандан.

М у б о р а к. Янги мактабнинг очилиши ҳам яратганданми?

И қ л и м б и б и. Ҳа, ҳаммаси худодан. Комсомоллар келиб ҳамма мактаб қатори бизникини ҳам хатлаб кетишди. Буям беамир бўлмаган.

М у б о р а к. Мени ўғлингиз билан иккалангиз «Янги мактабга борсанг ҳам борасан, бормасанг ҳам борасан», деб икки оёқларингизни бир этикка тираб олдингиз. Бу ҳам худоданми?!

И қ л и м б и б и. Болам, юборган бўлсак, бирон кор-хайрга яраб қоларсиз, деб юборганмиз. Ўзингиз ўйлаб кўринг, эл-юртни омилик балосидан қутқаришдек савоб иш борми? Авом халқ бошига тушган жабру-жафо, ғам-гуссаларга бир чеккаси, омилик сабаб. Ҳа, болам!

Мен қариб қолдим. Сиз ёшсиз. Янги мактабга бориб ажаб қилдингиз!

Муборак. Ҳм... Шунақа денг?..

Иқлим биби. Қолаверса, мен-ку, олдиндан тирик товонман. Мана, эрингиз ҳавозадан йиқилиб, ишга яроқсиз бўлиб қолди. Қимир этган жон жим турмайди-ку, болам!

Муборак. Кошкийди, отин биби шуни билса...

Иқлим биби. Билади, болам, билади. Бир уй жон битта ўзингизга қарам бўлиб қолганимиздан ҳам хабари бор.

Муборак. Билади дейсиз-а... Билган одам мактабга бориб дод солармиди? Мана энди у мактаб ҳам, бу мактаб ҳам йўқ.

Иқлим биби. Вой, вой, нега мактаб бўлмас экан? Маҳалла-гузар одамлари, афандилар, мактаб очамиз деб жонларини жабборга беришяпти-ку. Нега ундай дейсиз?

Муборак. Отин бибидан сўранг, Башоратхондан сўранг, янги мактабга бориш гуноҳ эмиш!

Иқлим биби. Сизни хафа қилган ўшалардир, деб дилимдан ўтувди-я. Вой юзсиз, вой қариб қуюлмаган шарманда, бахти қаро ўзи-ку. Ўша мактаб тутган пайтимда, менда ўқиган болаларнинг зеҳни тез очилгани учунми ёки Аҳмад Донишдек зот-бобаракат алломаларнинг китобларидан ўқиганимни болаларга ўргатганим учунми, мактабга келадиган талабалар кундан-кун кўпайиб кетди. Бир куни маҳалланинг имоми, элликбошиси, казо-казолари раҳматли қайнотангизни ўртага олишади.

Муборак. Отин бибининг мактабига ҳеч ким бормаё қўйгандир-да?

Иқлим биби. Ҳа, ўша кезлари ер патнисдай текис эмас, тарвуздай юмалоқ. Балиқ устидаги ҳўкиз шохида турмайди, ер қуёш атрофида айланади, деб ўқитган эдим. Буни кимдир оқизмай-томизмай маҳалланинг катталарига етказди. Бу ахир, динсиз кофирларнинг гапику, деб бечора қайнотангизни чунонам хафа қилиб, охири мактабни ёпишди-ю, кўнгиллари тинчиди. Кейин, билсам, ўша жанжал-кулфатларни кўзгаган ҳам шу отин биби экан. Йўқ, болам, энди мактаб ёпилмайди!

Муборак. Отин биби, Попукхонни қабристондан топиб олган, деган гаплар бор...

Иқлим биби. Э, нимасини сўрайсиз... Болалигимда «бўёқчининг нили бузилган, замон устомонники бўлиб кетди», деган гапларни эшитардим. Томчидек бўлса ҳам ўша замондан қолган томизғи-де! Эшитинг. Пайшанба куни эди. Тонг отарга яқин Шайхантаҳур бобом бўсағаларида ётган қайнотангиз қабрларига борган эдим. Қаёқдандир чақалоқнинг йиғиси эшитилиб қолди. Товуш келган томонга қарасам, қовжираган жийда дарахти тагида паранжили икки шарпа турибди. Бири барваста, бири хипча, барвастаси хипчасини зўр бериб судрайди. У бўлса пиқ-пиқ йиғлаб, чақалоқдан ажралгиси келмайди. Оллонинг қудратини томоша қилингики, биров тирноққа зор, биров боласини қаёққа ташлашни билмайди. Мундоқ қарасам, иккала хотин таниш. Айниқса, барвастаси жудаям танишга ўхшади. Уларга гапирмоқчи бўлиб оғзимни жуфтлаган эдим ҳам, қаёқдандир бир сиқим тупроқ кўзимга сепилса бўладими. Ўзим билан ўзим овора бўлиб қолдим. Энди улар билан гаплашиш қаёқда. Бир амаллаб уйимга етиб олиш ғами тушиб қолди. Шунда барваста аёл «қайси бетавфиқ норасидани қабристонга ташлаб кетибди» деб айюҳаннос сола кетди. Минг машаққат билан кўзимни очиб қарасам, чақалоқ тепасида дод солаётган хотин маҳалламизнинг фолбини, шу отин биби! Худога минг қатла шукурки, одамлар тўпланмасдан кетиб қолдим. Бўлмаса, ҳар нечук бўҳтонларни бошимга ёғдириши ҳам ҳеч гап эмас эди.

Муборак. Уша чақалоқ Попук денг?

Иқлим биби. Ҳа, Попук.

Муборак. Бу ахир, мусулмончиликка, шариатга хилоф-ку?

Иқлим биби. Шариат, мусулмончилик ҳаммаси тил учида. У шариатни билармиди?! Шариатда бегона аёл эркакка номаҳрам дейилган. У бўлса... Унга буюм, дунё бўлса бас. Унга рўкач бир парча шаша дока, бетига тутиб олиб, ҳар қанақа эркакнинг ёнига бемалол кириб кетаверади. Ешроқ бўлса — ўғил, ўзи тенгини — ини, каттароқ бўлса — оға ёки ота деб шарий йўлини тўғрилайдилар-да, билар-билмас, оғзига қелганини айтиб дам уради, кинна солади. Фолбинлик қилади. Хуллас, унинг шариати шу! Аксарият авом оми, ўт-бетлари оғриб қолса, табибдан олдин отин бибига югурадилар. Ана шунақа. Ундан худонинг ўзи асрамаса, қўлидан ҳар бало келади.

Муборак. Наҳотки, унга яратгандан бўлак ҳеч ким бас келолмаса?

Иқлим биби. Ҳар нарсанинг кушандаси бор деганларидек, унга ҳам боққан бало бўлади. Мен унга ёмонликни раво кўрмас эдим... Начора...

Пашшахона ёнида қўлтиқтаёққа суянган Сайдахмад кўринади.

Сайдахмад. Тирикчилик қурғур бандасини ҳар гўлоҳга судрайди. Начора... банда! Тақдир илоҳи!

Иқлим биби. Сайдахмадхўжа, сизмисиз?

Сайдахмад. Биров биби Марямдай эрсиз бола кўрса, биров эрга ёлчимайди. Биров эрталабдан кечгача, кечдан тонг отгунча ишга ботган. Бошқа биров бекорчи. Дунёнинг ишлари шунақа, жуда ғалати экан.

Иқлим биби. Уйғоқмидингиз, ўғлим?

Муборак эрининг қўлига сув қуймоқчи бўлганида, Сайдахмад хотини қўлидан кумоғонни тортиб олиб, ўзига-ўзи қуяди.

Сайдахмад. Бўталоқ сотиб олаётган савдогар: «Бўталоқнинг онаси қанақа туя бўлган?» деб сотувчидан сўрабди. Шунда эгаси: «Яхши туя бўлган, аммо сувга тушса думалайдиган одати бор эди» дебди. Савдогар бўталоқни карвонга қўшиб йўлга тушади. Йўлда дарё келади. Кечиб ўтаётганларида, дарёнинг ўртасида бўталоқ сувга думалайди. «Эҳ, аттанг, онасига ўшар экан-ку», деб савдогар дйлидан ўткасади-да, шу замон ҳамроҳларини йиғади. Улар олдида уйда қолган хотинини «талоқ» қилдим, дейди.

Иқлим биби. Гапларингизнинг мағзини чақолмадим, болам.

Сайдахмад. Отинг асли қартадир, асли тагига тортадир. Отин биби сувдан қуруқ чиққан зот. Попукнинг онаси Яллохон, отин бибининг қизи. Аччиқ данакдан ширин мағиз чиқармиди?! Аммо, мен хонадонимиздан латта ҳиди чиқишини хоҳламайман!

Хотини узатган сочиқни олмай, юз-қўлини пашшахона чилвиридаги рўмолга артади.

Кеча, Юнусобод оқтепасида Фотима деган фаол жувонни булғаб ўлдириб кетишибди.

Иқлим биби. Вой, шўрим...

Сайдахмад. Мактабдан бир хотин бошлаб чиққан экан, Ад-васти кўприкнинг олдида борганда, хотин ғойиб бўлиб, бечоранинг ўзи қолибди. Эрталаб унинг жасадини кўприкнинг тагидан топишибди.

Иқлим биби. Арининг уяси бузилган пайт... Ҳа, унга ҳам боққан бало бор.

Муборак. Бечоранинг болалари бор эканми?

Сайдахмад. Билмадим. Ҳа, янги мактабнинг оқибати шу!

Кеча Юсуф ака билан гаплашиб келдим. Худо хоҳласа ишга чиқаман. Бугун чиқаман. Астойдил йиғлаган кўзга ёш келади, дейдилар. Янги мактабсиз очимиздан ўлмасмиз!

Кўлтиқ тайёқни ташлаб, бир икки қадам юради. Бирдан кўнгли беҳузур бўлиб йиқилади.

Муборак. Вой ўлай, дадаси, сизга нима бўлди?

Иқлим биби. Сайдахмад, ўғлим!

Бола (*уйғониб*). Ойи... уйимизга толе келдими?

Дарвоза олдида қошига ўсма қўйган, атлас кўйлакли аёл пайдо бўлади.

Хадича. Ассалому алайкум, Муборак отиннинг уйлари шуми?

Муборак. Ҳа, шу. Келинг.

Овоз. Шўро ҳукуматининг аламзада душманлари, хонадон-ма-хонадон изгиган пайт эди. Одамлар ўз соясидан ҳам ҳадиксирайди-ган бўлиб қолган. Шундай нотинч кунларда, каллайи саҳарлаб бегона хотин нима қилиб юрибди, деган гап кўнглимдан ўтди.

Сайдахмадни пашшахона тугилган айвонга ётқизадилар.

Бола. Дада, дадажон...

Хадича. Янглишмасам, сиз Муборак отин бўлсангиз керак?

Муборак. Ҳа, нимайди?

Хадича. Хайрият, соғ-саломат экансиз.

Иқлим биби. Лаббай? У нима деганингиз?

Хадича. Кеча Юнусобод гузарида ёш бир жувонни ўлдириб кетишибди. Қўлида китоблари ҳам бор экан.

Муборак. Ҳа-ҳа, ҳали-ҳозир болаларнинг дадалари шунақа деган эдилар.

Иқлим биби. Бемаҳал ўлимдан ўзи асрасин?

Хадича. Ҳозир одамлар оёғи билан эмас, оғзи билан юрадиган бўлиб кетишган. Қимдир ўша воқеани сизга йўйибди.

Сайдахмад овози. Яхшилаб эшитиб олинг! Бу, ҳали хамир учидан патир!

Хадича. Попоп машинада дорпеч, зардевор тикар экансиз. Узингизга ёққан нусхада бир жуфтдан тикиб берармикансиз деб келган эдим. Илтимос, йўқ деманг. Битта-ю битта қизим бор. Шунга. Орзу-ҳавас... (*Муборак ҳайрон.*) Эртага таг-туғларини олиб келаман. Мана, ҳозирча кори-хайрингизга яратиб турунг... (*Пул беради.*) Жон отин-ойи, қанча тез бўлса, шунча яхши. Бир жойга шошиб турибман, кейин келиб бафуржа гаплашармиз. Хайр. (*Кетади.*)

Иқлим биби. Қўча эшиги кечаси очиқ қолибдими? Қелган ким экан ўзи?

Муборак. Танайман.

Иқлим биби. Гапларидан мўсулмонга ўхшамайроқ кўринди.

Муборак. Нега? Паранжиси бор-ку! Ишониб пул ҳам ташлаб кетди.

Иқлим биби. Назаримда, бу аёл... Тагин ким билади, одам оласи ичида, дейдилар!

Муборак. Йўғ-э! Борди-ю, отин биби юборган бўлса-чи?

Овоз. Отин бибининг овози қулоғимдан кетмас эди. Бироқ кўз ўнгимда дам-бадам пайдо бўлган Попукнинг жажжи сиймоси, ишониб-ишонмай боқишлари, қаттиқ изтироб чеккан дилимга тасалли бергандай бўлди. Попукнинг истиқболини ўйлаган сарим мактаб ва талабаларнинг келажаклари хаёлимни олиб қочар эди. Хусусан, бошимга ёғаётган иснод жоласини эслаганимда, ташвиш келтирган ҳаёт кўни-кишга чорласа, жароҳатланган қалбим курашга, галабага талпинарди.

Учинчи кўриниш

Фақирона ҳовли. Ер бағирлаб кетган айвон. Уйга кирадиган пасттақкина эшик. Супага тўшалган кўрпачалар устида ухлаётган отин бибини Попук елпимоқда. Уйдан Саломат чиқиб келади.

Саломат. Бир қучоқ хивич мана шу ерда турган эди. Қўз юмиб очгунча ўчоққа тиқилибди. Тавба, ким қилдийкин? Отин бибимлар уйғонгунларича олиб келишса яхшийди-я. Қизалоқлар хивичга кетиб, хивич бўлиб қолишди.

Башорат. Келин ойи, оғзим бор деб, ҳар нечук гапларни гапира-верманг, ҳа! Отин бибим ухламайдилар. Муаккиллари, парилари билан акам бечоранинг дардига даво ахтаряптилар. Рикуюдалар!

Саломат. Қайдам, кўзимга ухлаётгандай кўриндилар.

Абдуазимнинг овози. Онаси, онаси... Ичим ёняпти!

Башорат билан Саломат овоз келган уйга кириб кетадилар. Отин бибининг хурраги баралла эшитилади. Попук уни елпиш билан овора. Новда кўтарган Каромат ва Муяссар бир-бирлари билан гижиллашиб кириб келадилар.

Муяссар. Вой-вой, нега менга алам қилар экан?

Каромат. Ҳай... *(Отин биби томонга ишора қилиб.)* Секин! Новдаларни нега мен кўтарар эканман. Олинг! *(Новдаларни супа ёнига ташлайди.)* Сизга керак, тозаланг!

Муяссар. Вой, ажамми зарур келибдими? Новдалар сизга керак, ўзингиз тозаланг!

Каромат. Вой, вой, оғзингизга қараб гапиринг! Нега менга керак бўлар экан?

Муяссар. Сизнинг дадангизга керак.

Каромат. Менинг дадам бўлсалар, сизнинг тоғангиз. Олинг, тозаланг!

Қизлар гижирлашаётган пайтда Попук оёқлари билан хивичларни суриб, супа орқасига яширди. Қизларнинг кўзларини шамғалат қилиб, хивичларни отхонага олиб кетаётганда Муяссар кўриб қолади.

Муяссар. Попук!

Каромат. Вой ўлмасам, бу нима қилганингиз?

Муяссар. Тўхта, қаёққа олиб кетяпсан?

Попук. Учоққа!

Каромат. Вой, вой. Биза қанақа қийналиб олиб келди-ку, була ўчоққа дейдила-я.

Муяссар. Бер, бу ёққа!

Каромат. Бояги хивичларни ҳам сиз ўчоққа тиққанмидингиз?

Муяссар. Бер дейман!

Ичкаридан Саломат чиқади.

Саломат. Олиб келдингларми? Қани энди, баргини тозаланглар, чаққон-чаққон.

Ниманидир олиб, уйга кириб кетади.

Попук. Ҳали бирам алам қилсин. Ма, ол!

Новдаларни зарда билан қизлар олдига ташлайди. Тўғри супага бориб, отин бибини елпий бошлайди.

Муяссар. Вой тавба, ажамми, алам қилармиш...

Саломат *(уйдан чиқиб).* Нега ҳаяллаб қолдинглар? Яна бир-бирларингиз билан...

Муяссар. Вой келинойижон, новда талашиб эсимизни ебмизми, новда қидирмаган еримиз қолмади.

Каромат. Рост, ойи, ҳовуз бўйига борсак, кишилар кўп экан. Бирпас кетишармикин, деб пойладик, ҳеч ҳам кетишмади. Ҳадеб мак-

таб, Муборак отин, яна, алланима гапларни гаплашишди. Кейин, отин оймларнинг ташқариларига бордик. Толга чиқаётганимда, Муяссархон оёғимни қитиқлаб, йиқитиб юборишларига сал қолди.

Муяссар. Мени қитиғим йўқ, сизда кўп, деб гап бошлаган манмидим? Нега буни айтмайсиз? Отин ойм келиб қолмасалар, мен билан юмдалашмоқчи эдингиз-ку!

Саломат. Бўлди-бўлди! Қани, новдаларни тозаланглар.

Каромат. Ҳалиги отин ойм: «Новдаларни кимга олиб борасизлар?» дедилар. Мен: «бизага», дедим.

Саломат. Қайси отин ойм?

Каромат. Ўзимизни отин ойм-чи... Муборак отин дейсиз-ку, ўшалар-де!

Саломат яна ичкарига кириб кетади.

Муяссар. Сиз доим одамни уялтириб юрасиз-а. Отин оймнинг олдиларида-чи, дарров мулойим супурги бўлиб оласиз.

Каромат. Вой, вой, отин оймларни кўриб уялиб кетдим-де! Кишиларнинг гапини эшитдингиз-ку! Кимсан, Муборак отин эканлар! Вой, ҳай, ҳалиги, уларда ўқиган одамнинг зеҳни тез очилар эмиш. Шу ростми?

Муяссар. Зеҳн?

Каромат. Ҳа, зеҳн. Кишилар шунақа дейишди-ку!

Муяссар. Зеҳн деган нима ўзи?

Каромат. Зеҳн бу... ҳалиги... ҳалиги-де!

Муяссар. Ҳалиги денг?

Каромат. Ҳа, Муяссархон, дадамлар мени янги мактабда ўқитмоқчилар. Сиз ҳам бормайсизми?

Муяссар. Билмасам, ойм юборармиканлар...

Каромат. Вой, Муяссархон, Попукка қаранг! Жинни-минимасмикин? Нуқул, кўзи новдада-я!

Муяссар. Ойиси мозорда туққан дейишади-ю, жинни бўлса бордир.

Каромат. Қилиқларига қаранг, ғалати-я!

Баралла хуррак отиб ухләётган отин бибининг тепасида сопи жўвадек елпиғич ушлаб турган Попук аввалига отин бибининг лаби билан пашша тутиб ўлдиришини томоша қиларди. Кейин унга яқинроқ бориб, ўлган пашшаларни каптига тера бошлади. Шу маҳал пайдо бўлган катта бир пашша отин биби атрофида давра олиб учади. Узига мазқул жой топади шекилли, аста пестлашиб, отин бибининг пешонасига кўнади.

Каромат. Вой ўлай, нима қилмоқчи?

Попук пашшани мўлжаллаб, отин бибининг пешонасига ҳалиги елпиғич билан солиб қолади.

Отин биби. Вой, ойижон, ойм... Вой, вой! Наузамбилло, наузамбилло. Ҳой, ким бор-ей! Вой бошим.

Уйдан югуриб Башорат билан Саломат чиқадилар.

Амуди гарон, санги палаҳмон билан гард-гард қилгандай бўлди. Вой бошим-ей...

Башорат. Ана, эшитдингизми? Муаккиллар, парилар билан рикўга бориш осон эмас.

Отин биби. Попук, ҳой Попук, қаёққа гумдон бўлдинг?! Вой, бўйинг қаро лахатда чуригур, шу ерда экансан-ку! «Ҳа» десанг тилинг танглаингда қотармиди? Нега бўзраясан?

Башорат. Ҳой минғайган, лаббай, отин бибижон, десанг-чи!

Отин биби. Вой, вой...

Саломат. Вой ўлмасам, ғурра бўпти-ку, отин бибижон.

Отин биби (*пешонасини пайпаслаб*). Тавба, ғурра бўпти, ҳа!
Башорат. Бу мўъжиза! Муаккиллариңиз, парилариңиз башо-
рат кўрсатибди.

Отин биби. Бу хонадоннинг юки оғир экан. Вой-вой... Попук,
ҳай Попук, азон товуши эшитилдими? Нима, оғзингга сўк солганми-
сан? (*Бошқаларга.*) Сизлар-чи? Сизлар ҳам эшитмадиңларми?

Башорат. Отин бибижон, ўзингизга аён...

Отин биби. Бу атрофда хўроз ҳам йўқми?

Башорат. Хўроз-ку, борликка бор-а. Аммо жиғилдонига дон ти-
қилганми, бугун қичқирмадиёв... Қизлар, сизлар-чи, эшитмадиңларми?

Қизлар бошларини тебратиб, «йўқ» ишорасини қиладилар.

Отин биби. Сен-чи, Попук?! (*Попук индамайди.*) Эшак-чи?
Эшшак ҳам ҳанграмадими? (*Попук ҳамон жим.*)

Башорат. Пашша учса билинарни, бугун нимагадир ҳанграга-
нини ҳам пайқамай қолибмиз. Сизлар-чи, қизлар?

Қизлар яна бошларини чайқаб, «йўқ» ишорасини билдирадилар.

Отин биби. Кўзингга ўқ теккур, Попук, биронта мушукни топиб
кўзига қара. Кўзининг ғўласи, қорачиғи алифдай чўзилганми, ёки
нўхотдай бўлиб бўртиб турибдими, дарров билиб кел. Намозим қазо
бўлиб кетди. (*Попук кетади.*) Уҳ, бу кўргулик ҳам бор экан мен шўр-
ликка. Хивич тайёрми?

Башорат. Тайёр, отин бибижон, тайёр.

Отин биби. Жонлик-чи?

Башорат. Кўз юмиб очгуниңизча муҳайё-де, отин бибижон.

Қизларнинг қулоқларига ниманидир шивирлайди. Қизлар кўздан йўқоладилар.

Отин биби. Саломат!

Саломат. Лаббай.

Отин биби. Сен ҳам қизингни янги мактабга бермоқчи бўлиб-
санми? Эринг гаплашиб кел, дедими?

Башорат. Мени кўрмаганларида, қизларини икки қўллаб топши-
риб келардилар.

Отин биби. Муборакка ёндошма! Уларни худо қўш қўллаб ур-
ган. Қайнонаси илгарилари бинойидек кўрар эди. Мактабимга, ризқ-
насибамга кўз тикди-ю, ўзининг ризқига кўз тегди. Домла-имомлар
мактабини ёпиб таъзирини беришди. Олло деган қулман! Қарғишимга
учраб, тўсатдан кўр бўлиб қолди. Муборак ўша бадкирдорнинг кели-
ни-да! Ичкаридан Абдуазимнинг «Сув, сув» деган нимжон овози эши-
тилади. Саломат югуриб ичкарига кириб кетади.

Башорат. (*хивичларни отин бибига узата туриб*). Отин биби-
жон, нимагадир юрагим ғаш.

Отин биби. Акангни ўйлаётгандирсан-де?!

Башорат. Йўқ. Қанчадан-қанча мушкулкушод, биби сешанба
онамларга атаб ўқиб юбордиңиз. Ҳануз Мирсултондан дарак йўқ.

Отин биби. Бо, худо, ҳалиям ўша, бемеҳр эрингни ўйлаб ўтириб-
санми? Уқилган дуо бекор кетмайди. Уша, оралариңдан қора мушук
ўтиб, аразлашиб юрган пайтиңда, дам урганимдан кейин ўзи кириб
келганмиди? Қўп ошиқма. Бу гал ҳам ўз оёғи билан кириб келади.

Хаста ётган уйга кириб кетадилар. Майдон томондан хўроз қувлаб қизлар ки-
радилар.

Муяссар. Ҳа балога учрагур, тутдиргиси йўқ!

Каромат. Ма, ту-ту...

Муяссар. Вой ўлмасам, қаранг-қаранг. Нима қияпти? Кўзини
юмди. Раҳмингиз келганини билдими дейман...

Каромат. Паррандалар одамга ўхшар эмиш. Дадам шунақа дейдилар.

Муяссар. Тутмасак нима қилади?

Каромат. Тутмасак бўлади-ю, аммамла, кейин, отин бибим айтганлар.

Муяссар. Рост, биз тутмасак, кейин Попукка айтишади.

Каромат. Ҳа-я, Попукхон борла-ку!

Муяссар. Қароматхон, менга қаранг, Попук жуда ғалатиякан-ку-а? Уришга уриб яна жим туришини қаранг.

Каромат. Вой тавба, қаранг-а... Ушанда айтворай-айтворай дедим-у, айтгани қўрқдим.

Муяссар. Отин бибини урган сизни аярмиди. Индамасдан ажаб қилдингиз. Мен ҳам айтворишимга сал қолди-да. Худди, отин бибини кичкина қилиб қўйганга ўхшайди-я!

Каромат. Рост-рост, худди ўзлари-я!

Муяссар. (*хўрозга тикилиб*). Вой, кўзини очди.

Каромат. Айтмадимми, гапга тушунади деб.

Муяссар. Хўрозжон, ўзинг кўриб турибсан. Тоғамла оғир касалла. Сенсиз тузалмас эканла. Отин бибим ёлғон гапирмайдилар-ку, ахир. Шунақа, сени тутмай иложимиз йўқ.

Каромат. Сен тутилмасанг, бизларни уришишади. Сен бизага ачинмайсанми?

Муяссар. Биз сени қувиб чарчатсак, хафа бўласан.

Каромат. Сен хафа бўлсанг, биз ҳам хафа бўламиз.

Муяссар. Ундан кўра, ўзингни ҳам, бизни ҳам қийнамай, секингина тутилиб қўяқол. Гапимизга ишонмасанг, мана, кўзимизни юмиб, жим турамиз.

Қизлар кўзларини юмиб, панжалари билан юзларини тўсадилар.

Ҳа, жим қараб турамиз, секин-секин келавер. (*Панжалари орасидан мўралаб*.) Кел, вой турган жойида ухлаб қолибди-ку!

Қизлар хўроз устига ўзларини отиб, уни тутадилар. Хурсандчиликдан қийқириб, чапак чалиб юборадилар.

Каромат. Бечора очликдан сулайиб қолган экан-ку, ухлаб қолди, деб ўтирибмиз.

Башорат (*ичкаридан чиқиб*). Тагин нима гап? Отанг уйда бир ҳолатда ётсалар-у, сен бўлсанг... (*Хўроз қизлар қўлидан чиқиб қочади*). Нега бўзраяпсизлар, ушланг! Узоққа кетиб қолмасин, ушланг! Тез тутиб келинглар.

Уйга кириб кетади.

Попук (*қизларга тўқнаш келиб*). Қалтаклар қани.

Каромат. Қанақа қалтак?

Муяссар. Бояги новдалар шекилли...

Каромат. Йўқ.

Хўроз тутгани югуриб кетади.

Муяссар. Мушукни тутиб кўзини кўрдингми? Шуни гапирсангчи! Қалтак қани эмиш...

Попук. Ҳали шошмай тур, шундай алам қилсинки...

Муяссар. Вой ахамми, алам қиладимми?

Попук Абдуазим ётган уй олдига бориб тўхтади. Ичкаридан хивичларнинг пахта савалаётганга ўхшаб чиққан овози орасида отин бибининг дуо ўқиётгани эшитилади. Аҳён-аҳён мажруҳнинг заиф инграши ҳам эшитилиб қолади.

Муяссар (Попук ёнига келиб). Нима бўляпти?
 Попук. Кўр эмассан-ку, қара! (Муяссар ичкарига мўралайди.)
 Муяссар. Вой ўлмасам...
 Попук. Ҳа, ажамми, қизиқми?!

Хўроз кўтариб Каромат келади.

Каромат. (Попукка.) Нима-а?..
 Попук (масхаралаб.) Нима-а?! Ана, олиб келган хивичингни кўр! Хивич!

Муяссар. Кароматхон...

Каромат. Вой, вой... Кимни уряптилар? Дадам бояқишни-ку!

Попук. Томоша қалай, қизиқми? Кўринглар! Ҳа, кўринглар!

Каромат. Нега унақа дейсиз? Вой, ёмон қиз экансиз-ку!

Попук (аччиқ киноя билан). Ҳа, алам қилсин, ёмонман! Шунақа ёмонман! Кўпроқ хивич олиб кел!

Каромат. Ий... бўлди... урманг-урманг... (Эшик очилиб Башорат чиқади.) Аммажон... (Башорат қучоғига ўзини ташлайди.) Дадам... ўзлари касаллар-ку!

Муяссар. Ойи, одам касал бўлса шунақа калтаклайдими? (Ичкаридан терга ботган, сочлари тўзғиган отин биби чиқади).

Отин биби. Попук, ҳой Попук, қайси лахатдасан?

Башорат. Отин бибижон, етмиш икки хил дардга даво тасбеҳингиз бор эди-ку, ўшани сувга чайқаб ичирсангиз қандай бўларкин?

Отин биби. Мадинаий мунавварадан келган қаҳрабо тасбеҳ — захри муҳрони айтяпсанми? Попукни топган куним йўқотганман. Бўлганида қанийди. Ташландиққа раҳм қиламан деб шундай табаррук тасбеҳдан ажралдим.

Ичкаридан Саломат чиқади.

Башорат. Ҳа, келинойи?

Саломат. Ичган сувларини қайтариб ташладилар. Оёқ-қўллари музляпти. Қўзларини парда босяпти.

Отин биби. Гуноҳларини айтиб, оллога сизин, оллога!

Башорат. Қозонга яқин юрсанг, қораси юқар, ёмонга яқин юрсанг балоси. Имони йўқ. Муборак отинга яқинлашманг деб минг марта ба айтгандирман...

Дарвоза тақиллаб, «Абдуазим ака, Абдуазим ака» деган овоз эшитилади ва кетма-кет Хадича опа, Абдурахим ва бир-иккита комсомоллар кириб келадилар.

Вой, ўлмасам, тинчликми, ўзи?

Абдурахим. Қасал қаерда?

Башорат. Қанақа касал?

Хадича. Қизча, дадангиз қайси уйдалар?

Каромат (йиғлайди).

Абдурахим. Юринг, ўртоқ дўхтир.

Абдуазим ётган уйга бошлайди.

Башорат. Буларга ким дарров дарак бера қолибди?

Саломат. Ҳа, отин бибижон?

Отин биби. Ювиқсизларнинг юзини кўришга тоқатим борми, қизим! Кечга томон хабар оларман. Попук, хўрозни ол.

Саломат. Бир оз турсангиз бўлармиди?

Башорат. Тагин ким билади, кечгача...

Отин биби. Бандачилик, бир нима деб бўлмайди. Аммо, худодан қолманглар. Балиқ қорнида ул соҳиб каромат, чилла ўтирди-ю чиқди саломат. Ол қулим, деган бўлса, бу касал нима деган гап. Тегирмонга ташса бутун чиқади. Ҳа, шундай, худога амонат топширдим.

Попук қўлидаги хўрозни тортиб олиб, қўлтиғига уради-да, паранжисини қийшайтирганча Попукни судраб, тез жўнаб қолади.

Қаромат. Ойижон, отин бибим нега хўрозимизни олиб кетдилар?

Саломат. Расми шунақа. Аталган хўроз олиб кетилади.

Қаромат. Дадамлар учун сўямиз, деган эдилар-ку?

Саломат. Кичкина қиз бунақа нарсаларга аралашмайди. (Ўзича.) Ростанам, қон чиқармадилар-ку!

Абдураҳим (ичкаридан чиқиб). Бу, ўтакетган ваҳшийлик-ку! Баданида бирон энлик соғ жойи қолмабди-я. Эҳ, ноинсоф фолбин! Тоғора борми? Тоғора беринг.

Башорат. Ҳой, жиғибийрон йигитча, ҳеч кимдан сўрамай-нетмай дўхтир олиб келибсиз? Бу ёғи нима бўлади?

Абдураҳим. Лаббай, гапирдингизми?

Башорат. Ҳақи, дўхтир ҳақи деяпман.

Абдураҳим. Ташвиш тортмай қўя қолинг. Дўхтир бепул кўради.

Тоғорани олиб, ичкарига кириб кетади.

Башорат. Вой ажамми, бепул эмиш?

Саломат. Дўхтир бепул кўради дедими? Ё тавба!..

Башорат. Ҳалво деган билан оғиз чучимайди, келинойижон? Келинни келганда, сепини ёйганда кўр, дейдилар!

Муяссар. Ойи, Қароматхон янги мактабда ўқир эканлар...

Башорат. Нима дединг?

Муяссар. Мен ҳам борсам майлими?

Башорат. Дард, сенга янги мактабга боришга бало борми? Иўқол!

Қаромат. Муяссархон, нега хивич олиб келдик-а, одамга алам қиляпти!

Уйдан Хадича, Абдураҳим ва бирга келганлар чиқади.

Саломат. Нима... Тузалиб кетадиларми?

Хадича. Икки томонлама зотилжам бўлганлар. Аҳволлари оғир. Аптекадан мана шу дорини тез олиб келиб, ичириш керак. Уколга ўзим келаман.

Саломат. Аптека?

Абдураҳим. Дорихона. Хадича опа, менга беринг. Булар қиди-топгунларича ўзим бориб кела қоламан.

Саломат. Худо-ё, барака топинг. Турпоқ олсангиз олтин бўлсин!

Абдураҳим. Холажон, раҳматни менга эмас, эшитган ҳамон ҳамма ишларини йиғиштириб, югуриб келган Хадичахон опамларга, мана бу шифокорга айтинг!

Хадича. Раҳмат! Менимча, миннатдорчиликни мендан кўра, бизларга хабар берган Муборакхон опамга айтсалар ўринли бўлади.

Саломат. Вой ўлмасам, ҳали сизларни отин пошша юбордиларми?

Хадича. Ҳа, яхшиямки, Муборак опа билиб қолибдилар. Бўлмаса болаларингиз етим бўлиб қолар экан.

Саломат. Вой, умрларидан барака топгур, отин пошша-э!

Хадича. Ҳа, Муборакхонга яқин бўлган зоелик кўрмайди. Олижаноб аёл!

Ҳаммалари хайрлашиб чиқиб кетадилар.

Башорат (ўзича). Дўхтирга юборган ҳам Муборак отин бўлса... Вой, яшшамагур устомон-э! Бу, ҳали, кўп наъма кўрсатмаса гўрғайди!

Иккинчи парда

Тўртинчи кўриниш

О в о з. Ҳаётий режалар хонадонларнинг эшикларини тақиллата бошлади! Эски шаҳар маориф шуъбаси Октябрь район большевиклар партияси қўмитаси раҳбарлигида ҳаётий режалар белгилади. Бу — бир томондан, ўзбек хотин-қизларидан муаллималар тайёрлаш бўлса, иккинчи томондан, янги мактабга камбағалларнинг болаларини, хусусан, қизларни жалб этиш чоралари эди.

И ў т к и н ч и. Ҳаммаси одам учун!

О в о з. Ҳа, одамлар аҳил-иноқ, яхши ҳаёт кечиришлари учун!

И ў т к и н ч и. Шундай экан, нега ўша кун сизга, ҳаётингизга суиқасд қилишди. Шу кунгача сабаби маълум эмас?

О в о з. Янги давр саҳифаси варақланган сари ранг-баранг тўсиқлар, кутилмаган ҳодисалар кетма-кет чиқиши муқаррар! Мен, ўша кун маориф уйидан хурсанд бўлиб қайтаётган эдим. Қулоғимга «Отин ойи» деган додлаш эшитилди. Атрофга қарасам, ҳеч ким йўқ. «Менга шундай туюлгандир» дедим-у, боламни бағримга босганимча уйимга кетдим. Кейин эшитсам, Попукхон кўриб қолиб дод солмаганида, мени ўлдиришар экан.

И ў т к и н ч и. Сиз уларнинг арпасини хом ўрганмидингиз? Нега улар сизни ўлдирмоқчи бўлишди!

Сайдахмад хўжанинг ҳовлиси. Иқлим биби намоз ўқимоқда. Кампирни кузатиб турган Каромат бола олдига боради.

К а р о м а т. Бувингиз нега унақалар?

Б о л а. Нима, унақа?

К а р о м а т. Кўзлари очиқ-ку, кўрмайдиларми?

Б о л а. Яқинда шунақа бўлиб қолдилар. Кўзлари кўрмасаям, ўзлари кўрадилар.

К а р о м а т. Вой, тавба!

Б о л а. Мозористонда чилтон-опала шўр тупроқ сешиб юборган экан.

К а р о м а т. Мозористонда-я, вой ўлмасам.

Б о л а. Дадамлар ўша опалани билар эканлар. Таъзирини бериб қўяй десалар, бувим, йўқ дейдилар. Чилтон-опаланинг жазосини худо берармиш. Ҳа, жазосини тортадиган кун яқин қолганмиш. Бувим шунақа дедилар. Мозористонга борганмисиз?

К а р о м а т. Йўқ, ўзингиз-чи?

Б о л а. Бувим тез-тез бориб турадилар. Ушанда мениам оборинг десам, ҳеч ҳам обормайдилар.

К а р о м а т. Нега-а?

Б о л а. Билмасам ҳа, ҳалиги Попукни қабристон туққанмиш. Шу ростми?

К а р о м а т. Вой, ҳа-я, Попукхонни ҳамма шунақа дейди. Шу ростмикин-а? Кеча кун Попукхон йўқолиб қолибдилар. Отин бибининг қидирмаган жойи қолмабди. Кейин янги мактаб бор-ку, ўшатдан топиб келганмишлар. Отин биби: «Яна шунақа қилсанг, онангникига ҳайдаб юбораман», деб тозаям Попукхонни уришибдилар. Ҳайдаб юборсалар, бечора нима қилади?

Б о л а. Онасининг олдига, мозорга боради.

К а р о м а т. Вой, уланиям кўзларига чилтон-опала шўр тупроқ

сочиб юборса-чи? Попукхон ҳам бувингиздақа бўлиб қоладилар-ку!
 Бола. Дадамга айтаман, чилтонларнинг таъзирини бериб қўядилар.

Каромат. Попукхон бугун бизниқига келадилар. Келиб қолган бўлсалар ҳам ажаб эмас. Юринг, ўзларига айтамин.

Бола. Йўқ, ҳозир бизлар бир ёққа кетяпмиз.

Каромат. Отин ойимлар кийингунларича чиқиб келамиз. Юринг, юра қолинг.

Югуриб чиқиб кетадилар: Уйдан гаплашиб Муборак билан, коса-қошиқлар кўтарган Саломат чиқади.

Саломат. Поччангизнинг койиганларига қарамай, бир варакайига гапириб кетдилар. Қани, энди уларни тўхтатиб бўлса... Попук сизнинг уруғингиз эмиш. Худонинг бандаси изза тортмасин деб, отин бибилама ҳаммасини ичларига ютиб келган эмишлар. Поччангиз: «Ҳой, яхшилиқни билмаган кўрнамак», деб бақриб қолдилар-у, Башоратхон дабабадан тушдилар. Яраш тўйи сал бўлмаса, ғалвага айланиб кетган эди.

Башорат (келади.) Келин ойи, уйда меҳмонлар ўтирса-ю, сиз бу ёқда гап қувиб юрсангиз... Яхшиямки, қизингиз айтиб қолди. Бўлмаса сизни эшикма-эшик қидириб юардим.

Саломат. Мачитга борсам, лаби учган, синиқ товоқлардан бўлак беш-ўнта сопол лаган турибди. Лаганларни...

Башорат. Отин биби кутиб қолдилар!

Саломат (Муборакка.) Ойингизни ҳам олиб чиқинг, поччангиз хурсанд бўладилар. Хўпми, отин пошша?

Башорат. Биронта кўнгила қоладиган гап-мап аралашмаган бўлса, чиқмай нима қилардилар. Девордармиён қўшнилар-ку!

Пауза

Саломат. Хўп, чиқинг-а... (Кетади).

Башорат. (Иқлим бибига ишора қилиб). Шайтоннинг васвасасига ботай дебмиз-ку! Отин ойим намоз ўқияптилар ҳам демайсиз. Қани, бу ёққа келинг. Отин пошша, сизга ўргатишнинг ҳожати йўқ. Ақли расо жувонсиз. Ҳар нарсанинг келар-кетарини биласиз. Оғримаган бошга олтин исирга деган экан машойиҳлар. Шайтон дилига «жо» бўлганларнинг гапига кирмасангиз кунингиз ўтмайми? Олло бандасини беризқ яратмаган-ку! Нятингиз, болаларни ўқитиш бўлса, қизларимизни уйингизга юборамиз. Бемалол ўқитаверинг.

Муборак. Яширинча денг?

Башорат. Ҳа, яширинча. Яширинча нималар бўлиб кетмайди бу кўҳна оламда. Қалтадум афандилардан қўрқаётган бўлсангиз, у ёғини отин бибиларга қўйиб беринг. Отин биби ҳам якка эмаслар. Уларни ҳам қўллайдиганлари бор. Нима дейсиз? Жуда ўйланиб қолдингиз?

Муборак. Янги мактабдан намунча қўрқмасангиз. Ундан биронта одам ёмонлик кўрибдими?!

Башорат. Донолигингизга гиргиттон бўлай, отин пошша, гап шунда-да! Ёмон олдин билинмайди. Яхши кўринади. Кейин билиб қолинганда, кеч бўлади.

Муборак. Янги мактабга яхши ният билан бориб, кейин бузилиб чиқади, демоқчимисиз?

Башорат. Ақлингизга гиргиттон бўлиб кетай, отин пошша, янги мактабга кирганлар аввало ҳақ саломини унутар экан. Олтидан катталар ўтса, мум тишлаган бузоқдай бўзрайиб турар экан. Кейин, шундай балойи-нафс, васвасасига гирифтор бўлар эканки, кўзига ўзидан бўлак на ота-она, на қавм-қариндош ва на таълим берган устоди кўри-

нар экан. Нукул бўлгани сари, яна бўлай деб, босар-тусарини билмай қолар экан. Бамисоли кеккайган ғоз! Янги мактабни битириб чиққанлар фитна, фиску-фужурда шайтонга дарс берадиган бўлиб етишар экан...

Муборак: Отин бибингиз шундай дедиларми?

Башорат: Ҳа, отин бибимлар ҳаммасини биладилар. Олдиндан биладилар. Қаромат қиладилар. Янги мактаб берадиган таълим, билим — имони йўқ, динсиз кофирларга мансуб!

Муборак:

Кимки билимсизлик зиндониде гум,
Гадодир тиллоси бўлса ҳам юз хум!

Башорат: Вой, ахамми, юз хум тиллоси бор одам гадо бўлар эканми?

Муборак:

Тилингни сўзлашга соз, муҳаё қил,
Тилингни ўқ қилу, ақлингни ё қил.

Башорат: Тил ўқ бўлса, ақл ё бўлармиш?.. Вой, шуям таълим бўпти-ю!

Муборак: Шундай ҳикматли сўзларини айтган Абулқосим Фирдавсий, Хисрав Деҳлавий, Абдулқодир Бедилдек орифлар, фозилларнинг ҳам имони йўқ, кофир, дерсиз?

Башорат: Гиргиттон бўлай, отин пошша, мусулмон одам ҳеч замонда номини бедил қўядими? Абдуқодир-у Бедил?! Бедилга бало борми?

Муборак:

Савод илм мояси, илм — ҳаёт кўзи.
Ҳаёт талаб этсанг, бу савод ўзи.

Башорат: Янги мактабга отин ойи бўламан деб ёдламаган байтингиз қолмаганга ўхшайди, отин пошша.

Муборак: Худодан бўлибми ёки ёши тўлмасдан узатилгани сабабми, бир бандан мўминнинг қизи узоқ вақт фарзанд кўрмайди. Бечора аёлни ёқтирмаган одамлар турли-туман бўхтонларни тарқатишади.

Башорат: Вой ахамми, ростдан-а?!

Муборак: Бунақа гаплар фиску фужурга кирмайдими?

Башорат: Ким бўлди экан у бало?

Муборак: Отин бибингиз!

Башорат: Вой, вой, бу нимаси? Отин бибим таг-тугини билмасалар гапирмайдилар. Фисқ-фужур дегани уялинг! Попукни қабристондан топган кунлари қайнонанинг мазорда юрганлари ростми? Рост. Отин бибимларни кўра солиб қочиб қолганлари ростми? Рост. Хўш, нега қочадилар?

Иқлим биби: (намозини тўхтатиб.) Башоратхон, гап билган топиб гапиради, билмаган қошиб, дейдилар.

Башорат: Ҳай отин ойи, оғзингизга қараб гапиринг, тўғрисини айтиб ит бўлдикими?

Иқлим биби: Кўрганни эшитган енгади, деб шуни айтади-да. Уша куни отин бибингизнинг ўзлари нима қилиб юрган эканлар. Кимдир чақалоқни ташлаб кетади-ю, уни топиш менга насиб қилади, деб борган эканларми? Ҳа, оёқ югуруги ошга, тил югуруги бошга, дейдилар. Шунақа, гап кавласанг, гап тагидан гап чиқа беради. Отин бибига бориб айтинг, қариган чоғларида одамларни чалпиш уларга ярашмайди.

Башорат: Энди келиннингиз «Мен ҳақ, улар ноҳақ!» деб

минг ёққа бошларини урмасинлар, дод солмасинлар ҳеч ким гапларига ишонмайди. Номлари аллақачон ёмонлиққа ёйилган. Ҳалиям отин бибидан қолмасинлар. Отин бибимлар «Суф!» десалар, сув тескари оқади-я. Доми-дараксиз йўқолиб кетган Мирсултон кеча кечқурун бир хуржун нарса кўтариб, ўз оёғи билан кириб келди. Ҳа, шунақа, жонингизга отин бибимларнинг дам уришлари-ю, қолаверса тавба-тазарругина оро киради, гиргиттон! (*Кетади*).

И қ л и м б и б и. Муборакхон, қизим...

М у б о р а к. Ойижон...

И қ л и м б и б и.

Шамдек бўл, шамни кўр, куйиб қалбу тан,
Ўзгалар базмини қилади равшан.

М у б о р а к.

Булут бўл, сув бериб қуйганда ёмғир,
Гулни ҳам, хасни ҳам суғорар бир-бир.

И қ л и м б и б и.

Ёдингдами, айт-чи сен туғилган он,
Барча хандон эди, сен эса гирён...

М у б о р а к.

Шундай яшагинги, кетар чоғинда,
Барча гирён қолсин, сен боргил хандон!

О, байтларингиз ҳақ, мавлоно Жомий... Нима қилай; қўлимдан келмайдиганга ўхшайди.

И қ л и м б и б и. Ундай деманг, жон болам, улуг мутафаккир мавлоноларнинг арвоқлари мададкор бўлсин!

М у б о р а к. Кошқийди, ойижон... Кўриб турибсиз-ку. Ожизлик қиляпман, ожизлик!

С а й да ҳ м а д (*келиб*). Тараддудингиз бошқача, йўл бўлсин?!

М у б о р а к. Йўқ, ҳалиги...

С а й да ҳ м а д. Тағин, ғалвасиз бошингизга фаол комсомол Фотининг кунни тушиб ўтирмасин?

И қ л и м б и б и. Яна нима гап? Нима бўлди, болам?

С а й да ҳ м а д. Келинингизни йўқлаб ҳеч ким келдим?

И қ л и м б и б и. Тинчликми ўзи?

С а й да ҳ м а д. Янги мактабга келинингиздан бошқа муаллима кўриб қолиптими? Келинингиз ўқитадиган бўлса, гўё ҳамма янги мактабга қизларини икки қўллаб топширармиш. Келинингиз худди хотинлардан чиққан авлиё-ю, ўқитиши «каромат». Маҳалла-гузар катталарининг, домла-имом, сўфиларнинг замзамаси бўлакча. «Хотинингизнинг тизгинини бўшроқ қўйибсизми?!» Пичинг, киноялар камлик қилгандай, яна мишмишлар чиқиб қолибди.

Х а д и ч а н и н г о в о з и. Отин ойи, ҳў, отин ойи...

С а й да ҳ м а д. Ана, кўзим учиб турувди! (*Муборакка қараб, сўнг онасига*). Қаёқдан келган бўлса, ўша ёққа жўнасин! Қиритманг!

И қ л и м б и б и. Йўқлаб келган бир бандаи мўминни киритмай бўладими, ўғлим?

Х а д и ч а н и н г о в о з и. Отин ойи, отин ойи...

С а й да ҳ м а д. Келин керак бўлса, уйга йўлатмайсиз, вассалом!

И қ л и м б и б и. Сизни сўрашса-чи?..

С а й да ҳ м а д. Йўқ денг, дедим-ку, йўқ денг!

И қ л и м б и б и. Вой, ўлмасам, кексайган чоғимда бир камим ёлғонлаш қолувдим?

С а й да ҳ м а д. Зарурият туғилганида ёлғонлаш гуноҳ эмас, балки савоб экан!

И қ л и м б и б и. Вой болам, эс-хушингиз жойидами?

С а й д а ҳ м а д. Узлари-чақиртирмасалар, бормас эдим. Исмоилхон домланикига борсам, халифалари чиқиб, домлам йўқ, дедилар. Библи турибман. Меҳмонхонада тиловат қиляптилар. Учрамаганимга ҳазор бор шукур, гапларидан дилим вайрон бўлиши аниқ эди. Аммо, халифалари кўзини лўқ этиб, ёлгон гапирди-я! Кечқурун, халифаларининг гапини ўзларига айтсам, «Зарурият туғилгач ёлгонлаш гуноҳ эмас, билъакс савоби мутлақий» дедилар. Мусулмончиликни сув қилиб ичиб юборган домланинг фатволарига нима дейсиз? Домла ҳам сиздек кекса-ку! Гап шу: киритманг! Янги мактабга борадиган келинингиз йўқ! Х а д и ч а. Ҳеч ким борми? (Кириб келади.) Ассалому алайкум!

Жимлик, Сайдахмад хўмрайганча уйга кириб кетади.

Ҳаво анчагина дим бўлиб кетибдими? Мани танияпсизми, отин оий?

И қ л и м б и б и. Келинг, болам, келинг.

Х а д и ч а. Мен Хадичаман. Мўмин кофирнинг қайлиги.

И қ л и м б и б и. Илоҳи қўшганингиз билан қўша қаринг.

Х а д и ч а. Муборакхонни олиб кетгани келдим.

И қ л и м б и б и. Муборакхон, Хадича опангиз келибдилар.

М у б о р а к. Келинг, келинг, қани бу ёққа.

Х а д и ч а. Раҳмат, шу ер ҳам бўлаверади.

И қ л и м б и б и. Йўқлаб келибсиз, илоҳи ота-боболарингизнинг арвоҳлари қўлласин. Омин.

Фотиҳа қиладилар. Уйдан Сайдахмад чиқади. Қўлтиқтаёққа суянганча хотинига тикилади.

С а й д а ҳ м а д. Хўш, маслаҳат нимага қарор топди?

М у б о р а к. Опа, эплармиканман?

Х а д и ч а. Эплейсиз. Албатта, эплейсиз!

М у б о р а к. Шу, ҳалиги, ёш болалик бўлсам...

Х а д и ч а. Янаям яхши, келаси йил ўзингиз ўқитасиз.

М у б о р а к. Мана, кўриб турибсиз, қайнонам...

Х а д и ч а. Оғирликлари тушадиган кампир эмаслар. Шундайми, отин оий? (Сукунат.) Сиз нима дейсиз Сайдахмадхўжа ака? Биз Муборакхонни Чорсудаги «Нодира» мактабига юбориб ўқитмоқчимиз.

С а й д а ҳ м а д. Энди муаллималик қолиб, ўқиш чиқдими?

Х а д и ч а. Муаллималикни ҳам қилаверадилар, ўқишни ҳам ўқийдилар.

С а й д а ҳ м а д. Калава чулғовчиларга ип топиладиган бўпти!

М у б о р а к. Хадичахон опа, ишонасизми, ҳиқилдоғимга келди.

Х а д и ч а. Одамлар гапираркан, деб савобли ишдан бош тортмоқчимисиз?

М у б о р а к. Савоб иш қиламан деб, қачонгача бошим маломатдан чиқмайди. Янги мактаб деган пайдо бўлди-ю, на уйда, на кўчада ҳаловат бор. Қаерга бормайин, мани дostonим.

Х а д и ч а. Дoston-дoston. Ҳм... Муборакхон, мундоқ ўйлаб кўринг-а! Сизни нега дoston қилишяпти. Сиздек отин оий янги мактабга бориб, эл-юрт қизларини ўқитса, кимга фойда-ю, кимга зарба? Авом халқнинг болалари янги мактабга тўпланса, хат-саводи чиқади, оқу қорани ажратади. Ҳуқуқини ҳимоя қилади. Шундай шарафли ишга онангиз ёки эрингиз юбормаяптиларми? Нега бош товляяпсиз? Сиз муаллималик қилмасангиз, сизни дoston қилганлар муддаосига етади.

М у б о р а к. Етса етар, жонимдан тўйиб кетдим.

С а й д а ҳ м а д. Ҳар қалай қулоқ тинчийди-ку!

Х а д и ч а. Йўқ, тинчимайди, баттар бўлади.

И қ л и м б и б и. Йиқилганни тепкилайдилар, демоқчимисиз, болам!

Хадича. Ҳақ гапни айтдингиз, отин ойижон! Муборакхон муаллима бўлсалар, яккаланиб қолмайдилар. Йиқилганларида қўллаб-қувватлайдиганлар бўлади.

Сайдахмад. Шу афандилар қўлтиқлайдиларми?

Хадича. Аввало, ҳар қандай балодан меҳнат, одабийлик сақлайди. Қолаверса, мактаб, эл-юрт четда турмайди. Илм энг яқин ва чинакам мададкор бўлади. Афсуски, қулоғим тинчисин деб шундай савобли ишдан бош тортяптилар.

Кимки ҳаёт шомин илм ила ёқди,
Ҳаёти асрлар сўнмади, балқиди...

Муборакхон, маориф уйга борганингизда кўрасиз. Қандай гаплар бўлади, эшитасиз. Ҳар ҳолда қадамингизни дадил олға ташлаганингиз маъқул! Қани, бўла қолинг!

Муборак (ўзича.)

Шамдек бўл, шамни кўр, куйиб қалбу тан,
Узгалар базмини қилади равшан.

Бола (югуриб келади). Ойи, ойи... Кароматнинг аммалари манга «Попук опанг бўлиб қолса, нима қилардинг», дедилар. Попук опа яхши қиз-ку, опа бўла қолсинлар. Уйга олиб келайлик. Жон ойи, хўп, денг.

Сайдахмад. Нималар деяпсан, тентак?

Иқлимбиби. Попук қанақасига сизга опа бўлади, бўтам?

Бола. Отин биби Попук опани, онангникага ҳайдаб юбораман, деб уришар эканлар. Ҳайдаб юборсалар, бечора мозорга борадимми? Уларниям кўзларига чилтон-опала шўр тупроқ сешиб юборади-ку!

Муборак. Нима қил, дейсиз кўзичоғим?

Бола. Келинг, ҳа денг. Попук опани олиб келайлик.

Муборак. Майли, розиман.

Муборак боласини бағрига босади.

Хадича. Қани, кетдикми? Отин ойи, фотиҳа беринг.

Иқлимбиби. Кошкийди, кўзим ногирон бўлмаса, жон-жон деб мано борар эдим.

Сайдахмад. Ойи, маҳалла-гузар болаларини хат-саводли, оқу қорани танийдиган қиламан, деб кўздан ажралдингиз-ку. Энди... Фотимадек фаол аёллар нима бўлди? Бу ёғини ўйламайсиз, чоғи? Ахир, келинингиз дунёга икки марта келмайди-ку! Гапингиз дўстнинг гапи эмас, ойи!

Муборак. Тўғри, киши дунёга икки марта келмайди, аммо...

Овоз.

Ёдингдами, айт-чи, сен туғилган он,
Барча хандон эди, сен эса гирён.
Шундай яшагилки, кетар чоғинда,
Барча гирён қолсин, сен боргил хандон!

Муборак. Бир бошга бир ўлим! Кетдик, опагон!

Охирги кўриниш

Овоз. Синфий душманлар қизлар мактаби муаллималарининг ҳаётларига хавф туғдирган оғир, хатарли пайтда мактаб маъмурияти мени чақиртирибди. Ҳафтанинг биринчи — шанба куни ўқиш бошлагани мактабга бордим.

Синф, ўша кунгидек қизларини бошлаб келган аёллар билан гавжум. Ҳамма-нинг диққати Саломатда.

Б а ш о р а т. Вой тавба, шу Абдуазим акамла тумонат одамнинг ичида-я!

С а л о м а т. Ҳа, шу акангиз, тумонат одамнинг ичида шунақа дебдилар. Бу ёғини эшитинг, оқ подшо мардикорликка одам олди. Шунда, бойлар йўлини қилиб, болаларини олиб қолишди. Биз, отадан тўққизта етим қолган эдик. Кимдир кампирга, арза берсанг, болаларингни қолдиради, депти. Онам бечора уч кун туз тотмай арза ёзадиганни қидирибдилар. У маҳалда мушук текинга офтобга чиқмас эди-да. Ким бепул арза ёзиб берарди дейсиз!

Б а ш о р а т. Рост. Бутун бир даҳада арза ёзадиган топилса, ё битта, ё иккита чиқарди холос.

П а р а н ж и л и а ё л. Ҳақ гап, кўпчилик оми.

С а л о м а т. Мана мен, оми темирчиман, дептилар. Лекин, шуни яхши биламанки, Ленин отамиз эл-юртнинг олдига иккита масалани кўндаланг қўйган. Ҳамма меҳнаткашлар бирлашсин! «Ҳамма ўқисин!» Хўш, ўқимаган одам ким, десалар, ҳамма сув сепгандай, жим ўтирармиш. Хоҳ катта, хоҳ кичик, хусусан, ёш гўдак. Унинг боши, ўқимаса, мисоли томоша-қовоқ дебдилар. Муаллим кўзга кўринмайдиган ингичка ниналар билан томошақовоқнинг ичига ақл-идрок, билим жойлайди. Бу иш ўнғай эмас. Босқон уриш, чўян қуйиш оғир иш бўлса, муаллимнинг ўқитиши ундан ҳам оғир. Ҳа, шундай пуч томошақовоқдан бош қилиш ўнғайми, ахир? Муаллим-муаллим! Ўзини ҳурматлаган одам муаллимни ҳурматлайди. Муаллимнинг чизган чизигидан чиқмайди, десалар, чапак бўлиб кетибди.

Паранжили Муборак билан бирга кириб келган мактаб мудирини ва Абдурахим эшик олдида тўхтаб, Саломатнинг гарини тинглайдилар.

Кейин, яна битта сўзим қолди, дептилар.

М у д и р. Яна қанақа сўзлари қолган экан. Қани-қани, эшитайлик...

С а л о м а т. Вой ўлмасам... (Чачвонни тўтиб олади).

А б д у р а ҳ и м. Хола, боплаяпсиз, гапираверинг...

С а л о м а т. Шу, анақа, кейинги сўзим, дептилар — болаларни эски мактабга олиб борганда эти сизникию суяги бизники, деб домлага топшириб келинарди. Энди, мен қизимни эти билан суяги эмас, тўрт мучали сизники, шу одам бўлиб етишса, бўлгани дейман, дептилар.

М у д и р. Офарин, ҳа, Абдуазим ака эл ўртасида айтганларингизнинг ҳаммасини гапирдилар. Ҳаммаси тўғри. Қани, яна шунақа, Саломат опага ўхшаган гапирадиганлар борми? (Жимлик.) Нега индамай-сизлар? Бугун ўқишни бошламоқчимиз-ку? Қанақа талабларингиз бор? Нималарни хоҳлайсизлар? Бафўржа, тортиниб ўтирмасдан гапираверинглар. Хўш, нима дейсизлар? Ўқишни бошлашга ҳеч ким қарши эмасми? (Сукунат.) Демак, сукут — ризолик аломати! Қизларингизни вақтида ўқишга юбориб турасизлар, келишдик-а?

Эшик олдида отин биби кўринади.

О т и н б и б и. Мактабни сўрайдиган каттакони борми?

О в о з. Отин бибини кўришим биланоқ Иқлимхон оймнинг гаплари эсимга тушиб кетди.

М у д и р. Хўш, нима ишингиз бор? Мудир — мана, мен.

О т и н б и б и. Айланай, мудир афанди болам. Қабристондан бир норасидани топиб олган эдим. Оти Попук. Мана бугун уч кун бўлди, йўқ. Қидирмаган жойим қолмади. Қариган чоғимда бу кўргулик нима-си эди.

М у д и р. Йўқолганига уч кун бўлди, дейсизми?

О т и н б и б и. Ҳа, уч кун.

М у д и р. Ҳозир ўқишни бошлашсин. Қизчангизни топдирамиз.

О т и н б и б и. Ташландиқ етимчани катта қиламан деб не-не азоб-

уқубатларни тортмадим. Сочим супурги, қўлим косов бўлди. Итга қоп-
тирмай, отга тептирмай катта қилдим. Энди кўзга кўринай деб қолган-
да қайси бағритош кучоғимдан юлиб олиб кетди... (Ийғлайди).

А б д у р а ҳ и м. Отин биби, ҳозир ўқиш бошланади!

О т и н б и б и. Ҳой, занбача, тунов куни кўчада салом бермай
ўтдинг. Бугун дўқ урасан. Бу феълинг бор, юз йил яшаганингда ҳам
пашшадай ўтасан-кетасан. Ҳа, умрингдан бир кун қолса ҳам, яхшилик
қилиб қол!

А б д у р а ҳ и м. Сизга қўшилиб жанжал кўтарсам, яхшилик қилган
бўламанми? Одамни пашша деманг!

М у б о р а к. Отин бибим бекор нодонликда ўтган умрни пашшага
тенглаштиряптилар-да!

М у д и р. Лаббай!

О т и н б и б и. Лаббай деган тилларингга қанду асал, мудир афан-
ди болам.

М у д и р. Отин биби!

О т и н б и б и. Ҳа, мудир афанди болам! Оллонинг наздида одам
нима? Пашша. Дунёга келди нима-ю, кетди нима. Лекин азиз қилган
қулини шер, фил, улкан тоғ деяверинг. Бетга айтганинг захри йўқ.
Булардан фил чиқмайди. Буларнинг мактаби мўмин-мусулмонларнинг
фарзандини пашшадек ўтга-бетга қўнишга ўргатса-ўргатар, тоғ чўққи-
сига қўндираолмайди.

М у д и р (Зарда билан). Пашша-пашша... Пашшангиз қуриб кет-
син. Пашша тупроққа қўнса — бурга бўлади. Этга қўнса — қурт!

А б д у р а ҳ и м. Отин бибимла-чи!

О т и н б и б и. Зотимга тил тегизма, худо беҳабар! Оллога минг
қатла шукурки, гард теккан эмас!

А б д у р а ҳ и м (ўзича.) Доим ахлатга қўнар эканлар-да?

М у д и р. Бўлди, бас қилинглр!

М у б о р а к (ўзича). Утирганларнинг кўпчилиги отин бибига ихлос
қўйган солда, оқ кўнгил аёллар. Яна, ўша кундагидек, қизларини эр-
гаштириб кетмаса яхшийди.

О в о з. Ўзимга ўзим, — ҳар кеча сўнгида нуризийе бор. Ҳар бардош
сўнгида завқи сафо бор. Тишингни тишингга қўй дер эдим.

Қ а р о м а т. Ойи, ойи...

С а л о м а т. Ҳа, нима?

Каромат онасининг қулоғига алланималарни шивирлайди. Башорат она-болага қулоқ
солади.

М у я с с а р (Башоратга аста). Ойи, ойи, Попук йўқолгани йўқ.

Б а ш о р а т. Нима дединг?

М у я с с а р. Ану куни...

Б а ш о р а т. Овозинг ўчкур, жим! Мудир афандим. (Муяссарга
тикилиб турган Кароматни кўрсатиб.) Мана бу зумрашага қулоқ солинг!

М у д и р. Хўш, яна нима гап?

Б а ш о р а т (Кароматга). Ҳозир ойингга нима дединг, шуни айт!

А б д у р а ҳ и м. Кароматхон, тинчликми ўзи?

М у д и р (Кароматга). Нега анқаясиз, гапиринг!

Қ а р о м а т. Адамла, Попукхоннинг дадаси бор, дедилар.

Б а ш о р а т. Нима-нима? Дадаси бормиш?..

М у д и р. Отасиз бола бўлмайди. Яна нима?

Қ а р о м а т. Кейин Попукхонни қидириб буларникига бордик. Уйда
ҳеч ким йўқ.

М у д и р. Булар ким?

Қ а р о м а т. Була-де, булар!

Б а ш о р а т. Отин пошшани айтяпти.

С а л о м а т. Сенга ким айтди Попукни қидиргин деб, тентак!

Б а ш о р а т. Уйдан Попукни топиб бўпсизлар! Ҳамма вақт уйда ўтирадиган отин пошшанинг қайноналари қаёққадир йўргалаб қолибди-ку!.. Кўр одам уйда ўтирсалар бўлмайдимиз?

М у б о р а к. Башоратхон, тўғри, қайнонамнинг кўзлари ожиз. Буни ҳатто душманамга ҳам раво кўрмайман. Аммо, сиз... ногиронликларини таъна қилишга қандай тилингиз борди?! Ахир, бисмиллони ўргатган, ёруғ дунёни танитган, дилингизга нури имонни жойлаган отинийнгиз эдилар-ку!

О т и н б и б и. Башоратхон, отин пошшанинг гапларига тушунмадингиз. Катта гапиргандан кўра, катта нон тишланг деяптилар.

М у д и р. Отин биби, янами?!

Б а ш о р а т. Вой ахамми, нега катта нон тишларканман? Кўриниб турибди-ку, Попукни шулардан бошқа ким яширарди?

М у д и р. Шошманг-шошманг, оғзингиздан чиққан гапни ўйлаб гапирдингизми?

О т и н б и б и. Башоратхон, мудир афанди болам тўғри аяптилар. Попук отин пошшанинг икки туғиб бир қолганими-ки, яширадилар?

Б а ш о р а т. Шамол бўлмаса теракнинг учи қимирламайди, отин бибижон.

М у б о р а к (дўстона). Башоратхон, ҳамма гапирса ҳам, сиз гапирманг! Сизга муносиб эмас!

Б а ш о р а т. Ҳа, негаякан, отин пошшахон?! Нима, мен сизга ўхшаб ўз фарзандимдан юз ўгирибманми?

М у б о р а к. Нима-нима?

М у д и р. Нима дедингиз?!

Б а ш о р а т. Мана, отин бибимнинг ўзлари айта қолсинлар.

О т и н б и б и. Осмон никоҳи ерга тушиб, эркак-аёл қовушганда, бир-бирига муносиб, тенг бўлса, бунга нима етсин. Бечоранинг эри ўзидан ўттиз ёш катта. Қўланса, тўнглиги камлик қилгандай оқсоқ ҳам... Ёшлик... Оқ каптар, кўк каптар деганларидек, шайтон васвасига илинмай илож қайда. Охири шунақа бўлишини билса, гуноҳ ботқоғига ботармиди? Яратган ҳозир нозир, ўз кўзим билан кўрганамга минг-минг пушаймонман.

Ё ш ж у в о н. Вой шўрим, отиниймла-я?

Х о т и н. Қабристонда қўлга тушибди. Ҳа!

О т и н б и б и. Ташландиқнинг умри узоқ экан, сабабига бўлиб, бориб қолдим. Бўлмаса, қор ёғиб, из босилиб кетармиди.

Б а ш о р а т. Тиниб оққан сувдан, кулиб боққан одамдан кўрқ, деб машойхлар! бекорга айтмаганлар! Ташландиқнинг онаси!

М у д и р. Етар! Ҳаддингиздан ошиб кетдингиз, бас!

М у б о р а к. Ташландиқнинг онаси?!

О в о з. Ташландиқнинг онаси деган ҳақорат бошимга тўсатдан тушган тошдек бўлди. Кўз ўнгимни қоронғилик босди. Фикрларим сочилиб кетди. Назаримда, кимдир бор кирдикорни тўкиб сол, деса, яна кимдир ўзингни бос, енгилтакликнинг оқибати ҳунук, қирқ ўлчаб, бир кес, дер эди. Эсимга хат тушиб қолди.

М у б о р а к (ўзича). Андишасизга андиша қилишнинг ҳожати йўқ. (Чўнтагини пайнаслаб хат олади). Агар... (Дам отин бибига, дам Башоратга қараб.) Эр-хотин кечагина ярашишди. Уртада болалари бор. Йўқ, йўқ боғбон ниҳол эккан бўлса, уни офатлардан авайлаб ўстиради, дейдилар. Жаҳл ақлни калтаклайдиган қамчи-ку! Қамчи кўнждан чиқмасин! (Хатни чўнтагига солади).

О т и н б и б и. Фуқароарвар шўро мактаби табаррук билимхона. Унга шариятни, ота-боболардан қолган удумимизни оёқ ости қилмайдиган, покиза, имонли отиний лозим.

П а р а н ж и л и а ё л. Имонли сиз бўладиган бўлсангиз, сатқайи имон кетинг!

Б а ш о р а т. Вой ўлмасам, отин бибимни имонсиз дедими?

М у д и р. Ҳақорат бўлмасин!

О т и н б и б и. Мени имонсиз деган ким?

П а р а н ж и л и а ё л. Мана, мен!

О т и н б и б и. Қимсан, бетавфиқ?

П а р а н ж и л и а ё л. Шошманг! Одамлар бир-бирига яхшилик қилса ичингиздан куйиб кетасиз!

Б а ш о р а т. Ҳой, оғзингга қараб гапир! Отин бибим кимни кўролмаптилар?!

П а р а н ж и л и а ё л. Биронта одамни биронтаси мақтаб қолгудай бўлса, бечоранинг шўри қурийди. Тирноғидан кир ахтариб, номини ёмонликка ёймагунча кўзингизга уйқу келмайди.

А б д у р а ҳ и м. Бор экансиз-ку, хола, гапиринг!

Б а ш о р а т. Тухмат!

О т и н б и б и. Оғзингга чаён борми, кимнинг номини ёмонлиққа ёйибман?

П а р а н ж и л и а ё л. Наврўз куни эди. Ҳамма қизлар бинафша тергани далага чиқишди. Дилоромхон байт ўқиб қолдилар. Байт ҳаммага ёқди. Назаримда ўзингизга ҳам ёққан эди. Бирданига байтни бўлмагурга чиқариб, қизларнинг таъбини хира қилдингиз. У ҳам майли, отинойимга бориб чаққанингиз нимаси?! Байт ахир, ҳазрати Навойнинг газаллари эди-ку!

С а л о м а т. Ё тавба, шу отин бибимла-я?..

О т и н б и б и. Қимсан ўзинг, айт, кимсан?

П а р а н ж и л и а ё л. Ешликдаги одатингиз қариганингизда қолгандир десам, баттар бўлибди.

М у б о р а к. Ойи...

О т и н б и б и. Иқлим? Сенмисан, ер юткур, сўқир?!

И қ л и м б и б и (*Отин биби томон бораётганда паранжиси бошидан тушиб кетади*). Юрт-олам сизни охиратни ўйлайдиган, тўридан гўри яқин бўлиб қолган, табаррук аёл деб билади. Ҳамма вақт тилингиздан оллони қўймайсиз. Ана шу тилингиз билан келиним, менинг жигарбандим Муборакхон шаънига не-не бўҳтонларни ёғдирдингиз. Қани, айтингчи, ким бетавфиқ? Умри тухмат тўқишдан бўшамаган сизми, ё меҳнатдан боши чиқмаган, покиза менинг қизимми?

О т и н б и б и. Аввал ўзинг айт, сўқир, келининг сутдек оқ бўлса, ўша ташландиқ топилган куни, қабристонда нима қилиб юрган эдинг?

М у д и р. Йўқ ердан йўндиришни бас қилинг! Бу ер ахир мактаб, ҳозир ўқиш вақти...

О т и н б и б и. Йўқ ердан, деганингиз нимаси? Ҳақ бўлса гапирсин. Ана, ранги ўчиб, нафаси ичига тушиб кетди. Ҳа, шунақа, касалингни яширсанг, иситмаси ошкор қилади.

М у д и р. Иситмаси-иситмаси, бўлди, етар! Қулоқни қоқиб қўлга бердингиз!

И қ л и м б и б и. Хўп, айтаман, Муборакхон ўн тўрт ёшида келин бўлиб қучоғимга келди. Ун олти йил фарзанд кўрмади.

О т и н б и б и. Худога шукур, ана, икзор бўляпти-ку!

И қ л и м б и б и. Шунини юзимга солмоқчимисиз? Бу айб эмас! Уҳ..

Иқлим биби юрагини ушлаб, туриб қолади.

М у б о р а к. Ойи... Нима бўлди? Ойи... Сув, сув беринглар.

И қ л и м б и б и. Ҳеч қиси йўқ, ўтиб кетади.

М у б о р а к. Келманг деган эдим-ку, ойижон!

Иқлим бибига сув ичирадилар.

Отин биби. Қим ҳақ-у, ким ноҳақ ўзи кўрсатади! Ҳа, олло кўрсатади!

Иқлим биби (*ёнидан тасбеҳни олиб, Муборақка беради*).
Отин бибига кўрсатинг, эслармикинлар.

Муборақ. Мана бу тасбеҳни танийсизми?

Отин биби. Тасбеҳ? Буни ҳали, сизники ҳам дерсан?!

Иқлим биби. Танияптиларми? Ҳм, уҳ...

Муборақ. Ойи...

Башорат (*оҳиста*). Отин биби, сизнинг заҳар муҳро-каҳрабо тасбеҳингиз-ку!

Отин биби. Бу қанақа қилиб сўқирнинг қўлига ўтиб қолибди.

Муборақ. Отин бибижон, ойимларнинг гапларига қараганда, иккалангиз бирга ўсиб, бир отинойда таълим олган экансизлар. Уша пайтда ойимнинг кўзлари мана шунақа ногиронмиди? Попукхонни қабристондан «топган» кунингиз ойимларга кўзингиз тушган экан. Шу кўзларига тикилиб туриб гапиринг. Уша кун кўзларига шўр тупроқ сочган одам қўлидаги тасбеҳнинг тупроққа қўшилиб, чиқиб кетганини билмай қолибди! Хўш, эндиам тасбеҳдан тонасизми?

Отин биби. Сайра, булбулим, сайра!

Муборақ. Мен сайраган бўлсам, сиз ростига кўча қолинг! Енингиздаги ёш аёл ким эди?

Отин биби. Эй худо, қуруқ тухматдан ўз паноҳингда сақла!

Муборақ. Ойимларни кўрган кўзларингиз уни кўрмадими? Ойим бечора-ку, қабристонга қайнотамни зиёрат қилгани борган эдилар. Сиз, она-бола нима қилиб юрувдингиз ўшанда?

Саломат. Она-бола?!

Отин биби. Она-бола деган тилларинг танглайингда қотсин! Гаплари ёлғон! Ҳаммаси тухмат! Мудир афанди болам, бу беҳаёнинг гапларига ишонманг! Ҳаммаси бўҳтон!

Иқлим биби. Рост! Мудир афанди, рост!

Абдуазим келади, уни ҳеч ким кўрмайди.

Муборақ. Отин биби, мусулмонмисиз?

Отин биби. Алҳамдулилло, мусулмонман.

Муборақ. Мусулмон бўламан десанг, оллонинг бандаси шайтоннинг васасасига илинганини кўрма! Гуноҳ ботқоғига ботаётганини кўриб қолсанг, қулоғингни кар, кўзингни кўр, тилингни гунг қил! Бирон-тага айтиб қолгудек бўлсанг, гуноҳкор гуноҳдан соқит бўлади-ю, унинг ўрнига, гуноҳига ўзинг ботасан, дер эдингиз. Тўғрими?

Отин биби. Деган бўлсам, дегандирман...

Муборақ. Мусулмон одам гуноҳларимга шерик бўлиб қараб турдингизми?!

Отин биби. Шариатга, ота-боболаримиздан қолган мерос уду-мимизга тил теккизма! Нақ жуванмарг бўлиб қетасан.

Башорат. Ҳой сўзамол, отин, Попукнинг отаси киминг бўлади?!

Муборақ. Башоратхон, ўзингизга жабр қиялпсиз.

Башорат. Вой, ахамми, осмон қўлингизда бўлса ташлаб юборавер!

Абдуазим. Оғзингизга қараб гапир, Башорат. Ҳақиқатни билмоқчи бўлсанг, мана мендан эшит: Попукнинг отаси — сени эринг!

Башорат. Нима-нима?!

Отин биби. Наузанбилло!

Абдуазим. Онаси, отин бибининг нуридийдалари — Яллохон!

Башорат. Бўлмағур гап!

Отин биби. Ё тавба, ё алҳазар!..

Абдуазим. Отин биби, Муборақхон ўқитмасалар ҳам янги

мактаб очилади. Ҳа! Лекин, сиз буларнинг ўрниларига бошқа аёл келса, ўша бечорага ҳам ёпишишингиз муқаррар!

Отин биби. Ҳали мени шаънимга «элни янги мактабдан қочирган, бездирган шу отин биби, янги мактаб эшигига қулф осмоқчи» ҳам дерсан?!

Мудир. Отин биби, эл қўли билан олов ушлашни бас қилинг!

Отин биби. Сиз мусулмон фарзандисиз-ку, болам. Қаранг, гапларининг турган-битгани бўҳтон-а!

Абдуазим. Мирсултон аравакашлик қилиб юрган кезлари ўтин ёрдириб юрганларингиз эсингиздами?

Башорат. Ҳой, нималар деяпсиз, ака?!

Саломат. Вой, ўлмасам, ростданми шунақами, отаси?

Абдуазим. Ойни этак билан ёпиб бўлмайди! Рост!

Отин биби. Тушимми, ўнгимми, ё алҳазар...

Абдуазим. Тушунгизда эмас, ҳаммаси кўз ўнгингизда бўлган, отин биби! Мирсултон Яллохонга, Яллохон Мирсултонга кўнги қўйган пайти, сиз орзу қилгандек тўй-томоша қилишга Мирсултонда ҳеч вақо йўқлиги учун номи-насаби тўғри келмайди, деб Мирсултонни олдингизга солиб қувлаганларингиз эсингиздан чиқдимми?! Уртада Яллохоннинг ёш умри хазон бўлди.

Башорат. Ҳой, ака, наҳотки сиз ўз куёвингизни...

Абдуазим. Ҳа, синглим. Жоҳиллик, омилик кишилар бошига не-не савдоларни солмади. Яллохон жоҳиллик қурбони бўлди. Эринг менга юборган хатида ҳаммасини бирма-бир ёзган.

Башорат. Йўқ-йўқ, ишонмайман. Наҳотки Мирсултон!.. Вой, ўлай...

Абдуазим. Отин пошша, Мирсултондан келган хатни сизга чиқартирган эдим. Ушани олдириб келолмайсизми?

Саломат. Отин пошша, қўйган жойингизни айтсангиз, мен бориб кела қоламан.

Муборак. Мана.

Хатни Абдуазимга беради

Абдуазим. Уртада шунча гап-сўз ўтди-ю, хатни ошкор қилмай жим турганингизни қаранг-а! Уртоқ мудир, мана бу Мирсултондан келган хат. Бунда имони бақувват, дилига шайтон «жо» бўлмаган, дину ислом пешвоси отин бибининг кароматлари батафсил ёзилган. (*Мудирга узатади.*) Хатдагига ишонмасанглар, Мирсултоннинг ўзини чақиртираман.

Саломат. Вой, отин бибим қанилар?

Абдурахим. Эй-я, хатни кўриб-о, жуфтакни ростлаб қолип-тилар-да.

Абдуазим. Э ука, жуволдизни қопга минг яширсанг ҳам бари бир тешиб чиқади. Отин бибида хатни эшитишга тоқат қолибдими!

Мудир. Энди, хатни ўқишнинг ҳожати йўққа ўхшайди. Уртоқ Султонова, мана шу ўтирганларнинг ҳаммаси сизни жуда билишади. Қутлуғ ишга қадам қўйгансиз. Йўлингиз ёруғ. Ҳеч нарсадан ҳадик-сирамай, ўқишни дадил бошлайверинг. (*Синфдагиларга.*) Хўш сизлар нима дейсизлар? (*Жимлик.*) Мана, ҳамма рози!

Иқлим биби. Муборакхон, кўрдингизми, болам. Ҳадича опа-нгиз: «Ҳақ йўлига қадам қўйган яккаланиб қолмайди», деб тўғри айтган эканлар.

Муборак. Ойижон!

Иқлим биби. Ҳақ гап, болам!

Олисдан Ҳофизнинг фарёди ва зикр сано товушлари эшитилади. Эшикдан узатилган хат қўлма-қўл ўтиб мудирга тегади.

Мудир. Кечирасиз, Москвадан Елизавета Петровна Захарова-

дан телеграмма келибди. (*Уқийди*) «Тошкент шаҳар, Шайхантаҳур даҳа, Дарҳон маҳалла, «14-мухторият» мактабининг муаллимаси Султонова Муборакхонга. Сизни социалистик халқ хотин-қизлар мактабининг очилиши билан табриклайман. Бу — тўрт девор орасида эзилган мазлум Туркистон хотин-қизларининг ғалабаси, яъни қуллик занжирларини парчалаб, саводсизлик балосидан қутулиш учун илм-маърифат бўстони сари ташлаган илк қадамдир! Қадамларингиз ҳаммиша илдам ва бақувват бўлсин! Ҳурмат билан Ҳадича опангиз.»

Иқлим биби. Бу ўша, уйимизга тез-тез келиб турадиган ўзимизнинг Ҳадичахонми?

Муборак. Ҳа, ўша Ҳадичахон опамла.

Иқлим биби. Барака топкур, ўрус аёл эканлар-а!

Муборак. Ўрус бўлсалар ҳам отин бибидака мусулмондан минг ҳисса афзал эканлар.

Мудир. Демак, қизлар мактабининг очилганидан Москва хабардор.

Эшик олдида бола кўринади, кимнидир қидириб жавдирайди.

Мудир. Келинг, йигитча.

Абдураҳим. Ким керак?

Бола. Ойимла.

Иқлим биби. Турсунхўжа...

Бола. Вой, буви... сиз ҳам шу ердасиз?.. Мен сизни қидириб юрибман.

Иқлим биби. Шу ердан, бўтам...

Бола. Буви-чи, буви... Попук опам уч кун бўлипти йўқмишлар... Уларни ойимла бекитганмишлар. Отин биби кўчада ҳаммани тўплаб олиб шунақа деяптилар.

Зикр сано ва одамларнинг шовқин-сурони зўраяди.

Абдураҳим. Оббо, энди жанжалнинг давоми кўчага ўтибди-ку!

Мудир. Тунда кийим-кечақларни илма-тешиқ қиладиган куяларнинг капалакчалари бўлади. Чироқ ёнди дегунча ўзларини чироққа урадилар. Чунки нур шуъласида тамадди қилолмас эканлар. Янги шўро мактабини, унинг муаллимларини илм чироғи деб фараз қилсак, отин биби ва унинг ихлосмандлари, ҳамтовоқлари, жон талвасасида ўзини ўтга урган куя капалакчаларни эслатади. Куя — ҳар қанча ўзини чироққа отмасин, нур сўнмайди: Сўндирмаймиз ҳам! Куянинг тақдир жизғин! Аммо отин биби, ҳалиям куя кунига тушганича йўқ. У балким тилида меҳриёси бор илонга айланар! Уртоқ Султонова, сиз ўқишни бошлайверинг. Биз Попукни албатта топамиз.

Абдураҳим. Пашша-машша деб бош қотирадиганлар бўлмайди. Бемалол ўқишни бошлайверинг.

Мудир кетидан Абдураҳим ва Абдуазим чиқадилар. Одамларнинг шовқин-сурони ва зикр-сано яқинлашади.

Муборак (*Чачвон-паранжида ўтирган хотин-қизларга қараб*). Жоҳиллик курсин ўз фарзанди кўзига кўринмапти... (*Чачвон-паранжисини олиб*). Одамни ифлос пашша билан баробар кўрган одамдан нимани ҳам кутиш мумкин?

Еш жувон. Ақлини еб қўйган кампир оғзига келганини вайсаяди қўйди-да!

Башорат. Отин бибимлар эсини еб қўйган кампир эмаслар. Дилларига «жо» бўлган гапларни айтдилар. Рост-да. Одам ҳозир пашшадан ҳам хор бўлиб кетди-ку!

Саломат. Қайсингилгинам, оғзим бор деб ҳар нечук гапларни гапираверманг. Ким кишини пашшадан хор қиляди? Ўзингизни айтмоқчи бўлсангиз, ўз феълингиздан кўринг! О... иошша қизлардан

эшитиб қолиб мактабни хабардор қилмаганларида акангиздан ажралиб қолувдик. Акангиз ҳеч вақоси йўқ темирчи эди. Уч пулсиз дўхтир келиб қаради-я. Одамнинг қадри шунчалик бўлади-да!

Хотин. Ҳамма гапларингиз тўғри-ку-я, лекин, отин бибимнинг битта гапларида жон бор. Одам яшайди-яшайди, ўлиб кетади. Улгандан кейин ярлақаган бўлса, авлодлари бир-икки йил эслаб юришади. Бора-бора, эсдан чиқади. Шунча йил тортган жабр-жафолари тамом унутилиб кетади.

Башорат. Ҳа, худодан ўргилай-а, ақли пешланганлар ҳам чиқиб қолди. Бир оздан кейин пашшага ҳам шак келтиришмас.

Муборак. Йўқ, одам пашша эмас, Башоратхон! Ким умрини пашшадек ўтказишни хоҳлайди? Рост, одамнинг умри жуда қисқа. Борди-ю гулникидек қисқа бўлмаганида ҳам одам гулдек хушбўй, гулдек азиз, гулдек нозик яшашни истайди. Гамли тунларда ой бўлиб, аёзли кунларда офтоб бўлиб, ота-она, авлод-аждодларига, эл-юртга меҳр-муҳаббат нурларини сочишни хоҳлайди. Шуларнинг ҳаммасини ўқимишли, маърифатли, ақл-идрокли одам, албатта, қилади!

Саломат. Рост айтдингиз. Оми одам қаёқдан билсин.

Муборак (*синфдагиларга тикилиб*). Энди, чачвон-паранжиларни олиб ўтиринг дейишга ҳожат қолмабди-ку!

Хотинлар бир-бирларига қараб, аввалига ҳайрон бўладилар, сўнг бирданига «вой ўлай» деб чачвонларини тутиб оладилар.

Тавба, кимдан қочяпсизлар? Бир-бирингизданми?

Саломат. Паранжи ёпинмади деб дўзахга солмоқчи бўлса сола қолсин-э! Уйдаям адо бўлгур паранжимми?

Паранжи-чачвонини тагига кўйиб устига ўтиради. Бошқа хотин-қизлар ҳам биринкетин чачвон-паранжиларини олиб парталарга ўтирадилар.

Муборак. Азиз оналар, опа-сингиллар, жажжи қизалоқлар янги мактабимизга хуш келибсизлар. Янги мактаб, янгича ўқиш муборак!

Муяссар (*кимнидир кўрсатиб*). Вой Қароматхон, қаранг, қаранг...

Қаромат. Шу жойдаям жим ўтирмайсиз-а!

Муяссар. Ана, эшик орқасида бекиниб турибди.

Қаромат. Қим экан, ким?

Муборак (*нотинч қизларга*). Гапирмоқчимисиз, ширин қиз? Сиз ҳа, сиз?

Қаромат. Йўқ, ҳалиги, Попукхон, шу ердайканлар...

Башорат. Попук?

Муяссар. Ойи, ана кўряпсизми, Попук...

Очиқ қолган эшик ёпилиб, орқасидан Попук кўринади.

Бола. Попук опа!

Қаромат. Попукхон, бу ёққа, Попукхон...

Попук. «Попук-попук», ман Попук эмасман!

Бола. Вой, Попук опасиз-ку!

Попук. Отим Озод... Озодхон!

Башорат. Вой, яшшамагур, номлари Озодхон эмиш, ҳой, бемаҳал бунёд бўлган шум етим, нега келдинг?

Муборак. Яна бошладингизми, Башоратхон?

Башорат. Ҳамма гапдан ўзингиз хабардорсиз-ку! Бу бола эмас, балол!

Муборак. Башоратхон, ота-боболаримиз зар қадрини заргар билади, чилангар нени билар, деган эканлар. Мевасини кўрмай туриб, ўсиб турган ниҳолни пайҳон қилиш инсофдан эмас! Озодхон беғубор

ғунча, ёруғ жаҳонни кўз очиб эндигина кўряпти. Озодхон одам фарзанди! Табаррук инсон! (Ҳамма жим.) Йўқ, ундай деманг, айб бўлади!

Попук. Мен мактабга келганим йўқ.

Муборак. Лаббай, нима дедингиз?

Попук. Мен, ҳалиги, сизни кўргани келгандим.

Муборак. Озодхон!

Попук Муборакнинг кучоғига ташланмоқчи бўлади-ю, нимагадир турган жойида тўхтаб қолади.

Овоз. Она меҳрига интиқ қизчанинг қалбида олам-олам меҳр товланарди.

Бирданига Попук эшикка югуриб чиқиб кетади.

Муборак. Озодхон! (Ўзича.) Қафасдан қутулган қушча қайта қафасга кирармиди. Йўқ-йўқ! Озодхон янги мактабга албатта келади! (Синфдагиларга.) Хўш, дарсни бошлаймизми?

Ҳамма. Бошлаймиз!

Бехосдан эшик очилиб важоҳати бузуқ Сайдахмад киради. Синфдагиларнинг диққати унда.

Сайдахмад. Янги шўро мактабига бино қурамиз деб ота-боболаримиз қабри — азали хилхонамизга кетмон тушди! Шайхантахур бобо қабристонини бузаяптилар!!

Сукунат.

Хотима

Қабристон. Эрта тонг. Қабр ёнида гул кўтарган ўткинчи кўринади.

II ўткинчи. Боланинг уч онаси бор. Бири туғиб, ардоқлаб, вояга етказган онаси. Иккинчиси дунёнинг борди-келдисини, одамларнинг оқу қорасини, нурли истиқбол йўлларини кўрсатган устод онаси. Яна бири — Ватан! Она-Ватанга садоқатли фарзандлик меҳрини ҳам дилларимизга сиз жойлаган эдингиз. Сизнинг ўчмас сиймойингиз биз Попукхонларнинг қалбида абадий сақланади.

Муборак овози.

Тўрт даҳр аро сен нури офтоб,
Етти иқлим ичра гавҳари ноёб,
Ҳар нарсагаким етибди ақл,
Ундан афзалсан буни яхши бил.
Олам мевасининг ширинкори сен,
Ҳаммасидан ҳам ҳосилдори сен.
Дил ҳимматингдан ҳаёт гулистон,
Камол қудратингдан ҳамма ёқ бўстон!

II ўткинчи. Мавлоно Бедилдан ҳам ўқиб берганларингиз, худди кеча эшитгандек эсимда, азиз ўқитувчим!

Битди.

Тошкент
1973 й.

Маҳмуджон Нурматов

ЁЛҒОННИНГ УМРИ ҚИСҚА

Ҳозирги даврда социализм билан капитализм ўртасида, коммунистик ва ишчи партиялари билан буржуа партиялари ўртасида бетиним содир бўлиб турган синфий кураш ўзининг янги палласига ўтди. Чунки ҳарбий ва иқтисодий соҳаларда кетма-кет тарихий мағлубиятларга учраган монополистик капитализм эндиликда социализмга кўпроқ мафкура майдонида зарба беришни хаёл қилмоқда. Бинобарин, коммунистик мафкура билан буржуа мафкуриси ўртасида синфий кураш тобора авж олмоқда. Бу хусусда ўртоқ Л. И. Брежнев партия XXV съезидига ҳисобот докладыда бундай деди: «Икки хил дунёқараш ўртасидаги курашда бетарафликка ва ён босишларга ўрин бўлиши мумкин эмас. Бу курашда сиёсий ҳушёрлик юксак даражада бўлиши, пропаганда иши актив, оператив ва ишонтирарли равишда бўлиши, душманнинг мафкуравий диверсияларига ўз вақтида зарба берилиши лозим».¹

Эстетика ва санъат соҳаларида ҳам масала худди шу таҳлитда қўйилади. Бунда фақат эстетика, санъат ва адабиёт узвий боғлиқ бўлибгина қолмай, аини чоқда, эстетика билан танқид ҳамда танқид билан санъат ҳам ўзаро чамбарчас боғлиқдир. Эстетика, санъат ва танқидчиликнинг ўзаро узвий боғлиқлиги ва бирлик fronti буржуа эстетикаси, шаклбозлик (формализм) ва мавҳумчилик (абстракционизм) санъати ва буржуача ноилмий танқидга қарши курашда ҳам тўла намоён бўлади.

Буржуа нафосатшунослари, адабиётчилари ва санъатшунослари ўз ҳужумларини

шунинг учун ҳам совет санъати ва адабиётига қарши йўналтирмоқдаларки, бу санъат ва адабиёт халқ ҳаёти билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, халқ оммасини коммунистик руҳда, буржуача қарашларга муросасизлик руҳида тарбиялашнинг қудратли қуролларидандир. Шундай қилиб, буржуа нафосатшунослари социалистик реализм санъатини шаклбозлик санъати билан алмаштиришга ва бу санъат ёрдамида ўз зарарли ғояларини ёйишга уришиш сингари тактикаларини қўлламоқдалар.

Марксча-ленинча эстетика бадий маданиятнинг ранг-баранг ҳодисаларини таҳлил этар экан, аввало, жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётига асосланиб иш кўради. Шу ўринда: «Буржуа жамияти санъатида модернизм, формализм ва абстракционизм сингари оқимлар ҳамда уларни ҳимоя этувчи буржуа эстетикаси ривожининг объектив ижтимоий-иқтисодий шароитлари мавжудми?» деган табиий савол туғилади. «Ҳа, мавжуд», деймиз биз. Ҳозирги буржуа санъати ва эстетикасидаги реакцион оқимларнинг ижтимоий-иқтисодий негизи капиталистик ижтимоий-иқтисодий формациядир, буржуа ишлаб чиқариш муносабатларидир, жамиятдаги моддий ва маънавий бойликларга нисбатан хусусий мулкчиликнинг барқарорлигидир. Гап шундаки, капитализмда санъаткорнинг таланти ҳам, санъат асари ҳам товарга айланади, бинобарин, санъаткор ўз истеъдодини буржуача талабларга бўйсундиришга чор-ночор мажбур этилади. Карл Маркс уқтирганидек, капитализмда «ёзувчи ғоялар ишлаб чиқаргани учун эмас, балки унинг асарларини нашр этадиган китобфурушни бойитиб турганлиги

¹ КПСС XXV съезди материалларидан. 101-бет.

учун ишлаб чиқарувчи ходимдир...»¹. Масалан, оға-ини Рокфеллерларга қарашли бўлган «Чейз манхеттен банк» 1962 йилда мавҳум санъат ривожини учун ярим миллион доллар маблағ ажратди. Буржуача мавҳумчилик санъати учун зарур маблағни аямайдиган АҚШ миллиардери Дэвид Рокфеллер мавҳум санъатга муносабати тўғрисида шундай дейди: «Биз Америка ана шу янги оқим гуллаб-яшнаётган мамлакат бўлиши билан ифтихор қиламиз. Катта фойда келтирувчи савдо бугунги кун санъатини ҳар тарафлама қўллаб-қувватламоғи лозим».

«Бугунги кун санъати» деб номланган мавҳум санъатда санъаткорнинг иқтидори унчалик муҳим эмас: бунда муҳим шарт мавҳум санъат асарининг буржуача дидга, буржуазия манфаатларига мос бўлишидир. «Нью-Йорк уорлд телегармм энд сан» газетаси ўзининг «Санъаткорнинг аҳволи: муҳим манзара» сарлавҳали мақоласида очиқ тан оладикки, Америкада агар санъаткор «қобилиятли бўлса ҳам, бари бир, у иқтисодий жиҳатдан банкротдир... У ер юзидаги энг қашшоқ кишилар қаторидадир»². Шунинг учун ҳам Нью-Йорк ва унинг атрофида яшайдиган ўттиз мингча рассомдан жуда-жуда оз қисмигина ўз асарларини сотиб, тирикчилик қила олади, холос. Бу мулоҳазалардан уч муҳим хулоса чиқади: биринчидан, буржуа жамиятидаги санъаткор иқтисодий жиҳатдан капиталистга қарама-қарши; иккинчидан, мақтанчоқ капиталистлар санъаткорларнинг моддий аҳволига, ўзлари айтганларича, ғамхўрлик билан қарамайди. Буржуа дидига мос равишда ижод қилган санъаткорларгина капиталист мукофотига сазовор бўлади. Учинчидан, шаклбозлик санъатида истеъдод муҳим бўлмагани учун бу оқим йўлига кираётганлар миқдорининг кўплиги буржуача оқимлар ғалабасини таъминлаб бера олмади. Ахир, чинакам санъат асарлари чинакам истеъдод эгалари томонидан яратилади-да!

Хўш, ҳозирги реакцион буржуа эстетикаси ва мавҳумчилик санъатининг фалсафий асослари қандай? Ҳозирги буржуа эстетикаси ва санъати субъектив идеализмга, баъзи ҳоллардагина объектив идеализмга асосланади. Абстракционизм асосчиларидан бири бўлиш Василий Кендинскийнинг фикрича, «руҳ материяни белгилайди, аксинча эмас». Ҳозирги буржуа эстетикаси И. Кант, А. Шопенгауэр, Ф. Ницше каби ашаддий идеалист файласуфларнинг фикрларини турли кўринишда улуғламоқда. Буржуа нафосатшуносларидан Бенедетто Кроче, Анри Бергсон, Зигмунд Фрейд, Томас Манро, Герберт Рид, Сальвадор Дали, Жан Поль Сартр сингариларнинг асарлари бизни ана шундай хулосаларга олиб келади. Ҳозир Нью-Йоркда чиқарилаётган «Эстетика ва бадий танқид

журнали» ҳамда Лондонда чоп этилаётган «Британиянинг эстетика журнали» саҳифаларида нафосатшунослик ва бадий танқид масалалари субъектив идеалистик рўҳда ёритилмоқда. Чўнончи, Артур Мур томонидан Американинг «Эстетика ва бадий танқид журнали» 1970 йил 1-сон (XXIX жилд) 21—30-бетларида чоп этилган «Формалистик танқид ва адабий шакл» сарлавҳали мақоласини олайлик. Бунда Америка нафосатшуноси А. Мур немис классик файласуфи Кантнинг қарашлари асосида фикр юритади ва адабий шаклларни билиб бўлмайди, деб ҳисоблайди. Унингча, адабий шакл «ўзида нарсалар»га муҳтож бўлгани учун ҳам билиб бўлмайди.

Хўш, Кантнинг талқинида «ўзида нарсалар» нима?! Маълумки, Кант фалсафасида борлик, дунё, коинот икки нарсадан — «ўзида нарсалар» ва «биз учун нарсалар» дан ташкил топади, деб ҳисобланади.

«Ўзида нарсалар» инсондан ва инсониятдан ташқаридаги дунё бўлиб, моҳиятдир. Инсон «ўзида нарсалар»ни ўз тажрибасида кўриши мумкин эмас, демак, уларни билиши мумкин эмас. Бу инсон ва инсониятдан ташқаридаги сирли дунё ва сирли моҳиятдир. «Биз учун нарсалар» эса инсон ўз тажрибасида ўтказиш ва билиши мумкин бўлган нарсалардир, бу ҳодисадир. Фалсафада «борлиқнинг моҳиятини билиш мумкин эмас» деб ҳисобловчи оқимни агностицизм оқими деб юритилади, ҳодиса («биз учун нарсалар»)ни моҳиятдан ажратиб олиб, ҳамма нарса шу ҳодисага, инсонга, шахсга (субъектга) боғлиқ, деб қаровчи оқимни субъективизм, субъектив идеализм, деб аталади.

А. Мур ана шу агностицизм ва субъективизмга асосланади: у адабий шаклни билиб бўлмайди, деб эълон қилади, бу шаклнинг асоси қандайдир билиб бўлмайдиган сирли дунёдан — «ўзида нарсалардан» қидиради.

Хўш, А. Мур бу билан қандай синфий мақсадларни кўзда тутяпти? «Адабий шаклларни билиб бўлмайди» деган хулосанинг буржуача мазмуни нимада? Адабий шаклларни билиб бўлмасликнинг боиси гўё уларнинг объектив воқеликни акс эттирмаслиги билан изоҳланади; яъни Мур ва унинг маслакдошлари фикрича, Адабий шакллар санъаткор ички дунёсининг соф самарасидир, соф интуитив (теран) маҳсулотдир, бинобарин уларни аниқ билиш амри-маҳолдир. Бунда санъаткорнинг интуицияси (теранлиги) ёки интуитив ҳолати сирли ички дунёси сифатида, фан ва мантиқ йўли билан билиш мумкин бўлмаган руҳий олам сифатида таърифланади. Модомики, адабий шакллар соф интуиция самараси экан, уларда халқ ҳаёти ва кураши, коммунистик ёки буржуача қарашларнинг адабиётда куйланиши ҳақида гапириш ноўрин сафсатадир, демоқчи бўлади Мур. Ахир, буларни, унинг фикрича, гўё билиб бўлмайди-ку?! Кўриниб турибдики, Мур санъатдаги илғор ғоялар, илғор мазмун ва халқ ҳаёти билан белгиланадиган эсте-

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Санъат тўғрисида. М., 1957, I том, 195-бет.

² «Правда», 1962 йил, 10 декабрь.

тик идеалларга қарши, соф адабий шакллар учун, шаклбозлик учун жонбозлик қиляпти. Мур олға сурган эстетик принципларнинг ҳам, умуман шаклбозлик қоидаларининг ҳам буржуача реакцион моҳияти ана шундан иборат.

Буржуа идеалистик фалсафаси ҳозирги буржуа эстетикаси ва бадий танқидининг методологик негизи эканлигига Америка нафосатшуноси Лев Хикейнинг «Эстетика ва бадий танқид журнали» 1972 йил 3-сон (XXX жилди 327—331-бетлари)да босилиб чиққан «Беллетристикада хусусийлик ва умумийлик» мақоласи ҳам ибратли мисол бўла олади. А. Мур сингари Хикей ҳам эстетика ва танқидда янги канчилик йўлидан боради. Л. Хикей Кантни ўнгдан, яъни тутуруқсиз субъектив идеализм позициясидан туриб танқид қилади. Маълумки, Кант учун муайян ҳодиса тажрибада берилган бўлиб, тажриба эса, шахс фикр ва туйғуларининг самарасидир, холос. Бу тажрибанинг ўз мантиқи, мазмуни, қонунияти, қоидалари, зарурати бор. Л. Хикей Кантни худди ана шу фикрлари учун танқид қилади: унингча, бу фикрлар назарий жиҳатдан ҳам чекланган бўлиб, муваффақиятсизликка олиб боради, чунки тажриба, яъни «реаллик бўлакчалари масалани ҳал этишга замон жиҳатдан ҳам, сифат жиҳатдан ҳам хизмат қилолмайди». Ҳар қандай воқеа, ҳодиса, жумладан, маънавий ҳодисалар, айтилиқ, адабиёт, унинг мазмуни ва шакли, ҳаёт билан боғланиши, бадий мазмундаги ички алоқадорлик Хикей назарида тасодифий характерлар касб этади ва гўё ҳеч қандай заруриятга бўйсунмайди. Бунда Л. Хикей буржуа адабиёти буржуача манфаат ва буржуача ғоялар тарафидан бошқарилишини яширишга уринади. Негаки, у буржуа жамиятидаги адабиёт объектив капиталистик воқеликни тўғри, қонуний, мантиқли акс эттиришини истамайди. Шунинг учун ҳам, реал воқеа амалда йўқ дейди.

Эстетика ва санъатда мавҳумчилик оқими асосчиларидан бири бўлмиш Василий Кандинский фикрича, «шакл ҳатто мавҳум геометрик характерда бўлса ҳам, ўз ички оҳангига эга бўлади...» «Учбурчак,— дейди у,— бу мавжудотдир... Узининг бутунлай мавҳумлигига қарамай,— деб давом этади В. Кандинский, — яшаётган, тўлқинланаётган ва ўз таъсирини ўтказаяётган бу мавжудотлар категориясига квадрат, доира, учбурчак, ромб, трапециялар ва математика ҳали ном беролмаган янада мураккаб, ҳисобсиз шакллар мансубдир. Бу шаклларнинг бәрчаси мавҳумчилик санъатининг тенг ҳуқуқли граждандаридир»¹.

Аёнки, бу ўринда фаннинг усуллари ва рамзий ифодалари билан санъат айнанлаштирилиб қўйилляпти. Ҳозирги замон буржуа эстетикаси ана шундай ғайри ил-

мий принципларни давом эттирмоқда. Чунончи, инглиз нафосатшуноси Ж. Г. Ходин ўзининг «Британия эстетика журнали» (1971 йил, 1-сон, II жилд, 74—80-бетлари) да эълон қилинган «Ҳозирги санъат ва геометрия» деган мақоласида геометрия фанининг ҳозирги замон санъатига ўтказаяётган таъсири ҳақида мулоҳаза юритади. Гўё ҳозирги маънавий ҳаётнинг ҳамма тартибсизликларига санъат тартиб ва уйғунлик (гармония) бахш этар эмиш; геометрия фигуралари эса, ана шу тартиб ва гармониянинг рамзи эмиш. Ходинчасига фикрлаганда, ҳозирги санъат ривожини ҳам фан-техника равнақи, даставвал, геометрия ва математика белгилайди, деган ғайри илмий хулосага ишониш лозим бўлади. А. Мур ва Хикейлар шаклбозлик санъати назариясини, фанни, мантиқни инкор этиш асосида яратишга уринсалар, Ж. Ходин фан-техника ютуқларини нотўғри талқин этиш асосида, яъни фан кашфиётларидан субъективизм тарзида фойдаланиш орқали мавҳум санъат назариясини асослашга тиришади.

Аммо, мавҳумчилик назариясининг асосий хавфи В. Кандинский ва Ж. Ходинлар томонидан беҳуда улуғланган учбурчаклар, ромблар, квадратларнинг ўзида эмас, абстракционизм эстетикасининг асосий хавфи санъаткор шахсининг гўё «ҳеч ким ва ҳеч нима билан боғлиқ бўлмаган ички маънавий дунёнинг ижодий жараёнда эркин ифодаланиши» тўғрисидаги сохта ва ғайри илмий хулосалардадир. Геометрик фигуралар ана шундай ноилмий хулосаларга фикрий асос ва восита бўлиб хизмат қилади, холос.

Дарҳақиқат, буржуа санъати намоёндалари санъат ва эстетикада ғоясизлик ва партиясизлик концепциялари учун кураш олиб борар эканлар, бу курашни улар шаклбозлик ва мавҳумчилик принциплари билан, буржуача сохта «эркин ижод» шиори билан, яъни ўз синфий башарасини яшириш билан, шунингдек, буржуа миллатчилиги, космополитизм ва антикоммунизм билан маҳкам боғлаб юбориш учун ҳамма имкониятини ишга соладилар. Бу ғаразли йўлда буржуа мафқурачилари айниқса миллий санъат масаласидан, санъатдаги ўзига хос миллийлик ва умуминсонийлик муаммосидан фойдаланмоқчи бўладилар.

Маълумки, монополистик капитализм шароитида капитал билан миллий санъат ўртасида ҳал этиб бўлмайдиган чуқур зиддият мавжуддир. Бу аҳвол капиталистик ишлаб чиқариш усулидаги ички зиддиятларнинг, айниқса, меҳнат билан капитал ўртасидаги зиддиятнинг кучаюви билан изоҳланади. Монополистик капитализм даврида буржуазия ўз миллий майдонида ва колонияларида танҳо ҳукмронлигини ўрнатиб олган, реалистик миллий санъатнинг душманига айланади. Чунки, бу объектив воқеликни ҳаққоний тасвирлашдан мутлақо манфаатдор эмас. Шу боисдан империализм даврида буржуазия ўзининг инқилобий ўтмиши билан ҳам; илғор, де-

¹ Бу ҳақда қаранг: Хуан Маринельо. Беседа с нашими художниками — абстракционистами. М., 1961, 54—55-бетлар.

мократик миллий санъатнинг ўтмиши, ҳозир ва эртаси билан ҳам алоқани бутунлай узди, айни чоқда инқилобий, реалистик санъатга қарши муросасиз кураш бошлайди.

Миллатнинг асосий социал кучлари билан, ишчилар ва деҳқонлар билан чамбарчаси боғлиқ бўлган демократик ва социалистик санъат миллий ҳаракатда ва пролетариатнинг инқилобий ҳаракатида ижобий, илғор омил сифатида ҳаракат қилади. Ўз-ўзидан аёндики, бундай илғор миллий, демократик санъат ҳозирги реакцион буржуазияга маъқул тушмайди. Шу демократик санъатга қарама-қарши ўларок, миллий буржуазия ўз манфаатлари ва қарашларини ҳамма эътибор билан шаклбозлик ва мавҳумчилик санъатларини ёқлаб чиқади. Лекин буржуазия шаклбозлик санъатининг турли-туман кўринишларини бегараз, бадий нафосат намуналари бўлгани учун эмас, балки улар меҳнаткаш халқ оммасига буржуа таъсир ўтказиб, халқни сиёсий ва иқтисодий курашлардан, озодлик курашларидан четга чалғитиш учунгина қўллаб-қувватлайди.

Реалистик миллий санъат ва илғор миллий аъёнлар масаласида марксча-ленинча эстетика билан буржуа эстетикаси ўртасидаги ғоявий зиддиятларни келиштириб бўлмаслиги шак-шубҳасиздир; бизнинг эстетикамиз илғор миллий ўзига хосликни асраш ва ривожлантириш учун кураш олиб борса, буржуа эстетикаси миллий санъатнинг «эскирганлиги» ва «маҳаллий» характери ҳақида сафсата сотиб, гўё санъат ва адабиётда «муминсоний» раванқ шорини ўртага ташлайди; бунда буржуа нафосатшунослиги аслида захарли бева танлик ғояларини ёйишга, классик реализмни ҳозирги модернизм билан алмаштиришга уринадилар. Модернизм тарафдорлари ҳозирги буржуа санъатини, жумладан, шаклбозлик ва мавҳум санъатларни энг илғор замонавий санъат деб хаёл сурдилар.

Мавҳумчилик санъати вакилларининг жуда кўп асарларини, айтайлик, В. Кандинскийнинг «Мовийликда», К. Малевичнинг «Олий композиция», К. Германдининг «Фигуралар», П. Мондрианнинг «Буги-буги ғалабаси», Т. Гошакнинг «Осмон тозиси», Ф. Мюллернинг «Зўравон» сингари асарларини кўздан кечирар эканмиз, асосан геометрик ва бошқа айқаш-уйқаш фигуралар тасвирини ёхуд одамсимон маҳлуқлар суратини кўрамиз, холос. Албатта, бу хил «асарлар»нинг миллий хусусиятлари ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Мавҳум санъатнинг инсонга қарши, инсонпарварликка қарши, гўзалликка қарши моҳиятини ҳатто буржуа матбуотининг ўзи ҳам эътироф этмоқда. Масалан, Чикагодаги «Бадий мактаб» ҳақида «Тайм» журнали шундай мулоҳазаларни билдиради: «Тасвирий санъатнинг классик аъёнлари ҳамиша инсоннинг гўзаллигини тасдиқлар эдилар. Янги тасвириловчилар (бу мактаб вакиллари ўзларини шундай деб атайдилар — М. Н.) бу тасдиқни улоқтириб ташладилар. Улар

тасвир этган кишилар — жирканч, қўпол, қўрқинчли маҳлуқлардир»¹.

Михаил Лифшицнинг таъбири билан айтганда, бу кўргазмалар «ҳаваскорлиқнинг ёввойи шакллари»дир». Баъзи кўргазмалар намойиши «безорилик характери»га эга бўлиб, улар порнография билан тўлиб-тошгандир ҳамда уларда ҳар турли тартибсиз хатти-ҳаракатлар юз бериб туради. Масалан, сюрреалистлар (реалистдан ўта устун турувчи, сирли реаликка таянадиган буржуа санъати оқими»га мансублар)нинг кўргазмалари деярли доим тўппончадан ўқ отишларсиз, стол устидаги шампан vinosи ўртасида яланғоч қиёфада ўзини кўрсатиб турадиган аёлларсиз ва бошқа аттракционларсиз ўтмайди².

Ўз-ўзидан аёндики, шаклбозлик санъатининг бундай «асарларидан» социал ва миллий муаммоларни қидириш мантиққа тўғри келмайди. Ахир, мавҳум санъат умуман инсонни бадий инъикос эттириш принциpidан воз кечиш билан чекланиб қолмайди, балки санъат асарида ҳар қандай объектив предметни реалистик шаклларда акс эттириш принциpidан ҳам воз кечиб, предметсизлик ғоясини илгари суради. Предметсиз санъат эса, абстракцияларга ва мавҳум маҳлуқотларга (сирли дунё ва номаълум моҳиятга) сиғинмай иложи йўқ.

Абстракт санъатнинг маҳсуллари илғор миллий фазилатларнинг ашадий душманларидир. «Известия» газетасининг 1963 йил 2 январь сонидан абстракционист Тингли ҳақида берилган қуйидаги хабар шу жиҳатдан диққатга сазовордир: «Бундан икки йил муқаддам Тинглига ҳозирги санъат музейида ўз абстракционист ишини намойиш этишга ижозат беришди. Бу иш ҳаво шарлари, бўш шишалар, ванна ва велосипед филдиракларидан ташкил топган тенгак композициядан иборат эди. Бу — ҳаммаси эмас. Ўзининг мавҳумчи ҳамкасбларига ўхшамаслик ниятида Тингли ўз композициясига портловчи ва ёнилғи моддалар ҳам киритди; у, томошабинларни, шунингдек, ёнғиндан сақлаш командасини қўрқитиш учун «ўз-ўзидан портлаб емирилиувчи санъат»ни намойиш этди. Ярим соат давомида Тинглининг композицияси портловчи моддалар ёрдамида портлаб, алангаланиб, ҳаво шарлари ёрилиб, шишалар синиб турди. Тингли ўзининг навбатдаги сеансини Токиода ўтказишни режалаштириб қўйди, бунда Тингли «жағдор конвейер»ни кўрсатишга ҳозирлик кўрляпти. Бу «жағдор конвейер» даҳшатли машина бўлиб, қадимий япон чойнақлари унга солинганда мўйиз-мўйиз қилиб чиқаради. Бу нарса «япон аъёнларининг емирилиши» рамзидир. Зоти жиҳатидан англосакс ва дунёқараш жиҳатидан космополит бўлиши Тингли «асар»лари буржуа «санъати»даги

1 «Правда», 10 декабрь, 1962 г.

2 Мих. Лифшиц, Л. Рейнгард. Кризис безобразия. Изд-во «Искусство», М., 1968, стр. 22.

ғайри инсоний руҳнинг, ўз истиқболидан қўрқиш руҳининг, айна пайтда дунёда инглиз-америка ҳукмронлигининг кичик бир кўланкаси сифатида ҳар қандай миллий санъатга, мазкур мисолимизда эса, илғор япон ва француз санъатларига ҳамда уларнинг классик анъаналарига шовинистик ва гегемонлик ҳужумидир.

Америка нафосатшуноси Мелвин Рейдер томонидан Нью-Йорқда 1957 ва 1960 йилларда икки қайта нашр этилган «Эстетика бўйича замонавий китоб» деган илмий тўпламни олайлик. Бу тўпламда ўнлаб буржуа муҳолифларимиз ўз мақолалари билан қатнашганлар. Ана шулардан бири Рожер Фрайнинг «Соф ва нософ санъат» мақоласидир. Р. Фрай санъатни икки гуруҳга: соф ва нософ санъатларга ажратади. Фрай нософ санъат деганда, умуман реалистик санъатни, даставвал, социалистик реализм санъатини кўзда тутади. Фрайнинг изоҳига кўра нософ санъат башариятнинг кўпчилигига тушунарли ва уларга яқин санъатдир; нософ санъатга мансуб асарлар жуда кўп. Бирор бадий асар софми ёки нософми? Бу саволга жавоб топиш учун буржуа нафосатшуноси мавҳум ва ҳаётдан узоқ бўлгач, субъективистик шаклларга мурожаат этади. Р. Фрай тасвир объекти билан, яъни, халқ ҳаёти билан, воқелик билан алоқадор бўлган ва санъатхонда реал ҳаётий туйғулар уйғотадиган реалистик асарларни нософ деб атайди, уларни камситади.

Шаклбозликнинг яна бир назариётчиси Эндрю Бредли ҳаёт билан санъат ўртасидаги алоқани зътироф этиб, Р. Фрайга қарши чиққандай бўлади. Лекин сиртдан шундай туюлади, холос. Гарчанд Э. Бредли «Эстетика бўйича замонавий китоб» антологиясига киритилган ўз мақоласини «Шеърят — шеърят учун» деб номла-

ган бўлса-да, аслида у, буржуазия учун ёзиладиган шеърят, зодагонлар учун яратиладиган санъат ҳақида, халққа қарши бўлган адабиёт ва шеърят ҳақида қайғурапти. Э. Бредли ҳам, Р. Фрай ҳам, «Эстетика бўйича замонавий китоб» нинг бошқа ўнлаб муаллифлари ҳам шу буржуа нуктаи назардадирлар. Буржуа нафосатшунослари ўртасида тез-тез бўлиб турадиган баҳслар ва бир-бирини танқид этишлар Бредли Фрайни танқид қилгани каби жузъий мазмун касб этади.

Абстракционизм вакилларидан биз бадий асарнинг ҳам шакли, ҳам мазмуни объектив воқелик томонидан, муайян халқнинг ижтимоий-тарихий ҳаёти томонидан белгиланиши тўғрисидаги илмий фикрнинг ному нишонини тополмаймиз. Ҳозирги капиталистик мамлакатларда коммунистик ва ишчи партиялари раҳбарлигидаги ишчилар синфи ва кенг меҳнаткашлар оммаси томонидан яратилаётган илғор, демократик, инқилобий эстетика борки, бу эстетика ҳозирги синфий кураш жараёнида капитализм билан социализм ўртасидаги жаҳоншумул жангларда янгидан туғилиб, ўсиб, камол топиб бормоқда. АҚШ ва Англияда ҳам, Японияда ҳам, Франция ва Италияда ҳам, Эрон ва Покистонда ҳам, бошқа ҳар қандай капиталистик мамлакатда ҳам аҳвол ана шундай. Ҳозирги буржуа жамиятидаги эстетик тафаккурнинг истиқболи унда синфий курашлар машаққатлари ичра камол топаётган илғор, демократик, инқилобий эстетиканинг қўлидадир. Бу эстетика марксча-ленинча эстетиканинг маслақдоши, сафдоши ва маънавий фикрдошидир. Бу эстетика ғолиб коммунистик идеология ва бўлажак коммунистик истиқболни гўзаллик салтанатига айлантиришда энг муҳим ғоявий қуролдир.

Илёс Фозилов,

доцент, Ўзбекистон ССРда хизмат
кўрсатган врач

ВАТАНДОШЛАР БИЛАН МУЛОҚОТ

МАККА САФАРИ ХОТИРАСИ

Ватан меҳри, Ватан муҳаббати!.. Инсон учун Ватандан азиз, Ватандан қимматли, мўътабар нарса борми дунёда?! Ватан тупроғи — кўзларга тўтиё. Бу абадий эътиқод айниқса чет элга сафар қилганингда қалбингни ҳаяжонга солади, Ватан соғинчи бутун борлигини қамраб олади. Ана шунда бир маҳаллар турли сабаблар билан ватанидан жудо бўлганлар тақдирига, аҳволига ачиниб кетасан киши. Маккага сафар қилганимизда ана шу туйғуни яна бир бор ҳис этдик.

Маккага йўли тушганлар одатда у ердаги ватандошларига ҳар хил совға-саломлар, фотосуратлар, хатлар олиб борадилар. Бу совға-саломлар қанчадан-қанча қувончларга, учрашувлар ва суҳбатларга сабаб бўлади. Баъзи бир танишдошларимиз кўпроқ биз билан бирга бўлгилари, нима биландир бизга кўмак бергилари келади. Кўплари ватанга қайтиш орзу-истаклари борлигини ҳам изҳор этадилар. Биз ҳам ҳар сафарги учрашувда очиқ юз, ширин сўз билан муомалада бўламиз...

Биз Маккага тун ярмида етиб бордик. Буни қарангки, эрталаб нонушта пайтндаёқ ватандошларимиздан беш-олти киши биз турган ҳовлига келишди. Раҳбаримиз Юсуфхон акадан тортиб ҳаммамиз уларни ҳурмат-тавозе билан қарши олдик, юқорига таклиф қилдик. Юсуфхон ака билан Шамсиддинжон мезбонлиқ қилишди. Дастурхонни безатишга ҳаммамиз ўз ҳиссамизни қўшдик. Патир нон, бўғирсоқ, пишта-бодом, майиз, ёнғоқ, асал қўйилди дастурхонга.

— Азиз дўстлар, қани, дастурхонга марҳамат, — деди Юсуфхон ака! Меҳмонларга ҳар жойдан Тошкент пиёласида чой узатилди.

— Сизларнинг чойларингиз ҳам ўзгача, ажойиб, — деди меҳмонлардан бири.

— Чой Самарқандда қадоқланган, марҳамат, ичинглар, — деди кулиб Юсуфхон ака.

— Қалай, эсон-омон, соғ-саломат келдиларингизми? Эл-юрт, ёру биродарлар тинч-омонми?

— Раҳмат, ҳаммаларингизга юртимиздан салом келтирдик.

— Раҳмат, барча дўсту биродарлар омон бўлсинлар, — деди ўтирганлардан бири. — Энди мен бу ерда ўтирганларни сизларга таништириб қўяй. Аввал ўзимдан бошлаб қўя қолай. Мен Абдураҳмон ҳожи — асли Андижонданман. Ватандан келиб қолганимизга яқин 60 йиллар бўлди. Бу киши Тошпўлат қори — Қўқондан. Хўш, Ҳожи Сиддиқ домла — Марғилондан, Абдуҳолиқ махсум — Намангандан, Оқилжон тўра — Тошкентдан, Аҳмаджон ҳожи — Самарқанддан. Бу ўзбекларнинг Маккага келиб қолганларига қарийб 50—60 йил бўлган. Биз келган вақтларда йўл қийинчиликлари кўп эди. Туяда келганмиз. Энди у гаплар қаёқда дейсиз. Ҳар ҳолда, унчалик қийналмадингларми?

— Йўқ, раҳмат, яхши келдик. Фақат ҳаво иссиқроқ экан.

— Ҳозир қиш мавсуми. Ҳаво иссиқлиги жуда борса 40 даражага етади. Ёзда бўлса 50—55 даражагача чиқади,— деди Аҳмаджон ҳожи.— Маккада қиш бўлмайди, қор, ёмғир ёғмайди. Ҳамма фасллар ёздек ўтади. Биргина Тоиф Шариф деган шаҳар бор. Уша ерда ҳаво нисбатан салқинроқ бўлади. Шунинг учун кўпчилик муҳожирларимиз Тоиф Шарифда истиқомат қилишади.

Ҳожи Сиддиқ домла сўзга аралашди:

— Бундан бир неча мuddат аввал айримларимиз Покистонда, Афғонистонда, Туркияда, Эронда бўлдик, кўпларимиз Ҳиндистонни ҳам кўрдик. Лекин ҳеч қайсисини ўз ватанимизга ўхшата олмадик.

— Ҳар кимники ўзига, ой кўринар кўзига, деб шунини айтади-да,— деб кулди Абдуҳолиқ махсум.— Эсимизда бор, юртимизда тўрт фаслни тўлиқ кўрардик... Эҳ... бу ёқларда-чи? Қайда дейсиз. Эҳ, ватан бошқача бўлар экан. Ҳаммамиз ватанни орзу қиламиз. Баъзилар уйланмасдан умр ўтказмоқдалар. Уйлансам, шу ерда қолиб кетаман, деб ўйласалар керак-да.

— Шунақа дейсизу, тирик жон, Ватанга қайтишнинг иложи бўлавермасдан кетини ўйлар экансиз. Мана бизлар уйландик, бола-чақа орттирдик, мол-дунё топдик. Мундоқ қараганда, камчилик йўқдек. Лекин кўнгил жойида эмас, нимадир муҳим нарса етишмайди. Кўзимиз ватанда, ўсиб-унган жойга не етсин. Киндик қони тўкилган, она сутини эмган жойингни соғинар экансан. Йўл очилсаю кушдек учсак деймиз.

— Нон берган, туз берган ватанни кўмсаб, бағримиз кабоб бўлди,— деди Оқилжон тўра.— Кишининг ватани бўлмаса кўнгли яйрамас экан. Еганинг ичинга тушмайди. Инсонга бундан ёмон хўрлик йўқ... Ёшликда киши унчалик фарқига бормас экан. Ёшингиз ўтган сари ватансизлик жуда қаттиқ сезилар экан. Уйлаб-уйлаб дунёга келганингга ҳам афсусланасан киши. Ҳар бир инсон ўз ватанида яшashi керак экан-да... Қизиқ, болаларимиз шу ерда туғилган бўлса ҳам уларни: «Бухоролик» деб аташади. Бу билан бизнинг бегона эканлигимизни пешонамизга тақ этиб ургандек бўлишади...

— Хафа бўлманглар, юртга келинглар, юрт эшиги сизлар учун ҳамма вақт очик,— деди Шамсиддинхон меҳмонларга таскин бериб.— Она юртинг омон бўлса, ранги рўйиғ сомон бўлмас, деган ўзбек мақоли бор. Ватанимиз кун сайин гуллаб-яшнапти. Турмуш фаровон, маданият, илм-маърифат, техника, қишлоқ хўжалиги гуллаб борапти...

Ватандошлардан бири чуқур уҳ тортиб, кўзига ёш олгандек титроқ овозда илова қилди:

— Мана шу яқин йилларда ақли, илми, обрўси баланд қариндошларимиздан Усмон ҳазрат, Нажмиддинхон тўра, Абдулла домла, Абдусалом ва яна бир қанчалар «Ватан-ватан» деб дунёдан ўтдилар. Армонда кетишди улар. Наманганлик Абдунаби қори бўлса, ўла-ўлгунча «юзим қора бўлди» деб юрди. Чунки она-Ватанда етита боласини қолдириб келган экан-да...

Уртага оғир сукунат чўқди.

— Мен бир нарсага ҳайронман. Бундоқ бориб, юртни кўриб келсаларинг бўлмайдими?— деди Шамсиддинхон жимликни бузиб.— Юртимизга ҳар йили Покистондан, Эрондан, Афғонистондан, Суриядан, Ҳиндистондан, Германиядан, ҳатто Америкадан қардошлар келиб, бир-икки ой дам олиб кетишади. Касал бўлсалар бепул даволаниб ҳам кетадилар...

Сухбатимиз охирлаш деганда яна янги меҳмонлар келиб қолишди. Аввал келганлар ижозат сўраб, ўринларидан туришди. Совға-саломлар бериб, уларни кузатдик.

Янги келган ўзбеклар уч киши эди. Булардан бири менинг эски қадрдон дўстим Тўйчи Али бойвачча эди. Унинг ёнида келганларнинг бири Намангандан, иккинчиси Ушдан экан. Улар ўз таниш-билишларини суриштиришди. Уларга ҳам совға-саломлар бериб хурсанд қилдик. Тўйчи Али бойвачча мени уйига таклиф этди. Мен: «Ҳожати йўқ, овора бўлманг», деб узр сўрадим. Лекин у сўзида қаттиқ туриб олди.

Ушбу хотиранома муаллифи — Илёс Фозилов ўз касби бўйича врач. 1940 йилда тиббиёт бўйича диссертация ҳимоя қилиб, медицина фанлари кандидати илмий даражасини олган. 1941—1945 йилларда Улуғ Ватан урушида иштирок этди — ҳарбий врач бўлиб хизмат қилди. Шундан кейин 15 йил мобайнида чет элларда врачлик вазифасини бажарди. 1960 йилдан 1975 йилгача Тошкент Давлат медицина институтининг доценти бўлиб ишлади.

Илёс Фозилов сўнгги йилларда Саудия Арабистонига икки марта сафар қилди. Ана шу сафарлари давомида ҳам у тиббиёт ходими вазифасини адо этди: Маккадаги ватандошларга тиббий ёрдам кўрсатди.

«Сизни келасиз, деб беш-олтита дўсту ёрларимизни айтиб қўйганман. Бунинг устига уйда беморимиз ҳам бор. Сизга кўрсатмоқчи эдик», деди. Йўқ деёлмадим, кечроқ бораман, дедим.

Бизга уй берган Шайх Зайни Кушак аввал ўзининг тўрттала хотинидан бўлган бемор болаларни, кейин ҳажга келган бемор мусофирларни кўрсатди. Беморлар шу қадар кўпки, енгилгина кўздан кечириб ҳам улгуролмайсан. Беморларни бепул кўриб, бепул дори берганим учун касаллар егила бошлади.

Тўшдан кейин касал ётган айрим ўзбекларнинг уйига олиб кетдилар. Мен улардан: «Нега бу қадар касаллик кўп?» деб сўрадим. «Бизда умуман докторлар етишмайди,— деб жавоб берди улар.— Борларига ҳам ҳар ким етиша олмайди.» Уларнинг айтишича, тиббий ёрдам учун жуда кўп пул талаб қиладилар. Моддий томондан қийналган одамлар жуда кўп, дорилар қиммат. Дорихоналар хусусий кишилар қўлида бўлиб, дориларни истаганча пулга сотадилар. Бир дона аспири 5 риал туради. Саудия Арабистонида беморлар у ёқда турсин, ҳатто туғилган ва ўлганлар ҳам ҳисобга олинмайди. Бу мамлакатда сил, безгак, трахома, тери касалликлари, тиф, дизентерия йил бўйи учрайди.

Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилотининг маълумотига кўра, Саудия Арабистонида 1970 йилда 6,8 минг ўринли 47 касалхона (1 минг кишига 0,9 ўрин), 206 диспансер, 303 медицина пункти хизмат қилган. 1969 йилда 1,5 минг врач, (11 минг кишига 1 врач) 353 стоматолог, 594 фармацевт, 2 мингга яқин медицина ҳамшираси ишлаган.

Саудия Арабистонида врачлар ва фармацевтлар Эр-Риёда тайёрланади. Бу мамлакатда 7 та медицина билим юрти мавжуд. Давлат бюджетининг 2,9 проценти соғлиқни сақлаш ишларига сарф этилади. Ана шу боисдан бемор ватандошлардан ва зиёратга келувчилардан бир соат ҳам бўшаш мумкин эмас. Беморлар тупроқ бўлиб ёгилади.

Кеч соат 6 ларда аранг бўшаб, Шайх Зайни Кушак ҳовлисига келдим. Кўп ўтмай дўстим Тўйчи Али бойвачча ҳозир бўлди.

Маккада ҳаво жуда иссиқ. Қуёш нурлари найза бўлиб бошга санчилади гўё. Ҳаво дим, нафас олиш машаққат. Осмон тиник, тангадек булут кўринмайди. Осмонда лочинлар царх уриб учади. Макка кўчалари зиёратчилар билан лик тула. Шов-шувдан қулоқлар том битади, одамлар чумоли бўлиб ўрмалашади. Ҳавонинг иссиғи ва тикилинчдан қора терга ботиб кетдим. Тилим қақраб айланмай қолди. Одамларни суриб-итариб зўрага бир четга чиқиб олдик. Бошим айланиб, кўзим тиниб ерга ўтириб қолганлигимни ўзим ҳам сезмабман. Дўстим биринчи кўринган машинани тўхтатди. Йўлга тушдик. Қайси кўчага кириб, қайси кўчадан чиққанимни сезмадим. Ниҳоят биз ўтирган машина узок юриб, олдига сув сепилган эшик ёнида тўхтади. Эшик олдида ўйнаб юрган болалар мен билан саломлашиб кўришдилар.

— Булар менинг болаларим,— деди Тўйчи Али бойвачча.

— Яхши болалар экан, офарин!

Болалар хурсанд бўлишиб, бизни қўршаганча ҳовлига киришди. Чақирилган меҳмонлар иккинчи қаватда экан. Зинадан кўтарилдик. Ичкарига киришимиз билан мендан олдин келган меҳмонлар гур этиб ўринларидан туришди. Ҳамма билан бирма-бир кўришиб чиқдик, ҳол-аҳвол сўрашдик. Кичикроқ меҳмонхона, қизил ёлам тўшалиб, атрофига шохи кўрпачалар солинган, пар ёстиқлар қўйилган. Уртада хон-тахта, турли ноз-неъматлар. Қўлга сув қўйилар экан, мезбон дўстим ўнғайсизлик билан:

— Жойларимизни зиёратга келувчиларга бериб, меҳмонхонамиз кичиклик қилиб қолди,— деб узр сўради.

— Зарари йўқ. «Нинадек тор ер, дўстлар билан кенг майдон бўлур, кенг ер душман билан зиндон бўлур», деган ўзбек мақолини эшитмаганмисиз?

— Тўғри-тўғри,— деб кулишди бошқалар.

— Раҳмат, доктор, мени хижолатдан чиқардингиз.

— Қани, дастурхонга марҳамат.

— Ижозат берсаларинг, меҳмонларни таништириб ўтсам,— деди чой ичиб ўлтирганимизда Тўйчи Али бойвачча ва дастлаб мени таништирди.— Бош меҳмонимиз, менинг ота қадрдоним, ватандошим Илёс ҳожи... Хўш... Булар эса ўзимизнинг шу ердаги ватандошлар: Абдуҳамид Маҳдум—Намангандан, Усмон ҳожи Эшон—Андижондан, Абдукарим ҳожи—Қўқондан, Абдуваҳоб қори—Самарқанддан, Собиржон домла—Марғилондан, Ҳошимбой ҳожи—Бухородан. Бегона одам йўқ. Фақат ватандошлар, тортинмасдан ўлтиринглар.

Мен Тўйчи Али бойваччаникига асал олиб келган эдим. «Ватандан табаррук» деб дастурхонга қўйдим. Меҳмонлар асални мақтаб-мақтаб ея бошлашди.

— Она юртнинг асали юртнинг ўзидек азиз эди, севиб ейишдик,— деб кулди Абдукарим ҳожи. Асал тамом бўлиши билан товук қабоби келтирилди.

— Қани, товукқа марҳамат,— мулозамат қилди мезбон.

— Овқатлар етарлик. Қани энди яхши ашулодан бўлса,— деди кимдир Тўйчи Али бойваччага қараб. Тўйчи Али бойвачча магнитифон муравати буради. Навоий, Лutfий, Огаҳий, Увайсий, Бобир ғазаллари билан айтилаётган рост, дугоҳ, наво, бузрук мақомидан куйлар янграй бошлади. Зебуннисо бегим ғазали билан айтилаётган «Самарқанд ушшоғи» ижро этилаётганда:

— Шунинг билан бириктириб эшитайлик-а,— деб қолди Абдуваҳоб қори Самарқандий.— Жаҳонга номи кетган Улуғбекнинг ватани — Самарқанд, кўклар билан ўпишган мадрасалар...

Ашула тинглаб ўтирар эканмиз, санъат ва санъаткорлар устида сўз кетди.

— Ўзбек мақомларини ўзбек халқининг олтин сандиги, деса бўлади,— Ватанни соғинган чоғларимда шу куйлар билан жоним таскин топгандек бўлади,— деди Тўйчи Али бойвачча.— Хафа бўлган пайтларимда музикадан бошқа дилкаш тополмайман.

— Яхши, бу мақомлар бу ёқларда ҳам топилиб турар экан,— дедим мен.

— Э, қаерда дейсиз,— деди Тўйчи Али бойвачча афсус билан.— Мен буларни Истамбулдан олтинга сотиб олиб келганман. Яна мақом ёздириб келиш учун бу йил ҳам Истамбулга, Афғонистонга, Покистонга бориб келмоқчиман. Ҳақиқатан дунёга келиб, нима кўрдик?!

Уртадаги суҳбатимиз Абдуҳамид Маҳдумга ёқмасди шекилли, у ижирганиб ўтирарди. Охири у суҳбатни бошқа томонга бурмоқчи бўлди:

— Ватанни кўп мақтаясизлару,— деди Абдуҳамид Маҳдум,— лекин ҳар хил «миш-мишлар» юради бу ерларда. Тўғри, биз ватандан узоқдамиз. Бироқ юртимиз ҳақидаги мана шу миш-мишларни эшитавериб қулоғимиз битади. Қайси бирисига ишонингни ҳам билмайсан киши.

— Қанақа гаплар экан, эшитайлик,— дейишди ўлтирганлар.

— У ерда, ватандаги одамлар ниҳоятда камбағал эмиш. Қийимлари ноҳор! Одамлари бошқа миллатлар ҳисобига кўпаярмиш. 70 сўмлик ишга фақат ўзбеклар қабул қилинар эмиш... Умуман шунақа гаплар...

Шу пайт кўпчилик менга кўз ташлади. Мен Абдуҳамид Маҳдумнинг гапларига жавоб айтдим.

— Дунёда нима кўп, миш-миш кўп. Одам ўз кўзи билан кўрмаганидан кейин миш-мишга ҳам ишониши мумкин. Аслида аҳвол сиз айтганча эмас. Мана, масалан, мен инқилобдан олдин туғилганман. Бир оилада уч ўғил эдик. Орамизда бир дона пахталик чолон бор эди. Зарур бўлган вақтда навбат билан кияр эдик. Инқилобдан кейин, мана, ўқидик, уйландик, оила туздик. Оила бошлиғи бўлганимга 46 йилдан ошди. Мана ҳозир бир ўзимда 7—8 та пальто, 8—9 та костюм, 10—12 жуфт оёқ кийими бор. Бошқаларда ҳам шундай. Эҳтимол 1—2 та кўп ёки кам бўлиши мумкин. Жуда кўпининг кераги ҳам йўқ-ку ўзи!.. Ана энди ўзингиз шундан билаверинг биздаги аҳволни. Ёки сизларда бундан ҳам кўпми?! Маош масаласида ҳам гап очдингиз. Бизда ҳар бир кишининг ўз ихтисоси бўйича оладиган ўртанча ойлиги 160 сўмни ташкил этади. Мукофотлар ва бошқа имтиёзларни қўшиб ҳисоблаганда иш ҳақи ойига 212 сўмдан 219 сўмгача етади. Бундан ташқари, касал бўлганлар текин муолажа қилинади. Яна бунинг устига касаллик вақти учун ҳам тўла ойлик тўланади. Э-э, айтган билан адо бўлмайди бундай эзгу жиҳатларни. Мабодо, сиз айтгандек камбағал бўлса, қаердан ортириб кассаларга минг-минглаб пул қўйишади?.. Булар фақат бизнинг моддий бойлигимиз. Яна энг керакли маънавий бойлигимизни айтмайсизми? Инсонлик қадр-қийматини айтмайсизми? Мана, фақат 1978 йил ичида СССРда 11 миллион кишининг уй-жой шароити яхшиланди, 1,4 миллион ўқувчига мўлжалланган умумий таълим мактаблари, қарийб 600 минг ўринли мактабгача тарбия муассасалари, 65 минг ўринли касалхоналар, бир сменада 123 минг кишини қабул қиладиган амбулатория, поликлинника муассасалари қурилди. Ҳозирги вақтда мактабларимизда ўн миллионга яқин бола ўқийди. Доимий мактабгача тарбия муассасаларида ўн беш миллионга яқин бола тарбияланмоқда. Илмий ходимлар сони салкам бир ярим миллион кишини ташкил этади. Ўзбекистон Фанлар Академиясида юзга яқин фан доктори, салкам мингта фан номзоди тадқиқот ишлари олиб борапти. Бутун жумҳуриятимиз бўйича эса, икки юз чамаси илмий-тадқиқот институти мавжуд бўлиб, 16 минг илмий ходим фаолият кўрсатиб турибди.

Ҳозир Ўзбекистон олимлари асарларининг учдан бир қисмини чет элдаги илмий муассасалар сотиб олмақдалар. Академиямизнинг кутубхонаси 39 давлатга 6 мингдан кўп нашрларни юбориб туради. Мана бу — бизнинг маънавий бойлигимиз. Биз айниқса ана шу бойлигимиз билан фахрланамиз.

Бизда миллат ажратиш йўқ. Ҳамма миллатлар ака-укадек иноқ яшайди. Худди бир оиладек, бир-бирлари билан аҳил, иттифоқ. Бизнинг шиоримиз дўстлик, ростгўйлик, поклик, одиллик, камтарлик. Адолатсизлик, текинхўрлик, қаллоблик, кишининг киши томонидан камситилиши бизга бутунлай бегона. Буюк рус ёзувчиси Чехов: «Инсонда ҳамма нарса: юзи ҳам, кийими ҳам, қалби ҳам, фикри ҳам гўзал бўлмоғи лозим», деган эди. Биз ўз ҳаётимизни ана шу сўзларга қиёсласак бўлади. Энди ҳалиги миш-миш тарқатувчиларга келсак, ё улар лақма, ё аламзада, қалби кўр одамларнинг иши бу!

— Гап тагини гап очади,— деди боядан бери ўйланиб ўтирган Усмон ҳожи ота.— Кейинги Олмон урушида мен Парижда тижорат билан шуғулланар эдим. Гитлер навбати билан Францияга ҳужум бошлади. Бир ярим ой ичида Франция душманга таслим бўлди. Шундан кейин кўп ўтмай улар Советларга уруш бошладилар. Ниҳоят 4 йил давом этган қаттиқ қирғин урушда Гитлер мағлубиятга учради. Фашистлар Парижга яқинлашганда халқ ҳажонга тушиб қолади. Узига тўқ катта бойлар шошилинч равишда уй-жойларини ташлаб Америкага қоча бошладилар. Франциялик маш-

хур артист Дидро Дени қочиш олдидан хотини, яқин дўстлари ҳамроҳлигида машҳур жаррох, профессор Делакруа билан хайрлашиш учун унинг уйига борадилар. Улар профессор Делакруага, бирга кетайлик, деб таклиф қиладилар. Бироқ у очиқ жавоб бермайди. Дидро Дени қочишга ҳозирлик кўриб, охири тун ярмида профессорга телефон қилади: «Биз кетаямиз, истасангиз, бирга кетайлик», деб илтижо қилади. Бироқ профессор Делакруа жавобни қисқа қилади:

— Кўзимнинг оқу қораси ёлғиз ўғлим эди, у биринчи жаҳон урушида ҳалок бўлди. То шу кунга қадар, ўғлим ватан учун қурбон бўлган, деб фахрланиб ўзимга таскин бериб келардим. Мана бугун ватанимиз хавф остида қолди. Бу даҳшатли фожиага асло чидай олмайман. Майли, бора беринглар, ватандан ҳам жудо бўлсам, унда менинг нима қолади?!

Дидро ноилож трубкани қўйиб қўнди ва пароходда кета туриб дўсти профессор Делакруанинг ўзини-ўзи ўлдирганлиги хабарини газетадан ўқиб, ҳайрон бўлади... Ватанпарварлик шундай бўлади. Шунинг учун мутафаккир шоир Алишер Навоий: «Инсон тирик экан, ўз ватани учун курашмоғи лозим», деган эди. Совет кишилари Ватанни душмандан сақлаб қолиш учун 20 миллиондан ортиқ қаҳрамон ўғил-қизини қурбон берди. Бундай шавкатли Ватанга олқишлар бўлсин. Очиғини айтганда, биз ватандан узоқда бўлдик. Аслида ватанда туриб ватан мудофаасида баравар бир жон-бир тан бўлишимиз муқаддас бурчимиз эди. На чора, тақдир экан, биз қўлга қурол олиб душманга қарши курашмаган бўлсак ҳам, хайрихоҳлигимиз билан ватандошлар сафида турдик. Шунга ҳам шуқур қиламиз...

Усмон ҳожи отанинг гапи тугалиши билан Тўйчи Али бойвачча магнитофон қулоғини бураб сегоҳ мақомидан «Адашганман» куйини қўйди. Ўтирганлар бошларини эгиб жим қолдилар. Шу топда Бобирнинг икки сатрини хаёлан ўқидим:

Ўз ерни қўйиб, Ҳинди сари юзландим,
Ераб, нетайин, не юз қаролик бўлди...

Мен шу ондаёқ ўз ватанимни аллақачон соғинганимни ҳис этдим.

Ҳафиз Абдусаматов,

филология фанлари доктори

ҲАМЗА — МОҲИР САТИРИК

Ҳамзанинг адабиёт ва санъатнинг барча соҳаларида қилган ижодий ишлари чексиздир. Энг муҳими шундаки, у ўзбек маданиятининг ҳар бир тармоғига биринчи бўлиб қўл урган ва уни яратган. Қисқа қилиб айтсак, янги бир бадиият оламини барпо қилган, ижодий кашфиётлар очган, ихтиролар этган. Унинг бундай кашфиётларидан бири ўзбек совет сатира-сидир.

Тўғри, революциядан олдин ҳам ўзбек сатираси ва юмори анча ривожланган эди. Уларнинг илк намуналари, элементлари даслаб фольклорда намоён бўлиб, кейинчалик ёзма адабиётга кириб келади. Алишер Навоий, Турди, Махмур, Гулханий, Муқимий, Завқий, Аваз Утар сингари ижодкорлар сатира ва юмордан кенг фойдаланганлар.

Ҳамза бу соҳада адабиётимизнинг ана шу бой тажрибасидан руҳий озиқ олган. Унинг олдига жуда муҳим вазифа зарур масалани ҳал қилиш турарди. Қайси йўлдан бориш лозим, совет сатирасининг ижодий принциплари қандай бўлиши даркор? Уша Навоий, Муқимий очган йўлдан айнан кетиш керакми, уларнинг ғоявий йўналишларини, ижодий пафосини ўзлаштириб, давом эттириш кифоя қиладими ёки бошқача принципларни ишлаб чиқиш талаб қилинадими? Бу муаммолар санъаткорнинг бутун қалбини, диққат-этиборини қамраб олади.

Утмиш сатирасидан Ҳамза яратган сатиранинг туб фарқи шундаки, биринчиси, у ўз йўналиши билан ижтимоий шароитга, давлат тузумига қарши қаратилган бўлса, иккинчиси эса, аксинча, совет ҳокимиятини мустаҳкамлаш, унинг равиш топши учун кўмаклашиш, унга ёт бўлган, ривожига тўсиқлик қилган барча нарсаларга, иллатларга қарши ўт очишдан иборатдир. Бу ҳол Ҳамза янги давр сатирасининг энг муҳим масаласини тўғри ҳал қилиб берганлигини кўрсатади.

У 1919 йилдаёқ сатиранинг моҳияти

ҳақида шундай ёзган эди: «...томоша эски одатларнинг кулги томонларини уқтириб, уларни масхара қиладиган кўри-нишларни кўрсатишдан иборат бўлиши керак. ...биз эски, жирканч одатларни масхара (таъкид бизники — Ҳ. А.) қиламиз».

Ҳамзанинг адабиётга оид соғлом, ҳаққоний назарий мулоҳазалари ўзбек совет сатираси тонгида унга ёруғ нур бўлиб тушди. У даврда эндигина ғунча бўлиб келаётган ўзбек совет сатирасига япроқ ёзиши учун назарий озуқа сув ва ҳаводек зарур эди. Ҳамзанинг назарий фикрлари бу соҳадаги ташналикни, қисман бўлса-да қондира олди. Унинг бу мулоҳазалари ўзбек сатирасини назарий жиҳатдан асослаган илк фикрлар эди.

Характерлиси шундаки, адибнинг назарий фикрлари амалий ижодига ҳеч қачон зид келмади, балки улар бадиий асарларга тўла уйғунлашиб кетган. Санъаткорнинг комедиялари, ҳажвий шеърлари назарий фикрларининг амалий бадиий кўринишлари, уларнинг ҳаққонийлигини исботловчи намуналаридир.

Адибнинг ёзувчилик маҳорати, ҳажвчилик санъати буржуа миллатчилари, турли-туман ғоявий муҳолифлар учун олиб борилган кураш бўрониде камол топди ва ривожланди. Оқибатда у адабий жанрларнинг кўлида қалам тебратиб, сатирани турли хилларидан фойдаланди. Масал («Тошбақа ва Чаён»), сатирик шеър («Азимхўжа эшон бинни Тошхўжа эшоннинг оғиз боғлашлари»), юмористик шеър («Бир қўрқоқ масъул ишчи тилидан»), водевиль («Мухторият ёки автономия»), сатирик диалог («Қузғунлар»), комедия («Тухматчилар жазоси», «Майсаранинг иши»), ва бошқалар. Бу сатира хилларининг баъзиларини Ҳамза ўзбек адабиётига биринчи бўлиб олиб кирди.

Ҳамзанинг ҳажвий ижодини кўздан кечирсак, у замон, жамият талабларидан келиб чиққанлигига, сатиранинг қонун-

қондаларига амал этганлигига тўла ишонч ҳосил қиламиз.

Аниқдирки, сатирани бошқа жанр хилларидан ажратадиган асосий омили — кулги, масҳарадир. Унинг қиммати ҳам кулги, масҳара, кинонинг қай йўсинда сингдирилганлигига боғлиқ.

Санъаткор бунинг учун ҳаётдан кулгили воқеа-ҳодисаларни, мавзуларни, масалаларни, ситуацияларни топган, янги ижодий усуллар қўллаган, оригинал характерлар яратиб, уларни ўзининг илғор қарашлари билан бойитган. Бу жиҳатдан, айниқса, «Майсаранинг иши», «Тухматчилар жазоси» комедиялари жуда характерлидир. Буларда дин ниқоби остидаги ифлосгарчиликларни, қуръонни уч пулга сотадиган, ор-номусини йўқотган шариат ахлларининг жирканч кирдикорларини кулгили вазиятларда кўрсатиб, уларни ўткир ҳажв тигига олади.

Драматург асарларининг кучи шундаки, у типик, салбий кулгили характерларни яратиб, бу характерларни кулгили типик шариотларда ҳаракат қилдириб ривожлантирган.

Ҳамзанинг «Майсаранинг иши» асарини вазиятлар комедияси деб аташ ҳам мумкин. У турли вазиятларда руҳонийлардаги қалбаки улуглик, юзаки савлатнинг ниқобини олиб ташлаб, уларнинг ҳақиқий башараларини очиб кўрсатади.

Муаллиф айш-ишрат қидириб, Ойхонни йўлдан урмоқчи бўлиб келган Муллараўзига сигир териси кийгазди, Ҳидоятхоннинг устига эчки терисини ёпади, қозини эса бешикка боғлаб, аёвсиз масҳара қилади.

Салбий шахсларнинг Ойхон билан кўнгилхушлик қилиш ниятига бутун хатти-ҳаракатларининг чиппакка чиқиб, тумшукларидан тузоққа илинишлари каби якунининг қарама-қарши келиши уларни ҳалокатга олиб борадиган комизмни келтириб чиқарди.

Муаллиф асарда кулгининг жамиятдаги буюк ролини усталик билан ифода қилиб беради. Мунофиқларга қарши курашда кулги сатирикнинг қўлида ўткир қурол бўлиб хизмат қилади.

Драматург кулгини асар мазмунидан, конфликт характеридан, воқеалар оқимидан, сюжет тараққиётдан, ситуация қарама-қаршилигидан, предмет ички тузилишдан келтириб чиқаради. Шунинг учун ҳам бу кулги турмуш логикаси, ҳаёт диалектикасига тўла равишда мос тушади. Бу эса тухматни ҳақиқатдан, ёлғонни чиндан ажратиб олишга, ҳақнинг «жойида қарор» топишига ёрдам беради.

Адиб ислом дини вакилларининг бузуқчиликларини қаттиқ қоралаб, уларни меҳнаткашларнинг заҳарханда, ўлимга олиб борадиган кулгисига дучор қилади. Улар кулги остида қолишлари натижасида, қилган номаъқулчиликларидан кўзлари мошдай очилади.

«Автор, — деб ёзган эди А. В. Луначарский, — сатирани ўз олдига мақсад

қилиб олса, кулги ўлдирадиган даражада бўлиши мумкин».

Комедияда кулги ўз моҳияти жиҳатидан демократик характерга эга. У салбий шахсларнинг мансаб, амалига қарамай ҳаммасини бараварлаштиради. Дин ахлларининг кулгидан ўлгудай қўрқишларининг боиси ҳам мана шунда. Улар кулгили вазиятга тушиб қолиб, меҳнаткашлар олдида шармандаю шармисор бўлишдан ўтдан қўрққандай қўрқар эдилар. Илмоққа илинган домла («Тухматчилар жазоси») Фотимага бундай дейди: «Хўп, хўп, оймпошша, ҳар нарса бўлса ҳам, шарманда бўлмайликда» (II, 153-бет, таъкид бизники — Ҳ. А.)

Домланинг бу хислатининг давоми ва ривожи «Майсаранинг иши»даги қози, аъламларда яққол кўринади. Бу хислатлар, айниқса ички монологлардан билиниб туради. Асарда вақти-вақти билан, охириги пардада эса тез-тез салбий шахсларнинг ички монологи эшитилади.

Ички монологнинг характерли хусусияти шундаки, унда қаҳрамон юрагида бор бўлган гапни айнан айтади-қўяди.

«Ҳидоят. Оёғим ҳам тортмовди... Эй худо-ей, тавба қилдим». (II, 215-бет). Мана Муллараўзининг гапи; «Минбаъд бу номаъқулчиликни қилсам, ҳамма хотиним мингинг талоқдан бўлсин-эй!» (II, 217-бет).

Қозидан эштайлик: «Инга, худоё паноҳ бер! Инга, ё баҳоваддин, инга! (Йиғлар)» (II, 218-бет). Кулгининг даҳшати буларни «мағзава тўкадиган» (II, 211-бет) ўрага тушишга ҳам рози қилади, молга ўхшаб, «Моо, моо ў,ў,ў» деб маърашга мажбур этади.

Ҳамза улаомларни жисмоний томондан ўлдирмади, лекин кулги билан уларни маънавий томондан ҳалок қилди, сафдан чиқарди. «Одамлар қаторида қолурлик ҳолимиз қолмади, — дейди Қози. — Бизнинг қўл-оёқларимизни бўшатиб, тоғлар орасида бир умр юрайлик!» (II, 222-бет).

Драматург ўз қаҳрамонлари тили билан чуқур умумлашмалар қилади ва «Шармандалик минг ўлимдан ёмон» (II, 216-бет) деган ғояни характерлар мағзига сингдириб юборади.

«Агар кулиш лозим бўлса, — деб ёзган эди Н. В. Гоголь, — ҳақиқатан ҳам умумхалқ кулгисига лойиқ бўлганлар устидан кучли равишда кулиш яхшидир».

Ҳамза ҳам кулгини умумхалқ кулгиси даражасига кўтариб, уни золимлар, дин пешволари устидан чиқарилган ҳукмномага айлантира олди.

У образларни чуқур индивидуаллаштириш орқали реалистик адабиётнинг асосий принципларини ҳар томонлама эгаллаганлигини намоён этди.

Адибнинг адабиётдаги, айниқса сатирадаги катта хизмати ана шундан иборатки, у ҳажвий асарларда ҳам пухта ижобий қаҳрамонлар яратиш мумкин эканлигини исбот қилди.

Баъзи ёзувчилар, айниқса танқидчилар сатира фақат салбий нарсаларнигина ифо-

да этади, шу сабабдан ҳам ижобий қаҳрамон унда учрамайди, у кўрсатилган тақдирда ҳам эпизодик образ бўлади ёки хира, бўш чиқади деган фикрларни билдирганлар. Тўғри, ҳажвий асарларда асосий ўринни ёвузликни, салбий нарсаларни қоралаш, фош қилиш эгаллайди. Шундай бўлишига қарамасдан, моҳир санъаткорлар олган мавзулари ва масалаларига қараб, баркамол салбий образлар билан бирга пухта ижобий қаҳрамонлар яратдилар. Бу соҳада ҳам Ҳамза биринчилардан бўлди.

Устознинг деярли барча сатирик-юмористик асарларида ижобий қаҳрамонларни учратамиз, уларнинг актив фаолиятини, қудратини яққол сезамиз. Унинг «Сайлов олдида», «Қуйи совет идораларига сайловга киролмаган бир эшон ўпкасига жавоб», «Қузғунлар» каби сатирик шеърларидан тортиб, «Тухматчилар жазоси» ва «Майсаранинг иши» гача бўлган комедияларда ҳар хил характердаги ижобий қаҳрамонлар бирин-кетин кўз олдимиздан ўтади.

Ҳамза энг олдин ижобий қаҳрамонлардаги асосий фазилатга диққат эътиборини қаратади. Уларнинг салбий типлардан афзаллиги, устун чиқиши, ўз ақл-фаросати, донолиги ва усталлиги билан юқори туриши билиниб туради. Бу айниқса Фотима («Тухматчилар жазоси»), Майсара («Майсаранинг иши»)ларда бўртиб кўринади.

Ҳамза ҳаётда аёлларга қаратилган ҳар

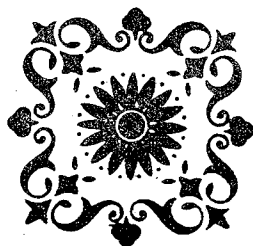
бир ёруғликни жўшқин тарғиб қилган санъаткордир. Майсарани олиб кўрайлик: Майсара революциягача бўлган илғор, онгли, ишчан, эпчил ўзбек аёлларининг ёрқин, типик вакили. Ҳамзанинг маҳорати шундаки, у, ислом динининг хотин-қизлар «ожиза, заифа», қўлларидан ҳеч иш келмайдиган, улар фақат эрлари учун қул, деган реакцион ғояларини қақшаткич қулги остига олади. Бу ғояларнинг мутлақо асосsizлигини, сохталигини Майсара тимсолида тўла исбот қилади.

Ҳамза сатираси тўғрисида гап кетганда, унинг ҳажвий асарларидаги образли, бадий тасвирий воситаларга бой тилни алоҳида таъкидлаш лозим. Қаҳрамонлар нутқидаги аччиқ кесатиклар, ранг-баранг ўхшатишлар, оригинал муболағалар унинг бу сирадаги асарлари аҳамиятини ошириб юборган.

Ҳамзанинг комедиялари ҳам, унинг поэтик ҳажвий асарлари ҳам ўзбек совет адабиётида сатиранинг дастлабки яхши намуналаридир. Унинг бу соҳадаги маҳорати ҳам адабиётимизнинг кейинги авлодлари учун ибрат намунаси бўлиб келмоқда.

Булар ҳаммаси эса, устоз Ҳамза ишлаб чиққан назарий асослар ва бадий принципларнинг ҳамда унинг амалий сатирик фаолиятининг нақадар тўғри ва ҳаққонийлигидан дарак бериб турибди.

Улуғ адиб сатираси умрбоқийлигининг сабаблари ҳам мана шундадир.

ЗАМОН ВА ИНСОН КҮЙЧИСИ

ГАРИФ ОХУНОВ ИЖОДИ ҲАҚИДА УЙЛАР

Татар адабиёти қадимий ва азалий тарихга эгадир. Бундан минг йиллар муқаддам яратилган халқ оғзаки адабиёти ва ўтмиш даврларнинг ижодкорлари асарларида турмушнинг турли масалалари борасида сўз кетади, фалсафий-эстетик, ижтимоий ва ахлоқий проблемалар олдинга сурилади. Бу жиҳатдан XIII асрда яшаб ижод этган Кула Галининг «Юсуф ва Зулайхо» достони, Муҳаммадёр (XVI аср)нинг «Тўхваи мардон», ва «Нури Сидур» дostonлари, Утиз Имёний (1754—1834)нинг шеърлари, ўн тўққизинчи асрнинг охири ва йигирманчи аср бошларида ижод этган Абдулла Тўқай, Олимжон Иброҳимов, Мажид Ғафурий, Дардманд, Бабич, Сагит Рамиев, Нажиб Думавий ва бош-

қа талай сўз усталарининг ижодлари катта эътиборга моликдир.

Улуғ Октябрь социалистик революцияси туфайли татар адабиёти ҳам ҳар тарафлама тараққий топди. Бунёдкор меҳнати билан ҳар соҳада мўъжизалар яратаётган замондошларимизнинг вакиллари адабий асарларнинг асосий қаҳрамонларига айланди. Буюк сўз усталаридан Олимжон Иброҳимов, Фотиҳ Амирхон, Мажид Ғафурий, Ҳоди Тоқтош, Шариф Камол, Муса Жалил, Фотиҳ Карим, Аҳмад Файзий, Одил Қутуй, Қави Нажмий, Аҳмад Ерикеев, Зиё Мансур, Анвар Давидов ва бошқаларнинг асарларидан янги замон кишиларининг меҳнати ва орзулари, ўйлари ва интилишлари ўрин олди, мамлакатимизда ва кишиларимиз онгида рўй берган туб ўзгаришлар ўзининг муносиб ифодасини топди.

Ҳозирги замон татар адиблари устозларнинг энг яхши анъаналарини давом эттирган ҳолда самарали ижод этмоқдалар, асарларида даврнинг муҳим ва актуал масалаларини кўтариб чиқмоқдалар, айниқса замондошларимизнинг ажойиб образларини яратишга алоҳида аҳамият бермоқдалар. Бу хусусда гап кетганда Ғ. Башировнинг «Номус», «Қадрдон юрт», А. Абсаломовнинг «Оқ гуллар», С. Ҳақимнинг «Даврлар қопқаси», М. Амирнинг «Оқ Идель», А. Баяновнинг «Ўт ва сув», М. Ҳабибуллиннинг «Гирдоблар» сингари асарлари эътиборга моликдир. Улар қаламга олинган мавзуларининг янгилиги, образларининг ёрқинлиги, давр нафаси билан сўғорилганлиги жиҳатидан ажралиб туради.

Истеъдодли адиб Гариф Охуновнинг ҳикоя, қисса ва романлари ҳам ана шу жиҳатдан юқоридаги асарларга ҳамоҳангдир.

Гариф Охуновнинг студентлик йилларида яратган қатор ҳикоя ва «Ешлик хусни» деб аталган илк қиссасидаёқ романтик кайфият ва жўшқинлик ўзини яққол кўрсатиб турар эди. Узига талабчан ва меҳнатсевар бўлган ёш қаламкаш ҳаётни синчиклаб ва чуқур ўрганиш билан бир қаторда устозлар таърибасидан баҳраманд бўлди, тинимсиз изланди, янги оҳанглар ахтарди. Бой ва жўшқин ҳаёт, кишиларимизнинг мардонавор

меҳнати туфайли рўй бераётган ўзгаришлар ёзувчига бой материаллар берди, илҳомлантирди. У нефтчилар шахри Альметьевскда ишлаган йилларида ишчилар даврасида бўлиб, уларнинг ишлари билан яқиндан танишди, талай меҳнат мўжизаларининг гувоҳи бўлди. Ёзувчининг ана шу йиллардаги ижодий изланишлари беҳуда кетмади. Унинг ишчилар синфи ҳаётидан олиб ёзилган «Хазина», «Хўжайинлар», «Ёнғоқ мағзи» сингари асарлари кенг жамоатчилик томонидан қизғин кутиб олинди ва муносиб баҳоланди.

«Хазина» — она ер бағридан қора олтин қазиб олаётган мардонавор замондошларимиз меҳнатини тараннум этувчи бақувват романдир. Шунинг учун ҳам бу роман нефтчиларнинг сеvimли асарларидан бирига айланди. У фақат ғоявий-эстетик мазмуни жиҳатидангина эмас, балки мавзуси ва ўртага қўйган масаласи жиҳатидан ҳам новаторлиги билан ажралиб туради.

Татаристондаги янги нефть конларини очиш Қозоғистондаги қўриқ ерларни ўзлаштириш сингари янги ва бағоят аҳамиятли иш эди. У чиндан ҳам sanoатдаги «қўриқ»қа айланди.

Романдаги проблемалардан бири — янги нефтчилик касбини эгаллаш масаласидир. Янги нефть конлари очилиб, Татаристон мамлакатининг асосий нефтчи районларидан бирига айланаётганлиги туфайли автоном республикадаги қишлоқ меҳнаткашлари, завод ва фабрикаларнинг ишчилари, илмий-техник зиёлилар вакиллари ўзлари учун тамомила янги бўлган нефтчилик касбини эгаллашлари зарур эди.

Асардаги яна бир проблема бу нефтчи ишчи характерининг шаклланишини тадқиқ қилиш билан боғлиқ. Ёзувчи асарининг асосий қаҳрамонлари, айниқса Арслон Губайдуллин образи орқали бу проблемани моҳирона ҳал этади. Арслон Губайдуллин ёзувчи томонидан меҳру муҳаббат билан яратилган образдир. Куч ғайрати ошиб-тошиб турган, маънавий олами бой бу йигит кейинчалик республиканинг таниқли нефтчиларидан бирига айланди.

«Хазина» романи татар адабиётидаги нефтчилар ҳаётига бағишланган ва ширалли тилда ёзилган асарлардан биридир. Бу асар асосида бадий фильм яратилганлиги ҳам бежиз эмас. Адиб бу романи ва «Ёнғоқ мағзи» қиссаси учун Абдулла Тўқай номидаги Татаристон АССР Давлат мукофотига сазовар бўлди.

Романда қатор маънавий — эстетик проблемалар кўтарилган. Булардан бири — инсоннинг давр, жамият, коллектив олдига масъулияти, ўзига нисбатан талабчанлиги масаласидир. Романда бундай проблемалар санъаткорона ҳал этилганлиги учун ҳам у кўп миллатли совет адабиётининг энг яхши асарлари қаторидан жой олди.

Замондошимиз қандай инсон, унга қайси фазилатлар тааллуқли? Бошқа татар қаламкашлари қаторида Ғариф Охунов ҳам ана шу ҳақда чуқур ўйлайди, бош қо-

тиради. Унинг асарларида замондошларимиз образлари кишиларимизнинг энг яхши фазилатларини ўзларида мужассам этган ва теварагидагиларга ҳар жиҳатдан ибрат бўлган шахслардир. Бу ўринда Арслон Губайдуллин образини яна эсга олиб ўтмоқ ўринлидир. Биз бу образ билан адибнинг «Хўжайинлар» асарида ҳам учрашамиз. Асарда Арслон қарашлари илғор, улкан машиналар тилига тушуниб, она замин бағридаги бойликларни топа оладиган инсонгина эмас, балки кишилар қалбига чуқур кира олувчи шахс сифатида ҳам кўзга ташланади. У атрофидагиларнинг дилидаги гапларни топиб айта олади, уларнинг эҳтиёжларини сезиб туради. Қузатувчанлик ва сезгирлик сингари хусусиятлар ҳам унга хосдир. Ёзувчи бу билан раҳбар ходим ана шундай фазилатларга эга бўлган тақдирдагина бошқаларни ортидан эргаштира олади, одамлар қалбига йўл топади, меҳнатни ташкил қила олади, деган фикрни олдинчи суради. Меҳнат интизоми сал бузилгудай бўлса ҳам бундай раҳбар сезмай қолмайди. Арслон Губайдуллин меҳнат интизомини бузган ҳайдовчи Дугинцевни жазолаганда уни тўғри йўлга солиш, қайта тарбиялашни кўзда тутди. Шунинг учун ҳам Дугинцевнинг кейинги тақдири унинг ҳаёлини банд этади, тўғри йўлга солишга интилади. Шу тариқа асардаги меҳнат интизоми масаласи умумдавлат миқёсидаги проблема даражасига кўтарилади. Давримиз қаҳрамони замондошимизга хос бўлган характерли хусусиятлар ана шу масалани ҳал қилиш воситасида очила боради.

Ёзувчи асарда нефтчи ишчининг ўзига топширилган ишга масъулиятли муносабатда бўлиш масаласини ҳам унутмайди. У ишчи янги техникани эгаллаганида, меҳнат унумдорлигини оширишга интилганида, sanoатни бошқарганида, коллективга раҳбарлик қилганида ҳам бунга амал қилмоғи керак, деган фикрни олдинчи суради.

Ғариф Охуновнинг «Ёнғоқ мағзи» ва «Ардунов ботир» қиссаларида ҳам бош қаҳрамонлар образлари ҳар жиҳатдан ёрқин ва бақувват чиққан. Бу асарларнинг қаҳрамонлари бўлган Саматов ва Мирсаид Ардунов янги ҳаёт бунёд этиш, жамиятда янги муносабатларни вужудга келтиришдек эзгу ишга жону танларини тиккан инсонлардир.

«Ардунов ботир» қиссасининг қаҳрамони бўлган Мирсаид Ардунов оддий халқ орасидан чиққан киши. У ёшлигида пода боққан, Қизил Армия сафида туриб, оқ гвардиячиларга қарши курашган, қулоқлар исёни пайтида бир ўлимдан қолган. Йигирманчи йилларнинг бошларидаги очарчиликда юкчилар артели ташкил қилиб, Волга бўйидаги шаҳарларда ишлаган, кейинчалик артели билан Пермь пристанида ўрнашиб қолган. У шериклари билан Березникидаги кимё комбинати қурилишида ишлаб бошлаганида ҳаётида кескин бурилиш юз беради. Буюк қурилишда иш бошлаш унинг артели зиммасига тушади, қу-

рилишдаги энг нозик ва масъулиятли ва-зифалар уларга топширилади. Бунинг ўзи-га яраша сабаби бор эди, албатта. Нега деганда артелга бирлашган кишиларнинг бари меҳнаткаш, бардошли, кўзланган мақсадга етмай қўймайдиган инсонлардан эдилар. Шунинг учун ҳам бундай ажойиб кишиларнинг тақдирлари комбинат ва мамлакат тақдирни билан бирлашиб кетади. Ажойиб ташкилотчилик қобилиятига эга бўлган Мирсаид Ардувонов комбинат қурилишида кўрсатган жонбозлиги учун Ленин ордени билан тақдирланади. Унинг вафотидан кейин Березники шаҳридаги кишилар бу ажойиб инсон хотирасини муносиб эъзозлаб ҳайкал ўрнатадилар. Ёзувчи асар дебوحасида, Мирсаид Ардувоновга нима учун ҳайкал ўрнатишди, деган савол қўяди. Бу саволга асар охирида ундаги персонажлардан бири Иван Федорович Коновалов шундай жавоб беради: «...Ардувон ботир Маяковский, Чайковский... миллий қаҳрамон Жалилга ўхшаб ижодкор эди. У поэмалар, симфониялар эмас, балки янги замон ижодкори эди. Янги замон эса — социализмдир. Унга ана шунинг учун ҳайкал қўйдик. Бу рус шаҳрида татар ишчисига қўйилган биринчи ҳайкалдир».

Гариф Охуновнинг «Идель қизи» трилогиясининг биринчи китоби ҳам татар адабиётида воқеа бўлди. Ёзувчи бу асарида татар халқининг йигирманчи аср бошидан буёнги ҳаётини бадиий ифодалашни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

Улуғ Октябрь хотин-қизларни ҳам озодликка чиқариб, эркин меҳнат кучоғига йўллади. Асарнинг бош қаҳрамони Нурия мамлакатда буюк ўзгаришлар рўй бераётган, эски дунё ўрнида янги тузум тантана қилаётган йилларда вояга етди, шаклланди. Унинг отаси Аббос мулла ўз даврининг саводхон кишиси бўлганидан қизига тегишли маълумот беришга, билимли қилишга интилади. Қобилиятли ва иқтидорли қиз Нурия татар ва рус тилларини чуқур ўрганади, билим юртида маълумот олади. Совет ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун кураш қизиган йилларда медицина институтида ўқийди, тиришқоқлиги ва меҳнатсеварлиги туфайли инсонларга бағоят зарур бўлган шифокорлик касбини эгаллайди. Ундаги интилиш ва қобилиятни пайқаган институт раҳбарлари Нурияни аспирантурада олиб қоладилар. Қиз илмий фаолият билан шуғуллана бошлайди.

Она тупроқдаги ўзгаришлар, янги авлод кишиларининг, янги инсоннинг шаклланиши асардаги марказий масаладир.

Асар қаҳрамони Нуриянинг ҳаёти енгил кўчди, у қийинчиликлар кўрмади, ҳаёт синовларига дуч келмади, деб ўйлаш хато бўлур эди. У ўша йиллардаги шароит тақозоси билан ижтимоий келиб чиқишини яширади, отасидан воз кечади. Буларнинг бари Аббос муллага оғир таъсир қилади. У ўзини ёлғиз сезади, одамларга, айниқса ўз қизига ҳам бегона бўлиб қолганидан ночор ҳолга тушиб, ўзини ўзи ўлдиради.

Нуриянинг ўз отасидан юз ўгириши бун-

дай қараганда ундаги ахлоқий принципларга зид туюлади. Бироқ, ўша оғир йилларда Аббос муллага ўхшаганларни халқ душмани санайдиган кишилар ҳам йўқ эмасди. Қизни отасидан юз ўгиришга мажбур қилган нарса ҳам шудир. Тақдир Нурияни бундан ҳам оғир синовларга дучор қилади. Бироқ Нурия сира тушкунликка тушмайди, ёшлик хатосини ўз меҳнати билан тўғрилашга интилади.

«Идель қизи» романи ҳаётийлиги, тарихий воқеалар ҳаққоний акс эттирилганлиги, фактик материалларга бойлиги жиҳатидан ҳам эътиборни тартади. Буларнинг бари ёзувчи қаламга олган давр воқеаларини чуқур акс этгани, тарихий манбалардан баҳраманд бўлгани ва ҳужжатларни синчиклаб ўрганганидан далолат беради. Унинг қаҳрамонлари шунинг учун ҳам жонли, ҳаётий ишонарли ва ёрқин чиққан.

Аббос мулла образи ҳам ўқувчида қизиқш уйғотадиган образлардан биридир. Ёзувчи бу образда илғор қарашлар мавжудлигини ҳам эътибордан қочирмайди. Аббос мулла асли деҳқонлардан чиққан бўлса ҳам кейинчалик дин арбоби бўлиб кетади. У воқеалар гирдобиде қолиб кетиб, ўзига тўғри йўл топиб ололмагани оқибатида ҳаёти фожияли равишда тугайди.

Гариф Охунов ажойиб ёзувчи бўлиши билан бирга жўшқин ва оташин публицист сифатида ҳам китобхонларга яхши таниш. Унинг кўп миллатли совет адабиётининг муҳим масалаларига бағишланган мақоалари марказий матбуот саҳифаларида тез-тез кўриниб туради. Ижодкорнинг татар совет адабиётининг классикларидан бири, драматург Карим Тинчурин, Доғистон халқ шоири Гамзат Цадаса ҳақидаги мақоалари, «Қуйбишев районидан мактублар» деб аталган публицистикаси, «Биз Арск томонданмиз» публицистик қиссаси ҳам ўқувчилар томонидан илиқ кутиб олинди. Ёзувчи публицистик асарларида меҳнат фронтдаги зарур ва актуал масалаларни дадиллик билан олдинга суради, бу борадаги мулоҳазалари билан ўртоқлашади.

Гариф Охуновнинг «Биз Қозонданмиз, Волгаданмиз» деб номланган китоби публицистик руҳдаги асарлари орасида алоҳида ажралиб туради. Қаламкаш Марсель Зарипов билан ҳамкорликда яратилган бу китобда иқтисодий ва маданий муаммолар, саноатга оид муҳим проблемалар ўртага ташланади. Бу китобни ўқир экансиз татар халқининг қадимий маданияти, ҳозирда давом эттирилаётган ажойиб маънавий анъаналаридан ҳам воқиф бўласиз. У Татаристоннинг ўтмиши, бугуни ва келажги ҳақидаги китобдир. У давр ва унинг кишиларига меҳру муҳаббат билан битилган мадҳиядир.

«Биз Қозонданмиз, Волгаданмиз» китоби ўқувчиларга жуда бой маълумот беради, унинг билим ва тушунча доирасини бойитади. Китоб муаллифлари ўтмишга саёҳат қилганларида ҳозирги татарларнинг қадимдаги авлодлари бўлмиш Волга булғорлари, уларнинг Татаристон территория-

сидаги пойтахти, урф-одатлари, маданиятлари борасида ҳам сўз юритадилар. Автоном республика пойтахти Қозон, унинг машхур университети борасида ҳам қизиқарли маълумотлар келтирилади.

Қозон университетиде дохий Владимир Ильич Ленин ўқиган, дастлабки марксистик тўғарақлар унда тузилган, Сергей Аксаков, Лев Толстой таълим олишганди. Максим Горький ҳам бу ерда маънавий камол топган, Некрасов, Салтиков-Шчедрин, А. Тўқай, О. Иброҳимов, Х. Тоқтош, М. Жалил сингари адиблар бу дорилфунунда ўқигандилар. Я. Свердлов, Э. Бауман, С. Киров, Х. Ямашев, М. Воҳидов, Г. Қул-аҳмедов, С. Саидғалиев сингари революционерлар ҳам Қозонда таълим олгандилар.

Китоб қизиқарли ва ажойиб фактларга бойлиги ва нафис ёзилганлиги билан кишини ўзига мафтун этади. Унинг бобларидан бири «Шоирнинг губернатор билан суҳбати» деб номланган. Бунда муаллифларнинг жуда кўп ҳужжатларни синчиқлаб ўрганганлари ўз-ўзидан сезилиб туради. Мана улардан бири. Губернатор Стрижевский Татаристон аҳолиси борасида сўз юритганида «Россияда татар адабиёти йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас», деб ёзганди. Губернатор бунда татар халқининг қадимий маданиятини инкор қилиш билан чекланмай, унинг келажагини ҳам йўққа чиқаришга уринганди. Абдулла Тўқай эса бунга қарама-қарши ўлароқ татар миллати чинакам ёзувчилар, санъаткорларга зорлигини ўқтириб, улар албатта етишиб чиқажоғига умид билдирганди.

Губернаторнинг нақадар адашганлигини ва Абдулла Тўқайнинг сўзлари тўғри чиққанлигини тарих ва замона кўрсатиб турибди.

Китобда машхур татар бастакорларидан Солиҳ Сайдаш, Жавдат Файзий, Зоҳид Хабибуллин ва Нажиб Жигановларнинг ижодлари, уларнинг янги музыка маданиятини вужудга келтиришдаги хизматлари борасида ҳам илиқ сўзлар айтилган.

Китобда Совет Иттифоқи Қаҳрамони, Ленин мукофоти лауреати Муса Жалил, татар халқининг маданий бойликлари, жумладан китоб тарихи билан жуда кўп йиллардан бери шуғулланиб келаётган Аброр Калимуллинга бағишланган саҳифалар ҳам қизиқиш билан ўқилади. Шунинг учун ҳам бу китобни татар халқи ҳаётига бағишланган мухтасар қомус, деб атагинг келади.

Гариф Охунов ўз ижодида ҳозирги ёшлар ҳаёти, улар характерининг шаклланишини тасвирлашга ҳам аҳамият бермоқда. Унинг «Артиш тоғи ортида» ва «Девон эмани» асарлари ёшларга аталган китоблари жумласидандир. Ёзувчи бу асарларида нефтчилар ҳаётига муурожаат қилса ҳам ўсмирлар ва ёшлар характери шаклланишини асосий объект қилиб олади.

Муаллиф «Артиш тоғи ортида» повестида кейинчалик республикада йирик нефть марказларидан бирига айланган Калиматово қишлоғида дастлабки нефть вишқалари

вужудга келгани ҳақида ҳикоя қилади. У ана шу қишлоқда рўй берган ажойиб ўзгаришлар тасвирида ўзига хос бўёқлар топади.

Нефтчилар Калиматово қишлоғига келишлари билан қишлоқ болалари ҳам оромларини йўқотадилар. Ҳатто оламда отдан бошқа нарса кўзига кўринмайдиган Ҳасан ҳам кун бўйи нефтчилар ёнидан кетмайди, вишқаларга қизиқиб тикилади. У ахири ўзининг дилидаги орзусига эришади, пармаловчилар сафидан жой олади.

«Девон эмани» повестида воқеалар бош қаҳрамон Салоҳ тилидан ҳикоя қилинади. Асарда умри меҳнатда ўтган, ўзгалар ташвиши билан яшайдиган Толиб бобонинг ҳам эсда қолаарли образи яратилган. У ўтказган кўчатни нефтчилар кейинчалик «Девон эмани» деб атайдилар. Бу эса инсон меҳнати абадийлигининг ўзига яраша рамзидир.

Девон эмани навқирон нефтчилар бригадаси ҳаётидан мустаҳкам ўрин олади. Ёзувчи ана шу рамзий образ орқали авлодларнинг бир-бирига вориблиги, меҳрини, оқибатини кўрсатади. Толиб бобо ёшларга оламдан ўтганида ана шу эман остига дафн этишларини илтимос қилади: «Урмон шовуллаши, машиналар гуриллашини эшитиб ётаман. Эман менга сизларнинг ишларингиздан ҳикоя қилади», дейди у.

Повестнинг навқирон қаҳрамонлари меҳнат ва турмушдаги покиза, соф муносабатлар учун кураш олиб борадилар. Улар ёш инженерни тўғри йўлдан чиқарган, қаллоб, муттаҳам Ғимрон оға Нуришоновни кескин фош этадилар. Муаллиф бу асарда, коллектив кишиларни тарбиялайди, тўғри йўлга солади, у ишчи кадрлар етиштирадиган мактабдир, деб ўқтиради.

Ёзувчи Гариф Охунов фақат асарлари билан эмас, балки кундалик меҳнат фаолиятида ҳам ёшлар тарбиясига алоҳида аҳамият бермоқда. У республика Ёзувчилар ташкилотининг раиси сифатида ёш қаламқашлар етиштириш, улар маҳоратини ошириш, асарлар сифатини кўтариш масалаларига аҳамият ва эътибор бермоқда. Ҳозирда республикада етти юздан ортиқ ёш қаламқашлар мавжудлиги, уларнинг асарлари газета ва журналлар саҳифаларида чиқиб турганлиги ёш ижодкорлар тарбияси иши яхши йўлга қўйилганлигини кўрсатиб туради.

Гариф Охунов ижоди тобора камол топиб, обрўси кундан-кунга ортиб бораётган ёзувчилардан биридир. У йигирмадан ортиқ китоблар муаллифи бўлиб, совет адабиётини ривожлантиришдаги муносиб хизматлари учун орден ва медаллар билан мукофотланган. У доимо ижодий изланишда, ажойиб замондошларимизга муносиб асарлар яратиш иштиёқида ёнмоқда. Биз бу борада унга янгидан-яниги ва улкан муваффақиятлар тилаймиз.

Қозон.

Амир МАҲМУДОВ.

ТАДҚИҚОТЧИ ВА ТАРЖИМОН

ТҶХТАСИН ЖАЛОЛОВ 70 ЕШДА

Тўхтасин Жалолов адабиётшунослик соҳасига қадам қўйгандан бери тинимсиз ўқиш, кузатиш натижасида камол топиб келмоқда. У классик ва ҳозирги замон шеърлятидаги, насридаги нозик нуқталарни талқин қилишнинг ўзига хос йўлидан боради.

Одатда инсон ҳаётида бир умр хотирада қоладиган, истикболни белгилайдиган ҳодисалар бўлади. Тўхтасин Жалолов учун 1936 йил ана шундай бўлди. Ўзбекистон Маориф Комиссарлиги уни Шахрихондан Тошкентга чақиртириб олди. Бу ерда у қишлоқ хўжалик олий мактабида, республика партия маорифи уйида ва ҳуқуқ институтида дарс беради.

Тўхтасин Жалолов муаллимлик қилиш билан бирга кечки педагогика институтида таҳсил кўра бошлайди. Институт профессорлари ва ўқитувчиларининг лекция-

лари, айниқса навоийшунос олим Олим Шарафиддиновнинг ўзбек адабиёти тарихидан олиб борган дарслари унга катта маънавий озиқ берди. У институтни 1938 йилда имтиёзли диплом билан тугатди. Илмий кенгаш уни Шарқ адабиёти муаллими лавозимида ишлашга тавсия қилди.

Уттизинчи йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилейига тайёргарлик ишлари авж олиб кетди. Олим Шарафиддинов шоирнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида салмоқли рисола яратди. Навбатдаги вазифа Навоий асарларини омма орасида кенг ташвиқ қилиш эди. Тўхтасин Жалолов ҳам устознинг мадади ва маслаҳатларидан илҳомланиб «Хамса» талқинларини ёзишга киришди. Кўпчилик онгида «Хамса» тўғрисидаги тасаввур ҳали у қадар равшан бўлмаган вақтда юзага келган талқинлар туркуми барчада катта қизиқиш уйғотди.

Олимнинг сермаҳсул ижод йиллари эллигинчи йилларнинг ўрталаридан бошланади. У гоҳ Ўзбекистон Давлат нашриётида (сўнг Ғафур Фулом номидаги бадиий адабиёт ва санъат нашриётида) катта редактор, гоҳ ЎзССР ФА А. С. Пушкин номидаги тил ва адабиёт институтида илмий ходим, гоҳ «Шарқ юлдузи» журналида адабий ходим вазифасида хизмат қилади. Қаерда ва ким бўлиб ишламасин, адабиёт фанининг ривожига қўлидан келганча ҳисса қўшишга интилади ва билганларини ёшларга ўргатади.

Адабиётшунос сифатида Тўхтасин Жалолов учун характерли хусусият тинмасдан янгилик излашдир. Юрагида тадқиқотчилик дарди бор олим маълум асарларнинг ҳали очилиб етилмаган томонларини кўрсатиш билан қаноатланмайди, янгилик кашф этади. Адабиёт тўғрисидаги тасаввурларни кенгайтиришга кўмаклашади. Адабиётшунос ҳам санъаткордир. Афсуски, кўп олимлар буни эсдан чиқариб қўяди шекилли, оқибатда айрим мақола, монографияларнинг тили ширасиз бўлиб чиқади, зўр эҳтиросли, тўлқинлантирувчи асарлар ҳақида эҳтироссиз муҳокамалар юритилади. Тўхтасин Жалолов ўзи текши-

раётган бадий асарларни аввал шоирона қалб билан ҳис этиб, ҳаяжон ичида ёзгани учун кўпчилик мақолалари мароқ билан ўқилади.

Шу жиҳатдан унинг асарларига назар солаёлик. Мана унинг «Ўзбек шоирлари» (1959) китоби. Бу китоб жамоатчиликнинг эътиборини тезда ўзига жалб қилганини нима билан изоҳлаш мумкин? Бизнингча, аввало, халқимизнинг ўз адабий меросига бўлган ҳурмати, ўтмишда замона зулмини ҳақгўйлик билан тасвираб берган доно ва хассос шоирларига муҳаббати бўлса, иккинчидан, уларнинг халқ қалбида яшаб келаётган ва унутилаётган шеърини инжуларини моҳир заргардек илға чизиб, замондошларимизга шоирона тил билан етказиш учун қилинган фидокорона меҳнатга лойиқ муносабатдир.

Муаллиф ўзбек шоирларининг адабий меросини излашда қийин ва бирдан-бир тўғри йўлдан бориб, кўп чигалликларни, тахминларни ўзи қидириб топган фактлар асосида аниқлайди. Совет адабиётшунослигида яхши анъанага айланган, синовдан ўтиб, маъқулланган бу йўл адабиётшунос Ирақлий Андрониковнинг М. Ю. Лермонтов ижодини ўрганиш юзасидан олиб борган янгидан-янги изланишларида, марҳум тожик адабиётшуноси Ҳабибулло Назаровнинг тожик халқ шоири Карим Девона шеърларини топиш соҳасида кўрсатган сабр-чидамида ўзини оқлаган эди.

Тўхтасин Жалолов ҳам чарчамай шаҳарлар кезди, қанчадан-қанча шеърят мухлислари билан учрашди ва Октябр инқилобигача яшаб ижод этган шоирларнинг ҳаёт йўли ва адабий фаолияти ҳақида маълумот берадиган китоб яратди.

«Хамса» талқинлари (1960) дан кейин ёзилган «Бону» (1963) ўзбек шоирлари адабий меросини ўрганиш борасида қилинаётган ишларнинг мантқиқий давоми сифатида майдонга келди. Буни қарангки, Самар Бонуни аниқлаш баҳонаси билан муаллиф ҳаёлига келтирмаган Қамбарнисо, Ошиқ, Салоҳиддин Соқиб, Амонхон Махсум ва бошқа шеърини таъбиби бир қатор шахсларни топади. Биринчи китобида мавжуд бўлган ноаниқликларни иккинчисида тузатади, тўлдирди.

«Бону» равон, жозибадор тил билан ёзилгани учун китобхон ўзи сезмаган ҳолда муаллифга эргашиб кетади. У билан бирга гоҳ Андижонни, гоҳ Ўшни, гоҳ Чимёни кезиб чиқади. Турли ёшдаги, турли касбдаги одамлар билан учрашади. Шу тариқа шеърят баҳсининг доираси тобора кенгайиб, тадқиқотчининг хазинаси бойиб боради. Тўхтасин Жалолов ҳар бир асарининг вужудга келишида кимларнинг қандай ҳиссаси кўшилган бўлса, виждон билан уларнинг номини тилга олади ва чуқур миннатдорчилик изҳор қилади.

Ижодкор доимо ҳаётни синчиклаб ўрганади, учраган ҳар бир майда-чуйда нарсаларга ҳам эътибор беради. Баъзан бошқаларнинг назаридан қочган, кўрмай ёки аҳамайиб бермай ўтиб кетган ҳодисалардан

катта ва ибратли хулосалар чиқаради. Адабиётшунос бундан мустасно эмас. Афсуски, барча адабиётшунослар ҳам мавжуд нарсаларни диққат билан кузата бермайди. Масалан, бизнинг кўпчилигимиз Хивада бўлганмиз ва тарихий ёдгорликларни ҳайратланиб томоша қилганмиз. Бироқ, Паҳлавон Маҳмуд мақбарасидаги эшиклар тепасига нақшн деворларга гоҳ «шикаста» гоҳ «куфи» ҳарфларида битилган рубойлар кимники, уларда нималар айтилган?— деб қизиқиб кўрмаганмиз. Бу ёзувлар Тўхтасин Жалоловнинг назаридан четда қолмади. Хивага биринчи дафъа боришидаёқ ҳаммасини диққат билан ўқиб чиқди. Рубойларнинг аслини кўлёмалардан, мўътабар манбалардан топиб изоҳлаб, «Паҳлавон Маҳмуд» (1961) рубойларини тўплам ҳолида нашр этди.

Тадқиқотчининг нозик дид билан ёзилган «Яшасин табассум» (1966) тўпламига Миртемир, Шайхзода ва Зулфия поэзиясига бағишланган мақолалар кирган. Бу уч шоир тўғрисидаги уч мақоланинг бир жойга жам қилинишида маълум рамзий асос бор. Улар бағри кенг, шеърят уфқи тўқич бермайдиган меҳри дарё шоирлар ҳақидаги қасидалардир.

Буюк Озарбайжон шоири Фузулийни Навоийни севгандек муҳаббат билан ўқиган ва унинг девонидан намуналарни М. Муинзода билан нашрга тайёрлаган Тўхтасин Жалолов китобга ёзган кириш сўзида: «музыка садолари остида қалбимизда туғён урган руҳий ҳолатни сўз билан ифода этиб бўлмаганидек, Фузулий ғазаллари бахш этадиган маънавий ҳаловатни ҳам сўз билан ифода қилиб бўлмайди. Менинг назаримда, Фузулийнинг ақл идроки, мушоҳада кучи, нафосат ҳисси, шоирлик истеъдоди бениҳоят зўр бўлиб, ундаги бу фазилатларни тўғри талқин қилиш учун яна бир Фузулий керак»,— дейди.

Олим шоир лирикасининг ажойиб оламини таърифлаб чиққандан кейин унинг ўзбек классик шеърятига кўрсатган таъсири сабабларини таҳлил қилиб беради. Муаллиф тўғри кўрсатгандек, «Ўзбек халқ Озарбайжоннинг бу улғу фарзандини қучоқ очиб қарши олди, уни Навоий билан бир қаторда эски мактаб программасига киритиб, эҳтиром билан ўргана бошлади».

«Қизлар қасидаси» шоирлар мактабининг нозик дидли намояндаси Зулфия, ўзбек совет поэзияси тарихида ўзига яраша из қолдирган Хосият Тиллахонова, насримиз ривожига катта ҳисса қўшган «Табиятан мулойим, камгап, заҳматкаш» адиба Ойдин Собирова, олима ва шоира Музайяна Алавия, Маҳбуба Раҳим қизи каби катта авлодга мансуб ижодкорлар таърифи билан бошланиб, ҳозирги шоирлар баҳси билан давом этади. Олим бахтиёр шоирларнинг ҳар бири учун характерли хусусиятларни очишга интилади.

Ўзбек шоирларига бағишланган ҳар икки китоб ҳам адабиётшунослигимизда бош-

қа тадқиқотчиларниқига ўхшамаган алоҳида ҳодиса. Уларни қадимий тазкираларга, мемуар характердаги адабий суҳбатларга ёки кичик-кичик библиографик кузатишларга ўхшатиш мумкин. Чунки, адабиёт илмига хос бир қанча жанрларнинг белгилари ўзаро қўшилиб, бирикиб кетган.

Маълумки, адабиётда мутлақо бениқсон ишлайдиганлар деярли бўлмайди. Ҳар қандай бадий ёки илмий асардан нимадир етишмаслигини топиш қийин эмас. Бинобарин Тўхтасин Жалолов қаламига мансуб асарлар ҳам нуқсондан холи деб бўлмайди. Лекин, улар китоблардаги умумий мазмунга соя соладиган, жиддий нуқсонлар эмас. Жумладан, «Қизлар қасидаси» да шоирлар ижодига асосан мадҳия йўли билан ёндашади. Агарда у ўзи қузатган айрим шеърларнинг заиф томонларини танқидчи сифатида ишонарли қилиб кўрсатиб берганда устозлик бурчини янада мукамалроқ адо этган бўларди. Шунингдек, муҳим ижтимоий аҳамиятга эга бўлмаган деталларни бўрттириш ҳам шулар жумласига киради.

Катта бўғинга мансуб адабиётшуносларда бир яхши хислат бор. Улар муайян бир давр, муайян бир мавзу билан чекланиб қолмай, Октябрғача бўлган адабиётни ҳам, совет адабиётини ҳам баробар текшира оладилар. Ҳатто қардош халқлар адабиётини ҳам яхши биладилар. Фафур Фулом ёки Уйғун, Зулфия ёки Миртемир ҳақида чуқур мулоҳазалар баён қила туриб, айни замонда Хоразмийнинг «Муҳаббатнома»си, Навоий дostonлари ёки Фузулий лирикаси устида баҳс очиш, эшитилмаган маълумотларни келтириш Тўхтасин Жалолов учун қийин гап эмас.

Олимнинг таржимонлик фаолиятини ҳам алоҳида тилга олиш зарур. Тўхтасин Жалоловнинг бу соҳадаги хизматлари ҳақида

гапирганда Ўзбекистон халқ шоири Миртемирнинг: «Мен Тўхтасин Жалоловни яхши, инсофли, билгич таржимон сифатида ҳурмат қиламан. Тўхтасин Жалолов таржимага олган ҳар бир асарга савод билан, мароқ билан, масъулият билан ёндашади; таржима ҳақиқий ижодий меҳнат эканини чуқур тушунади», деган сўзларини эслаш ўринли бўлар эди.

У ҳинд ва жаҳон адабиёти классиги Робиндранат Тагорнинг «Кўзга тушган чўп», «Бибҳа соҳили», «Донишманд Рожа» романлари ва қатор ҳикояларини, Садриддин Айнийнинг «Эсдаликлар»ини, Сотим Улуғзоданинг «Ёшлигимиз тонги», «Восеъ» романлари ва «Гавҳари шамчироқ» комедиясини, Паҳлавон Маҳмуд ва Лоҳутий рубоийларини ўзбек китобхонига етказишда катта хизмат қилди.

Шоирнинг, олимнинг бошқа касб эгаларидан фарқи шундаки, у маълум ёшдан кейин пенсияга чиқиб кетмайди. Ҳатто дам олиш вақтида ҳам бир нафас фикрлашдан тўхтамайди. Мана, Тўхтасин Жалолов 70 ёшга кирди. Аммо у, «мен қўлимдан келган ҳамма ишларни қилиб бўлдим, кел, энди роҳат қилиб дам олай», демайди. Қачон қараманг яна бир янги муаммони ҳал қилиш устида бош қотириб юради. Серилҳом қалами остидан асарлар кўпчиликка маъқул бўлганини кўрганда эса, йиллар юкини елкасидан иргитиб ташлаб, яшариб кетгандай бўлади.

Тўхтасин Жалоловга сиҳат-саломатлик, узоқ умр, доимий кўнгил хушлигини тилаймиз. Аминмизки, домла битмас-туганмас нафосат оламига ҳали кўп саёҳат қилади, тўплаган маънавий бойликлари билан элимизни мамнун этади.

Маҳмудали ЮНУСОВ,
филология фанлари доктори.

ҚОРАҚАЛПОҚ ХАЛҚИНИНГ ТАЛАНТЛИ АДИБИ

ТҮЛЕПБЕРГЕН ҚАИПБЕРГЕНОВ 50 ЕШДА

Қорақалпоқ адиби Тўлепберген Қаипбергенов Виктор Гюгонинг: «Одамнинг обрўси ёки ақлини унинг ёши белгиламагани сингари бирон бир халқнинг буюклигини ҳам ҳеч қачон унинг миқдори ёки сони белгиламайди» сўзларини такрорлашни яхши кўради. Бунинг сабаби бор. Дарҳақиқат, у мансуб эл нисбатан кичик. Бироқ биргина адабиётга Бердақ ва Ажиниёзни берган, бебаҳо дostonларни яратган, бугунги кунда машҳур шоирлар ва ўнлаб истеъдодли ёзувчилар ижод қилаётган халқ, унинг янги «Қорақалпоқ достони»ни яратган Т. Қаипбергеновдек адибга эга экан, у чиндан ҳам кичкина халқ эмас.

Т. Қаипбергенов кўп асар ёзди. У илк қиссаси — «Совуқ бир томчи»дан кейин «Қорақалпоқ қизи» романини эълон қилди. Бу асарнинг ҳар икки жилди ҳам ўша йиллардаёқ ўзбек китобхонига етказилди. Роман асосида «Жумагул» номли спектакль ҳам яратилди. У «Муқимий» театри

сахнасида ҳамон тушмай ўйнаб келинади. (Нукус театрида кўрсатилаётган спектакль ҳам Тошкентда яратилган пьеса асосидадир.)

Бу асарлар ўзбек ўқувчисининг ҳам мулки бўлиб қолди: Қорақалпоқ халқининг Октябрь инқилоби йилларидаги шиддатли жанглари манзарасини бадиий куч ва драматик лавҳаларда ҳикоя қилдики, у туфайли қардош халқни тағин яхшироқ билиб олди, у қалбимизга янада яқинроқ бўлди.

М. Шолохов «Тинч дон» романини ёза бошлаганда, дастлаб битта жанговар корпуснинг ҳаракатини тасвирламоқчи бўлган, беш юз бетни қоралаган ҳам. «Кейин ўйлаб қолдим,— деб ёзади улкан адиб.— Бу казак дегани ким? Унинг ўтмиши қандоқ?» Сўнг асарни рус казакларининг инқилобдан бурунги ҳаётидан бошлаган.

Ўз халқи тақдирига қизиққан ёзувчининг унинг илдиз-илдизига тушиши табиий бир ҳол бўлса керак.

«Қорақалпоқ қизи»ни ўқигандан кейин китобхонда у халқнинг инқилобдан бурунги ҳаётига қизиқиши кучайган пайтда Т. Қаипбергенов қорақалпоқ халқи тарихини икки аср нариддан қаламга олиб, мана бугунги кунда йирик асарини охирига етказди.

«Қорақалпоқ достони». Уч китобдан иборат бу асар ҳам ўзбек китобхонига етди. (Асарни Лола Тожиёва таржима қилган).

Ҳозир асар рус китобхонига ҳам тақдим қилинмоқда. («Маманбий қиссаси» «Дружба народов» журналида чоп этилди).

Тўлепберген Қаипбергеновнинг ҳозирча адабий бисоти асосан мана шулар. Бироқ, шуларнинг ўзиёқ бу адиб ҳақида, унинг адабиётда тутган йўли, изланишлари пироварди, у қаламга олган халқининг тарих сўқмоқларидан тўғри йўлга тушиш учун уринишларини кўрсатишда тутган дастуриламалари хусусида ҳам бемалол мулоҳаза юритмоққа имкон беради. Асарларини

ўқиб чиққанда, қонуний равишда шундай таассурот туғилади: муаллиф халқи ўтмишига бугунги кун ойнасидан кириб, унинг илдиз-илдизига тушмоқда, танқидчилар таъбири билан айтганда, олинган мавзунинг моҳиятига етмоқда.

Энди, ўйлаб қоласан, киши: ёзувчи бу ниятига етмоқ йўлида нималар қилди? Халқ тақдирини акс эттиришдек улкан мавзун, аниқроғи, халқнинг уни курашга бошловчи раҳнамоларининг мазкур шароитларда тутган ўрни ва вақифасини марксистик таълимотга суянган ҳолда яратишга бел боғланган ёзувчи буни юзага чиқармоқ учун нима қилибди?

Ўзбек китобхонининг масалала бот қизиқшининг яна бир сабаби — автор тасвирлаган ҳаёт ўзбек ҳаётига жуда яқин — Хоразм Қорақалпоқ билан ён қўшни. Иккиламчи, қорақалпоқларнинг Хоразм хонларига қарши олиб борган мустақиллик учун кураши ўзбек халқининг ҳам ўз ёзувчиларига қарши кураши билан қўшилиб кетган.

Автор овулдан чиқаётганда (ўқишга кетаётганда), отаси айтган бир насиҳатни эслайди: «Инсоннинг улуғ бир йўлдоши бор — унинг туғилган юртига муҳаббатидир». Кейин, давом этади: «ўтмиш садолари ичидан «чўғ» излаган адиб ўзига хос файласуф, археолог, этнограф, социолог, тарихшунос бўлиши керак... Бундай адиб яна бир нозик санъатни эгаллаган бўлиши лозим. Бу — тарихий воқеалар ва ҳодисаларнинг энг драматик ҳолатларини танлай билиш санъатидир».

«Адабиёт оламининг улуғ юлдузи» мақоласида («Амударё» журнали, 9-сон, 1978) тарихий мавзуларда даҳо асарлар яратган Л. Толстойдан қандай таъсирланганини баён қилади: «Унинг қаҳрамонлари бари бугуни билангина эмас, эртаси билан яшайди... Одам ҳам, қуёш ҳам, ой ҳам, тўқай ҳам, ҳайвонот ҳам ўз ўрнида — бир-бирига керакли ҳолда тасвирланади... Ҳаётни қайта қуриш — Толстой ҳаётида бош ғоя!»

Истеъдодли адиб А. С. Пушкин, Н. В. Гоголь, А. Толстой сингари улуғ ёзувчиларни ўз устозлари сифатида тилга олиб, Урта Осиё адабиётларининг бу борада оламга машҳур ёзувчилари Ойбек ва Мухтор Авезовнинг «Навоий» ва «Абай» каби асарлари ўзига бир ижодий мактаб бўлгани билан фахрланади.

Кўриниб турибди, буларсиз, автор тили билан айтганда, «ҳали тарихий роман ёзиш тажрибаси бўлмаган» қорақалпоқ ҳаётида «Қорақалпоқ достони» сингари асарнинг пайдо бўлиши мумкин эмас эди. Бу сабоқлар устига автор: «Шу мақсадда қанча-қанча саҳифаси сарғайиб кетган китоблар ўқилди, гоҳ машинада, гоҳ самолётда юрилиб, тарихий жойлар зиёрат қилинди», — дейди.

Авторнинг ўз иқрори-қаноатларидан олинган бу узук-юлуқ парчалар ҳам улкан

ишга унинг нечоғлик масъулият билан ёндашганини кўрсатади.

Масаланинг тағин муҳим бир томони бор: шак-шубҳасиз, бу тайёргарликлар сўнгида ҳам халқ қисматини тўла акс эттирувчи асар ярата олмаслик мумкин. Бунга қўшимча — ёзувчи ўз халқининг асл фарзанди, унинг ўтмишию бугуни, эртасию истиқболи ҳақида кайғуриб, бори-борлиғини қалбига жойлашган, ундан ўзини бир сония-бир баҳия четга олмайдиган инсон бўлиши керак.

Тўлепберген Қаипбергенов овулдан чиқаётганда, отаси айтган сўзларни бежиз эсламайди: У табиатни ана ўша қурт муҳаббати йўрилган инсон, ўша муҳаббатнинг бир парчаси, ёниб, ловуллаб турган парчаси.

Бу мулоҳазадан сўнг, навбатдаги янги мулоҳаза туғилади. Бу каби романларни яратмоқ учун тағин ўз халқ, муаллиф тили билан айтганда, «кўпроқ дostonлар руҳида тарбияланган» халқнинг, демак, оғзаки ижоди, унинг фикр, оламни зухур этиш, ифода этиш шакллари — фикр баён қилиш усуллари, демак, бу йўригдаги бисотини ҳам билмоғи керак эмасми?

Асарларни қайта варақланг. Умуман реалистик усулда ёзилган бу романлар дostonларни эслатмайди? Тасвир йўсини, баён тарзи, ҳатто сюжет қурилишларигача қорақалпоқ халқ дostonларини жуда эслатади-да!

Масалан, асарнинг бош қаҳрамонларидан Она — ўзига хос хусусиятларга эга бўлган оддий волидадан кура, ҳамма нарсага ақли етадиган, айтган сўзи ҳамма вақт тўғри чиқади дoston қаҳрамонларига жуда ўхшайди. Ёхуд муаллиф бир тўшакда уч кишининг қони тўкилганини ёзиб, бирдан бирининг хабар толиғи шарт эканига парво қилмайди («Гумроҳлар»да). Шуниси қизиқки, авторгина эмас, қаҳрамонлар ҳам бунга тўхталиб ўтиришмайди.

Ёки, нима учун деярли барча образлар мақол, матал, ҳикматли сўзлар билан гапиради? Авторнинг нуқсон — бўрттиришими бу? Бўрттириши! Бироқ, аслига ҳам тўғри. Ёзув нималигини билмаган, фикр, ўй, дунёқарашини фақат сўз орқали баён қилган кўчманчи халқ нима қилсин? Унинг битта иложи бор: сўзга юк қўяди. Оғиздан чиққан сўз — (фармон қаёқда!) унинг учун қонун, унинг учун ишонч, унинг учун ҳаёт!

Тўлеҳ ака 50 ёшга тўлди. У ёшига нисбатан кўп асарлар ёзди. Олдинда эса... йиллар бор. Ишонамизки, Тўлепберген Қаипбергенов ҳали яна «кўп ва хўп» асарлар яратади.

Биз унинг биродарлари, қариндошлари қорақалпоқ адабиётининг ўзга ютуқлари қаторида унинг ҳам ютуқлари билан қувониб, шундай улуғ айём кунларида унга меҳримиз, ҳурматимизни билдириб, улкан камолот тилаймиз.

Шукр ХОЛМИРЗАЕВ.

БОЛАЛАРНИНГ СЕВИМЛИ ЁЗУВЧИСИ

НОСИР ФОЗИЛОВ 50 ЁШГА ТЎЛДИ

Яқин одамнинг тўғрисида ёзиш осон, ҳам қийин бўларкан. Осонлиги шундаки, у ҳақда кўп нарсаларни биласан. Қийинлиги ҳам шунда: билганларининг қайси бирини қаламга олишни ўйлаб қоласан.

Мен Носирни болалигидан биламан, десам янглишмайман. У кўз ўнгимда ўсиб-улғайди, болалар ва ёшларнинг сеvimли ёзувчиси бўлиб етишди.

Чимкент областининг Туркистон районига қарашли Кориз қишлоғида туғилган деҳқон боласини — Улуғ Ватан урушидан сўнгги йилларда колхозда сувчи, кетмончи, табелчи, мактабда ўқитувчи бўлиб ишлаган Носирни — кейинчалик ёзувчи бўлади, деб эҳтимол ўшанда ҳеч ким ўйламагандир.

Ҳаётда кўрган-кечирганлари таассуроти ва уларни бошқалар билан ўртоқлашиш истаги унинг кўлига қалам тутқазди. 1953

йилда «Пионер» журналида эълон қилинган «Ростўйлик» ҳикояси ана шундай эҳтирос асосида яратилган бўлиб, ҳали ҳеч кимга номаълум автор қалбида бадиий ижодга кучли иштиёқ уйғотди.

Шундай қилиб, ижодда Носирнинг биринчи устози ҳаётдир. Лекин етуқ асарлар яратиш учун ҳаётининг тажрибанинг ўзи камлик қиларди. Буни чуқур ҳис қилган адиб бадиий таржима билан шуғуллана бошлади.

Ўзбек китобхонларини Абай, Ғабит Мусрепов, Собит Муқонов, Мухтор Авезов, Ғабиден Мустафин, Абдулла Тожибоев, Муҳаммаджон Қоратоев, Қалмақон Абдиқодиров, Қаловбек Турсунқулов, Зейн Шашкин, Тўқаш Бердиёров, Амет Шомуродов, Асан Бегимов, Тўлепберген Қаипбергенов, Ибройим Юсупов, Қармис Дўсонов каби қозоқ ва қорақалпоқ адибларининг энг яхши асарлари билан таништирди. Айни пайтда улардан ижодий ўрганди. Натижада халқимиз ҳаётининг бурилиш нуқталари — қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш даври ҳақида ҳикоя қилувчи «Оқим», Улуғ Ватан уруши йилларидаги фронт орқаси қийинчиликлари тасвирига бағишланган «Саратон», Қорақалпоғистон болаларининг ҳаёти, турмуш тарзи билан таништиришга қаратилган «Қорхат» номли қиссалари фақат ўзбек китобхонларигагина эмас, балки рус, қозоқ ва қорақалпоқ ўқувчиларига ҳам манзур бўлди.

Носир Фозиллов асарларида, асосан, қишлоқ ёшларининг ҳаёти, муҳаббати, қайноқ меҳнат фаолияти ёритилади. Ёзувчининг бош мавзуси — интернационализм, халқлар дўстлиги ва бу дўстликнинг халқимиз ҳаётидаги самараси. Адиб Носир Фозиллов ижодига хос муштараклик шундаки, у ўзининг уруш йилларига тўғри келган болалиги хотираларига йўғрилган қишлоқ ҳаётига, чорвадорлар турмушига қайта-

қайта мурожаат қилади ва ҳар сафар уни ажиб бир меҳр-муҳаббат билан тасвирлайди. Ҳар сафар олдин айтмаган янги бир гап топиб айтишга астойдил ҳаракат қилади. Дарҳақиқат, ёзувчи «арава изи ўйиб ташлаган сап-сарик мой тупрокли қишлоқ йўпларини, шунингдек, йўл чеккасидаги саратонда сарғайиб, занг босган, симдай қовжираб қолган, чангдан ранги билинмайдиган шувоқ ва янтоқларни» худди куни кеча кузатгандай алоҳида самимият билан ифодалайди. Рангли бўёқларда унинг жонли картинасини яратади. Бунинг сабаби она юрт тушунчасини нақадар азиз ва муқаддас экани қалбига ҳали болалигида — халқимиз фашист босқинчилари билан жон олиб, жон бериб курашаётган, демак, инсон эрки ва ҳақ-ҳуқуқи ҳимоя қилинаётган бир даврда ўрнашиб қолганлиги туйғули бўлса ажаб эмас.

Адиб ижодига хос хусусият яна шундаки, унинг асарларининг қаҳрамонлари асосан катта ёшдаги болалар бўлиб, муайян мақсад йўлида дадил ҳаракат қилади. «Оқим» қиссасидаги Муса ва Зиёбек, «Қуш қаноти билан»даги Сарвар ва Аъзамжон, «Саратон»даги Тўра ва Камола, «Қорхат»даги Соғиндиқ ва Асет, «Менинг ҳусни» ҳикоясидаги Ҳайдар, «Менинг дадам коммунист» ҳикоясидаги Ҳуснилар ана шундай қаҳрамонлардир.

Ёзувчининг сюжетни қизиқарли воқеалар асосига қуриши, ифода услубидаги самимият ҳам асарларига алоҳида жозиба бағишлайди, ўқишга қилади.

Агар эътибор берилса, ёзувчи ўзининг кўпгина асарларига ҳаётий материални болалиги кечган даврдан олганини сезиш мумкин. Ижодкор халқимизнинг ўша оғир йиллардаги қаҳрамонликлари ва машаққатли турмушини тасвирлаш билан бирон-бир ижтимоий ғояни ҳам ўртага ташлайди. «Қуш қаноти билан» қиссаси шу жиҳатдан диққатга сазовор.

Колхозлаштириш даври ҳақида ҳикоя қилувчи «Оқим» қиссасининг қаҳрамонларидан бири Суюм оға кўп жиҳатдан «Қуш қаноти билан» қиссасидаги Супабек отага ўхшаб кетади. Иккаласи ҳам чорвадор, иккаласи ҳам соф ниятли кишилар. Уларни фақат ижтимоий онг даражаси, яшаш тарзи бир-бирдан ажратади. Супабек ота янги замон кишиси. У социалистик тузум моҳиятини тўғри тушунади. Суюм оға эса бир умр пода кетидан юриб, замонидаги ўзгаришлардан беҳабар. Ижтимоий тенгсизлик муҳитига кўникиб қолган Суюм оға қалбидаги ўз даврдан норозилик туйғуси турмуш машаққатлари натижасидагина вужудга келган. У социал тузумнинг туб моҳиятини тушуниб етмайди. Шунинг учун ҳам Ёриқоб бой эшигидан ҳайдаса, колхозга кирмасдан, иккинчи бир бой — Ҳайдарбойдан паноҳ излаб келади. Суюм оға онгда ҳаётда нима бўлса тақдирга боғлаш, пешонадан кўриш каби диний ақидалар маҳкам ўрнашиб қолган эди. У ўзи орзу қилган нури ҳаёт — Октябрь тантанасидан бахраманд бўлолмайди. Суюм оғани бош

одамлари аёвсиз калтаклаб, сўнгра захар бериб ўлдиришади. Гарчи қаҳрамон бево-сита янги ҳаёт қуриш йўлида курашиб қурбон бўлмаса ҳам, унинг ўлими китобхонда, шубҳасиз, эски тузумга чексиз нафрат туйғусини уйғотади.

Аслини олганда, қиссада кўтарилган проблема — эскилик билан янгилик ўртасидаги кураш ва янгилик тантанаси — колхозлаштириш даврининг ўзига хос воқеалари, қийинчиликлари бўлиб, унинг марказида Суюм оға билан Асқар акалар эмас, балки ёш авлод вакиллари: Муса, Тўра, Зиёбек, Шариф ячейка, Салимжон комсомол ва Сергейлар туради. Негаки, келажак уларники. Меҳнаткашлар оммасининг манфаатини ифодалайдиган социалистик жамяят тақдир уларнинг қўлида. Ёзувчи жаҳолат дунёсининг этагига маҳкам ёпишиб олган Жавлонбек, Садиваққос ва Ҳайдарбойларнинг мағлуб бўлишини ҳаёт диалектикаси билан боғлаб, шундай тасвирлайди: «Ҳаёт оқими ўз йўлида тўхтамай оқишда давом этар ва йўлида ғов бўлганларни йўл-йўлакай гирдобига ютиб борарди».

«Саратон» қиссаси ёзувчининг бадий маҳорати тағин ҳам ошганини, ижодий камолотга эришганини кўрсатади. Бу эса, айниқса, асар қаҳрамонлари руҳий дунёсининг ёритилишида, композицион қурилиши ва сюжетда кўзга яққол ташланади. Қиссанинг бош қаҳрамонлари Тўра ва Камолалар эзгулик учун курашиши, эл-юрт манфаати йўлида фидойилик кўрсатиши жиҳатидан адибнинг бошқа асарлари қаҳрамонларига ўхшаб кетади. Фарқи шундаки, улар «Оқим» қиссасидаги Муса ва Зиёбек, «Қуш қаноти билан» қиссасидаги Сарвар ва Аъзамжонларга нисбатан мустақил фикрли, дадил ва умум манфаати йўлида фаол ўспиринлар сифатида гавдаланад. Муҳими, мазкур қаҳрамонларнинг маънавий дунёси бой ва улар ибрат бўларли ҳаёт йўлига эга: китобхон саҳифалар оша уларнинг нафас олишини сезгандек, юрак уришини эшитгандек бўла боради. Икки ёш қалбида бўй кўрсатаётган муқаддас туйғуни авайлаб асрагиси келади.

Тўра гарчи ўқиш ёшида бўлса ҳам чўпонлик қилади. Аслида унинг пода кетида чанг ютиб юришига уруш сабабчи. Адиб бош қаҳрамон характери динамикасини тўғри белгилайди: колхоз чўпони Ғиёс ака ҳарбий хизматга қақрилади. Эридан қорхат келгач, аламини кимдан олишни билмай юрган Зулайҳо хола сузмасини ўғирлаган Франтишекни калтакламоқчи бўлади. Тўра Камола билан биргаликда болани ҳимоя қилиб, анча гап-сўз орттиради ва ҳоказо. Хуллас, қаҳрамонларнинг одатдаги ҳаёт тарзи ўзгаради. Бу ўзгариш фақат ташқи томондан бўлмай, айна пайтда, уларнинг маънавий оламида ҳам содир бўлади.

Ёзувчи қаҳрамонларнинг руҳий дунёсига эътибор бермай, қизиқарли воқеалар тасвири билан машғул бўлиб қолса, асар-

нинг ҳаётийлиги, тарбиявий аҳамияти сўзсиз заифлашар эди.

Шуниси характерлики, Носир Фозилов ишни, аввало қахрамонлар маънавиятидаги ўзгартишдан бошлайди. Бинобарин, Туранинг қалби ўзи сезмаган ҳолда Камолга интилар экан, бутун оламда мунавварлик ҳис этади. Болаларга қўшилиб ўйнашни ор билади. Ҳаётга масъулият ҳисси билан қарай бошлайди. Ҳатто эвакуация қилинганларга ёрдам уюштиришда ташаббус кўтариб чиқади.

Асардаги бошқа бир персонаж — Бойғози чўлоқ «Оқим» қиссасидаги Салимжон ячейкага нутки, гапирish манераси жиҳатидан анча яқин туради. Шунинг учун уларнинг бири билан танишганда, беихтиёр иккинчиси эсга тушади. Лекин бу ўша қахрамонлар бир-бирининг такрори деган тушунча туғдирмаслиги керак. Негаки, мазкур ўхшашлик фақат юзаки бўлиб, аслида ҳар бири ўз биографиясига, мустақил маънавий қиёфасига эга.

Адиб «Қорхат» номли сўнгги қиссасида ҳам ўз мавзусига содиқ қолади. Асарда Соғиндиқ билан Асетнинг баҳорги каникул давридаги қизиқарли саргузаштлари орқали ўзбек ва қорақалпоқ халқлари ўртасидаги бузилмас дўстлик ғояси тараннум этилади. У бунинг учун оригинал форма ҳам топган: Соғиндиқни машҳур балиқчи Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Қалли ота Шомуродов ҳузурига йўллаб, биринчидан, қорақалпоқ халқи ҳаёти, урф-одатлари ва маданий турмуш даражаси билан таништиришни назарда тутса, иккинчидан асарга қизиқарлилик тусини беришни кўзлаган. Ҳақиқатан ҳам, саҳифама-саҳифа Соғиндиқнинг бир-биридан қизиқ кузатишларига шерик бўла борамиз. Унинг назарида Қалли ота «баланд бўйли, мускуллари бўртиб чиққан, кўкраклари кенг, худди эртақларда ҳикоя қилинадиган афсонавий паҳлавон».

Соғиндиқнинг ота ҳақидаги мана шундай тасаввур китобхоннинг қизиқишини янада кучайтиради.

Муаллиф асарнинг сюжет йўналишига қорхат ўйини билан боғлиқ янги бир линия келтириб қўшади. Шу тариқа Соғиндиқнинг Қалли ота билан бўладиган учрашуви муаммоси ва қорхатга алоқадар воқеа параллел ривожланади. Улар алоҳида-алоҳида эмас, балки бир мақсадга буйсундирилгандир.

Ёзувчининг бадий маҳорати асар ғоясини ифодалаш учун оддийгина қорхат ўйинидан фойдаланишида кўзга яққол ташланиб туради. Уйин ҳар бир эпизодни ягона бир марказга бирлаштиради. Қаҳрамонлар характери такомилда муҳим ўрин тутади. Шундай қилиб, ўйин детали қисса композицион тузилишида ҳал қилувчи вазифани бажаради. Қорхат орқали Соғиндиқ билан Асет ўрмонга овга боради, муз кўчкисидеа оқиб кетишади ва ҳоказо. Муҳими шу ердаки, ўша жараёнда қаҳрамонлар характерининг янги қирралари очила боради.

Қисса тугунини юзага келтирган Қаллибек ота образи китоб саҳифаларида кам кўринса ҳам у асар марказида туради. Унинг кўпни кўрган нуроний сиймосини, фидойиллигини ёзувчи бир-икки чизиқдаёқ ёрқин гавдалантиради. Масалан, самолётда Нукусдан Мўйноққа учиш пайтида Соғиндиққа бўлган муносабати ва ўрмонда болаларга қилган муомаласиёқ китобхоннинг унга нисбатан ишончини мустаҳкамлайди, муайян таассурот қолдиради. Асарда Қаллибек ота образи ўқувчи диққатини бир нуқтага жамлаб туришга хизмат қилади. Умуман, ёзувчи «Қорхат» қиссасида китобхон маънавий оламини бойтадиган, эстетик завқ бағишлайдиган ёрқин образлар, Қорақалпоғистоннинг ўзига хос табиатидан жонли манзаралар яратади.

Носир Фозиловнинг ҳикоялари хусусида ҳам анча илиқ гаплар айтиш мумкин. Адиб ҳикояларида илгари сурмоқчи бўлган бир оз ижтимоий маънони қувноқ юмор ва лирик ҳиссиёт билан уйғунлаштириб тасвирлайди. Ватанпарварлик, интернационал дўстлик, табиатни асраш каби юксак гуманистик ғоялар ташувчи «Тош», «Менинг ҳусним», «Дўстлик», «Тушовли той», «Менинг дадам коммунист», «Кўкёл» сингари қатор ҳикоялари худди ана шундай хусусиятига кўра кўпчилик эътиборини тортиди. Ёзувчи улар орқали китобхонни табиат ва ҳайвон олами билан таништиради, шу ҳақдаги тасаввурини бо-йтади.

Ижодкор кўп ҳолларда ўқувчига айтadиган гапини уларга яхши таниш ёки жуда бўлмаганда тушунарли бўлган бирор воқеа замирига сингдириб юборади. Шу йўл билан бадий далиллайди. Ҳукм чиқаришни эса китобхоннинг ўзига қолдиради, демак, ўйлашга ундайди. «Менинг дадам коммунист» ҳикоясида оддийгина воқеа тасвирланади: Ҳусни ўқитувчисининг топшириғига мувофиқ коммунистлар ҳақида уй иншоиси ёзиш учун материал тўпламоқчи. У анчагина материал излагандан кейин дадаси тўғрисида ёзишга қарор қилади. Чунки дадаси ҳам коммунист. Ҳусни уни бошқалардан кўра яхшироқ билади. Ҳикоядаги бор-йўқ гап шу.

Ёзувчининг маҳорати шундаки, оддийгина ҳаётий ҳақиқатдан коммунистларнинг янги дунё яратувчилари эканлиги ҳақида катта маъно чиқара олган.

Носир Фозилов эллик ёшга тўлибди! Бунга ҳеч ҳам ишонгим келмайди. Чунки дастлабки ҳикояларининг газета, журналларда босилишидан қалби туғёнга келган сариққина йигитчанинг ҳаяжонли ҳолатини кечagina кузатгандекман.

Бугунги кунда болаларимизнинг сеvimли ёзувчиси каби шарафли бахтга мушарраф бўлган Носиржон укаимизга мустаҳкам сиҳат-саломатлик ва янги ижодий парвозлар тилайман.

УЙҒУН,

Ўзбекистон халқ шоири.

УЛҒАЙИШ ЙЎЛИДА

ЖОНРИД АБДУЛЛАХОНОВ 50 ЕШГА ТЎЛДИ

Жонрид Абдуллахонов ўзининг замонавий мавзудаги очерк, ҳикоя ва қиссалари ҳамда мураккаб тақдирлар ҳақида ҳикоя қилувчи романлари билан адабиётимизга ўз ҳиссасини қўшган ёзувчидир. У 1929 йилнинг 3 мартида Наманган шаҳрининг Хоживой совуногар маҳалласида туғилди. Болалик йиллари юртимизнинг обод, халқимизнинг хуррам ва бахтиёр дамларидан озиқ олди.

Лекин болаликнинг ширин ҳаёлларга, осойишта ва серзавқ кайфиятларга бой дамлари узоқ давом этмади. Улуғ Ватан уруши бошланиб кетди. Бутун совет халқи бошига тушган мусибатли кунлар ёш Жонрид Абдуллахонов тақдирида ҳам оғир ва жароҳатли излар қолдирди. У ота-онасидан жудо бўлди. Шундан кейин у уч ой пиёда йўл юриб Тошкентга келди. Ўзбекистон радиосига ишга кирди. Радиода Жонрид Абдуллахонов айна муддаодаги муҳитга тушди. Уша пайтларда бу даргоҳда Ойдин, Ҳамид Ғулом, Туроб Тўла, Сарвар Азимов, Иброҳим Раҳим, Адҳам Раҳмат, Ҳаким Назир каби таниқли ёзувчилар фаолият кўрсатардилар. Жонрид Абдуллахонов ҳақиқий адабий таълимни дастлаб ана шу устозлардан олди. Дастлабки ҳикоялар, радиопьеса («Алексей Пешков») ва ҳатто илк бор ўзи ижро этган роль (ёш Максим — Алёша роли)— ҳаммаси ана

шу адибларнинг яқиндан берган ёрдами, назорати ва маслаҳатлари натижасида майдонга келди.

1949—54 йилларда Жонрид Абдуллахонов Ўрта Осийе Давлат университетининг журналистика бўлимида таҳсил кўрди. Бу ерда у бадиий ижод сирларини янада пухта эгаллади. Шу йилларда унинг «Ҳикоялар», «Тўйга келинлар», «Ажойиб дамлар» каби ҳикоялар тўплами босилиб чиқди. 1958 йилда Жонрид Абдуллахонов Максим Горький номидаги Жаҳон адабиёти институтининг Олий адабий курсига ўқишга йўлланма олди. Бу ерда Константин Паустовский, Степан Злобин каби машҳур совет ёзувчиларидан таълим олди ва бошқа кўплаб таниқли ёзувчилар, адиблар билан танишиб, уларнинг ижодий тажрибаларини ўрганди. Мураккаб композицияли асарлар устида ишлаш, ҳолат, портрет, характер яратиш санъати сирлари, бадиий асар тили, услуб масалаларига оид чуқур илмий ва амалий билимлардан баҳраманд бўлди. «Гулчеҳра», «Қайсар қизнинг қиссаси» номли повестлар, «Тонг ёришган соҳилда», «Кўр юрак», «Бир қизнинг ҳикояси» каби тўпламлари ана шу ўқиш-ўрганишларнинг, ҳаётий ва ижодий тажрибаларнинг самараси сифатида майдонга келди. Бундан ташқари Жонрид Абдуллахонов ижодида муайян босқич бўлган бу асарлар маълум ижтимоий муҳитнинг, жамиятимиз ҳаётидаги чуқур ўзгаришларнинг ҳам маҳсули эди. КПСС XX съезидан кейинги давр — совет кишилари ҳаётида ҳам, адабиёт ва санъат тараққиётида ҳам алоҳида аҳамиятга эга бўлди.

Жонрид Абдуллахоновнинг замона руҳи билан суғорилган қатор асарлари — ҳикоя ва очерклари, қисса ва фелъетонлари ана шу муҳитнинг маҳсули, адабиёт олдига қўйилган янги талабларнинг ижроси сифатида пайдо бўлди. Энди уларда инсон ва жамият, инсон ва табиат масалалари кенг бадиий таҳлил этиладиган бўлди, муҳим ижтимоий-ахлоқий проблемаларга мурожаат қилинди. Чунончи, унинг «Тонг ёришган соҳилда» ҳикоясидаги Манзура ўзининг муҳаббатга, умуман ҳаётга янгича қарашлари, бурч, ахлоқ масалаларини янги давр талаблари даражасида тўғри тушуниши билан тенгдоши Шавкатдан тубдан фарқ қилади. Асарда Манзуранинг Шавкат билан «алоқани узиб, Комилжонга турмушга чиқиши, қаҳрамоннинг чуқур психологик изтироблари ва ички,

руҳий курашлари бадий тасвирланган.

Жонрид Абдуллахоновнинг 50-йилларнинг охири ва 60-йилларнинг бошларида яратган қатор асарларида даврнинг маълум бир характерли жараёнларини назик илғаб олиш хусусиятлари кўзга яққол ташланади. Ёзувчининг «Гулчеҳра», «Йўл» каби асарлари шу жиҳатдан ибратлидир. «Йўл» романидаги кўплаб воқеалар ёзувчининг шахсий кузатишлари асосида тасвирланган, унинг таржимаи ҳоли билан боғланиб кетган.

Романдаги Қудрат образида 60-йилларнинг ҳақиқий қаҳрамонларига хос муҳим фазилатлар умумлаштирилган. Уларни меҳнат камолга етказди ва улуғлайди. Асар ёзувчининг романчилик соҳасидаги дастлабки тажрибаси бўлганлигидан у айрим камчиликлардан ҳам холи эмас эди, албатта. Асарда бадий далиллаш меъёрига етмаган, сюжет ва композициясида маълум даражада тарқоқлик кўзга ташланади. Шунга қарамай, «Йўл» Жонрид Абдуллахоновнинг йирик жанр сарҳадларини эгаллаш борасидаги дадил қадами бўлди.

Навбатдаги романи «Тўфон»да Қизилқум саҳроси ва даштларга оби-ҳаёт келтириш учун бел боғлаган фидокор кишиларнинг кураши ва қаҳрамонликлари ҳақида ҳикоя қилинади.

Асар бош қаҳрамони Моҳидилнинг мураккаб ва драматик тақдири тасвирида ёзувчи инсоннинг буюк қудратини мужассам этишга интилади. Унинг табиий (саҳро тўфонлари, табиий офатлари) ва ижтимоий (Манноп, Ҳошим каби салбий типларнинг кирдикорлари) қийинчиликларга, тўсиқларга қарши кураши ҳамда бу курашда енгилмаслигини бадий далиллашга ҳаракат қилган.

«Тўфон» романига 1972—74 йилларда ВЦСПС ва СССР Ёзувчилар союзининг мукофоти берилди.

«Тўфон»дан сўнг ўтган ўн йиллик ижодий меҳнатнинг, узоқ изланишларнинг самараси бўлиб 1978 йилда Жонрид Абдуллахоновнинг «Борса-келмас» романи вужудга келди. Бу асарнинг асосий мазмунини Орол денгизи, унинг ҳайвонот ва ўсимликлар олами, истиқболи билан боғлиқ проблемалар, яъни инсон билан табиат орасидаги муносабатларга оид муаммолар ташкил этади. Асар воқеалари марказига қўйилган образ — Темиржон Йўлчиев бўлажак табиатшунос олим. У Амударё қирғоқлари ва Орол денгизи соҳилларида кўз илғамас кенг ўрмонзор массивлар, соясалқин боғ-роғлар яратиш, шунингдек бу ерларда худди Қримдаги сингари оромбахш дам олиш масканлари, даволаш муассасалари вужудга келтириш иштиёқи би-

лан ёнади. Бундай кўкаламзор майдонлар воҳадаги бутун жонзотни муҳофаза қилишнинг бирдан-бир тўғри йўли ҳамда кишилар учун эстетик завқ манбаи эканлигини аҳоли ҳам тушунади ва улар Темиржоннинг бу ташаббусини қўллаб-қувватлайдилар. Уст-Юртнинг яйдоқ чўлларида боғбўстонлар яратиш, Орол денгизи атрофини ўрмонзорлар билан ўраб, бу ернинг иқлимини яхшилашга бел боғлайдилар. Асарда Темиржон ҳақиқат йўлида, кишиларнинг турмуш шароитларини ва ҳаётини янада яхшилаш йўлида тинмай курашувчи, бу йўлдаги тўсиқларга, туртиниш ва қоқинишларга, хавфларга қарамай, бари бир муайян мақсад сари интилувчи қаҳрамон сифатида гавдаланади. Бу ишда Довулбой Ҳота, Назиржон Хидирбоев, Ойша Биби, Қундузхон каби халқ бахти-саодати, жамият манфаати учун тиним билмай курашадиган, ўз ишига ва келажакка ишонган, бутун вужудга қуриш, яратиш, янгилик ижод этиш иштиёқи билан ёнган кишилар ҳам Темиржон билан бир сафда бўладилар. Асарда улар давримизнинг энг йирик проблемаларидан бирини ҳал этишга, табиатни муҳофаза қилиш, демак инсониятни муҳофаза қилишга бел боғлаган қаҳрамонларга айланадилар.

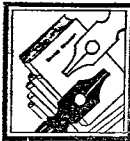
«Тўфон» ва «Борса-келмас» қаҳрамон фаолиятини, унинг ички, руҳий оламини, маънавий дунёсини очиш орқали ифода-лаш йўлида муаллифнинг маълум ютуққа эришганлигини кўрсатди. Шу билан бирга бу асарлар даврнинг актуал масалаларини кўтариб чиқиш жиҳатидан ҳам муҳим аҳамият касб этди.

Жонрид Абдуллахонов ижодий ишни ҳар доим жамоат иши билан бирга қўшиб олиб бораётган адиб. У кўп вақтлар Ўзбекистон радиосида адабий-драматик эшиттиришлар бўлимида редакторлик қилди, Ўзбекистон телевидениесини ташкил этишда фаол қатнашди, узоқ вақт «Ёшлик» радиостанциясида бош редактор бўлди. Кейинги йилларда Ўзбекистон Ёзувчилар союзида адабий консультант ва проза секциясининг масъул секретари бўлиб ишлади. 1976 йилдан буён СССР Ёзувчилар Союзи адабиёт фондининг Ўзбекистон бўлимига директорлик қилаётир.

Ҳозир Жонрид Абдуллахонов ижоднинг кенг ва катта йўлида. У талабчан китобхонларимизга маъқул бўладиган, ғоявий-бадий юксак ва актуал мавзўли асарлар яратаётир. Бу йўлда у адабиётимиз ҳазинасини янада гўзал, сермазмун ва ўзига хос асарлар билан бойитишига ишончимиз комил.

Пўлат ТУРАЕВ,
филология фанлари кандидати.

КУНЛАРНИНГ ТАРАНГ ТОРЛАРИ

1978 ЙИЛ ШЕЪРИЯТИ ҲАҚИДА УЙЛАР

Эйнштейн жаҳон ва коинот иморатининг қандай қурилганлигини бутунлай ва тўла-тўқис тушунтириб берадиган битта универсал қонун топишни орзу қилганди. Мен бир адабий танқидчи сифатида шеърятга шундай универсал, яъни унинг барча сирларини, барча гўзалликларини тушунтириб, англашиб берадиган, таъриф топишни орзу қиламан. Шеърятга жуда кўп, жуда турфа таърифлар айтилган. Лекин шеър Аристотелдай доно ақл эгаларининг ҳам таърифларига сиғмагани, бўйсунмагани маълум. Энг зўр таърифлар ҳам шеърнинг бутун сир-синаотини, таъсир доирасини, таъсир усулларини, таъсир ҳолатларини қамрай олмайди, тушунтириб беролмайди. Таърифлар унинг умумий белгиларинигина кўрсатади ва қайд қилади. Шеър инсон психологияси, инсон кечинмалари дунёсининг энг нозик тебранишлари, энг нозик ҳолатлари билан боғлиқ бўлганидан у ҳеч қачон таърифлар ичига сиғмайди, ва доим таърифлардан ошиб-тошиб ётади. Таърифларга нисбатан бунчалар қайсар, бунчалар кож ҳодиса кам бўлса керак.

Лекин мана Навоий: «Кеча келгумдир дебон ул сарви гулрў келмади», дейди ва дарҳол бизни бир олам кечинмалар ичига олиб кириб кетади. Аввал сатр нимаси билан бизни сеҳрлаётганлигини англамаймиз. У бизни ўзининг олий оҳангли мусиқаси ичига олиб кириб кетади ва ром қилиб қўяди. Сўнг биз таҳлил қила бошлаймиз ва Навоий кўп ошиқларни ўртаган, уларнинг бошидан ўтган, ошиқларнинг дардига айланган бир ҳодиса ҳақида куйлаётганлигини қайд этамиз. Сўнг бу сатрда ҳаётнинг қарама-қаршилиги ифодаланаётганлигини сезамиз. Ёр вездасида турмади ва бутун ўтли туғёнлар шундан бошланади. «Мен сизни севардим, севгим эҳтимол юрагимда сўнмаган ҳали...» дейди Пушкин. Оддий сеҳрли гап. Лекин бу гапни унинг улўф мусиқасидан ташқари шу сўзлар ичига яширинган инсоний қарама-қаршилик сеҳрли қилиб турибди. Бу ўтган гўзал севгининг сўлим ва беҳад маънос хотираси. Севардим. Севги ўтган. Лекин унинг ширин азобли хотираси қолган. Шоир шу хотирадан ўлмаслиқнинг

жозибадор ҳайкалини тиклайди. «Новдаларни безаб ғунчалар тонгда айтди ҳаёт отини ва шаббода қурғур илк саҳар олиб кетди гулнинг тотини», дейди Ҳамид Олимжоннинг сеҳрли шеъри. Шу сўзларнинг тагида яна ўша қарама-қаршилик ётганлигини кўрамиз. Ғунчанинг тоти тараладиган илк дақиқани илғаш — дунёнинг сирини англаш билан баравар бўлар эди. Лекин инсон буни нечоғлик истамасин, сира улгуролмайди. Табиат ўз сирларини яширади, ошкор қилгиси келмайди ва гўзаллик яраладиган азалий дамларнинг тотини шамол олиб кетади. Армон. Инсонга армон. Шоир учун бу армон ичида жуда чуқур инсоний қарама-қаршилик яширингандир. «Сенинг камўлингун меннинг заволим тун билан тонг», деб куйлайди устоз Ғафур Ғуломнинг оташин ғазали. Ёки «Зўр қарвон йўлида етим бўтадек интизор кўзларда ҳалқа-ҳалқа ёш», деб ёзади шоир. Интизор ва бунинг устига етим бўтанинг кўз ёшлари шундай кўз ўнгингизда гадаланиб турган бу сатрлар ҳам қарама-қаршиликдан тўғилгандир.

Қарвон йўли зўр, ундан одимлағувчи бўта эса етим ва интизор, кўзлари ёшлик. Мен бу гапларни шеър қарама-қаршиликлар ичидан ўсиб етилади ва қарама-қаршиликлар ичида камолга эришади деган фикрни илгари суриш учун келтирялман.

Гўзаллик хунуқликка қиёсан англанади ва шу нарса қарама-қаршиликлар асосини ташкил қилади. Шеърятда эса қарама-қаршиликлар уйғунлик ва сирлиликнинг онаси ҳисобланади. Шунинг учун ҳам шеър ичида шодлик ва азоб, дард ва ғазаб, кулги ва йиғи, қайғу ва хурсандлик, ҳақиқат ва армон, туғён ва назокат, ишонч ва ишончсизлик, ҳасрат ва масаррат доимо ёнма-ён бўлади. Улар бир-биридан зўрлаб ажратилган ерда шеърят теп-текис бўлиб қолади. Шеърнинг табиати тухумдай текис ва силлиқ ва фақат оқ-сарикдан иборат бўлмоқликни ёқтирмайди ва ўзига сиғдирмайди.

Қарама-қаршилик туйғуси кучли бўлган ижодкор шоирларда мана шу боисдан эски гаплар янги бўлиб туюлади, янгиликлар эса кашфиёт каби таърифланади.

Ўзи ҳам, ҳаёти ҳам, руҳий дунёси ҳам

зўр шоирона ва инсоний қарама-қаршиликлар ва фожиалар билан тўлиқ бўлган Гоголь назаримда шеърятга энг улуг ва энг ҳақиқатга яқин таъриф берган кишилардандир. «Лирик поэзия шоир қалбининг махсус олий интилишларининг ойнаси ва аксидир, шоирнинг қиёфасидир, унинг энг зарур қайдларидир, ҳаяжонларининг таржимайи ҳолидир» (его самонужнейшие заметки, биография его восторговений.)

Мевани ўйлаймиз дилларда минг-
нинг
Хушбўй капалаклар қурганда
маскан.

Биз висол кутамиз гоҳ ёлғизлиқнинг
Дардчил лаззатини қадрламасдан.
Куннинг чала-чатти қуроқларини
Йиғиб эртагача учмоққа шаймиз.
Доимо календарь япроқларининг
Хазоррезгисида яшаймиз.

Бу Асқад Мухторнинг шеъридан. Қарама-қарши туйғуларнинг кураши ловуллаб туради бу шеърда. У инсон умрининг бебаҳо лаҳзаларини қадрлашга, яхшилик, инсонийлик учун курашишга чақиради.

Ўтиб кетди. Ўтиб кетди лаҳза.
Ўтиб кетди, мен қараб қолдим.
На ҳаяжон менда, на оламда ларза,
Нега аччиқ фарёд чекмайди қалбим?—

деб нидо қилади. Ўтиб кетаётган лаҳзаларнинг қадрини фалсафага мойил қалб билан кузатган ва бунинг сирини англашга уринган шоир. Асқад Мухтор инсоний ва ҳаётий зиддиятларни қаламга олади ва қалбга доир зиддиятларни жуда кучли қилиб ифодалаб беради. Шунинг учун ҳам унинг: «Сизга айтар сўзим» деб аталган китобига кирган шеърлари ўз ҳаяжонли даврасига, шу давранинг иқлимига тортади. Шоир ўз замондошлари билан қайси тилда, қандай баҳс қилишни билади. Унинг замондошларига айтар гапи ҳам кўп. Асқад Мухтор шеърларида унинг ҳаяжонлари биографияси яққол кўриниб туради.

Ўтган йилнинг нодир китобларидан бири Ўзбекистон халқ шоири Миртемирнинг «Ёдгорлик» деб аталган тўплами. Миртемир ўзининг бу сўнги китобини туза туриб, унинг биринчи саҳифасини «Шеърларимда жилва қилсин замона Юртим мадҳи бўлсин сўнги сатрим ҳам...» деган сатрлар билан оцади.

Умр бўйи эл-юрт олдидаги буюк инсоний фарзандлик қарзини, совет замонида шоир бўлмоқ масъулиятини бир дақиқа бўлсин унутмаган оқсоқол шоир Миртемирнинг «Ёдгорлик» китоби юракларда армонли тўлқинлар уйғотади. Миртемирнинг сўнги шеърларини ўқирканмиз, унинг шеърининг тақдирини шу элнинг тақдирига қанчалар туташиб кетганлигини ва улар шу элнинг япроғини кўкартириб турадиган илди-зига соғлом бақувват бир илдиз бўлиб қўшилганлигини сезамиз.

1978 йилнинг шеърый китоблари ичида хаёсс шоир Шукруллонинг «Яшагим кела-

ди» деб аталган тўплами ўзига хос руҳи билан ажралиб туради. Бу китоб шоирга безовта изланишлар руҳи ҳамроҳ бўлаётганлигини, шоир ўзи ва замондоши учун жуда муҳим бўлган ҳаётий ҳақиқатларни қидираётганлигини кўрсатади. Шукрулло ўз изланишларида жуда самимий. Унинг изланишлари қарама-қаршиликлар ичида кечаётгани сатрларнинг оромсизлигидан билинади. Бу шоирда қарама-қаршилиқ туйғуси жуда ривожланган. Шунинг учун ҳам у шеърнинг бошланишидаёқ бизни ўзига эргаштиради. Менга шаҳсан Шукруллонинг шеърни бошлаши ва тугаллаши жуда ёқади. Шукрулло шеърни жумбоқ билан бошлайди ва албатта ўртага бир муаммони ташлайди. «Бугун эрталабдан хомушроқ турдим», деб бошлайди бир шеърини шоир. «Қачон тамом бўлади дунёда иғво?», деб бошланади иккинчи шеъри. «Дўстим, бу дунёни ўтқинчи дема», деб учинчи бир шеърини ўртага ташлайди. Шукрулло шундай ўзини ўртаган масалаларини одамларнинг ҳукмига ташлайди ва бу масалалар учун олижаноб бир ечим топишга уринади. Унинг шоирлигида шу интилиш қимматлидир.

Ўтган йилги шеърый китоблар ичида Эркин Воҳидовнинг «Тирик: сайёралар» деб аталган янги китоби алоҳида мавқе ва аҳамиятга эгадир.

Фазоларнинг қай бурчагига
Фикри билан етадир инсон,
Аммо не бор ўз юрагига
Билмай ўтиб кетадир инсон.
У яшайди тилсизлар аро
Ҳар кашфиёт янги маррадир.
Унинг ўзи сирли бир дунё
Дунё эса фақат заррадир.
Деразамдан тушган тола нур,
Сомон йўли каби товланур...

Эркин Воҳидовнинг бу китоби шоирнинг инсонга қарашлари ғоятда теранлашганлигини кўрсатади. Бу ўринда шуни ҳам алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Жуманиёз Жабборов, Барот Бойқобилов сингари шоирлар аънанавий йўлларда шеър яратадилар. Улар ижодида Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғулум, Шайхзода, Зулфия сингари шоирларнинг изидан боришга майл сезилади. Улар ижодида поэзиямизнинг шарафи бўлган аънаналар зўр муваффақият билан давом эттирилмоқда. Улар аънаналар заминиде мустақкам турганларидан ижодларида янгиликнинг овози тобора кучлироқ жарангламоқда. Улар аънаналарга янгилик олиб кирмоқдалар. Эркин Воҳидовнинг янги китобида мен шоир ижодида маяковскийча оҳанглар баралла жаранлаганигини кўрдим. Эркин Воҳидовнинг «Бонг уринг», «Темиртан даҳолар», «Бизлар ишлаяпмиз», «Шеърятнинг қизил қарвони», «Сен менга тегма» сингари шеърлари маяковскийча теран мазмундорлик, гражданлик пафоси билан ёзилгандир. Шоир катта инсоний мавқедаги туйғулар билан ишлаётганлиги ҳаммамизни қувонтиради.

Биз Абдулла Орипов лирикаси шиддати ва майинлиги, кўтаринчилиги ва нафислиги, тугёни руҳи ва ҳабибона сокинлиги, фикрчанлиги ва Абдулла мени кечирейин, андак, андаккина сўфиёналиги билан шеърят қилиши керак бўлган ишни қилаётганлигини биламиз. Абдулла ўз шеърларида Ўзбекистоннинг гўзал ва жозибador образини яратди. Унинг бултур чиққан «Ўзмаюз» деб аталган танланган лирика китоби шоирнинг авжи балоғат ва етуклик палласига кирганлигини кўрсатди. Одамни севиш керак. Одамга буюк муҳаббати бўлмаган шоир халқ олдига чиқолмайди. Одамни севганда, унга бор ҳақиқатни айтмоқ, ҳақиқат юзига тик қарамоқ, жасоратига эга бўлмоқ керак. Ҳақиқатгўй бўла билмаган шеърят ўз бурчи ҳамда вазифасини ўтолмайди. Абдулланинг лирикасини ўқиганда мана шундай ғоялар унинг шеърини ичдан ёритиб, мунаввар қилиб турганлигини кўрамиз.

Инқилоб ижодчиси Ленин 1920 йилда «Маънавийлик инсоният жамиятининг оқори кўтарилиши учун хизмат қилади», деган эди. Бизнинг шеърятимиз инсон маънавий гўзаллигини куйлайдиган, шу гўзалликка хизмат қиладиган шеърят. Жуманиёз Жабборовнинг «Этиқод», Барот Бойқобиловнинг «Висол ва ҳижрон», Гулчеҳра Нуруллаеванинг «Бағишлов», Эйтибор Охунованинг «Биллур қатралар», Азиз Абдураззоқнинг «Қалб нури», Нормурод Нарзуллаевнинг «Лаҳза ва ларза», Олимжон Холдорнинг «Субҳидам қўшиқлари», Сайёрининг «Мусаффо фасл», Ойдин Ҳожиеваннинг «Тароват» сингари иқтидор ва тажрибалари бир-бирларига сира ўхшамаган шоирларнинг шеърлари инсонни мўътабар ва шарафли қилган нарсаларни улуглашга қаратилганлигини яққол сезиш мумкин. Улар кўпроқ бахтли муҳаббат ҳақида куйлайдилар, она юрт завқларини шеърга соладилар, бахтиёр, эркин, меҳнат қилиш, меҳнатда шараф ва самарага эришиш бахти муассар бўлганидан қувонадилар. Улар шеърларида этакчи бир туйғу — миннатдорчилик ва шукроналик туйғуси равшан ифодаланади ва худди мана шу нарса улар ижодининг публицистик ва граждонлик қимматини белгилайди.

Шеърятда шовқин-суронсиз, ортиқча жар солмасдан, ортиқча тилга тушмасдан ишлаётган, лекин анча самарали изланаётган бир қанча шоирлар бор. Мен Машраб Бобоев, Маъруф Жалил, Омон Мухтор, Абдулла Шер, Сулаймон Раҳмон, Муҳаммадали Қўшмоқов, Раззоқ Абдурашид, Рауф Парфи сингари шоирларни назарда тутаман. Булар жуда изланувчан ёшлар. Улар эксперимент қилишдан чўчимайдилар. Улар сўзни ифодали қилиш, шеърнинг муסיқавийлиги, шаклий янгиликлар устида анча сабот билан иш олиб бормоқдалар. Уларнинг шеърый изланишлари шеърятимизнинг манзарасини ва жараёнларини жуда бойитиб, жозибador қилиб турибди. Албатта, уларнинг ижодида жиддий баҳс-таълаб томонлар ҳам йўқ эмас. Уларнинг шеърла-

ри баъзан гул эмас, гулдан узиб олинган япроққа ўхшайди, бу япроққа қараб гулни тасаввур қилиш мумкин, лекин ҳиди қандайлигини, тароватини бўйс қилиш қийин. Баъзан сюрреалистик шеърятга тақлидлар учрайди. Лекин сюрреалистик йўл жуда катта билимни, маданиятни, истеъдодни талаб қилади. Бунда дид ва мусийқий иқтидор жуда ҳам юксак савияда бўлмоғи даркор. Тагор, Брехт, Лорка, Ахматова даҳоси яратган асарларни ўқиганда уларнинг беҳад ноэтик диди сўзни буюк бир чўққига олиб чиққанлигини биламиз. Шу чўққидан бадий таъсирчанликка эришнинг поёнсиз йўллари бошланади. Бизнинг ҳозирги ёшларимиз ва айниқса, кеча-бугун адабиётга кириб келаётганлар, мана шу шоирларни севадилар ва уларга эргашадилар. Лекин уларга эргашмиш учун яна қайтараман, зўр ва мунтазам ҳаракат зарур. Бўлмаса, дидсиз тақлидлар ҳеч ким тушунмайдиган жингалак сўзбозликка айланиб кетиши ҳеч гап эмас. Кейинги йиллар ичида Усмон Азим, Мухтарома Улугова, Қўтлибека Раҳимбоева, Шавкат Раҳмон, Муҳаммад Солиҳ, Азим Суюн, Исмоил Маҳмуд, Хуршид Даврон, Амирқул Пўлкан, Шукур Қўрбон, Мақсуда Эгамбердиева, Садриддин Салимов, Бахшullo Ражабов, Муҳсина Бобоева, Акрам Мирзо, Шарифа Салимова, Назира Йўлдошева, Ҳабиб Раҳмат, Ёдгор Обидов сингари ёшлар умид билан қалам тебратмоқдалар, шеър айтмоқдалар. Бертольд Брехт мўрт нарсалар ҳам чиройли бўлиши мумкин, лекин, синиши осон, деб айтган экан. Бу ёшларнинг суяғи ҳали тўла қотмаган ва тархи ҳали бутунлай шаклланиб ўзини намоён қилиб улгурмаган шеърлари ҳақида қатъий фикр юритиш, ҳукм чиқариш қийин. Лекин изланишлар кенг бир жабҳада боряпти ва бу изланишлар кетма-кет чиқиб турган биринчи китобларда, альманахларда, баёзларда, журналнинг ёшларга бағишланган махсус сонларида ўз ифодасини топмоқда. Форобий айтган экан, соддалик бор ерда камолот бор деб. Мен сўзга қобилиятли барча ёшларга шундай соддалик ва шундай камолот йўлини тилайман. Маршак «Дўстларимга тилақларим» шеърисида: «Ақлингиз меҳрли бўлсин, юрагингиз ақлли бўлсин», деган экан. Бу гапни олдинда ҳали ўрганадиган илми, очадиган кўриқлари, оладиган чўққилари бус-бутун ва мутлақо тегилмаган, бокира ҳолда турган ёшларга тилақ сифатида ҳам айтиш мумкин. Ақлли юрак ва меҳрли ақл билан шеърятнинг эшигини очиш, даргоҳга кириш ва унда ҳалол, пок ишлаш мумкин.

Замона ҳамда вақтнинг мана шу, яъни айна мана шу бир бўлагида одамларнинг руҳий, маънавий дунёси қандай эканлигини шеърятдан қараб билса бўлади. Башарти шундай экан, шеърят ўзи бажариши керак бўлган маънавий юмушларни адо этгани равшан. У қалбларнинг тилмочи бўлмоқда. Тафаккур қадамларини ва ҳиссиёт тўлқинларини илғаб олишга интилмоқда.

Ўзбек шеърятига олесак, бу жиҳатдан ҳамма юлдузлар осмонда ва ҳамма юлдуз-

лар нур сочиб турибди. Фақат бор юлдузларнинг нури бизга етиб келганлигига ва кўзларимизни қувонтириб нурли қилганига анча бўлди, янги туғилаётган юлдузларнинг нури эса ҳали йўлда, улар бизгача ҳаёт-бахш нурга айланиб етиб келади деган умид билан яшаймиз.

Икки оғиз сўз бўлтурги йилнинг дostonлари ҳақида. Бултур Рамз Бобожоннинг «Ҳайёмнома», Туроб Тўланинг «Трамвайда топилган дафтар», Эътибор Охунованинг «Турсуной», Абдулла Ориповнинг «Жаннатга йўл», Нормурод Нарзуллаевнинг «Ер — менинг планетам», Шукруллонинг «Қўнғил чироғи», Ашурали Аҳмедовнинг «Буюк муҳожир», Ҳабиб Саъдулланинг «Онайзор», Зоҳиджон Обидовнинг «Қоядаги қурбон» сингари дostonлари эълон қилинди. Бу дostonлар мавзуларининг актуаллиги, публицистик ҳаяжонли пафоси, ҳаётнинг жиддий қатламларини кўтариб чиқишга интилишлари билан қимматлидирлар. Айниқса, «Ҳайёмнома», «Жаннатга йўл» сингари дostonлар инсон эрки, виждон ва диёнат сингари ҳаёт ва адабиётнинг кун тартибидан ҳеч қачон тушмайдиган масалаларни тадқиқ қиладилар ва дoston ҳақида баҳслар олиб бориш майдонини хийла кенгайтирадилар.

Лекин, адолат юзасидан, бу ерда шуни ҳам қайд қилиб ўтиш керакки, кейинги йилларда яратилаётган ва босилиб чиқаётган дostonларда ҳаётӣ ва инсоний теранлик,

реалистик тадқиқот, лирик таъсирчанлик етишмай қолаяпти. Сюжетлар жуда бўш ишланапти. Баъзи дostonларда уларнинг сюжет ва композиция қирғоғини ҳатто аниқлаб олиш ҳам мушкуллашиб кетаяпти. Кучли, одамларнинг эътиборини жалб қиладиган ҳаётӣ концепциялар уртага ташланапти. Баъзи дostonлар маълум ва ғоятда зерикарли гапларнинг йиғиндиси бўлиб қолмоқда. Ҳаётӣ материални шоирона ва санъаткорона идрок этиш ва бадий тадқиқ этиш заифлашгани сезилиб қолмоқда. Дoston — жуда кўтаринки, юксак фалсафий, лирик тўлқинларга дахлдор жанр. У юрак ва ақлнинг катта инсоний тебранишларини талаб қилади. Бу жиҳатдан биз дostonчилик компасини ҳаётбахш аънаналарга, бой классикага қараб буришимиз зарур. Ҳозирги кунда бу нарса қанчалик муҳимлиги тобора очиқ маълум бўлмоқда. Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун», Пушкиннинг «Мис чавондоз», Твардовскийнинг «Василий Теркин», Ғафур Ғулomнинг «Кўкан», Ойбекнинг «Уч», «Бахтигул ва Соғиндик», Ҳамид Олимжоннинг «Зайнаб ва Омон», Мирмуҳсиннинг «Уста Ғиёс» сингари ҳар жиҳатдан юксак бўлган дoston намуналари доимо ўз олий тажрибалари билан кўз ўнгимизда туриши керак. Шундагина биз дostonнинг кечаги баланд мавқеини тиклаймиз ва шуҳратини ошираимиз.

Иброҳим ҒАФУРОВ.

Бош редактор: МИРМУҲСИН.

Редколлегия: УЙГУН, ЗУЛФИЯ, Ҳ. ҒУЛОМ, С. АЗИМОВ, И. РАҲИМ, И. ЮСУПОВ, Р. ФАЙЗИЙ, Н. НАРЗУЛЛАЕВ, Т. ТУЛА, Ҳ. НИЁЗОВ (бош редактор ўринбосари), Ҳ. АБДУСАМАТОВ, Ш. ШОМУҲАМЕДОВ, Ҳ. УМАРБЕКОВ, Ҳ. УСМОНОВ, Ш. ХОЛМИРЗАЕВ, У. НОРМАТОВ, Ҳ. ШАРИПОВ, Ҳ. ХУДОЙБЕРДИЕВА, О. ҲУСАНОВ.

© Шарқ юлдузи, 1979.

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

На узбекском языке
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»
№ 8

Орган Союза писателей Узбекистана.
Ордена Трудового Красного знамени типография издательства ЦК КП Узбекистана,
Ташкент—1979.

Рассом А. Қамбаров   Техредактор М. Мирражабов   Корректор А. Билолов

Редакцияга келган бир босма тобоқча бўлган материаллар авторларига қайтарилмайди.

Журналдан олинган материалга, «Шарқ юлдузи»дан олинди, деб кўрсатилиши шарт.

Теришга берилди 31/V-1979 й. Босишга рухсат этилди 17/VII-1979 й.
Қоғоз формати 70×108^{1/16}. Қабарик босма. Физ. листи 15. Шартли босма листи 21.
Нашриёт ҳисоб листи 20,06. Тиражи 200159. Р—03010. Заказ № 843.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ
орденли босмаҳонаси. Тошкент—1979.
Тошкент-700129, «Правда Востока» кўчаси, 26-уй.

БИЗНИНГ АДРЕСИМИЗ:
700000, ТОШКЕНТ ГСП, ПУШКИН КУЧАСИ, № 1.
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ» РЕДАКЦИЯСИ.

ТЕЛЕФОНЛАР:

БОШ РЕДАКТОР — 332437, БОШ РЕДАКТОР УРИНБОСАРИ — 320828.
МАСЪУЛ СЕКРЕТАРЬ — 330918, ПРОЗА, ОЧЕРК-ПУБЛИЦИСТИКА, САНЪАТ,
ХАТЛАР БУЛИМИ — 332181, ПОЭЗИЯ, ТАНҚИД ВА АДАБИЁТШУНОС-
ЛИК — 332479, РАССОМЛИК — 330918.